

१२ अनुवाके पत्नीसयाजानां याज्यानुवाक्याः.

१३ „ पत्नीसयाजे सोमाह्वानम्.

पष्ठः प्रपाठकः पशुहोत्रम्.—

१ अनुवाके यूपसत्काराः.

२ „ प्रयानविषया मैत्रावरुणप्रिया .

३ „ आश्रित्य प्रयाजानां याज्याः.

४ „ पर्याग्निररणीया ऋचः.

५ „ मैत्रावरुणप्रियः.

६ „ होतुरग्निगुप्रियः.

७ „ स्तोत्रविषयं मैत्रावरुणानुवचनम्.

८ „ नपा पुरोडाशस्त्रिष्टुतां पुरोनुवाक्याः प्रेषाध.

९ „ तेषामेव याज्याः.

१० „ मनोतासूक्तम्.

११ „ हविर्देनस्पतिस्त्रिष्टुतां पुरोनुवाक्याः प्रेषाध.

१२ „ तेषामेव याज्याः.

१३ „ अनूयाजप्रियाः

१४ „ अनूयाजयाज्याः.

१५ „ सूक्तवाकप्रियाः.

सप्तमः प्रपाठकः अच्छिद्रं फण्डं प्रायश्चित्तेन मन्त्रैश्च यज्ञच्छिद्र-
पूरणादिच्छिद्रमुच्यते.—

१ अनुवाके दर्जपूर्णमासेष्टिविषयाणि कानि चित्प्रायेश्चित्तानि.

२ „ अग्निहोत्रसानाध्यसाधारणानि प्रायेश्चित्तानि.

३ „ मुख्याग्रयतंमवेऽनुकल्पाः होमाधाराः.

४-६ „ ऐष्टिक्याजमानमन्त्राः.

- ७ अनुवाके सोमाङ्गभूतेषु मन्त्रेषु दीक्षामारभ्याग्नीषोमयिपशुपर्यन्ते
 • प्रयोगे शेषभूता मन्त्राः.
- ८ " पशुविषया अन्ध्रिद्रमन्त्रा
- ९ " उपाश्वमिषवा मन्त्रा
- १० " सौमिकप्रायश्चित्तमन्त्रा
- ११ " दर्शपूर्णमासप्रायश्चित्तमन्त्रा
- १२ " अग्निष्टोमादी यज्ञमानजप्या मन्त्रविशेषा
- १३ " अवधृथे कर्मणि कङ्गीपप्रोक्षणमन्त्रा
- १४ " अवधृथे कर्मणि सैचनादिमन्त्रा
-

श्री

तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकम्

अथ प्रथम प्रपाठक प्रारम्भः.

हरिः ओम् ॥ 'अग्निर्नः पातु कृत्तिकाः । नक्षत्रं
देवमिन्द्रियम् । इदमांसां विचक्षणम् । हविरास-
जुहोतन । 'यस्य भान्ति रश्मयो यस्य केतवः । य-

१६ 'अग्निर्वा अकामयत'* इत्यब्राह्मणाताना नक्षत्रेष्टीना क्रमेण या
ज्यानुषाक्ये द्वेदे अग्निर्न पात्वित्याद्या ॥ प्रथमा अनुष्टुभ ।
अन्त्या त्रिष्टुभ । वैश्वदेव काण्ड समस्तोऽय प्रश्न । तत्र कृ-
त्तिकानाम्—अग्नि देवता न अस्मान् पातु रक्षतु कृत्तिकाश्च न
क्षत्रं पातु । देव देवनशलि इन्द्रिय इन्द्रियवन् इन्द्रेण वा दृष्टम् ॥
आसा कृत्तिकाना अग्रेश्च आसन् आस्ये । 'पदन्' इत्यादिना
आसन्भाव । इदं विचक्षणं विविधप्रकाशसाधन हवि जुहोतन
जुहुत । तप्तनादिना तनवादेश ॥

१७ 'यस्य भान्तीति ॥ रश्मय ज्वाला केतवः धूमा द्युतयो
वा भान्तीयेव । यस्य च स्वरूपाणि सर्वप्रकाराणि इमानि

स्येमा विश्वा भुवनानि सर्वा । स कृत्तिकाभिरभि
संवसानः । अग्निर्नो देवस्सुविते दधातु । 'प्रजापते
रोहिणी वेतु पत्नी । विश्वरूपा बृहती चित्रभानुः ॥१
सा नो यज्ञस्य सुविते दधातु । यथा जीवेम शरद्-
स्सवीराः । 'रोहिणी देव्युदंगात्पुरस्तात् । विश्वा

विश्वानि भुवनानि भूजातानि, सः अग्निः देवः कृत्तिकाभिः आ-
भिमुख्येन संवसानः सहसत् । संवसतेर्व्यत्ययेनात्मनेपदम् । मुक्च
पालिकमुक्चम् । अदुपदेशाच्चसर्वभानुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । यद्वा—
कृत्तिकाभिः आत्मानं अभिसंश्लक्ष्यन् ताभिः परिवृतत्वात् । अनु-
दात्तत्वात् लसर्वभानुकानुदात्तत्वम् । न. अस्मान् सुविते सुदु
इते प्राप्ते फले दधातु स्थापयतु । 'सूयमानात्कः' इत्यन्तोदा-
त्तत्वम् । छान्दसो वकारोपजन, तन्वादित्याह, अनुपसर्गसूतेर्वा
निष्ठायां छान्दसः इडागमः ॥

३रोहिण्या—प्रजापतेरिति ॥ प्रजापतेः स्वभूता रोहिणी
नक्षत्रं पत्नी पालयित्री यज्ञस्य विश्वरूपा विश्वरूपैः उत्पाद्यैः
तद्वती बृहती परिवृता चित्रभानुः नायनीवदीति सा इदं
हविः वेतु भुङ्क्ताम् । नः अस्मान् यज्ञस्य सुविते सुगमे फले
दधातु, यथा वयं जीवेम शरद् बहून् संवत्सरान् सवीराः
पुत्रपौत्रसहिताः ॥

'रोहिणी देवी द्योतमाना पुरस्तात् प्राच्यां उदगात् उ-
देति । छान्दसो लुङ् । किं कुर्वती? विश्वानि रूपाणि रू-

रूपाणि प्रतिमोदमाना । प्रजापतिश्च हविषा वर्धय-
न्ती । प्रिया देवानामुपयातु यज्ञम् । 'सोमो राजा'
मृगशीर्षेण आगच्छ । शिवं नक्षत्रं प्रियमस्य धाम ।
आप्यायमानो बहुधा जनेषु । रेतः प्रजां यजमाने
दधातु ॥ २ ॥ 'यत्ते नक्षत्रं मृगशीर्षमस्ति । प्रियश्च
राजन्प्रियतमं प्रियाणाम् । तस्मै ते सोम हविषा वि-

पवतो भावान् प्रतिमोदमाना प्रत्येकं वा मोदयित्री प्रजापति
आत्मानं च हविषा वर्धयन्ती प्रिया प्रीणयित्री, अस्माकं यज्ञं
उपयातु ॥

'मृगशीर्षस्य—सोमो राजेति ॥ आगच्छन् । छा
न्दसो लुङ्, 'यन्ते यत्' इति ऋट्कृत् । ईषा असादित्वात्पूर्वेण मंहि-
ताभाव । अस्य सोमस्य इदं शिवं कल्याणतर नक्षत्रं प्रियं
धाम स्यात्, तस्मात् तेन सह आगच्छतिर्ति धृम । जनेषु
जनननिमित्तं जनेषु वा यजमानेषु हविषा बहुधा आप्यायमानं
वर्धयन् रेतः बीज उदकं वा प्रजां च पुत्रादि यजमाने दधातु ॥

'यत्ते इति ॥ हे राजन् । सोम ! ते नक्षत्रं मृगशीर्षं ना-
मास्ति । प्रियं प्रीणयितुं प्रियाणामपि मध्ये प्रियतम, तस्मै
नक्षत्राय ते तुभ्यं च हविषा विधेम परिचरेम । नः अस्माकं
द्विपदे चतुष्पदे च शं सुखहेतु एषि यत् । सामर्थ्यात्तेन
सहेति गम्यते ॥

पुरस्तादुत मध्यतो नः । बृहस्पतिर्नः परिपातु प-
श्चात् । वार्षेता द्वेपो अभयं कृणुताम् । सुवीर्यस्य
पतयस्सकाम । ^{१३}इदं सर्पेभ्यो हविरंस्तु जुष्टम् । आ-
श्रेषा येषामनुयन्ति चेतः ॥ ५ ॥ ये अन्तरिक्षं पृ-
थिवीं क्षियन्ति । ते नस्सर्पासो हवमागमिष्ठाः । ^{१४}ये
रोचने सूर्यस्यापि सर्पाः । ये दिवं देवीमनु संचर-
न्ति । येषामाश्रेषा अनुयन्ति कामम् । तेभ्यस्सर्पे-

यौवने च पश्चादन्ते वार्षके च सर्वत पाठयतु । द्वेष द्वेष ।
कर्मण्यसुम् । यद्वा—द्वेष्टुम् । विजन्तात् शस् । वार्षेता नाशय-
ताम् । न अभयं च कृणुता कुरुताम् । सुवीर्यस्य शोभनवीर्यस्य ॥

^{१३}अश्रेषाणाम्—इदं सर्पेभ्य इति ॥ जुष्टं मिय अस्तु ।
आश्रेषा नसत्र येषा चेत अनुयन्ति, क्षियन्ति अधिवसन्ति ।
ते सर्पासः हव यज्ञ आगमिष्ठा अतिशयेन आगन्तारो भ-
वन्तु । आगन्तृशब्दात्तृन्तात् 'तुष्टन्दसि' इतीष्टन्मत्यये 'तुरि-
ष्टमेयस्तु' इति टिलोप ॥

^{१४}ये रोचन इति ॥ ये सर्पाः सूर्यस्यापि रोचने मण्डले
नियुक्ता वसन्ति । ये च दिवं देवीं द्योतनवर्ती अनुसचरन्ति
अनुव्याप्य सचरन्ति । येषां च कामं इच्छा आश्रेषा अनु-
यन्ति अनुसरन्ति । तेभ्यस्सर्पेभ्य साश्रेषेभ्य इदं मधुमत्
मधुरसत्त्वं हवि जुहोमि ॥

भ्यो मधुमज्जुहोमि । ^{१५}उपहूताः पितरो ये मघासु ।
 मनोजवसस्सुकृतस्सुकृत्याः । ते नो नक्षत्रे हवमा-
 गमिष्ठाः । स्वधाभिर्यज्ञं प्रयतं जुपन्ताम् ॥ ६ ॥ ^{१६}ये
 अग्निदग्धा येऽग्निदग्धाः । येऽमुं लोकं पितरः क्षिय-
 न्ति । याश्च विद्म याश्च उ च न प्रविद्म । मघासु य-
 ज्ञश्च सुकृतं जुपन्ताम् । ^{१७}गवां पतिः फल्गुनीनामसि

^{१५}मखानां—उपहूता इति ॥ ये पितर मघासु उपहूताः
 देवतात्वेन अनुज्ञाताः मनोजवस मनसा तुल्यवेगाः सुकृतः
 सुदुक्तारः सुकृत्या शोभनकर्तव्याः । ते नः हवं आगमिष्ठाः
 अतिशयेनागन्तारो भवन्तु । किमर्थम्? नक्षत्रे मघानक्षत्रनिमित्तं
 आत्मार्यं च । निमित्तात्सप्तमी । पितर समवाः स्वधाभिः
 अग्नेः हविर्भिः प्रयतं शुद्धं संस्कृतं यज्ञं जुपन्तां सेवन्ताम् ॥

^{१६}ये अग्निदग्धा इति ॥ अग्निनेव दाह इति सामर्थ्याद्व्यप्यते
 ये संस्कृतेनाग्निना दग्धाः पितर ये चानग्निदग्धा मिथ्या-
 ग्निदग्धाः ये च पितर अमुं लोकं, इमं लोकमित्युपलक्षणम् ।
 क्षियन्ति अधिवसन्ति । याश्च वयं विद्म जानीमः, यानपि च
 न प्रविद्म प्रकर्षेण न जानीमः ते सर्वे पितरः मघासु मघानि-
 मित्तं अस्माकं सुकृतं यज्ञं जुपन्तां सेवन्ताम् ॥

^{१७}फल्गुन्योः—गवां पतिरिति ॥ गवां गोमतीनां^१ फल्गु-

त्वम् । तदर्यमन्वरुण मित्रं चारुं । तं त्वा वृषं
सन्तितारं^{१५} सनीनाम् । जीवा जीवन्तमुप संविशे-
म । ^{१६}येनेमा विश्वा भुवनानि संजिता । यस्य
देवा अनु संपन्ति चेतः ॥ ७ ॥ अर्यमा राजाऽज-
रस्तुर्विष्मान् । फल्गुनीनामृषभो रोरवीति । ^{१७}श्रे-

नीनां फल्गुन्योश्च नक्षत्रस्य पतिः स्वामी त्वमसि । यद्वा—
फल्गुन्योः देवतापूतः गवां उदकानां गवामेव वा पतिः प्राल-
यिता असि । 'फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे' इति बहुवचनम् ।
यस्मादेवं तस्मात् हे अर्यमन् ! वरुण ! वारक ! दुरितानां, हे मित्र !
प्रमिनेरपि त्रायक ! तं तादृशं त्वां सन्तितारं संविमत्कारं सनीनां
धनानां जीवन्तं नित्यजीविनं वयं जीवाः सम्यक् जीवन्तः चारु
शोभनं उपसंविशेष उपसंभामूयाम ॥

^{१५}येनेमा इति ॥ इमानि विश्वानि भुवनानि येन संजिता
सम्यक् जितानि सहेव वा जितानि । देवा अपि यस्य चेतः
चित्तं अनुसंपन्ति संगच्छन्ति । मोऽर्यमा राजा दीप्तिमान् अ-
जरः जरामरणरहितः^१ तुर्विष्मान् वृद्धिमान् । फल्गुनीनां गो-
स्थानीयानां ऋषभः सक्ता रोरवीति मृशं शब्दायते ख्यापयत्या-
त्मानमित्यर्थः ॥

^{१६}उत्तरफल्गुन्योः—श्रेष्ठ इति ॥ देवानां मध्ये श्रेष्ठः प्रशस्य-
तमोसि हे भगवः ! ऐश्वर्यादिभ्यः । 'मतुवसो रु' इति स्त्वम् ।

गो देवानां भगवो भगासि । तस्मां विदुः फल्गु-
नीस्तस्य वित्तात् । अस्मभ्यं क्षत्तुमजरं सुवी-
र्यम् । गोमदश्वबुधुपसंनुदेह । ^{२१}भगो ह दाता भगु
इत्प्रदाता । भगो देवीः फल्गुनीराविवेश । भगस्ये-
त्तं प्रसवं गमेम । यत्र देवैस्सधमादं मदेम ॥ ८ ॥
^{२२}आयातु देवस्सवितोपयातु । हिरण्ययेन सुवृत्ता

हे भग! तत् तं, द्वितीया लुप्यते । तादृशं त्वां उत्तराः
फल्गुन्यः विदुः जानन्ति । यद्वा—तत् तस्मात् त्वां फल्गु-
न्यः लभन्ते सेवन्ते । त्वमपि तस्य महिमानं वित्तात् जा-
नीयाः । कर्मणि पठ्यी । ततः तादृशं आत्मनो माहात्म्यं वि-
द्वान् तादृशीभिः फल्गुनीभिः सह त्वं अस्मभ्यं क्षत्तुं बलं अ-
जरं अनुपक्षयं सुवीर्यं शोभनवीरकर्मयुक्तं गोमत् बहुगु अश्व-
बत् प्रशस्ताश्वं इह कर्मणि उपसंनुद अस्माकं समीपे प्रेरय ।
निहन्तस्य उदात्तत्वाभावात् गत्वोर्निधाताभावः ॥

^{२१}भगो हेति ॥ भगो दाता भग एव प्रदाता प्रकर्षेण
दाता भग एव देवीः देवनस्वभावाः फल्गुनीः उत्तराः आविवेश
अनुप्रविश्य तिष्ठति । तस्मात् भगस्येत् । इदित्यव्ययम् । भगस्येव तं
प्रसवं अनुज्ञां गमेम गम्यात्म । 'लिङ्ग्याशिष्यद्' । कम् ?
यत्र प्रसवे सति देवैः सधमादं सहमादं मदेम माद्येम तं
प्रसवं गमेमहि ॥

^{२२}हस्तस्य—आयात्विति ॥ देवस्सविता आयातु आग-

रथेन । वहन् हस्तं सुभगं विद्वानापसम् । प्रय-
च्छन्तं पपुर्णिं पुण्यमच्छ । "हस्तः प्रयच्छत्वमृतं
वसीयः" । दक्षिणेन प्रतिगृभ्णीम एनत् । दातारं-
मद्य सविता विदेय । यो नो हस्ताय प्रसुवाति य-

च्छतु अस्मान् प्रति उपयातु च उपगच्छतु चास्पत्यर्धम् । हिर-
ण्ययेन हिरण्यविकारेण सुवृता मुवृत्तिकेन । त्रिचक्रादिस्वादुत-
रपदान्तोदात्तत्वम् । ईदृशेन रथेनायातु । हस्तं नक्षत्रं सुभगं
शोभनधनं विद्वानापसं विद्वानं विदितं विख्यातं अपसं कर्म
यस्य तादृशम् । विदेलेटि धातोर्मुमाद्यमः । प्रयच्छन्तं अभिम-
तानि ददतं पपुर्णिं पूरयितारं कामानाम् । 'आद्यगमहन' इति
किम् मत्वयः । पुण्यं पावन लोकस्य ईदृशं हस्तं रथेन
आत्मीयेन वहन् अच्छ अस्मदाभिमुख्येन आयातु ॥

"हस्तः प्रयच्छत्विति ॥ हस्तः नक्षत्रं प्रयच्छतु ददातु
अमृतं अमरणहेतुं धनं वसीयः प्रशस्ततरम् । एनत् धनं
दक्षिणेन हस्तेन धनं पूजितं प्रति गृभ्णीमः । एनत् इत्य-
न्वादेशो धनवाची । 'ह्यहोर्मः' इति मत्वम् । अद्य अ-
स्मिन्नहनि तमपि दातारं विदेय जानीषां लभेय वा । लिङ्चा-
शिष्यश्च । तस्य दातृत्वमद्योपलप्सीय । यः सविता हस्ताय नक्ष-
त्राय नः यज्ञं प्रसुवाति अनुजानाति । लेख्यादागमः ॥

ज्ञम् । ^{२१}त्वष्टा नक्षत्रमभ्येति चित्राम् । सुभससं
युवतिः रोचमानाम् ॥ १ ॥ निवेशयन्मृतान्म-
र्त्याश्च । रूपाणि पिशान्भुवनानि विश्वा । ^{२२}त-
न्नस्त्वष्टा तदु चित्रा विचष्टाम् । तन्नक्षत्रं भूरिदा
अस्तु मह्यम् । तन्नः प्रजां वीरवतीं सनोतु । गो-

^{२१}चित्रायाः—त्वष्टेति ॥ त्वष्टा चित्रां नक्षत्रं अभ्येति आ-
भिमुख्येन गच्छति । तथा एकीभवति । सुभससं शोभनदीप्तिं
'भस मत्सैनदीप्त्योः' असुनि अनुत्वारोपननः छान्दसः । यद्वा—
सुभसत् शोभनजनयना । छान्दसो विकारः । पर्वोपान्तरं वा
भसदः । युवतिं मिश्रिणीं रोचमानां दीप्यमानां त्वष्टे वा रो-
चमानाम् । किं कुर्वन्नभ्येति? अमृतान् देवान् मर्त्यान् मनुजान् ।
चकारसत्सर्वसमुच्चये । निवेशयन् यथास्वरूपं स्थापयन् । किञ्च—
रूपाणि रूपयन्ति रूपणीयानि वा विश्वानि भुवनानि भूतानि
पिशान् अवयवयन्ति रूपयन् । पिश अवयवे, व्यत्ययेन श्रम् ॥

^{२२}तन्न इति ॥ त्वष्टा चित्रा च नः अभिमतं विचष्टां
व्यक्तं वदतु, उत्पादयत्विति यावत् । किं च—तत् चित्राख्यं
नक्षत्रं मह्यं भूरिदा बहुनो धनस्य दातृ अस्तु । लिङ्गव्यत्ययः,
चित्राभिप्रायं वा स्त्रीत्वम् । तत् देवता नक्षत्रं च तद्व्ययं नः
वीरवतीं विक्रान्तपुरुषवतीं प्रजां सन्तति मनोतु ददातु । पणु
दाने । गोभिरश्वैश्च नः यज्ञं समनक्तु समृद्धं करोतु ॥

भिर्नो अश्वैस्समनक्तु यज्ञम् । ^{२०}वायुर्नक्षत्रमभ्येति
 निष्ट्याम् । त्रिगमशृङ्गो वृषभो रोरुवाणः । समी-
 रयन्भुवना मातरिश्वा । अप द्वेपास्ति नुदतामरा-
 तीः ॥ १० ॥ ^{२१}तन्नो वायुस्तदु निष्ट्या शृणोतु ।
 तन्नक्षत्रं भूरिदा अस्तु मह्यम् । तन्नो देवासो अनु-
 जानन्तु कामम् । यथा तरेम दुरितानि विश्वा ।
^{२२}दूरमस्मच्छत्रवो यन्तु भीताः । तदिन्द्राग्नी कृणु-

^{२०}स्वाति — वायुरिति ॥ निष्ट्या स्वातिनस्तत्र वायुः अभ्येति
 अभिगच्छति । त्रिगमशृङ्ग तीक्ष्णतेजा वृषभः वर्षिता रोरुवा
 ण शब्दायमान । यद्गुणान्ताद्भवत्ययेनात्मनेपदम् । भुवनानि
 भूतनानि समीरयन् समन्तात् प्रेरयन् मातरिश्वा विश्व
 मातीति विश्वमातर्याकाशे श्वगनि वर्धते^१ न द्वेपास्ति द्वेप्याणि
 अराती अदातृंश्च । लिङ्गव्यत्यय । अपनुदतां नाशयतु ॥

^{२१}तन्न इति ॥ तत् न अस्मदभिमत वायुः शृणोतु यथा-
 प्रार्थन ददास्त्विति यावत् । निष्ट्या स्वाती च तच्छृणोतु ।
 तत् नक्षत्रं भूरिदा अस्तु मह्यं तं अस्माकं कामं इष्ट देवा
 अनुजानन्तु । क पुनस्त्य इत्याह—यथा वय दुरितानि वि-
 श्वाणि नरेष, तथाऽनुजानन्तु ॥

^{२२}विशाम्यो — दूरमिति ॥ अस्मत् अस्मत् भीताश्चत्रवो

^१व वर्धमान.

तां तद्विशाखे । तन्नो देवा अनुमदन्तु यज्ञम् । पृ-
श्वात्पुरस्तादभयं नो अस्तु । "नक्षत्राणामधिपत्नी
विशाखे । श्रेष्ठाविन्द्राग्नी भुवनस्य गोपौ ॥ ११ ॥
विष्वक्षश्चतुर्वर्णप्राधम्यानौ । अप क्षुधं नुदतामरा-
तिम् । "पूर्णा पश्चादुत पूर्णा पुरस्तात् । उन्मध्य-
तः पौर्णमासी जिगाय । तस्यां देवा अर्धि संवत्स-
रन्तः । उत्तमे नाकं इह मदयन्ताम् । "पृथ्वी सु-

दूरं यन्तु पलायन्ताम् । तदभिमतं इन्द्राग्नी कृणुतां कुरुता,
विशाखे च नक्षत्रं तत्कृणुतामित्येव, तत्तत्साधनमस्माकं यज्ञं
देवाः अनुमदन्तु अनुमोदता फलनिष्पत्तिमनुजानन्तु । ततश्चा-
स्माकं पश्चात्पुरस्ताच्च सर्वास्ववस्थासु अस्माकमभयमस्तु ॥

"नक्षत्राणामिति ॥ नक्षत्राणां मध्ये अधिपत्नी अग्निरु-
पाधिश्रियो विशाखे नक्षत्रं, तदेवते इन्द्राग्नी श्रेष्ठो प्रशस्य-
तमौ भुवनस्य भूतमातस्य गोपौ गोपयितारी अतोऽस्माकं वि-
ष्वक्षः विष्वगताम् इतश्चेतश्च पलायितान् अपवाधमानो पीडय-
न्तौ अस्माकं क्षुधं अरातिं अनुस्मानोषाम् । यद्वा—क्षुधं अरातिं
नापनुदताम् ॥

"पौर्णमास्या—पूर्णा पश्चादिति ॥ व्याख्याता पञ्चमाद्ये* ॥

"पृथ्वीति ॥ पृथ्वी विस्तीर्णा मुवर्चा शोभनदीति यु-

भिर्नो अश्वैस्तमनक्तु यज्ञम् । ²⁵वायुर्नक्षत्रमभ्येति
 निष्ट्याम् । तिग्मशृङ्गे वृषभो रोरुवाणः । समी-
 रयन्भुवेना मातरिश्वा । अप द्वेपांसि नुदतामरा-
 तीः ॥ १० ॥ ²⁶तन्नो वायुस्तदु निष्ट्या शृणोतु ।
 तन्नक्षत्रं भूरिदा अस्तु मह्यम् । तन्नो देवासो अनु-
 जानन्तु कामम् । यथा तरेम दुरितानि विश्वा ।
²⁷दूरमस्मच्छत्रवो यन्तु भीताः । तदिन्द्राग्नी कणु-

²⁵स्वाते — वायुरिति ॥ निष्ट्या स्वातीनक्षत्रं वायुं अभ्येति
 अभिगच्छति । तिग्मशृङ्ग तीक्ष्णतेजा वृषभः वर्षिता रोरुवा
 ण शब्दायमान । मङ्गलुगन्ताद्व्यत्ययेनात्मनेपदम् । भुवनानि
 भूतनानानि समीरयन् समन्तात् प्रेरयन् मातरिश्वा विश्व
 मातीति विश्वमातर्याकाशे श्वयनि वर्षते¹ न द्वेपांसि द्वेप्याणि
 अराती अदातुश्च । लिङ्गव्यत्यय । अपनुदतां नाशयतु ॥

²⁶तन्न इति ॥ तत् न अस्मदभिमतं वायुः शृणोतु यथा-
 भार्येण ददात्विति यावत् । निष्ट्या स्वाती च तच्छृणोतु ।
 तत् नक्षत्रं भूरिदा अस्तु मह्यं तं अस्माकं कामं इष्टं देवा
 अनुजानन्तु । कं पुनस्म इत्याह—यथा वयं दुरितानि वि-
 श्वानि तरेम, तथाऽनुजानन्तु ॥

विशाखयो — दूरमिति ॥ अस्मत् अस्मत् भीताश्शनवो

¹व वर्षान्.

तां तद्विशाखे । तन्नो देवा अनुमदन्तु यज्ञम् । प-
श्चात्पुरस्तादभयं नो अस्तु । ^{११}नक्षत्राणामधिपक्षी
विशाखे । श्रेष्ठाविन्द्राग्नी भुवनस्य गोपौ ॥ ११ ॥
विपूचश्शत्रूनपवाधमानौ । अपः क्षुधं नुदतामरा-
तिम् । ^{१२}पूर्णा पश्चादुत पूर्णा पुरस्तात् । उन्मध्य-
तः पौर्णमासी जिगाय । तस्यां देवा अवि संवत्स-
न्तः । उत्तमे नाकं इह मादयन्ताम् । ^{१३}पृथ्वी सु-

दूरं यन्तु पलायन्ताम् । तदभिमतं इन्द्राग्नी कृणुतां कुरुतां,
विशाखे च नक्षत्रं तत्कृणुतामित्येव, तत्तत्साधनमस्माकं यज्ञं
देवाः अनुमदन्तु अनुमोदतां फलनिष्पत्तिमनुजानन्तु । ततश्चा-
स्माकं पश्चात्पुरस्ताच्च सर्वास्ववस्थानु अस्माकमभयमस्तु ॥

^{११}नक्षत्राणामिति ॥ नक्षत्राणां मध्ये अधिपक्षी अधिकं
पालयिष्यो विशाखे नक्षत्रं, तद्देवते इन्द्राग्नी श्रेष्ठौ प्रशस्य-
तमौ भुवनस्य भूतजातस्य गोपौ गोपयितारौ अतोऽस्माकं वि-
पूचः विप्लवगतान् इतश्चेतश्च पलायितान् अपवाधमानौ पीडय-
न्तौ अस्माकं क्षुधं अरातिं शत्रुस्थानीयाम् । यद्वा—क्षुधं अरातिं
चापनुदताम् ॥

^{१२}पौर्णमास्या.—पूर्णा पश्चादिति ॥ व्याख्याता पञ्चमाद्ये* ॥

^{१३}पृथ्वीति ॥ पृथ्वी विस्तीर्णा मुवर्चा शोभनदीप्तिः सु-

वर्चां युवतिस्सजोपाः । पौर्णमास्युदगाच्छोभमा-
ना । आप्याययन्ती दुरितानि विश्वा । उरुं दुहां
यजमानाय यज्ञम् ॥ १२ ॥

चित्रभानुर्यजमाने दधातु हविर्नः पाथश्चेतो
जुपन्तां चेतो मदेम रोचमानामरातीर्गोपौ यज्ञम् ॥ १

‘ऋध्यास्म हव्यैर्नमसोपसद्य । मित्रं देवं मि-
त्रधेयं नो अस्तु । अनूराधान् हविषा वर्धयन्तः ।

वति मिश्रिणी सजोपा समानप्रीति अस्माभिः सर्वाभिर्वा प्र-
नाभि पौर्णमासी तिथि उदगात् उदेति उच्छ्रितिमागच्छति ।
शोभमाना आप्याययन्ती वर्धयन्ती विश्वानि दुरितानि दुरि-
तरन्ति दुर्गतिनिवारणेनाप्याययन्ती सा यजमानाय उरुं
विस्तीर्णं यज्ञं दुहां दुग्वाम् । ‘लोपस्त आत्माने पदेपु’ इति
तलोप ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके प्रथमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

‘अनूराधाना—ऋध्यास्मेति ॥ ऋध्यास्य समृद्धा भूयास्य
हव्यैः हविर्भि नपसा प्रणिपातेन च मित्रं देवं उपसद्य उ-
पसङ्गम्य ऋध्यास्य स च देवोऽस्माव मित्रधेयं मित्रमस्तु । स्वा-

शतं जीवेम शरदस्सर्वाः । 'चित्रं नक्षत्रमुदगा-
 त्पुरस्तात् । अनूराधासु इति यद्वदन्ति । तन्मित्र
 एति पृथिभिर्देवयानैः । हिरण्ययैर्विततैरन्तरिक्षे ।
 'इन्द्रो ज्येष्ठामनु नक्षत्रमेति । यस्मिन्वृत्रं वृत्रतूर्यं
 ततारं ॥ १३ ॥ तस्मिन्वयममृतं दुहानाः । क्षुधं
 तरेम दुरिति दुरिष्टिम् । 'पुरन्दराय वृषभाय धृ-

षिको धेयप्रत्ययः । यद्वा—मित्रेण यत् धेयं देयं तन्नोऽस्तु । वयं
 च अनूराधान् नक्षत्रं हविषा तदायेन वर्धयन्तः शतं जी-
 वेम शरदः सर्वाः गतम्* ॥

चित्रमिति ॥ चित्रं चायनीयं इदं नक्षत्रं पुरस्तात् उदगात्
 उदेति । अनूराधासु इति यद्वदन्ति लौकिका अपि ।
 तत् नक्षत्रं मित्रः एति पृथिभिः देवयानैः देवा यै मञ्छन्ति ।
 हिरण्ययैः हितरमणीयैः अन्तरिक्षे विततैः ॥

ज्येष्ठायाः—इन्द्र इति ॥ ज्येष्ठां नक्षत्रं इन्द्रोऽन्वेति अनु-
 गच्छति । यस्मिन् नक्षत्रे निमित्तमृते वृत्रतूर्यं वृत्रवधार्थं सङ्ग्रामे
 वृत्रं इन्द्रः ततार आक्रम्य हतवान् । वयमपि तस्मिन् नक्षत्रे
 निमित्ते अमृतं दुहानाः क्षुधं तरेम नाशयेम । दुरिति दुरिष्टिं
 च दुर्यागफलम् ॥

'पुरंदरायेति ॥ पुरंदराय मेवानां दारयित्रे । 'वानंयमपुरंदरौ'

ष्णवे । अपांढाय सहमानाय मीढुपे । इन्द्राय
ज्येष्ठा मधुमदुहाना । उरुं कृणोतु यजमानाय
लोकम् । मूलं प्रजां वीरवतीं विदेय । पराज्येतु
निर्ऋतिः पराचा । गोभिर्नक्षत्रं पशुभिस्समक्तम् ।
अहर्भूया यजमानाय मह्यम् ॥ १४ ॥ अहर्नो अ-
द्य सुविते दधातु । मूलं नक्षत्रमिति यद्वदन्ति । प-

इति निषात । वृषभाय वर्षयित्रे घृष्णवे वर्षणशीलाय शत्रू-
णाम् । अपादाय वेनविदप्यनभिभूताय सहमानाय सर्वस्याभि-
भवित्रे मीढुपे सक्ते ईदृशाय इन्द्राय मधुमत् मधुर हवि दुहाना
सारयन्ती ज्येष्ठा नक्षत्रं यजमानाय उरुं लोकं स्थानं कृणोतु
करोतु ॥

^१मूलस्य—मूलमिति ॥ मूलं नक्षत्रं प्रजां वीरवतीं विक्रा-
न्तपुरुषवतीं ईदृशया प्रजाया हेतुम् । तद्देतुत्वात्ताच्छब्दम् । वि-
देयं लप्सीयम् । मूलहेतुरा वा प्रजा विदेय । पराची परागता
वैपुष्यं भजमाना निर्ऋतिः रुच्छापतिः मूलस्य देवता एतु इतो
गच्छतु पराचा अपुनरावृत्तिर्वेन यौगेण । तथासति गोभिः प-
शुभिश्चान्ये समक्तं सद्गतं नक्षत्रं अहं मूलस्यैव सत्तेत्येके ।
अहराख्यं नक्षत्रं अहरिव प्रकाशाय निर्ऋतिव्यपगमेनेत्यन्ये । त-
दीदृशं नक्षत्रं मह्यं यजमानाय गोभिः पशुभिः समक्तं भूयान् ॥

^२अहर्न इति ॥ अहराख्यं नक्षत्रं अहरिव प्रकाशता गत
वा अद्य आत्मन्वर्गिणि न सुविते मुहुः गन्तव्ये फले दधातु ।

रांचीं वाचा निरुद्धंति नुदामि । शिवं प्रजायै हि
वमस्तु मह्यम् । 'या दिव्या आपः पयंसा संवभू-
वुः । या अन्तरिक्ष उत पार्थिवीर्याः । यासां मया-
हा अनुयन्ति कामम् । ता न आपश्छाद्ध्योना
भवन्तु । 'याश्च कूप्या याश्च नद्यास्समुद्रियाः ।
याश्च वैशन्तीरुत वासुचीर्याः ॥ १५ ॥ यासां मया-

मूलं नक्षत्रमिति यद्वदन्ति लोकेऽपि, अथ तद्देवतां निरुद्धंति
वाचा भन्तेऽपि पराचीं अपुनरावृत्ता नुदामि । यः इतो गम-
यामि, ततश्च शिवं कल्याणं प्रजायै मदीयायै मर्त्यं वास्तु ॥

अपादानाम्—या दिव्या इति ॥ याः दिव्याः दिवि भवाः
वप्या आपः पयसाः अन्नहेतुना पेयत्वेन वा इत्यंभूताः सम्ब-
भूवुः सम्भवन्ति पयसा सह भवन्ति उत्पद्यन्ते । या न
अन्तरिक्षे सम्भवन्ति । अपि च पार्थिवीः पार्थिव्यश्च । 'पृथि-
व्या आजौ' इत्यमृत्ययः, 'वा छन्दसि' इति पूर्वमवर्गदीर्घत्वम् ।
यासां अपा कामं इच्छा अपादाः नक्षत्रं अनुयन्ति अनु-
गच्छन्ति ता आपः स्योनाः सुखरूपाः नः श्वं सुरहेतवो
भवन्तु ॥

'याश्चेति ॥ याश्च आपः कूप्याः कूपे भवाः । 'मवे
छन्दसि' इति यत् । नद्याः नद्यां भवाः 'पाथोनदीभ्यां
ज्यण' । याश्च समुद्रियाः समुद्रे भवाः । 'ममुद्राभ्राद्' । वैश-

ढा मधुं भक्षयेन्ति । ता न आपद्दशङ्क स्योना भवं-
न्तु । तन्नो विश्वे उप शृण्वन्तु देवाः । तदपाढा
अभि संयन्तु यज्ञम् । तन्नक्षत्रं प्रथतां पशुभ्यः ।
कृषिर्वृष्टिर्यजमानाय कल्पताम् । ^{१०}शुभ्राः कन्या
युवतयस्सुपेशसः । कर्मकृतस्सुकृतो वीर्यावतीः ।

न्तीः वेशन्ते कासारे भवा वैशन्त्यः । 'वेशन्तहिमवद्व्यामण्' ।
उतापि प्रासचीः प्रासच्यः प्रकर्षेण समवेता. प्रसचने भवा
नानोदकसहाता यासायपा मधु मधुरं रसं अपाढाः नक्षत्रं
भक्षयन्ति । ता न इत्यादि । गतम् ॥

^१उत्तरापादानाम्—तन्न इति ॥ तत् अस्मदभिमतं विश्वे देवाः
उपशृण्वन्तु अस्मत्सकाशमागत्य शृण्वन्तु तत् साधनं यज्ञं अ-
पाढा अभिसंयन्तु आभिमुख्येन प्राप्नुवन्तु । तत् अपाढाख्यं
नक्षत्रं अस्माकं पशुभ्यः पश्वर्थं प्रथतां पशुभक्ता, तथा सति
कृषिः वृष्टिर्यजमानाय कल्पतां सपद्यताम् ॥

^{१०}शुभ्रा इति ॥ शुभ्राः शोभनाः^१ कन्याः तरुण्यः दी-
प्तिमत्यो वा । कन दीप्तौ । युवतयः मिश्रिण्य सुपेशसः
मुख्यः कर्मकृतः कर्मकरणकुशलः शोभनकारिण्यः वीर्यावतीः
प्रसवमामर्ष्यवत्य विश्वान् देवाननेन हविषा वर्धयन्त्योऽपाढाः
अस्मदङ्ग उपयान्तु कामं यथायथा कामयामहे तदनुकूलमुपयान्तु ॥

विश्वान्देवान् हविषा वर्धयन्तीः । अपाद्वाः काम-
मुपयान्तु यज्ञम् ॥ १६ ॥ 'यस्मिन्ब्रह्माभ्यजय-
त्सर्वमेतत् । अमुं च लोकमिदम् च सर्वम् । तन्नो
नक्षत्रमभिजिद्विजित्य । श्रियं दधात्वहृणीयमानम् ।
^{१२}उभौ लोकौ ब्रह्मणा संजितेभौ । तन्नो नक्षत्रम-
भिजिद्विचष्टाम् । तस्मिन्वयं पृतनास्तं जयेम ।

^{११}अभिजितः—यस्मिन्निति ॥ यस्मिन् अभिजिदाख्ये पुण्ये
नक्षत्रे ब्रह्मा अभ्यजयत् अभितः कात्स्न्येनागमत् । अमुं च
लोकं दिवं इदं च सर्वं श्रियव्यादिकं, ऊ इति निपातोऽनर्थकः
पादपूरणार्थः । तत् अभिजिदाख्यं नक्षत्रं अस्मभ्यं विजित्य
श्रियं दधातु ददातु । विजयपूर्विकां श्रियमित्यर्थः । यद्वा—
जेतव्यान् जित्वा तत् आदाय श्रियमस्मभ्यं ददातु । अहृणी-
यमानं अहीयमानं कुतश्चिदपि । हृणीद् कण्डूदियगन्तः ॥

^{१२}उभौ लोकाविति ॥ इभौ उभौ लोकौ ब्रह्मणा सं-
जितां सहजितौ अभिजिन्महिम्ना । तदभिजित् नक्षत्रं आत्मीयं
महिमानं अस्मदर्थं विचष्टां पश्यतु प्रकटयतु । यद्वा—उभौ
लोकौ ब्रह्मणा संजितौ यस्मिन्नक्षत्रे, तदभिजिन्नक्षत्रं अस्मान् वि-
चष्टां सानुग्रहं पश्यतु । तस्मात् वयमपि तस्मिन् नक्षत्रे पृ-
तनाः सङ्गमान् संजयेम, तस्माच्च तत् अभिप्रेतं देवा अनुजान-
न्तु कामं ययेष्टम् ॥

ढा मधुं भुक्षयन्ति । ता न आपद्दशङ्क स्योना भवं-
न्तु । 'तन्नो विश्वे उषं शृण्वन्तु देवाः । तदपाढा
अभि संयन्तु यज्ञम् । तन्नक्षत्तं प्रथतां पशुभ्यः ।
कृपिर्वृष्टिर्यजमानाय कल्पताम् । 'शुभ्राः कन्याः
युवतयस्सुपेशसः' । कर्मकृतस्सुकृतो वीर्यावतीः ।

न्तीः वेशन्ते कासारे भवा वैशन्त्यः । 'वेशन्तहिमवद्भ्यामण्' ।
उतापि प्रासचीः प्रासच्यः प्रकर्षेण समवेताः प्रसचने भवाः
नानादकसद्वाताः यासामपां मधु मधुरं रसं अपादाः नक्षत्रं
भक्षयन्ति । ता न इत्यादि । गतम् ॥

"उत्तरापादानाम्—तन्न इति ॥ तत् अस्मदभिमतं विश्वे देवाः
उपशृण्वन्तु अस्मत्सकाशमागत्य शृण्वन्तु तत् साधनं यज्ञं अ-
पादा अभिसंयन्तु आभिमुख्येन प्राप्नुवन्तु । तत् अपादाख्यं
नक्षत्रं अस्माकं पशुभ्यः पश्वर्थं प्रथतां पशुभवतां, तथा सति
कृपिः वृष्टिर्वजमानाय कल्पतां संपद्यताम् ॥

"शुभ्रा इति ॥ शुभ्राः शोभनाः^१ कन्याः तरुण्यः दी-
प्तिमत्यो वा । कन दीप्तौ । युवतयः मिश्रिण्यः सुपेशसः
सुरूपाः कर्मकृतः कर्मकरणकुशलः शोभनकारिण्यः वीर्यावतीः
प्रसवमामर्ध्यवत्यः विश्वान् देवाननेन हविषा वर्धयन्त्योऽपादाः
अस्मद्यज्ञं उपयान्तु कामं यथायथा कामयामहे तदनुरूपमुपयान्तु ॥

विश्वान्देवान् हविषा वर्धयन्तीः । अपाद्वाः काम्-
मुपयान्तु यज्ञम् ॥ १६ ॥ 'यस्मिन्ब्रह्माऽभ्यजय-
त्सर्वमेतत् । अमुं च लोकमिदमुं च सर्वम् । तन्नो
नक्षत्रमभिजिद्विजित्य । श्रियं दधात्वहृणीयमानम् ।
¹²उभौ लोकौ ब्रह्मणा संजितेभौ । तन्नो नक्षत्रम-
भिजिद्विचष्टाम् । तस्मिन्वयं पृतनास्सं जयेम ।

¹¹अभिजित्—यस्मिन्निति ॥ यस्मिन् अभिजिदाख्ये पुण्ये
नक्षत्रे ब्रह्मा अभ्यजयत् अमितं कार्त्स्न्येनाजयत् । अमुं च
लोकं दिवं इदं च सर्वं पृथिव्यादिकं, ऊ इति निपातोऽनर्पकः
पादपूर्णार्थः । तत् अभिजिदाख्य नक्षत्रं अस्मभ्यं विजित्य
श्रियं दधातु ददातु । विजयपूर्विका श्रियमित्यर्थः । यद्वा—
जेतव्यान् जित्वा तत् आदाय श्रियमस्यभ्यं ददातु । अहृणी-
यमानं अहीयमानं कुतश्चिदपि । हृणीड् कण्डूादियमन्तः ॥

¹²उभौ लोकाविति ॥ इमौ उभौ लोकौ ब्रह्मणा सं-
जितां सहजितौ अभिजिन्महिम्ना । तदभिजित् नक्षत्रं आत्मीयं
महिमानं अस्मदर्थं विचष्टां पश्यतु प्रकटयतु । यद्वा—उभौ
लोकौ ब्रह्मणा संजितौ यस्मिन्नक्षत्रे, तदभिजिन्नक्षत्रं अस्मान् वि-
चष्टा सानुग्रहं पश्यतु । तस्मात् वयमपि तस्मिन् नक्षत्रे पृ-
तनाः सङ्गमान् संजयेम, तस्माच्च तत् अभिप्रेतं देवा अनुजान-
न्तु कामं यथेष्टम् ॥

तन्नो देवासो अनुजानन्तु कामम् । ^१शृण्वन्ति
 श्रोणाममृतस्य गोपाम् । पुण्यामस्या उपशृणो-
 मि वाचम् ॥ १७ ॥ महीं देवीं विष्णुपत्नीमजूर्याम् ।
 प्रतीचीमेना हविषा यजामः । ^२त्रेधा विष्णुरु-
 गायो विचक्रमे । महीं दिवं पृथिवीमन्तरिक्षम् ।
 तच्छ्रोणैति श्रवं इच्छमाना । पुण्यं श्लोकं यज-

^१श्रोणायाः—शृण्वन्त्विति ॥ श्रोणां नक्षत्रं शृण्वन्तीति सर्वे,
 सर्वत्र ह्यतीति यावत् । शृण्वन्ति वा एता वदन्तीं सर्वे,
 वदितुं वृशन्ति यावत् । अमृतस्य अमृतत्वस्य गोपां गोप्त्रीम् ।
 आयमत्ययान्तात् किप्यतो लोप । तादृशी अस्याः पुण्यां
 वाचं अमृतत्वकरां अह उपशृणोमि समीपतः शृणोमि । ता
 मिना महीं महतीं देवीं विष्णुपत्नीं विष्णुदेवत्या अजूर्या के
 नचिदप्यहिंस्या एनां प्रतीचीं अस्मदाभिमुख्येनाभतीं हविषा
 यजामः ॥

^२त्रेधेति ॥ विष्णुरुगायः उरुभि महात्मभि गातव्यः
 स्तोतव्यः त्रेधा विचक्रमे विज्ञातवान् । महीं महतीं दिवं
 पृथिवीं अन्तरिक्षं च श्रोणाया, तस्मादियं श्रोणा श्रवः अन्नं
 यशो वा इच्छमाना उत्पादयन्ती यजमानाय एति गच्छति ।
 वर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थी । यजमानाय च पुण्यं श्लोकं
 स्तोत्रं कृण्वती कुर्वती—अहो सम्यगिष्टमेवेति । यद्वा—
 पुण्यं श्लोकं यजमानाय प्रनाभि कुर्वती कारयन्ती ॥

मानाय कृण्वती । 'अष्टौ देवा वसंवस्तोम्यासः ।
 चतस्रो देवीरजराश्चविष्टाः । ते यज्ञं पान्तु रज-
 सः पुरस्तात् । संवत्सरीणममृतं^१ स्वस्ति' ॥ १८ ॥
 'यज्ञं नः पान्तु वसवः पुरस्तात् । दक्षिणतोऽभि-
 यन्तु श्रविष्ठाः । पुण्यं नक्षत्रमभि संविशाम । मा

१ श्रविष्ठानाम्—अष्टाविति ॥ अष्टौ वसुनामान् देवाः सो-
 म्याः सोमार्हा, चतस्रश्च देव्य श्रविष्ठाः नक्षत्र, तारकापेक्ष
 चतुष्टयम् । 'अजराः अविनाशा । ते तमव श्रविष्ठाश्च । ते च
 ताश्च ते, मुम एवशेष । यज्ञं इमवास्माकीनं पान्तु । रजसः
 अन्तरिक्षस्य परस्तात् उपरि स्थिता रजोगुणतो वा रजोगुणाप-
 गमादनन्तरमित्यर्थे । संवत्सरीणं सवत्सरभाविन 'सपरिपूर्वात्स च'
 इति च । अमृतं अमृतत्वं स्वस्ति^१ अविघ्नेन यथा भवति तथा
 यज्ञं पान्तु ॥

^{१०} यज्ञं न इति ॥ अस्माकं यज्ञं वसवः पुरस्तात् पूर्वस्या
 दिशि पान्तु । श्रविष्ठाश्च दक्षिणतः दक्षिणस्या दिश्यभियन्तु
 आभिमुख्येन प्राप्नुवन्तु । श्रविष्ठा पुन पितृसम्भवा दक्षप्रजा-
 पते पितृत्वमप्यस्ति, ततस्तासां दक्षिणतोऽभिगमन युक्तम् । वयम्
 'पीद पुण्यं नक्षत्रं अभिसंविशाम आभिमुख्येन परिचराम' तत
 अयशंसा पापहनि अराति न माऽगन् मागमन् । अरात्य
 पेश स्त्रीत्वम् । गमेर्गुण्डे 'मन्ते घस' इति ज्येष्ठुक् ॥

नो अरातिरवशसाऽगन् । ^{१७}क्षत्तस्य राजा वरु-
णोऽधिराजः । नक्षत्तूणां शतभिषग्वसिष्ठः । तौ
देवेभ्यः कृणुतो दीर्घमायुः । शतं सहस्रां भेष-
जानि धत्तः । ^{१८}यज्ञं नो राजा वरुण उपयातु ।
तन्नो विश्वे अभि संयन्तु देवाः ॥ १९ ॥ तन्नो न-
क्षत्तुः शतभिषजुपाणम् । दीर्घमायुः प्रतिरद्रेषजा-
नि । ^{१९}अज एकपादुदगात्पुरस्तात् । विश्वां भूतानि

^{१७}शतभिषज — क्षत्तस्येति ॥ क्षत्तस्य बलस्य क्षत्तजातेर्वा राजा
स्वामी वरुण अधिराजः अधिकदीप्ति नक्षत्तूणां मध्ये व-
सिष्ठः प्रशस्यतमः शतभिषङ्गतत्रं, तौ वरुणशतभिषजौ देवेभ्यः
अमयादिभ्यः । यद्वा—यजमानस्यापि देवत्वात् । ‘एष वा
एतर्हीन्द्रो यो यजते’ इति । ‘अग्निर्वै दीक्षित तस्मादेनम्’ इति
च । ऋत्विजोपि देवा ‘एते वै देवा प्रत्यक्ष यद्वाक्षणाः’^{१८}
इति । तेभ्यः दीर्घ आयुः कृणुत कुरुतम् । भेषजानि
अनिष्टोपशमनानि शतं सहस्रा महस्त्रसंख्यानि धत्तः धत्ताम् ॥

^{१८}यज्ञमिति ॥ वरुणो राजा अस्माकं यज्ञमुपयातु । तेनैव
वरुणागमहेतुना वरुणराजानः विश्वे देवा अपि । अथ तच्छ-
तभिषरु नक्षत्रं जुपाणं प्रीयमाणं अस्मान्वा प्रीणयितुं अस्मभ्यं
दीर्घमायु भेषजानि च प्रतिरत्तु वर्धतु ॥

^{१९}प्रोष्ठपदानाम्—अज इति ॥ अज एकपादिति पदद्वयमपि

प्रति मोदमानः । तस्य देवाः प्रसवं यन्ति सर्वे ।
 प्रोष्ठपदासो अमृतस्य गोपाः । ^{२०}विभ्राजमानस्स-
 मिधान उग्रः । आऽन्तरिक्षमरुहदगन्धाम् । तः
 सूर्यं देवमजमेकपादम् । प्रोष्ठपदासो अनुयन्ति
 सर्वे ॥ २० ॥ ^{२१}अहिर्बुध्नियः प्रथमान एति । श्रेष्ठो

अग्निविशेषस्याख्या अजः अननः सुष्ठु गन्ता एकः पादोऽस्येति
 एकपात् एकेन पादेन देवान् रतन् । 'संख्यासुपूर्वस्य' इति
 छोपस्समासान्तः । ॥ पुरस्तादुदगात् उदेति भूतजातेषु प्रथ-
 ममाविर्भवति । विश्वानि च भूतानि प्रति मोदमानः प्रत्ये-
 कमनुपृच्छन् । तस्य प्रसवं अनुज्ञां सर्वेऽपि देवाः यन्ति तस्य
 विधेयतां गच्छन्ति न कोपि लङ्घितुं शक्नोति । प्रोष्ठपदाश्च
 नक्षत्रं तस्य प्रसवं यन्तीत्येव । अमृतस्य अमृतत्वस्य गोपाः
 गोपायितारः ॥

^{२०} विभ्राजमान इति ॥ विभ्राजमानः विशेषेण दीप्यमानः
 समिधानः समिन्धयन् भावान् उग्रः उद्गूर्णतेनाः उदकस्य वा
 दाता इदंशोऽयं अज एकपात् अन्तरिक्षमारुहत् आरोहति । 'कृमृ-
 दुरुहिम्यः छन्दसि' इत्यञ्, थां च अगन् गच्छति 'मन्ते
 यस' इति च्लेर्लुक् । तं अजं एकपादं देवं सूर्यं तावन्
 प्रेरकं वा सर्वे प्रोष्ठपदा अनुयन्ति अनुसरन्ति ॥

^{२१} उत्तरप्रोष्ठपदानाम्—अहिर्बुध्निय इति ॥ पदद्वयमग्रेऽपि ना-

देवानामुत मानुषाणाम् । तं ब्राह्मणास्सोमपास्सो-
म्यासः । प्रोष्ठपदासो अभि रक्षन्ति सर्वे ।^१ चत्वा-
र एकमभि कर्म देवाः । प्रोष्ठपदास्तु इति यान्
वदन्ति । ते बुध्नियं परिपद्यं स्तुवन्तः । अहिः^२

मान्तरम् । पूर्वोत्तरप्रोष्ठपदनसप्तदेवतयोः सूर्याग्रयोः द्विनामत्वम-
न्यत्र सिद्धं 'अजोऽस्त्येकपादहिरसि बुध्नियः'^३ इति । अस्त्येव
ब्राह्मणे धिष्णिथप्रकरणे 'द्वेदे नामनी कुरुष्वम्' इति । 'अहे
बुध्निय मन्तं मे गोषाय' इत्युपस्थाने च । प्रथमानः विश्वं व्याप्नु-
ष्व एति गच्छति । श्रेष्ठः प्रशस्यतमः देवानां मध्ये मा-
नुषाणामपि पूज्यतमः । तं देवं अहिर्बुध्नियं ब्राह्मणा सो-
मपाः सोमस्य पातारः सोम्याः सोमार्हाः प्रोष्ठपदाश्चाभिरक्ष-
न्ति अभिनः तर्पयन्ति ॥

^४ चत्वार इति ॥ चत्वारोपि देवा एकं कर्माभिगम्य
संभूय साधयन्ति । यद्वा—कर्मदेवा मुकुतातिशयेन देवत्वमाप्ताः
'ये कर्मणा देवानविशन्ति'^५ इति । प्रोष्ठपदास्तु इति यान् व-
दन्ति लोके ते चत्वारोपि संभूय कर्माणि साधयन्ति । ते
पूर्वोक्तदेवाः प्रोष्ठपदाः बुध्नियं परिपद्यं परितः उपास्यं उपरि-
वा सीदन्तं अहिः च स्तुवन्तः नमसा नमस्कारादिना अग्नेन
हविषा वा उपमद्य उपसङ्गम्य रक्षन्ति तर्पयन्ति । यद्वा—

^१ पदद्वय रक्षितोपस्थाक्य.^२ सं १-१-१.^३ सं. ६-१-१.^४ मा. १-२-१.^५ ट. १-८.

रक्षन्ति नमसोपसद्यं । पूषा रेवत्यन्वेति पन्थाम् ।
 पुष्टिपती पशुपा वाजवस्त्यौ ॥ २१ ॥ इमानि हव्या
 प्रयता जुषाणा । सुगैर्नो यानैरुपयातां यज्ञम् ।
 “क्षुद्रान्पशून्क्षतु रेवती नः । गावो नो अश्वाः
 अन्वेतु पूषा । अत्र रक्षन्तौ बहुधा विरूपम् ।

एकं विचित् प्रशस्त कर्म चत्वारस्ते अभिगच्छन्ति, ते तत्क-
 र्मकारिणो जना बुध्निय आर्हन्ति न स्तुवन्तः नमस्कारादिना
 उपसद्य रक्षन्ति नर्पयन्ति ॥

रेवत्या—पूषेति ॥ पूषा रेवती च पन्थां एव मार्गं
 अन्वेति अनुगच्छति सह्यकारिणो वर्तेते । तौ कौ पुष्टि
 पती पुष्टे पातारो पशुपा पशूना पालयितारौ । ‘पूषा सु-
 लब्ध’ इत्याकार । वाजवस्त्यौ वाजेन अन्वेन वस्त्यौ बलहेतु
 जगताम् । चले वा साधू । अस्तिशब्द दासीभारादिषु
 दृश्य । यद्वा—वाजो वस्त्यो ययोस्तादृशौ तौ इमानि अरम-
 दीयानि हव्यानि प्रयता प्रगतानि जुषाणा सेवमानो सुगै
 शोभनगमनसाधने यानैर्वानै न यज्ञं उपयाता उपगच्छताम् ॥

“क्षुद्रानिति ॥ नः क्षुद्रान् अजादीन् पशून् रेवती र-
 क्षतु । न गाव गा । जात्वाभाव छान्दस । अश्वाश्च पूषाऽ-
 न्वेन रक्षतु । ता द्वावपि अन्नं विरूप विविधरूप बहुधा
 रक्षन्तौ वाज अत्रवन्त यज्ञं यजमानाय सनुना दत्ताम् । पशु दाने ॥

वाजः सन्ततां यजमानाय यज्ञम् । तदश्विनोव-
 श्वयुजोपयाताम् । शुभं गमिष्ठौ सुयमेभिरश्वैः ।
 एवं नक्षत्रं हविषा यजन्तौ । मध्वा संपृक्तौ य-
 जुषा समक्तौ ॥ २२ ॥ यौ देवानां भिपजौ हव्य-
 वाहौ । विश्वस्य दूतावमृतस्य गोपौ । तौ नक्षत्रं
 जुजुषाणोपयाताम् । नमोऽश्विभ्यां कृणुमोऽश्वयु-

‘अश्वयुजो—तदिति ॥ अश्विनौ देवते अश्वयुजा अ-
 श्वयुग्भ्या सह । तृतीयाद्विवचनस्यामार । तत् मदीय कर्म
 उपयाताम् । शुभं गमिष्ठौ अतिशयेन शोभन गन्तारौ । गन्तृ-
 शब्दात् ‘तुच्छन्दसि’ इति इठनि ‘तुरिष्ठेमेयसु’ इति लोपः ।
 सुयमेभि सुदान्ते अश्वैः, स्य आत्मीय नक्षत्र अश्वयुगा-
 ल्य हविषा यजन्तौ पूजयन्ता, मध्वा मधुरसेन हविषा
 संपृक्तौ यजुषा मन्त्रेण समक्तौ सम्पन्नं प्रकाशितौ ॥

‘‘या देवानामिति ॥ अश्विनो देवानां भिपजौ हव्यवाहौ
 हविषा वेदारौ वृष्टिद्वारेण । विश्वस्य लोस्य दूतौ दूतव-
 दितकारिणौ अमृतस्य अमृतत्वस्य गोपौ गोपायितारा । ता
 नक्षत्र आत्मीय जुजुषाणा सेवमानौ । छान्दसस्य लिट् वा-
 ननादेशः । तानस्मयज्ञ उपयाताम् । ताम्या अश्विभ्या अ-
 श्वयुग्भ्या च नमः कृणुमः कृम ॥

रभ्योम् । ^{१७}अप पाप्मानं भरणीर्भरन्तु । तद्यमो
 राजा भगवान् विचष्टाम । लोकस्य राजा महतो
 महान् हि । सुगं नः पन्थामभयं कृणोतुं । ^{१८}य-
 स्मिन्नक्षत्रे यम एति राजा । यस्मिन्नेनमभ्यपिञ्च-
 न्त देवाः । तदस्य चित्रं हविषा यजाम । अप
 पाप्मानं भरणीर्भरन्तु । ^{१९}निवेशनी ^{२०}यत्ते देवा अ-

‘भरणीनाम्—अपेति ॥ भरणीः नक्षत्र नः पापं अपभ-
 रन्तु अपहरन्तु । ‘द्वयहोर्भे’ इति मत्वम् । यमश्च राजा भगवान्
 ऐश्वर्यवान् तदस्मदभिमतं विचष्टां पश्यतु, यथा न. सिद्धयति
 तथेति । महतः लोकस्य राजा स्वामी स्वयमपि महान् ।
 सुगं देशान्तरगमने शोभनगमनं नः पन्थां पन्थानं कर्ममार्गं वा
 लोकान्तरगमने अभयं हितारहितं कृणोतु करोतु ॥

^{२१}यस्मिन्निति ॥ यस्मिन्नक्षत्रे यमः राजा एति स्वामि
 तेनानुप्रविशति । किं न—यस्मिन्नक्षत्रे एनं देवाः पितृराज्ये
 अभ्यपिञ्चन्त । तत् भरणीनक्षत्रं अस्य यमस्य संवन्धि चित्रं
 चापनीयं यम हविषा यजाम । अप पाप्मानमिति । गतम् ॥

^{२१-२२}अमावास्यायाः—‘निवेशनी, यत्ते देवा अदधुः’ इति

दधुः ॥ २३ ॥

त॒तार॒ म॒ह्यं प्रा॒म॒चीर्या॒ या॒न्तु य॒ज्ञं वा॒च॒ऽस्व॒-
स्ति दे॒वा अनु॒ यन्ति॒ सर्वे॒ वाज॑व॒स्थो॒ सम॑त्तौ दे॒-
वा॒स्त्रीणि॑ च ॥ २ ॥

‘नवोनवो भवति जायमानो यमादित्या अ५-

व्याख्याते चेति ‘पूर्णा पश्चात्’ इत्यत्र ॥

इति तृतीये प्रथमे द्वितीयोऽनुपाकः.

^{१-२}अथ ‘चन्द्रमा वा अकामयत’^२ इत्यादीनां सप्तानां क्रमेण याज्यानुवाक्याः द्वेद्वे । तत्र चन्द्रमसः (ननु ‘नक्षत्रेष्टका उप दधात्येतानि वै दिवो ज्योतीरपि तान्येवावस्थे’^३ इति ब्राह्मणे ‘रु-
त्तिका नक्षत्रमग्निर्देवता’^४ इत्यादीनामष्टाविंशतिनक्षत्राणां दर्शपूर्णमास-
योश्च त्रिंशतामेषोपधानमुक्तम् । किञ्च—‘अभिचरन् इयेनचिता यजेत’ इत्यत्र ‘अग्नेः रुत्तिकाः’^५ इति त्रिंशतामेषोपधानम् । अत्र नक्षत्रेष्टकां चन्द्रादिसप्तानां यजनं किमर्थमित्यत आह—चन्द्रमा वा अ-
कामयत इत्यादि । चन्द्रादीनामपि नक्षत्राधीनत्वात् चन्द्रमूर्त्येगेर्नक्ष-
त्रेषु गमनं प्रसिद्धम् । अवशिष्टानां त्रयाणां तद्विभागतत्सन्धान-
तद्वात्मत्वेन अदितोर्विष्णोश्च यजनं नक्षत्रसत्रकर्तुः यजमानस्य उद्यो-
तिष्ठावाप्तये प्रतिष्ठायै च भवति । तेषां द्वेद्वे याज्यानुवाक्ये)^६ ।

^१ स. १-५-१.

^२ ब्रा. १-१-५.

^३ त. २-४-२.

^४ स. ४-४-१०.

^५ ब्रा. १-५-१.

^६ रुद्रलिखिते ग्रन्थे ग पुस्तकमात्रे वर्तते.

शुभाप्याययन्ति । 'ये विरूपे समनसा संव्ययन्ती । समानं तन्तुं परि तातनाते । विभू प्रभू अनुभू विश्वतो हुवे । ते नो नक्षत्रे हवमार्गमेतम् । वयं देवी ब्रह्मणा संविदानाः । सुरत्नांसो देवर्षीति

नवीनवो भवति, यमादेसा अंशुपिति । व्याख्याते नैते । द्वि-
तीयकाण्डस्य चतुर्थान्त्ये ॥

‘अहोरात्रयोः—ये विरूपे इति ॥ अहोरात्रे विरूपे विवि-
धरूपे शुक्लरूपारूपे समनसा समानमनस्के ऐकमत्यं गते ।
पूर्ववदाकारः । संव्ययन्ती समन्तादाच्छादयन्ती शुक्लरूपो इव
वस्त्रे संव्ययन्ती । औदशीभावः, न स्त्रीप्रत्ययः । समानं
एकं तन्तुं तायमानं संवत्सर यज्ञं वा परि तातनाते परितो
विस्तारयत । तनोतेः छन्दसि लिटि एत्वाम्यासलोपाभावे ‘तुजा-
दीनाम्’ इत्यम्यासस्य दीर्घत्वम् । विभू व्याप्तिमती अविच्छे-
देन प्रवृत्तत्वात् । ‘सुपां सुलुक्’ इति पूर्वमवर्णदीर्घत्वम् । प्रभू
पर्याप्ते भावानां निष्पत्तौ । अनुभू अनुक्रमेण भवन्ती । लोकस्य
वा कृताकृते अनुभवन्ती । पूर्ववत् सवर्णदीर्घत्वम् । ते अहं वि-
श्वतो हुवे सर्वेण प्रकारेणाद्वयामि ते नाहोरात्रे नक्षत्रे नक्षत्र-
विशेषयुक्ते अस्मिन्वा नक्षत्रेऽहनि वा नः हवं यज्ञ आगमेतं
युवामागच्छतम् । लिङ्चाशिष्यद् ॥

‘वयं देवी इति ॥ वयं ब्रह्मणा मन्त्रेण संविदानाः

दधानाः । अहोरात्रे हविषां वर्धयन्तः । अतिं पाप्मानमतिमुक्त्या गमेम । प्रत्युवदृश्यायती ॥२४
व्यूच्छन्तीं दुहिता दिवः । अपो मही वृणुते चक्षु-
पा । तमो ज्योतिष्कृणोति सूनरी । उदुस्त्रियांस्स-

एकमत्य गता मुरन्नासः शोभनेन हविराख्येन कर्मसाधनेन त-
द्वन्त । देवधीति दधानाः देवानां यागं निर्वर्तयन्तः अहो-
रात्रे देवीं देव्यो देवनशीले । रात्र्यपेक्षं स्त्रीत्वं, लिङ्गव्यत्ययो
वा । हविषां वर्धयन्तः पाप्मानं अतिगमेम अतिरुमेम अ-
तिमुक्त्या अत्यर्थं पाप्मना मोक्षनेनानेन कर्मणा ॥

उपम — प्रतीतिं परोष्णिक् ॥ उ इत्यवधारणे । व्यु-
च्छन्तीं प्रभान्तीं उषा आयती आगच्छन्त्येव प्रत्यदृशि प्रचे-
य मर्वदृश्यते । आत्माभिमुखं वा दृश्यते । 'मर्वं विषयदृ-
न्दसि विरूप्यन्ते' इति लघूः गुणाभावः । दिवो दुहिता दुहि-
नृत्पानीया तत्र उपलब्धे । अपः कर्माणि उदरानि वा नृण-
ते अदयति चक्षुषा प्रकाशेन विवृणोतीत्यर्थः । प्रकाशावरण-
विवरणमेव । मही महनीया सौर्व ॥

तम इति जगती ॥ तमोभूनामिदं जगत् ज्योतिष्कृणोति
प्रकाशकक्रेनेति उषा सूनरी सुतु नेत्री प्रजानां शोभननरा
वा, सौर्व इति तां प्रजुष्यन्ते । विष्णुः—तस्मिन् रात्रौ सूर्यः
उदसियाः रश्मीन् उत्सृजते उच्छृणुं भवते । विष्णुः—हे उपः !
तमेत् तमेव व्युपि व्युष्टं । उज्जने विपि अन्त्यविरारं छा-

चते सूर्यः । सचा उद्यन्नक्षत्रमर्चिमत् । तेवदुपो
व्युप्ति सूर्यस्य च । 'सं भक्तेन गमेमहि । तन्नो
नक्षत्रमर्चिमत् । भानुमतेज उच्चरत् । उप यज्ञ-
मिहागमत् ॥ २५ ॥ 'प्र नक्षत्राय देवाय । इन्द्रा-
येन्दुः हवामहे । स नस्तविता सुवत्सनिम् । पु-

न्दस. वसेर्वा संप्रसारणे 'शासिवसि' इत्यादिना पत्वम् । तव
सूर्यस्य च व्युष्टौ उदये सत्येव युवाभ्या सचा सह उद्यन्न-
क्षत्रं दिवसस्य संज्ञाकारि अर्चिमत् दीप्तिमत् भवति पूजितं
भवति, अस्माकं कर्मयोग्यं जायते ॥

नक्षत्राणा—संभक्तेन इत्यनुष्टुभौ ॥ भक्तेन अग्नेन हविषा सङ्ग-
मेमहि कर्मवन्तो भूयास्म । 'लिङ्गशिष्यह' 'समोगमृच्छि' इ-
त्यात्मनेपदम् । हेतुमाह—तत् नक्षत्रं यत्र कर्म क्रियते तदिदा-
नीमर्चिमत् पूजितं भानुमत् दीप्तिमत् तेजः तेनैस्वि पुण्यत्वा-
दीदृशं सत् उच्चरत् उन्नच्छत् अस्माकं यज्ञं उपागमत् उपाग-
च्छति उपागच्छतु वा इह अस्मिन्नहनि ततस्सं भक्तेन गमेमहीति ॥

प्रनक्षत्रायेति ॥ देवाय देवनशीलाय इन्द्राय ईश्वराय स्वका-
र्यरक्षणकुशलाय नक्षत्राय नक्षत्रात्मने नक्षत्रामिमानिने इन्दुं अ-
मृतकल्पं हविः प्रहवामहे प्रकर्षेण आह्वयाम. आनयामः जुहु-
मो वा । स च सविता कर्मणामनुज्ञाता नक्षत्राख्यो देवः
अस्मभ्यं सनि यनं सुवत् अनुजानातु ददातु पुष्टिदां पुष्टिदा-
तारं पर्वाक्षं क्षीरवचमं अतिशयेन पुत्रादियुक्तम् ॥

ष्टिदां वीरवृत्तमम् । 'उदु त्यं ^{१०}चित्रम् । ^{११}अदितिर्न
 उरुप्यतु ^{१२}महीमूषु मातरम् । ^{१३}इदं विष्णुः ^{१४}प्र
 तद्विष्णुः । ^{१५}अग्निर्मूर्धा ^{१६}भुवः । ^{१७}अनु नोऽद्यानु-
 मति ^{१८}रन्विदनुमते त्वम् । ^{१९}हव्यवाहृ ^{२०}स्विष्टम् ॥
 आयत्यंगमस्विष्टम् ॥ ३ ॥

^{१-१०}सूर्यस्य—उदुत्यं, चित्रमिति ॥ व्याख्याते ग्रहप्रश्ने ^१ ॥

^{११-१२}अदिते—अदितिर्न, महीमूष्विति ॥ व्याख्याते 'वै-
 श्वानरो नः' ^२ इत्यत्र ॥

^{१३-१४}विष्णो.—इदं विष्णुः, प्रतद्विष्णुस्तत्र त इति ॥ प्रथमा
 'युजते मन' ^३ इत्यत्र व्याख्याता । इतरा 'जुष्टीनरः' ^४ इत्यत्र ॥

^{१५-१६}अग्ने—अग्निर्मूर्धा, भुव इति ॥ अग्निकाण्डे व्याख्याते ^५ ॥

^{१७-१८}अनुमते—अनुनोऽद्य, अन्विदनुमत इति ॥ 'इदं वा-
 माये' इत्यत्र व्याख्याते । अग्न्यनुमती समस्वेवेति केचित् ।
 सर्वत्र वृत्तिकादिवित्यपरे ॥

^{१९-२०}अथ संयाज्ये—हव्यवाहं, स्विष्टमिति ॥ व्याख्याते
 'जुष्ट.' इत्यत्र ॥

इति ब्राह्मणे तृतीयाष्टके प्रथमे तृतीयोऽनुवाकः.

^१स. १-४-४३.

^२स. १-५-११.

^३स. १-२-१३

^४स. २-४-३

^५स. ४-४-४

^६स. १-१-११.

^७स. १-४-७.

अग्निर्वा अकामयत् । अन्नादो देवानां स्या-
मिति । स एतमग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टा-
कपालं निरवपत् । ततो वै सोऽन्नादो देवानामभ-
वत् । अग्निरैव देवानामन्नादः । यथा ह वा अग्निर्दे-
वानामन्नादः । एवञ्च ह वा एष मनुष्याणां भवति ।
य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सो-
ऽत्र जुहोति । अग्नये स्वाहा कृत्तिकाभ्यस्स्वाहा ।
अम्बायै स्वाहा दुलायै स्वाहा । नितुल्यै स्वा-
हाऽब्धयन्त्यै स्वाहा । मेघयन्त्यै स्वाहा वरपयन्त्यै
स्वाहा । चूपुणीकायै स्वाहेति ॥ २७ ॥ प्रजापतिः
प्रजा असृजत् । ता अस्मात्सृष्टाः पराचीरायन् ।

अथ नक्षत्रेष्टीना व्याख्यानं—अग्निर्वा अकामयतेत्यादि ॥ दे-
वानां मध्ये अहं अतिशयेन अन्नादः स्यामिति । स तथा
कामयमानः । एतमग्निं कृत्तिकादेवत्वं अष्टाकपालं पुरोडाशं नि-
रवपत् । एकत्रैव यष्ट्वयष्टव्यत्वौपपत्तिः प्रागेवोक्ता । ततो वा
इति । गतम् । यथा हेत्यादि । यष्टुः त्रिदुषश्च स्तुतिः । सोऽत्रेति
स यष्टा अत्र इष्टो वक्ष्यमाणान् होमान् जुहोति । अम्बाद्याः
सप्त कृत्तिका तारकाख्या अग्रिकाण्डे व्याख्याताः* ॥

प्रजापतिरिति ॥ प्रजापतिना सृष्टाः प्रजाः अस्मात्परा-

तासां॑ रोहिणीमभ्यध्यायत् । सोऽकामयत् । उप-
 मा वर्तत । समेनया गच्छेयेति । स एतं प्रजाप-
 तये रोहिण्यै चरुं निरवपत् । ततो वै सा तमुपा-
 वर्तत । समेनया गच्छत । उप ह वा एनं प्रिय-
 मावर्तते । सं प्रियेण गच्छते । य एतेन हविषा
 यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । प्र-
 जापतये स्वाहा रोहिण्यै स्वाहा । रोचमानायै
 स्वाहा प्रजाभ्यस्स्वाहेति ॥ २८ ॥ 'सोमो वा अ-
 कामयत् । ओषधीनां राज्यमभिर्जयेयमिति । स
 एतं सोमाय मृगशीर्षाय श्यामाकं चरुं पयसि
 निरवपत् । ततो वै स ओषधीनां राज्यमभ्यज-

चीः अपुनरावृत्ता गता । तासां मध्ये रोहिणीमभ्यध्या-
 यत् प्रजापतिः, ध्यातवान् । अथ स तामभिधायन्नकामयत् इयं
 मामुपावर्तत उपागच्छेत् अहं एनया संगच्छेयेति । स
 एतमिति । गतम् । उप हेत्यादि । यष्टुर्विदुषश्च फलम् । रोचमा-
 नाया इति । प्रजापतये रोचत इति रोचमाना रोहिणी तार-
 कास्तैषा प्रजानां च मध्ये रोचत इति सर्वोभ्यः प्रजाभ्यः
 होमः ॥

ओषधीनां राज्यं राजत्वम् । गतमन्यत् । समानानां

यत् । स॒मा॒ना॒नाः॑ ह॒ वै रा॒ज्य॒म॒भिज॑यति । य
 ए॒तेन॑ ह॒विषा॑ यज॑ते । य उ॑ चैनदे॒वं वेद॑ । सोऽ॒त्र
 जुहो॑ति । सोमा॑य॒ स्वाहा॑ मृ॒गशी॑र्पाय॒ स्वाहा॑ ।
 इ॒न्व॒काभ्य॑स्स्वाहौप॑धीभ्य॒स्स्वाहा॑ । रा॒ज्याय॑ स्वा॒
 हाऽभिज॑त्यै स्वाहेति ॥ २९ ॥ 'रु॒द्रो वा अ॑काम॒
 यत॑ । प॒शुमा॑न्ध्यामि॒ति । स ए॒तः रु॒द्राया॑र्द्रा॒द्यै
 प्रै॒र्य॒ज्ञ॒वं च॒रुं प॑र्य॒सि नि॑रव॒पत् । ततो॑ वै स प॑शु॒
 मान॑भवत् । प॒शुमा॑न् ह॒ वै भ॑वति । य ए॒तेन॑ ह॒
 विषा॑ यज॑ते । य उ॑ चैनदे॒वं वेद॑ । सोऽ॒त्र जुहो॑ति ।
 रु॒द्राय॑ स्वाहाऽऽर्द्रा॒द्यै स्वाहा॑ । पि॒न्व॒माना॑यै स्वाहा॑
 प॒शुभ्य॑स्स्वाहेति ॥ ३० ॥ 'ऋ॒क्षा वा इ॒यम॑ल्लोम॒
 काऽऽसी॑त् । साऽका॑मयत । ओप॑धीभि॒र्वन॑स्पति॒भिः
 प्रजा॑येयेति । सै॒तम॑दि॒त्यै पु॑न॒र्वसु॑भ्यां च॒रुं नि॑रव॒
 पत् । ततो॑ वा इ॒यमो॑प॑धीभि॒र्वन॑स्पति॒भिः प्राजा॑-

देति । गर्ध्विदुषश्च स्तुतिः । मृगशीर्षतारका इत्यराः । इति
 • ग्रीणने । कभिषि तारकादित्वादित्वाभावः ॥

'प्रैर्यज्ञवमिति ॥ 'ओरव' । पिन्वयाना पशून् वर्धयमाना ॥

'ऋक्षा वा इति ॥ इयं पृथिवी पूर्वं ऋक्षा शून्या अ-

यत् । प्रजायते ह वै प्रजया पशुभिः । य एतेन
 हविषा यजते । य उं चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहो-
 ति । अदित्यै स्वाहा पुनर्वसुभ्याम् । स्वाहाऽऽभूत्यै
 स्वाहा प्रजात्यै स्वाहेति ॥ ३१ ॥ 'वृहस्पतिर्वा
 अकामयत् । ब्रह्मवर्चसी स्यामिति । स एतं वृह-
 स्पतये तिष्याय नैवारं चरुं पयसि निरवपत् । त-
 तो वै स ब्रह्मवर्चस्यभवत् । ब्रह्मवर्चसी ह वै भ-
 वति । य एतेन हविषा यजते । य उं चैनदेवं वे-
 द । सोऽत्र जुहोति । वृहस्पतये स्वाहा तिष्याय
 स्वाहा । ब्रह्मवर्चसाय स्वाहेति ॥ ३२ ॥ 'देवासु-
 रास्त्यक्ता आसन् । ते देवास्सुपर्ण्य आश्रेषाम्य
 आज्ये करम्भं निरवपन् । तानेताभिरेव देवता-
 मिरुपानयन् । एताभिर्ह वै देवताभिर्द्विपन्तं भ्रातृ-

लोमका ओषधादिभिर्जोमस्थानीयै रहिता । पूर्ववदित्वाभाव । आ-
 भूति प्रनाती पुनर्वसू तारके ॥

“नैवारमिति ॥ अनुदात्तादित्तेऽपि पलाशादित्वाद्भूमाव. ॥

‘देवासुरा इत्यादि ॥ करम्भनिर्वापेण तानसुरानुपानयन्
 नाशितवन्त । एताभिर्देवताभिः सर्वैराश्रेषाभिश्च । द्विपन्तमिश्वा

व्यमुपनयति । य एतेन हविषा यजते । य उ चै-
नदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । सप्तैभ्यस्स्वाहाऽऽश्रे-
पाभ्यस्स्वाहा । द्वादशैभ्यस्स्वोहेति ॥ ३३ ॥ 'पि-
तरो वा अकामयन्त । पितृलोक ऋध्रुयामेति । त
एतं पितृभ्यो मघाभ्यः पुरोडाशः षट्कपालं निरं-
वपत् । ततो वै ते पितृलोक आर्ध्रुवन् । पितृलोके
ह वा ऋध्नोति । य एतेन हविषा यजते । य उ
चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । पितृभ्यस्स्वाहा म-
घाभ्यः । स्वाहाऽनघाभ्यस्स्वाहाऽगदाभ्यः । स्वा-
हाऽरुन्धतीभ्यस्स्वोहेति ॥ ३४ ॥ 'अर्यमा वा अ-
कामयत् । पशुमान्भ्यामिति । स एतमर्यम्णे फ-
ल्गुनीभ्यां चरुं निरवपत् । ततो वै स पशुमानभ-
वत् । पशुमान् ह वै भवति । य एतेन हविषा
यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । अ-
र्यम्णे स्वाहा फल्गुनीभ्यां स्वाहा । पशुभ्यस्स्वा-

सक्तवः कर्मभाः । दंशशूकाः दंशनशीलाः सर्पास्त्र्येषा । 'यज-
नपदशा यदः' इत्युक्तप्रत्ययः ॥

८९ अनघाः, अगदाः अरुन्धत्य इति मखानामाख्याः ॥

हेति ॥ ३५ ॥ "भगो वा अकामयत् । भगी श्रेष्ठी देवानां स्यामिति । स एतं भगाय फल्गुनीभ्यां चरुं निरवपत् । ततो वै स भगी श्रेष्ठी देवानामभवत् । भगी ह वै श्रेष्ठी संमानानां भवति । य एतेन हविषा यजन्ते । य उं चैनदेवं वेद । सोऽन्नं जुहोति । भगाय स्वाहा फल्गुनीभ्यां स्वाहा । श्रेष्ठाय स्वाहेति ॥ ३६ ॥ "सविता वा अकामयत् । श्रन्मे देवा दधीरन् । सविता स्यामिति । स एतं सवित्रे हस्ताय पुरोडाशं द्वादशकपालं निरवपदाशूनां व्रीहीणाम् । ततो वै तस्मै श्रद्देवा अदधत् । सविताऽभवत् । श्रद्द् वा अस्मै मनुष्या दधते । सविता संमानानां भवति । य एतेन हविषा यजन्ते । य उं चैनदेवं वेद । सोऽन्नं जुहोति ।

१ भगी ऐश्वर्यादिमान् । श्रेष्ठी श्रेष्ठैश्वर्यादिना तद्वान् ॥

"श्रन्म इति ॥ श्रद्दधीरन् देवा मरु, श्रद्देयवचन तेषा मूयासम्, सविता प्रेरक अनुज्ञाता वा । आशुव्रीहय त्रिपक्षपक्वा । अनुज्ञातृविशेषा ददत्, पृणन्, प्रयच्छन्, प्रतिपृम्णन् । ददत् विधानेन, पृणन् प्रीणयन्, प्रयच्छन् विध्यनपेक्ष उदार, प्रतिपृम्णन् उक्त स्वीकुर्वन् ॥

सुवित्रे स्वाहा हस्ताय । स्वाहा ददते स्वाहा पृण-
 ते । स्वाहा प्रयच्छते स्वाहा प्रतिगृभ्णते स्वाहेति॥
 ३७॥ "त्वष्टा वा अकामयत । चित्रं प्रजां विन्दे-
 येति । स एतं त्वष्ट्रे चित्रायै पुरोडाशमष्टाकपालं
 निरवपत् । ततो वै स चित्रं प्रजामविन्दत । चि-
 त्रं ह वै प्रजां विन्दते । य एतेन हविषा यजते ।
 य उ चैनदेवं वेद । सोऽन्नं जुहोति । त्वष्ट्रे स्वाहा
 चित्रायै स्वाहा । चित्राय स्वाहा प्रजायै स्वाहेति॥
 ३८॥ "वायुर्वा अकामयत । कामचारमेपु लोके-
 ष्वभिर्जयेयमिति । स एतद्वायवे निष्ठायै गृष्ट्यै
 दुग्धं पयो निरवपत् । ततो वै स कामचारमेपु
 लोकेष्वभ्यजयत् । कामचारं ह वा एषु लोकेष्व-
 भिजयति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैन-
 देवं वेद । सोऽन्नं जुहोति । वायवे स्वाहा निष्ठायै
 स्वाहा । कामचाराय स्वाहाऽभिर्जित्यै स्वाहे-
 ति ॥ ३९॥ "इन्द्राग्नी वा अकामयेताम् । श्रैष्ठ्यं

"चित्रं बहुधा प्रजा विन्देय लप्सीयेति । चित्राय चित्रताय ॥

३७-३९ इच्छया सर्वत्र चार कामचार । निष्ठया इति

देवानां॒मभिजंये॒वेति॑ । तावे॒तमिन्द्रा॒ग्निभ्यां॑ वि॒शा-
खाभ्यां॑ पु॒रोडा॒शमेका॑द॒शक॒पालं॑ नि॒रव॑पताम् ।
ततो॒ वै तौ श्रैष्ठ्यं॑ दे॒वानां॒मभ्यं॑जयताम् । श्रैष्ठ्यं
ह वै स॒माना॒नाम॒भिजं॑यति । य ए॒तेन॑ ह॒विषा॑ य-
ज॒ते । य उ॑ चैन॒देवं॑ वेद । सोऽ॒न्नं जु॒होति॑ । इन्द्रा-
ग्नि॒भ्यां स्वाहा॑ वि॒शाखा॒भ्यां स्वाहा॑ । श्रैष्ठ्या॒य
स्वाहा॑ऽभिजित्यै॒ स्वाहेति॑ ॥ ४० ॥ 'अथै॒तत्पौर्ण-
मा॒स्या आ॒ज्यं निर्व॑पति । कामो॒ वै पौर्ण॑मा॒सी ।
काम॑ आ॒ज्यम् । कामे॒नैव॑ काम॒ं स॒मर्ध॑यति ।
क्षि॒भमे॒न स॑ काम॒ उप॑नमति । येन॒ कामे॒न य॑ज॒ते ।
सोऽ॒न्नं जु॒होति॑ । पौर्ण॑मा॒स्यै स्वाहा॑ कामा॒य स्वा-
हाऽऽ॒गत्यै॒ स्वाहेति॑ ॥ ४१ ॥ ४ ॥

१ स्वातेराख्या । गृष्टिस्सकृत्प्रसूता । गतमन्यत् ॥

२ कामो वा इति ॥ तत्साधनत्वात्ताच्छब्दम् ॥

• इति तृतीये प्रथमे चतुर्थोऽनुवाकः .

'मित्रो वा अंकामयत । मित्रधेयमेपु लोकेष्व-
भि जयेयमिति । स एतं मित्रायानूराधेभ्यश्चरुं
निरवपत् । ततो वै स मित्रधेयमेपु लोकेष्वभ्यंज-
यत् । मित्रधेयः ह वा एपु लोकेष्वभिजयति ।
य एतेन हविषा यजते । य उं चैनदेवं वेद । सोऽत्र
जुहोति । मित्राय स्वाहाऽनूराधेभ्यस्स्वाहा । मित्र-
धेयाय स्वाहाऽभिजित्यै स्वाहेति ॥ ४२ ॥ 'इन्द्रो वा
अंकामयत । ज्यैष्ठ्यं देवानामभिजयेयमिति । स
एतमिन्द्राय ज्येष्ठायै पुरोडाशमेकादशकपालं नि-
रवपन्महार्वीहीणाम् । ततो वै स ज्यैष्ठ्यं देवाना-
मभ्यंजयत् । ज्यैष्ठ्यः ह वा संमानानामभिजय-
ति । य एतेन हविषा यजते । य उं चैनदेवं वेद ।
सोऽत्र जुहोति । इन्द्राय स्वाहा ज्येष्ठायै स्वाहा ।
ज्यैष्ठ्याय स्वाहाऽभिजित्यै स्वाहेति ॥ ४३ ॥ 'प्र-
जार्पतिर्वा अंकामयत । मूलं प्रजां विन्देयेति । न

'मित्रो वा इति ॥ मित्रधेयं मित्रत्व संबंध्य । मित्राय
वा धातव्य दातव्य मित्रधेयम् ॥

महार्वाहीण्य महारवाण्य ॥

मूलं प्रधानमृताम् ॥

एतं प्रजापतये मूलाय चरुं निरवपत् । ततो वै स
मूलं प्रजामविन्दत । मूलं ह वै प्रजां विन्दते ।
य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सो-
ऽत्र जुहोति । प्रजापतये स्वाहा मूलाय स्वाहा ।
प्रजायै स्वाहेति ॥ ४४ ॥ 'आपो वा अकामयन्त ।
समुद्रं काममभिजयेमेति । ता एतमद्रथोऽपाढा-
भ्यश्चरुं निरवपन् । ततो वै तास्तमद्रं काममभ्य-
जयन् । समुद्रं ह वै काममभिजयति । य एतेन
हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहो-
ति । अद्रथस्स्वाहाऽपाढाभ्यस्स्वाहा । समुद्राय स्वा-
हा कामाय स्वाहा । अभिजित्यै स्वाहेति ॥ ४५ ॥
'विश्वे वै देवा अकामयन्त । अनपजग्यं जयेमे-
ति । त एतं विश्वेभ्यो देवेभ्योऽपाढाभ्यश्चरुं निर-
वपन् । ततो वै तेऽनपजग्यमजयन् । अनपजग्यं
ह वै जयति । य एतेन हविषा यजते । य उ चै-
नदेवं वेद । सोऽत्र होजुति । विश्वेभ्यो देवेभ्य-

समुद्रं कामं कामाना साधकमभिजयेमेति ॥

अनपजग्यं केनचिदप्यपनेतुमशक्यम् । 'सग्यजग्यो शक्यार्थे'

स्वाहाऽपादाभ्यस्वाहा । अनपजय्याय स्वाहा
 जित्यै स्वाहेति ॥ ४६ ॥ 'ब्रह्म वा अकामय । ब्र-
 ह्मलोकमभिजयेयमिति । तदेतं ब्रह्मणेऽभिजिते
 चरुं निरवपत् । ततो वै तद्ब्रह्मलोकमभ्यजयत् ।
 ब्रह्मलोकश्च ह वा अभिजयति । य एतेन हविषा
 यजते । य उं चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । ब्र-
 ह्मणे स्वाहाऽभिजिते स्वाहा । ब्रह्मलोकाय स्वा-
 हाऽभिजित्यै स्वाहेति ॥ ४७ ॥ 'विष्णुर्वा अकाम-
 यत् । पुण्यञ्च श्लोकश्च शृण्वीय । न मां पापी की-
 र्तिरागच्छेदिति । स एतं विष्णवे श्रोणायै पुरोडा-
 शं त्रिकपालं निरवपत् । ततो वै स पुण्यञ्च श्लो-
 कंमशृणुत् । नैनं पापी कीर्तिरागच्छत् । पुण्यश्च
 ह वै श्लोकश्च शृणुते । नैनं पापी कीर्तिरागच्छति ।
 य एतेन हविषा यजते । य उं चैनदेवं वेद । सो-
 ऽत्र जुहोति । विष्णवे स्वाहा श्रोणायै स्वाहा । श्लो-

इति निपात्यते । 'गगतोः' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । क्रिया-
 विशेषणं चेदम् ॥

पुण्यश्लोकः पावनशब्दः ॥

काय॒ स्वाहा॑ श्रुताय॒ स्वाहेति॑ ॥ ४८ ॥ ^९वस॑वो वा
 अ॒काम॑यन्त । अग्रं॑ दे॒वता॑नां परी॒यामेति॑ । स ए॒तं
 वसु॑भ्य॒श्श्रवि॑ष्ठाभ्यः पुरोडाशं म॒ष्टाक॑पालं॒ निर॑व-
 पन् । ततो॒ वै तेऽग्रे॑ दे॒वता॑नां परी॒यन् । अग्रं॑ ह
 वै स॒माना॑नां परी॒यति॑ । य ए॒तेन॑ ह॒विषा॑ य॒जते॑ ।
 य उ॑ चै॒नदे॒वं वेद॑ । सोऽ॒न्नं जु॑होति । वसु॑भ्य॒स्स्वा-
 हा॑ श्रवि॑ष्ठाभ्य॒स्स्वाहा॑ । अ॒ग्राय॒ स्वाहा॑ परी॒त्यै
 स्वाहेति॑ ॥ ४९ ॥ इन्द्रो॑ वा अ॒काम॑यत । दृढोऽ-
 शि॑थिलस्स्यामिति॑ । स ए॒तं वरु॑णाय श॒तभि॑प॒जे
 भे॒प॒जेभ्यः॑ पुरोडाशं दशकपालं॒ निर॑वपत्कु॒ष्णानां॑
 व्री॒हीणा॑म् । ततो॒ वै स दृढोऽशि॑थिलोऽभवत् ।
 दृढो॑ ह वा अशि॑थिलो भवति । य ए॒तेन॑ ह॒विषा॑
 य॒जते॑ । य उ॑ चै॒नदे॒वं वेद॑ । सोऽ॒न्नं जु॑होति । वरु॑-
 णाय॒ स्वाहा॑ श॒तभि॑प॒जे स्वाहा॑ । भे॒प॒जेभ्य॒स्स्वा-
 हेति॑ ॥ ५० ॥ ^{१०}अ॒जो वा एक॑पादकामयत । ते-
 ज॒स्वी ब्र॑ह्मवर्च॒सी स्या॑मिति॑ । स ए॒तम॒जायै॑कपदे

^९अग्रं प्राधान्यम् ॥

^{१०}दृढः निरजीवन अशिथिलः अशिथिलाङ्ग ॥

प्रोष्ठपदेभ्यश्चरुं निरवपत् । ततो वै स तेजस्वी
 ब्रह्मवर्चस्यभवत् । तेजस्वी ह वै ब्रह्मवर्चसी भवति ।
 य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सो-
 ऽत्र जुहोति । अजायैकंपदे स्वाहा प्रोष्ठपदेभ्यस्स्वा-
 हा । तेजसे स्वाहा ब्रह्मवर्चसाय स्वाहेति ॥ ५१ ॥
 "अहिर्वै बुभ्रियोऽकामयत् । इमां प्रतिष्ठां विन्देये-
 ति । स एतमहये बुभ्रियाय प्रोष्ठपदेभ्यः पुरोडाशं
 भूमिकपालं निरवपत् । ततो वै स इमां प्रतिष्ठा-
 मविन्दत । इमां ह वै प्रतिष्ठां विन्दते । य एतेन
 हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति ।
 अहये बुभ्रियाय स्वाहा प्रोष्ठपदेभ्यस्स्वाहा । प्रति-
 ष्ठायै स्वाहेति ॥ ५२ ॥ 'पूषा वा अकामयत् ।
 पशुमान्धस्यामिति । स एतं पूष्णे रेवत्यै चरुं नि-
 रवपत् । ततो वै स पशुमानभवत् । पशुमान् ह
 वै भवति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं
 वेद । सोऽत्र जुहोति । पूष्णे स्वाहा रेवत्यै स्वाहा ।
 पशुभ्यस्स्वाहेति ॥ ५३ ॥ "अश्विनौ वा अकाम-
 येताम् । ओत्रस्विनावर्वाधिरौ स्यावेति । तावेतम-

¹¹⁻¹² इमां पृथिवीमेव प्रतिष्ठां लभेयेति । भूमिकपालः भूमि-
 रेव कपालमस्येति ॥

¹³⁻¹⁵ ओत्रस्विनी ओत्रवन्तो मशस्तओत्रौ । सकारोपजनः छा-

श्विभ्यासश्वयुभ्यां पुरोडाशं द्विकपालं निरवप-
 ताम् । ततो वै तौ श्रोत्रस्विनाववधिरावभवताम् ।
 श्रोत्रस्वी ह वा अवधिरो भवति । य एतेन हवि-
 पा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति ।
 अश्विभ्याः स्वाहाऽश्वयुभ्याः स्वाहा । श्रोत्राय
 स्वाहा श्रुत्ये स्वाहेति ॥ ५४ ॥ "यमो वा अंका-
 मयत । पितृणां राज्यमभिर्जयेयमिति । स एतं
 यमायपभरणीभ्यश्चरुं निरवपत् । ततो वै स पि-
 तृणां राज्यमभ्यजयत् । समानानां ह वै रा-
 ज्यमभिर्जयति । य एतेन हविपा यजते । य उ चैन-
 देवं वेद । सोऽत्र जुहोति । यमाय स्वाहाऽपभरणी-
 भ्यस्स्वाहा । राज्याय स्वाहाऽभिर्जित्यै स्वाहेति ॥
 ५५ ॥ "अथैतदमावास्याया आज्यं निर्यपति । कामो
 वा अमावास्या । काम आज्यम् । कामेनैव कामः
 समर्धयति । क्षिप्रमेन स काम उपनमति । येन
 कामेन यजते । सोऽत्र जुहोति । अमावास्यायै स्वा-
 हा कामाय स्वाहाऽगंत्यै स्वाहेति ॥ ५६ ॥ ५ ॥

न्दम । अवधिरौ श्रवणशक्तिमन्तौ । गतमन्यत् ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये प्रथमे पद्यमोऽनुवाकः.

‘चन्द्रमा वा अंकामयत । अहोरात्रानर्धमासा-
 न्मासानृतून्त्सैवत्सरमाप्ता । चन्द्रमसस्सायुज्यः
 सलोकतामाप्नुयामिति । स एतं चन्द्रमसे प्रतीदृ-
 श्यायै पुरोडाशं पञ्चदशकपालं निरवपत् । ततो
 वै सोऽहोरात्रानर्धमासान्मासानृतून्त्सैवत्सरमाप्ता ।
 चन्द्रमसस्सायुज्यः सलोकतामाप्नोत् । अहोरा-
 त्रान् ह वा अर्धमासान्मासानृतून्त्सैवत्सरमाप्ता ।
 चन्द्रमसस्सायुज्यः सलोकतामाप्नोति । य एतेन
 हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहो-
 ति । चन्द्रमसे स्वाहा प्रतीदृश्यायै स्वाहा । अहो-
 रात्रेभ्यस्स्वाहाऽर्धमासेभ्यस्स्वाहा । मासेभ्यस्स्वा-
 हर्तुभ्यस्स्वाहा । संवत्सराय स्वाहेति ॥ ५७ ॥ ‘अ-
 होरात्रे वा अंकामयेताम् । अत्यहोरात्रे मुच्येवहि ।
 न नावहोरात्रे आप्नुयातामिति । ते एतमहोरात्रा-

‘चन्द्रमा वा इति ॥ सायुज्यं समानयोगता । सालोक्यं
 समानलोकता । प्रतीदृश्या तिथि प्रतिदिनं चन्द्रमसो गत्या पृ-
 थक्त्वेन दृश्यमानत्वात् ॥

‘अहोरात्रे इति ॥ अतिरुम्य मुच्येवहि अहोरात्रनिबन्धनदुः-
 खसम्पर्शात् । न च पुनरहोरात्रे जावामाप्नुताम् । सवात्योः गवो

भ्यां च॒रुं निर॑वपताम् । ह॒व्यानां व्रीही॑णाम् । शु-
 क्कानां च कृ॒ष्णानां च । स॒वात्योर्दुग्धे । श्र॑वतायै च
 कृ॒ष्णाथै च । ततो॑ वै ते अत्य॑होरात्रे अ॒मुच्येते ।
 नैनं॑ अहोरात्रे आ॒प्नुताम् । अति॑ ह वा अ॒होरात्रे
 मु॒च्यते । नैनं॑महोरात्रे आ॒प्नुतः । य ए॒तेन॑ ह॒विषा
 यज॑ते । य उ॑ चैनदे॒वं वेद॑ । सोऽत्र॑ जुहोति । अहे
 स्वाहा॑ रात्रि॒यै स्वाहा॑ । अति॑मु॒क्त्यै स्वाहेति॑ ॥ ५८
 'उ॒षा वा अ॑कामयत । प्रि॒याऽऽदित्य॑स्य॒ सुभ॑गा
 स्या॒मिति॑ । सैत॒मृप॑से च॒रुं निर॑वपत् । ततो॑ वै सा
 प्रि॒याऽऽदित्य॑स्य॒ सुभ॑गाऽभवत् । प्रि॒यो ह वै सं॒मा
 नाना॑ सु॒भगो॑ भवति । य ए॒तेन॑ ह॒विषा॑ यज॑ते ।
 य उ॑ चैनदे॒वं वेद॑ । सोऽत्र॑ जुहोति । उ॒प॒से स्वाहा॑
 व्यु॒ष्ट्यै स्वाहा॑ । व्यु॒ष्ट्यै स्वाहा॑ व्यु॒च्छन्त्यै स्वाहा॑ ।
 व्यु॒ष्ट्यै स्वाहेति॑ ॥ ५९ ॥ 'अथै॒तस्मै॑ नक्ष॑त्राय च॒रुं

दुग्धे । वत्सान्तरदोषा मृतवत्सा, तदीया च माता सवात्यो,
 ममानंषक् वत्स वात इति कृत्वा ॥

व्युष्टि, व्युष्टी, व्युच्छन्ती, व्युष्टा इति उपसोऽनस्यावि-
 शेषाख्या एता ॥

'उदे॒ष्यते॑ उ॒द्यते॑ उ॒दिवा॑येति नक्षत्रानस्याविशेषाख्या ! हर हर-

निर्वपति । यथा त्वं देवानामसि । एवमुहं मनु-
 प्याणां भूयासुमिति । यथा ह वा एतदेवानाम् ।
 एवम् ह वा एष मनुप्याणां भवति । य एतेन
 हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति ।
 नक्षत्राय स्वाहो देव्यते स्वाहा । उद्यते स्वाहो दि-
 ताय स्वाहा । हरसे स्वाहा भरसे स्वाहा । भ्राजसे
 स्वाहा तेजसे स्वाहा । तपसे स्वाहा ब्रह्मवर्चसाय
 स्वाहेति ॥ ६० ॥ 'सूर्यो वा अकामयत । नक्षत्रा-
 णां प्रतिष्ठा स्यामिति । स एतस्मै सूर्याय नक्षत्रे-
 भ्यश्च हं निर्वपत् । ततो वै स नक्षत्राणां प्रतिष्ठा-
 ऽभवत् । प्रतिष्ठा ह वै संमानानां भवति । य
 एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र
 जुहोति । सूर्याय स्वाहा नक्षत्रेभ्यस्स्वाहा । प्रति-
 ष्ठायै स्वाहेति ॥ ६१ ॥ 'अथैतमदित्यै चरुं निर्व-
 पति । इयं वा अदितिः । अस्यामेव प्रतिष्ठति ।
 सोऽत्र जुहोति । अदित्यै स्वाहा प्रतिष्ठायै स्वाहे-

गसामर्थं, भरः भरणशक्तिः, भ्राजः दीप्तिः, तेजः प्रकाशः,
 नप ऐश्वर्यं, ब्रह्मवर्चसं ब्राह्मणबलम् ॥

तिं ॥ ६२ ॥ 'अथैतं विष्णवे चरुं निर्वपति । य-
ज्ञो वै विष्णुः । यज्ञ एवान्ततः प्रति तिष्ठति ।
सोऽत्र जुहोति । विष्णवे स्वाहा यज्ञाय स्वाहा ।
प्रतिष्ठायै स्वाहेति ॥ ६३ ॥ ६ ॥

अग्निं ऋध्यास्म नवोनवोऽग्नि-
मित्रश्चन्द्रमाप्यद् ॥ ६ ॥

अग्निंस्तत्रो वायुरहिर्वधियं ऋक्षा वा इयमथै-
तत्पौर्णमास्या अजो वा एकपाथसूर्यस्त्रिपष्टिः ॥ ६३

अग्निं.-प्रतिष्ठायै स्वाहेति ॥

हरिं. ओं ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु.

१ मूर्धो नक्षत्राणा प्रतिष्ठा प्रतितिष्ठत्यस्यामिति प्रतिष्ठा ॥

इति तेतिरीयब्राह्मणे तृतीये प्रथमे पठेऽनुवाक

प्रथमप्रश्न समाप्तः .

अग्निः पञ्चदश प्रजापतिष्पोडश सोम एकादश
 रुद्रो दशैकादश बृहस्पतिर्दश देवासुरा नव पि-
 तर एकादशार्यमा भगो दशदश सविता चतुर्दश
 त्वष्टा वायुरिन्द्राग्नी दशदशाथैतत्पौर्णमास्या अष्टौ
 पञ्चदश ॥ मित्र इन्द्रः प्रजापतिर्दशदशाप् एकादश
 विश्वे ब्रह्म दशदश विष्णुस्त्रयोदश वसंव इन्द्रोऽ-
 जोऽहिर्वै बुध्नियः पूषाऽश्विनौ यमो दशदशाथैत-
 देमावास्याया अष्टौ पञ्चदश ॥ चन्द्रमाः पञ्चदशा-
 होरात्रे सप्तदशोपा एकादशाथैतस्मै नक्षत्राय त्र-
 योदश सूर्यो दशाथैतमदित्यै पञ्चाथैतं विष्णवे
 षट्त्सप्त ॥

सविताऽऽशूनां व्रीहीणामिन्द्रो महाव्रीहीणा-
 मिन्द्रः कृष्णानां व्रीहीणामहोरात्रे द्वयानां व्रीही-
 णाम् ॥ पितरुण्यङ्गपालः सविता द्वादशकपालमि-
 न्द्राग्नी एकादशकपालमिन्द्र एकादशकपालमिन्द्रो
 दशकपालं विष्णुस्त्रिकपालमहिर्भूमिकपालमश्वि-
 नौ द्विकपालं चन्द्रमाः पञ्चदशकपालमग्निस्त्वष्टा
 वसवोऽष्टाकपालमन्यत्र चरुम् ॥ रुद्रोऽर्यमा पूषा

पशुमान्स्या॒ सोमो॑ रुद्रो वृहस्पतिः पर्यसि वा-
 युः पयस्सोमो॑ वायुरिन्द्राग्नी मित्र इन्द्र आपो
 ब्रह्म यमोऽभिजित्यै त्वष्टा प्रजापतिः प्रजायै पौ-
 र्णमास्या अमावास्याया आगत्यै विश्वे जित्या
 अश्विनौ श्रुत्यै ॥ ब्रह्म तदेतं विष्णुस्त एतं वायु-
 स्त एतदापस्ताः ॥ पितरो विश्वे वसवोऽकामयन्त
 मेति त एतं निरवपन् । आपोऽकामयन्त मेति ता
 एतं निरवपन् । इन्द्राग्नी अश्विनावकामयेतां वेति
 तावेतं निरवपताम् । अहोरात्रे वा अकामयेतामि-
 ति ते एतं निरवपताम् । अन्यत्राकामयन्तमिति स
 एतं निरवपत् ॥ इन्द्राग्नी श्रैष्ठ्यमिन्द्रो ज्यैष्ठ्यमि-
 न्द्रो बृहः । अहिस्तूर्योऽदित्यै विष्णवे प्रतिष्ठायै ।
 सोमो यमस्समानानाम् । अग्निर्नो रीरिपदन्यत्र
 रीरिपः ॥

प्रथमप्रपाठकस्तमाप्तः.

अथ द्वितीयप्रपाठकः.

हरिः ओम् ॥ 'तृतीयस्यामितो दिवि सोम' आसीत् । तं गायत्र्याऽहंरत् । तस्य पूर्णमच्छिद्यत् । तत्पूर्णोऽभवत् । तत्पूर्णस्य पूर्णत्वम् । ब्रह्म वै पूर्णः । यत्पूर्णश्रवया ब्रह्मानपाकरोति । ब्रह्मणैवैनानपाकरोति । 'गायत्रो वै पूर्णः । गायत्राः पदानः ॥ १ ॥ तस्मात्त्रिणित्रीणि पूर्णस्य पलाशानि । त्रिपदा गायत्री । यत्पूर्णश्रवया गाः प्रार्पयति । स्वयैवैनां देवतया प्रार्पयति । यं कामये-

१अथ पौरोडाशिकं ब्राह्मणं मानागत्य काण्डमारभ्यते—तृतीयस्यामितो दिवि सोम इत्यादि ॥ इतो लोकादारभ्य तृतीयस्मिन् द्युसंज्ञिके सोम आसीत् । द्युलोकाभिप्रायेण स्त्रीत्वम् । लोकत्रयवचनो वा द्युशब्दः । पूर्णं पत्रं श्येनरूपाया गायत्र्याः । तत् पूर्णः पलाशोऽभवत् । तस्मात्पतनात् पूर्णत्वं पतितृत्वाद्वा सर्वोत्कृष्टत्वाद्ब्रह्मत्वं पूर्णस्य । अपाकरणं मातृभ्यः पृथकरणम् ॥

२त्रिपदेति ॥ 'सङ्गच्छामुपूर्वस्य' इति लोपः समासान्तः, 'दा-बृचि' इति दाप् । 'पादः पत्' इति पद्मावः । 'द्वित्रिभ्यां

तापशुस्स्यादिति । अपूर्णां तस्मै शुष्काग्रामाहरेत् । अपशुरेव भवति । यं कामयेत पशुमान्स्यादिति । बहुपूर्णां तस्मै बहुशाखामाहरेत् । पशुमन्तमेवेनं करोति ॥ २ ॥ 'यत्प्राचींमाहरेत् । देवलोकमभिजयेत् । यदुदीचीं मनुष्यलोकम् । प्राचीमुदीचीमाहरति । उभयौलोकयोरभिजित्यै । 'इमे त्वोर्जे त्वेत्याह । इपमेवोर्जे यजमाने दधाति । 'वायवस्स्थेत्याह । वायुर्वा अन्तरिक्षस्याध्यक्षाः । अन्तरिक्षदेवत्याः खलु वै पशवः ॥ ३ ॥

पादन्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । मार्षणा गोचराय प्रस्थापना । अर्तेर्गो पृगागम ॥

'प्राचीमुदीचीमिति ॥ पूर्वोत्तरदिगक्षिताम् ॥

'इमे त्वोर्जे त्वा' इति शाखान्त्रेदनमन्त्र ॥ इपमेवेति । साक्षाध्यस्य इद्वेन ऊर्त्वेन च अधिधानात् तदुभय यजमाने दधासेव ॥

'वायवस्स्थेति' उत्सापावरणमन्त्र ॥ वायुरन्तरिक्षस्याध्यक्षाः अधिपति । वचनव्यत्यय । अक्षेर्वा 'गतिकारागोरपि' इत्यमुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व च । पशुदेवताधिदेवता वायु सकीर्त्य

वायवं एवैनान्परि ददाति । प्र वा एनानेतदाकरो-
ति । यदाह । वायवस्स्थेत्युपायवस्स्थेत्याह । य-
जमानायैव पशूनुपह्वयते । 'देवो वस्सविता' प्रार्प-
यत्वित्याह प्रसूत्यै । 'श्रेष्ठतमाय कर्मण' इत्याह ।
यज्ञो हि श्रेष्ठतमं कर्म । तस्मादेवमाह । 'आ-
प्यायध्वमग्निया देवभागमित्याह ॥ ४ ॥ वृत्सेभ्य-
श्च वा एताः पुरा मनुष्येभ्यश्चाप्यायन्त । देवेभ्यं

अपाकरणं कुर्वन् वायव एवैनान् पशून् परिददाति स्वीक-
रोति, यस्मात् अयं वायवस्स्थेत्याह । किञ्च—यदाह वायव-
स्स्थेति तेनैवैनान् पशून् प्राकरोति प्रकृष्टाकारवत् करोति वा-
गुदेवत्यत्वप्रकटनात् । प्रकर्षेण वाऽविनष्टानेवाह्वयति । देवताभे-
दस्याविवक्षितत्वात् ताच्छब्दं, मन्त्रे मत्वर्थीयो लुप्यते । अथ
उपायवस्स्थेति यदाह उपगन्तुसंकीर्तनात् यजमानायैव पशून्
पुनरुपह्वयते समीपे आह्वयति आगमनमनुजानाति ॥

'देवो व इति प्रस्थापनमन्त्र ॥ सविता प्राप्यमाणस्यसंकीर्तन
प्रसूत्यै तदनुज्ञालाभाय ॥

'यज्ञो हीति ॥ सर्वकामसिद्धिहेतुत्वात् ॥

अथ 'देवभागम्' इति मन्त्रे देवपदोपादानाभिप्रायमाह—
वृत्सेभ्यथेसादि ॥ देवेभ्य एवैना इन्द्रायेति । सर्वदेवता-

एवैना इन्द्रायाप्यायति । 'ऊर्जस्वतीः पर्यस्वतीरित्याह । ऊर्जस्^१ हि पर्यस्सम्भरन्ति । 'प्रजावतीरन्मीवा अयक्ष्मा इत्याह प्रजात्यै । मा वस्स्तेन ईशत माऽयशस् इत्याह गुप्त्यै । 'रुद्रस्य हेतिः परिर वो वृणक्तित्याह । रुद्रोऽवैनास्त्रायते । 'ध्रुवा अस्मिन्गोर्पतौ स्यात् ब्रह्मीरित्याह । ध्रुवा एवास्मिन्ब्रह्मीः करोति ॥ ५ ॥ 'यजमानस्य पशून्पाहीत्याह । पशूनां गोपीथार्य । तस्मात्प्रायं पशव

त्मानं इन्द्रमेव मन्ते देवशब्द आचष्ट इति प्रतिपादयति, साक्षात्स्येन्द्रत्वात् ॥

^१ऊर्ज इति ॥ स्मर्तव्यत्वाभिधानं सस्तुत्यैव भवतीति यावत् ॥

^२ प्रजातिस्तन्तानाविच्छेद ॥

^३ रुद्रस्येति प्रस्थितानुमन्त्रणम् ॥

^४ ध्रुवा अस्मिन्निति यजमानगृहेक्षणम् ॥

^५ यजमानस्य पशूनिति शास्त्रोपगूहनम् ॥ गोपीथार्य गोपनाय । तस्मादिति । पशूनां पात्र्या शाखाया सुरक्षितत्वात्पशवः सायमविनष्टा एव गृहमुपागच्छन्ति ॥

उप स॒माव॑र्तन्ते । "अन॑धस्सादयति । गर्भ॑णां धृ-
त्या अ॒प्र॒पादा॑य । तस्मा॒द्गर्भाः प्र॒जाना॑मप्र॒पादु॑काः ।
उ॒परी॑व निद॑धाति । उ॒परी॑व हि सु॒वर्गो लो॒कः ।
सु॒वर्गस्य॑ लो॒कस्य॑ सम॑ष्ट्यै ॥ ६ ॥

प॒शवः॑ करोति प॒शवो॑ देवभा॒गमित्या॑ह
करोति॑ नव॑ च ॥ १ ॥

१ 'देवस्य॑ त्वा स॒वितुः प्र॑सू॒व इत्य॑श्वप॒रशु॑मा॒र्दन्ते॑
प्रसू॑त्यै । अ॒श्विनो॑र्बा॒हुभ्या॑मित्या॑ह । अ॒श्विनौ हि
दे॒वाना॑मध्व॒र्यू आस्ता॑म् । पू॒ष्णो हस्ता॑भ्या॒मित्या॑-

११ 'अनध॑ इति ॥ कस्मिंश्चिदाधारे सादयति, गर्भाणां धा-
रणाय, नदपि अप्रपादाय अप्रच्युतये । उपरीवेति । उ-
र्ध्वाधामेव दिशि । इवशब्दोऽवधारणे । उपरितनस्वसामान्यात्
तच्छब्दस्य । स्वर्गस्य समष्ट्यै सम्यक् प्राप्ते भवति तस्या
उपरिसादनम् ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये द्वितीये मयमोऽनुवाक

'देवस्य॑ त्वेत्यादि ॥ पशुं पार्श्ववक् । अध्वर्यू इति ।
अध्वरस्य नेतारो मणिबन्धादुपरि वा स्त । यस्मै यमनाय चारणाय ॥

ह यत्यै । 'यो वा ओषधीः पर्वशो वेद । नैनास्म
 हिनस्ति । प्रजापतिर्वा ओषधीः पर्वशो वेद । स
 एना न हिनस्ति । अश्वपश्वा बृहिरच्छैति । प्रा-
 जापत्यो वा अश्वस्सयोनित्वाय ॥ ७ ॥ ओषधीना-
 महिरसायै । यज्ञस्य घोषदसीत्याह । यजमान
 एव रुयि दधाति । प्रत्युष्टु रक्षः प्रत्युष्टा अरातय
 इत्याह । रक्षेसामपहत्यै । 'प्रेयमेगाहिपणां बृ-
 हिरच्छेत्याह । विद्या वै धिपणां । विद्ययैवैनदच्छै-

२ यो वा इत्यादि अश्वपशोस्सनुति ॥ पर्वशः पर्वणिपर्व
 णि । 'सम्यैववचनाच्च' इति शम् । पर्ववेदो पर्वपरिहारेणा
 च्छिन्दन् एना ओषधीर्न हिनस्ति । प्रजापतिरेव तद्वेदी तथा
 कर्तुं शक्नोति । तत्र मिमित्याह—अश्वश्राय प्राजापत्यः तद
 क्षिपरिणामत्वात् तस्मात् अश्वपश्वा बृहिरभिप्राप्तु तदर्थं ओषधी
 गच्छन् उभयो संयोगित्वात् तासां हिंसा नोत्पादयेत् ॥

३ यज्ञस्येति अश्वपशोभिर्मन्त्रणम् ॥ रुयि दधातीति । यज्ञसा-
 धनत्वाभिधानेन रुयिसाधनं यज्ञं यजमाने स्थापयति । घोषदि-
 ति धनमिति केचिन् ॥

४ 'प्रेयमिति गार्हपत्यप्रदेशादाहवनीयप्रदेशगमनम् ॥ विद्या वा
 इति । अश्वपशुं धिपणाशब्देन सवीतयन् विद्ययेव बृहिरभि-
 प्राप्नु गच्छन् भवति ॥

ति । 'मनुना कृता स्वधया वितृष्टेत्याह । मानवी
हि पर्शुस्वधाकृता ॥ ८ ॥ त आवहन्ति कवयः
पुरस्तादित्याह । शुश्रूवाऽसौ वै कवयः । 'यज्ञः
पुरस्तात् । मुख्यत एव यज्ञमारभते । अथो यदेत-
दुक्त्वा यतः कुतश्चाहरति । तत्प्राच्या एव दिशो
भवति । 'देवेभ्यो जुष्टमिह वरहिरासद् इत्याह ।

‘मानवी हीति ॥ मनुना प्रजापतिना कृता मानवी पर्शुः,
सा खलु स्वधया अजेन कृता यागद्वारेण निर्वर्तिता, तस्मात्
स्वधया वितृष्टेत्युच्यते । ‘तृतीया कर्मणि’ इति पूर्वपदमरुति-
स्वरत्वम् । श्रुतवन्त क्रान्तदर्शना, तस्मात् एवं कुर्वन्तीत्याह ।
अयं यज्ञः पुरस्तात् पूर्वस्या दिशि वर्तते । तस्मात् कवयः
पुरस्तात् पूर्वस्या दिशि आवहन्तीत्युच्यते इति । तस्मात् मुख्यत
एव प्राच्या एवारभ्य यज्ञ निर्वर्तितो भवति । अथो अपि
च त एतमुक्त्वा यतः कुतश्चिदपि दिशो यदाहरति तत्प्राच्या
एवाकृतं भवति एतन्मन्त्रप्रभावात् ॥

‘देवेभ्योजुष्टमिति वेद्या प्रत्यवेशणम् ॥ तत्र देवेभ्यो जुष्टं
प्रियमस्या वेद्या आसादनीयं चेति वचनं बर्हिपस्समृद्धयै स-
म्यक्फलसाधनभावाय भवति । तच्च कर्मणोऽनपराधाय अवैकल्याय
भवति । तादृशवर्हिरर्थात् दर्शनाहर्तुं इयं अश्वपर्शुः प्राची ग-
च्छतीति भाव इति दर्शितं भवति ॥

वृहस्पिस्समृद्धयै । कर्मणोऽनपराधाय । देवानां
परिपूतमसीत्याह ॥ १ ॥ यद्वा इदं किञ्च । तद्देवा-
नां परिपूतम् । अथो यथा वस्यसे प्रतिप्रोच्याहेदं
करिष्यामीति । एवमेव तदध्वर्युदेवेभ्यः प्रतिप्रोच्य
वृहिदीति । आत्मनोऽहिंसायै । 'यावतस्तम्बा-
न्परि दिशेत् । यत्तेषामुच्छिद्य्यात् । अति तद्यज्ञ-
स्य रेचयेत् । एकं स्तम्बं परिदिशेत् । तं सर्वं

देवानामिति प्रस्तरार्थदभेपरिग्रह ॥ यन्नाम किञ्चित् दृश्यते
तत्सर्वं देवानां परिपूतं देवतार्थमव प्रागेव परिगृहीतम् । योषि
'देवार्थं परिपूतं परिगृहीतमसि, नात्मार्यं वृथा परिपूयसे' इति
अध्वर्युराह तदात्मन अहिसार्थम् । अथो अपिच यथा खलु
लोके कश्चित्स्वाभिमतं कुर्वन् वस्यसे प्रशस्ततराय पुरुषाय प्र
तिप्रोच्य प्रार्थितं प्रकटीकृत्य 'अत्र भवत इदं करिष्यामि
नात्मार्यम्' इति वसीयास प्रत्यर्पितया व्यपदिशन् स्वाभिमतं
करोति एवमेवाध्वर्युदेवेभ्यः प्रतिप्रोच्य स्वाभिमतं वृहिदीति
तुनाति आत्मनो लवनापराधनिवृत्तये, तच्चाहिसायै ॥

'यावत' इति ॥ परिदेशेन परिषवणं, बर्हिस्तम्बपरिग्रहे तेषां
मध्ये विभिद्यदुच्छिद्य्यात् 'विष्णोस्तूपोसि' इत्युत्सृजेन् । अत
तन् यज्ञस्य अतिरेचयेत् तस्य स्तम्बस्य यज्ञमम्बन्धं निवर्तयेत् ।
अयुक्तं च परिपूतस्य अतिरिक्तत्वम्, तस्मादयं पक्षो दुष्टः । यथ

दायात् ॥ १० ॥ यज्ञस्यानन्तिरेकाय । "वृष्वृद्धम-
सीत्याह । वृष्वृद्धा वा ओषधयः । "देववर्हिरि-
त्याह । देवेभ्य एवैनत्करोति । मा त्वाऽन्वद्वा तिर्य-
गित्याहाहिंसायै । पर्वते राध्यासमित्याहर्द्धयै ।
"आच्छेत्ता ते मा रिपुमित्याह । नास्यात्मनो मी-

तर्हि कर्तव्यमित्याह—एकमिति । एकस्तम्बपरिग्रहे उत्सृष्ट्याभावा-
त्तस्य च सर्वस्य किञ्चिदप्यनुच्छेद्यत्ववचनात्प्रातिरेकदोषः ॥

^९वृष्वृद्धमसीति स्तम्बोन्मार्जनम् ॥ वर्षवृद्धा इति वर्षेण
वर्धिता इति । कर्मणि निष्ठायां 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

^{१०}देववर्हिरिति असिदादिना बर्हिषस्संक्षेपणम् ॥ देवपदवि-
शेषणेन देवार्थं बर्हिः करोति । अहिंसाया इति । हिंसा
हेतुमन्ववच्छेदादि न करोमीति वचनात्, बर्हिषोऽहिंसायै भवति ।
पर्वणो राद्धितत्त्वं न बर्हिष ऋद्धयै भवति ॥

^{११}आच्छेत्तेत्याच्छेदनम् ॥ एतद्वचनप्रमावादोप्येवं वेद, न परं
वर्हिरित्येव अस्यापि वेदितुरपि आत्मनस्संबन्धि किञ्चिदपि न
मीयते न हिंस्यते । 'मिज् हिंसायाम्' । अस्यैवंवक्तुस्संबन्धि
किञ्चिदपि न मीयते, अथ य एवं वेद तस्यापीति शेषः ॥

यते । य एवं वेद ॥ ११ ॥ "देववरहिश्शतवल्गं
विरोहेत्याह । प्रजा वै वरहि । प्रजानां प्रजनना-
य । "सहस्रवल्गा वि वयं रूहेमेत्याह । आशि-
पमेवैतामाशास्ते । "पृथिव्यास्संपृचः पाहीत्याह
प्रतिष्ठित्यै । 'अयुङ्गाऽयुङ्गान्मुष्टीन्लुनोति । मिधुन-
त्वाय प्रजात्यै । "सुसंभृता त्वा संभरामीत्याह ।

'देवर्वाहिरित्याच्छिन्नाभिमर्शनम् ॥ तत्र प्रनासाधनस्य च
हिपो विरोहण प्रजानामेव प्रजननाय भवति । न दर्भप्ररो
हणमात्रमिदमाशास्यते इति मन्तव्यमिति भावः ॥

^१सहस्रवल्गा इत्यात्मप्रत्यभिमर्शनम् ॥ एतामात्मविरोहणविष-
यमेवाशिय आशास्ते नान परमाशासनीयमिति भावः ॥

^२पृथिव्या इति प्रस्तरनिधानम् ॥ आत्मन पृथिवीसदृश
वनन धनमानस्य प्रतिष्ठित्यै भवति ॥

^३अयुङ्गायुङ्गानिति ॥ अयुग्मान् अयुग्मान् नकारमकारयो
स्थानविनिमयः, पूर्वत्र द्वितीयाया सुपा मुलुक्' इत्याकारः ।
'अनुदात्त च' इत्यामेडितस्य निघातः । निघनपेदानेच-धना वीप्सा
निघनानामप्ययुग्मत्व बोधयति । अयुष्मत्वे हि मुष्टीनां प्रस्तरेण
सह मिधुनत्व युग्मता भवति । तच्च प्रजात्यै भवति ॥

^४सुसंभृतेति शुल्के निघनसम्भरणम् ॥ ब्रह्मणवेति । ब्रह्मणा
हि मुहुः सन्निधौ ॥

ब्रह्मणैवैनश्चसंभरति ॥ १२ ॥ ¹⁷अदित्यै रास्त्राऽमी-
त्याह । इयं वा अदितिः । अस्या एवैनद्रास्त्रां क-
रोति । ¹⁸इन्द्राण्यै संनहनमित्याह । इन्द्राणी वा
अग्ने देवतानां^५ समनह्यत । साऽऽध्वोत् । ऋद्ध्यै
संनह्यति । प्रजा वै ब्रुहिः । प्रजानामपरावापाय।
तस्मात्स्त्वायंसंतताः प्रजा जायन्ते ॥ १३ ॥ ¹⁹पूषा
ते ग्रन्थिं ग्रन्थात्त्वित्याह । पुष्टिमेव यजमाने दधा-
ति । ²⁰स ते माऽऽस्थादित्याहाहि^५सायै । ²¹पश्चा-
त्प्राश्चमुपं गृहति । पश्चाद्वै प्राचीन^५ रेतो धीयते ।

¹⁷अदित्या इति शुल्वकरणम् ॥ सामर्थ्याच्च सम्भरणात्पूर्व-
मिदं द्रष्टव्यम् । अस्याः पृथिव्या एनत् शुल्वं रास्त्रां र-
शनां करोति ॥

¹⁸इन्द्राण्यां इति सन्नहनम् ॥ इन्द्रस्य पत्नी इन्द्राणी 'इन्द्र-
वरुण' इति डीपानुक्तौ ॥

¹⁹पूषेति ग्रन्थिकरणम् ॥ पूष्णः गोपयितुः सङ्कीर्तनाद्यजमाने
पुष्टिं दधाति ॥

²⁰स ते इति शुल्वान्तोपगूहनम् ॥ अन्यत्रारथानस्य ग्रन्थिकर-
णस्य निषेधात् प्रजानामर्हिसायै भवति ॥

²¹पश्चादिति परत आकृत्य प्राश्चं ग्रन्थिमुपगूहति ॥ पश्चा
द्वागात्प्राचीने प्राग्देशाश्रितं रेतस्सिच्यते तथैव कृतं भवति ॥

पश्चादेवास्मै प्राचीन^५ रेतो दधाति । 'इन्द्रस्य त्वा
 बाहुभ्यामुद्यच्छु इत्याह । इन्द्रियमेव यजमाने द-
 धाति । 'वृहस्पतेर्मूर्ध्ना हरामीत्याह । ब्रह्म वै देवा
 ना वृहस्पति ॥ १४ ॥ ब्रह्मणैवैनद्धरति । 'उर्वन्त-
 रिक्षमन्विहीत्याह गत्यै । 'देवंगममसीत्याह । दे-
 वानैवैनद्धमयति । 'अनधस्तादयति । गर्भाणा धृ-
 त्या अप्रपादाय । तस्माद्गर्भा प्रजानामप्रपादुका ।
 उपरीव निदधाति । उपरीव हि सुवर्गो लोक ।
 सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै ॥ १५ ॥

मयो नित्वाय स्वधाकृताऽसीत्याह दायद्वेद भ-
 रति जायन्ते वृहस्पतिस्समष्ट्यै ॥ २ ॥

'इन्द्रस्येत्युद्यमनम् ॥ इन्द्रस्यैतनात् इन्द्रदत्त वीर्यं यजमा
 ने दधाति ॥

'वृहस्पतेरिति शीर्ष्णि निगानम् ॥

'उर्विति प्रत्यागच्छति ॥ तत्र अन्तरिक्षस्य उरुत्वाभिधान
 गत्यै अविहतायै भवति ॥

'देवगममित्युपरिसादनम् ॥

'अनध इत्यादि ॥ व्याख्यातम्* ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये द्वितीये द्वितीयोऽनुवाक

‘पूर्वेद्युरिध्मावर्हिः करोति । यज्ञमेवारभ्य
 गृहीत्वोपवसति । ‘प्रजापतिर्यज्ञमसृजत । तस्योखे
 अस्रसेताम् । यज्ञो वै प्रजापतिः । यत्सन्नायायो-
 खे भवतः । यज्ञस्यैव तदुखे उपदधात्यप्रस्रसा-
 य । ‘शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे देवयज्याया इत्याह ।
 देवयज्याया एवैतानि शुन्धति । ‘मातरिश्वनो घर्मो-
 ऽसीत्याह ॥ १६ ॥ अन्तरिक्षं वै मातरिश्वनो घर्मः
 एषां लोकानां त्रिधृत्यै । द्यौरसि पृथिव्यसीत्याह ।

‘पूर्वेद्युरित्यादि ॥ इधं च नहिश्च इध्मावर्हि । आन्दस
 आनह । वनस्पत्यादित्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

‘प्रजापतिरित्यादि ॥ सृष्ट्यनन्तर यज्ञस्य उखे कुम्भ्यो
 अस्रसेतां गच्छिन्ते अमृताम् । ततो यज्ञ एव स्वस्तस्यात् ।
 यज्ञो नाम ऋः प्रजापतिरेव । ततश्च प्रजा विनष्टास्त्यु ।
 तत्र सान्नाय्योखे यज्ञस्यैव पूर्वं स्रस्तोखस्य उखं भवतः, त-
 दस्य यज्ञस्य अप्रस्रसाय भवति सान्नाय्योखे सान्नाय्यकुम्भ्यो ॥

शुन्धध्वमिति सान्नाय्यपात्रप्राशनम् ॥

‘मातरिश्वन इति अङ्गारनिरुद्धणम् ॥ मातरिश्वनः वायो
 घर्मः वरणाधार मञ्जारस्थानमन्तर्गित, तदेव स्वमसीति अङ्गार-
 स्य निवारणसामर्थ्यापन्न एषां लोकानां त्रिधृत्यै भवति ॥

‘द्यौरसीति सान्नाय्यपात्रप्राशनम् ॥ शुभ्रभूतानां कार्यत्वात्,
 तद्भावेन स्तूयत इति भावः ॥

द्वि॒त्रश्च॒ ह्येषा॑ पृथि॒व्याश्च॒ संभृ॑ता । यदु॒खा । तस्मा॑-
दे॒वमा॑ह । 'वि॒श्वधा॑या अ॒सि पर॒मेण॑ घा॒मेत्या॑ह ।
वृ॒ष्टिर्वै॑ वि॒श्वधा॑याः । वृ॒ष्टिमे॒वावरु॑न्धे । दृ॒हस्व॒ मा
ह्वा॒रित्या॑ह धृ॒त्यै ॥ १७ ॥ 'वसू॑नां प॒वित्रं॑ म॒सीत्या॑-
ह । प्रा॒णा वै वस॑वः । तेषां॑ वा ए॒तद्वा॒ग॒धेय॑म् ।
यत्प॒वित्रं॑ । तेभ्य॑ ए॒वैन॑त्करोति । 'श॒तधा॑र॒ह स-
हस्र॑धा॒रमित्या॑ह । प्रा॒णेष्वे॒वायु॑र्दधाति स॒र्वत्वा॑य ।
त्रि॒वृत्प॑ला॒शशा॒खाया॑ द॒र्भम॑य॒ भव॑ति । त्रि॒वृद्धे॑
प्रा॒णः । त्रि॒वृत्त॑मे॒व प्रा॒णं म॑ध्य॒तो यज॑माने दधा-

‘विश्व दधाति धारयतीति विश्वधाया वृष्टि । ‘गतिरार-
न्योरापि’ इत्यमुन् । इह तु लोकाधिकारादन्तरिक्ष वृष्टिमहव
रितमुच्यते तत्र वृष्टेस्सरीर्तनान् वृष्टिमवरुन्धे ॥

वसूनामित्युक्त्वाया शाखापवित्रनिधानम् ॥ प्राणा वा इति
वामहेतुत्वात् । तेषा एष भाग प्रीणनहेतुत्वान् ॥

‘शतधार पावनत्ववचन प्राणेष्वेवायुषो धारणाय भवति । तत्रा
गुरेकदेशस्य अग्न्याऽऽभिदत्त्वान् आयुषस्मर्वत्वाय तत्प्रयत्ने ॥

पवित्रं विशिनष्टि—त्रिगृदिनि ॥ त्रिवृद्गुण भवति, तत्पवित्र
पलाजगत्ताया च निहितं भवति, दर्भमय च भवति । अथ
त्रिवृत्तादि स्तोति—त्रिवृद्धा इत्यादि । मयोनित्वायेति पाला-

ति ॥ १८ ॥ सौम्यः पूर्णस्संयोनित्वाय । साक्षात्प-
वित्रं दुर्भाः । प्राखसायमधि निदधाति । तत्प्राणा-
पानयो रूपम् । तिर्यक्प्रातः । तद्दर्शस्य रूपम् ।
द्वादर्यः होतदहः । अन्नं वै चन्द्रमाः । अन्नं प्राणाः ।
उभयमेवोपैत्यजामित्वाय ॥ १९ ॥ तस्माद्वयं म-
र्वतः पवते । ^{१०}हुतस्तोको हुतो द्रप्स इत्याह प्र-
तिष्ठित्यै । हविषोऽस्कन्दाय । न हि हुतः स्वाहा-
कृतः स्कन्दति । दिवि नाको नामाग्निः । तस्य

शस्य सौम्यत्वात् ओषधीनामपि सौम्यत्वान् दर्भपलाशयोस्मयोनित्वम् ।
साक्षात् अन्यवधानेनैव पवित्रं भवति दुर्भा । प्रागिति मा-
गायतं सायं निदधाति । तिर्यक् दक्षिणोत्तरायतं उदगग्रं
प्रातः । तद्दर्शस्य कर्मणो रूपं दध्यादिसाध्यत्वेन तिर्यक्प्रात-
त्वात् । द्वादर्यं दर्शं कर्मणि साधु । छान्दसो ष्यप्रत्ययः ।
ततः किमित्याह—अन्नं स्वयं चन्द्रमाः दक्षिकर्मभूतः, यस्या
प्यायनमिदं कर्म. प्राणाश्चान्नं तद्धेतुकत्वात्, तस्मात् उभयविषम-
प्यन्नं उपैति, नान्यतरदेव, तच्च अजामित्वाय अनालस्थाय
भवति । अन्यतरोपगमे ह्यालस्यं स्यात्, तस्मादहि रात्रौ च
अजलाभात् सर्वतः अहि रात्रौ च वायुः पवते ॥

^{१०}हुत इति स्तोकानुमन्तव्यम् ॥ तत्र हुत इति सङ्कल्पात्
विमुषां प्रतिष्ठितत्वं भविनाशः, तदपि हविषोऽस्कन्दाय भव-

विप्रुपो^१ भागधेयम् । अग्रये^२ बृहते नाकायेत्याह ।
 नाकमेवाग्निं भागधेयेन समर्धयति । स्वाहा द्या-
 वापृथिवीभ्यामित्याह । द्यावापृथिव्योरेवैनत्प्रतिष्ठा-
 पयति ॥ २० ॥ पवित्रवृत्यानयति । अपां चैवौष-
 धीनां च ससृजति । अथो ओषधीष्वेव
 प्रवृत्तान्प्रतिष्ठापयति । "अन्वारभ्य वाचं यच्छति ।
 यज्ञस्य धृत्यै । धारयन्नास्ते । धारयन्त इव हि
 दुहन्ति । कामधुक्ष इत्याहातृतीयस्यै । त्रयं इमे
 लोकाः । इमानेव लोकान् यजमानो दुहे ॥ २१ ॥
 अमूमिति नाम गृह्णाति । भद्रमेवासां कर्माविष्क-
 रोति । "सा विश्वायुस्सा विश्वव्यञ्चास्सा विश्वकर्मे-

ति । तत्र हेतुमाह—न हीति । इदानीं नाकायेति मन्त्रपद-
 व्यानष्टे—दिवीत्यादि ॥ गतम् ॥

^१अन्वारभ्येति कुम्भीम् ॥ कामिति । कां गामधुक्ष इति
 आतृतीयस्या षृच्छति । प्रथमा द्वितीया तृतीया चेति यावत् ।
 अमूमिति गङ्गा यमुनामित्यादिनामविशेष कीर्तयन् प्रत्याह । एव
 सासा भद्रं ब्रह्मणं कर्माविष्करोति ॥

^२सा विश्वायुरिति प्रथमानतिरुपेण दुग्धाना गवामभिमन्त्रणम् ॥
 इयं वा इत्यादि । विश्वान्नहेतु विश्वायुः । विश्वगतिर्विश्व-

त्याह । इयं वै विश्वायुः । अन्तरिक्षं विश्वव्यचाः । अ-
सौ विश्वकर्मा । इमानेवैतामिल्लोकान् यथापूर्वं दुहे ।
अथो यथा प्रदात्रे पुण्यमाशास्ते । एवमेवैना एत-
दुप स्तौति । तस्मात्प्रादादित्युन्नयि बन्दमाना उ-
पस्तुवन्तः पशून् दुहन्ति ॥ २२ ॥ बहु दुग्धीन्द्राय
देवेभ्यो हविरिति वाचं विसृजते । यथादेवतमेव
प्रसूति । दैव्यस्य च मानुषस्य च व्यावृत्तयै । त्रि-
राह । त्रिपत्या हि देवाः । अवाचंयमोऽनन्वार-
भ्योत्तराः । अपरिमितमेवावरुन्धे । न दारुपात्रे-
ण दुह्यात् । अग्निवद्वै दारुपात्रम् । यद्दारुपात्रेण

व्यचाः । विश्वकर्मफलस्थानं विश्वकर्मा । अथो अपिच यथा
लोके कश्चित् लब्धापेक्षः प्रदात्रे पुण्यमाशास्ते एवमेनाः गाः
विश्वायुस्त्रिपत्यादिभिः पदैरुपस्तौति । तस्मादित्यादि लोकवृत्तान्तद-
र्शनम् । प्रादात् प्रभूतं पय इति स्तुतिहेतुकथनम् । यथा
देवतमिति यथा त्वं देवतार्थमनुजानानि । तच्च दैव्यमानुषभोगाया
त्रिराहेति, 'बहु दुग्धि' इत्यादिवचनेन त्रिर्वाचं विसृजति । त्रि-
त्वेन सत्यत्वं तेषां ते त्रिपत्याः । उत्तराः तिसृभ्यः, दुग्ध
इति गम्यते ॥

¹³यातयामेति ॥ तत्रस्थेनाग्निना गृहीतसारत्वात् गतरसत्वम् ।
नेतइतः पुरोडाशमिति । पुरोडाशप्रभृतिहविष्वात् ततः प्राग्विविधो

दुह्यात् ॥ २३ ॥ यातयाम्ना हविषा यजेत । अथो
खल्वाहुः । पुरोडाशं मुखानि वै हवीरपि । नेत
इतः पुरोडाशं हविषो यामोऽस्तीति । काममेव
दारुपात्रेण दुह्यात् । "शूद्र एव न दुह्यात् । अस-
तो वा एष संभूतः । यच्छूद्रः । अहविरेव तदि-
त्याहुः । यच्छूद्रो दोग्धीति ॥ २४ ॥ अग्निहोत्रमेव
न दुह्याच्छूद्रः । तद्धि नोत्पुनन्ति । यदा खलु वै
पवित्रमत्येति । अथ तद्विवरिति । "संपृच्यध्वमृ-
तावरीरित्याह । अपां चैवौषधीनां च रसः स
सृजति । तस्मादपां चैवौषधीनां च रसमुप जी-

गामप्राप्तिर्नास्ति । तस्मान् दारुपात्रेण यथाकामं दुहादेव ।
'उपर्यादिषु त्रिषु' इत्यत्र 'इतहतः' इति षष्ठितव्यमिति मन्य
न्ते । यद्वा—'ततोऽन्यत्रापि दृश्यते' इति द्वितीया ॥

१ शूद्र एवेति ॥ मर्ममन्त्रायाकामं कुर्यात् इदं त्वेकं रा-
र्वगा परिहर्तव्यमिति यावत् । असत इति । प्रजापतेः पत्नो
नात्वात् । उक्तं च 'तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवकल्मसः' इति ।
अग्निहोत्रमेवेति । पशान्तरथ । यदा खल्विति । शूद्रदुग्ध-
मपि हविर्भवति, यदा तत्पवित्रं अत्येति अत्याक्रामति ॥

२ संपृच्यध्वमिति गादोहनसंज्ञाळनीयानामपा पयस्यानयनम् ॥

वामः । मन्द्रा घनस्य सातय इत्याह । पुष्टिमेव य-
जमाने दधाति । "सोमेन त्वाऽऽतनन्मीन्द्राय द-
धीत्याह ॥ २५ ॥ सोममेवैनत्करोति । यो वै सोमं
भक्षयित्वा । संवत्सरः सोमं न पिबति । पुनर्भ-
क्ष्योऽस्य सोमपीथो भवति । "सोमः खलु वै
साम्राज्यम् । य एवं विद्वान्सांभ्राज्यं पिबति । अ-
पुनर्भक्ष्योऽस्य सोमपीथो भवति । न मृन्मयेना-
पिदध्यात् । यन्मृन्मयेनापिदध्यात् । पितृदेवत्यं
स्यात् ॥ २६ ॥ अयस्पात्रेण वा दारुपात्रेण वाऽ-
पिदधाति । तद्वि सदेवम् । "उदन्वद्भवति । आपो
वै रक्षोघ्नीः । रक्षंतामपहत्यै । "अदस्तमसि चिष्ण-

^{१०}सोमेनेति दधातश्चनम् ॥ सोमीकरणस्य प्रयोजनमाह—
यो वा इति । पुनर्भक्ष्यः अपीततुल्यत्वात् संवत्सरमपीत
सोमस्यापि साम्राज्ये सोममभ्यन्ध मंपद्यते तेन पुनर्भक्ष्यत्वदोषा-
प्रसङ्गः ॥

^{११}सोमः खल्विति ॥ 'सोमेन त्वा' इति सोमीकृतत्वात् ॥

^{१२}उदन्वदिति अपिधानपात्रमुदकवद्भवति ॥

^{१३}अदस्तमसीत्यपिधानम् ॥

वे त्वेत्याह । यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञायैवैनददंस्तं
 करोति । विष्णो हव्यः रक्षस्वेत्याह गुप्त्यै । ^५अ-
 नंघस्तादयति । गर्भाणां धृत्या अप्रंपादाय । त
 स्माद्गर्भाः प्रजानामप्रपादुकाः । उपरीव निदधाति ।
 उपरीव हि सुवर्गो लोकः । सुवर्गस्य लोकस्य
 तमपृथै ॥ २७ ॥

असीत्याह धृत्यै यजमाने दधात्यजामित्वाय
 स्थापयति दुहे दुहन्ति दुह्यादोग्धीति दधीत्याह
 स्यात्सादयति पञ्च च ॥ ३ ॥

कर्मणे वां देवेभ्यश्शक्यमित्याह शक्यै । य-
 ज्ञस्य वै संतंतिमनु प्रजाः पशवो यजमानस्य सं-

^५अनघ इत्यादि व्याख्यातमेव ॥

इति तैत्तिरीये तृतीये द्वितीये तृतीयोऽनुवाकः ।

^१कर्मणे सामित्यादि ॥ 'कर्मणे याम्' इतीह कर्मणि हस्तयो
 रगमनम् । यज्ञस्य या इति । लक्षणेऽनो कर्मप्रवचनीय

तायन्ते । यज्ञस्य विच्छिन्तिमनु प्रजाः पशवो य-
जमानस्य विच्छिद्यन्ते । यज्ञस्य संततिरसि यज्ञ-
स्य त्वा संतत्यै स्तृणामि संतत्यै त्वा यज्ञस्येत्या-
हवनीयात्संतनोति । यजमानस्य प्रजायै पशूनां
संतत्यै । ^२अपः प्रणयति । श्रद्धा वा आर्पः । श्र-
द्धामेवारभ्यं प्रणीय प्रचरति । अपः प्रणयति ।
यज्ञो वा आर्पः ॥ २८ ॥ यज्ञमेवारभ्यं प्रणीय प्र-
चरति । अपः प्रणयति । वज्रो वा आर्पः । वज्र-
मेव धातृव्येभ्यः प्रहृत्यं प्रणीय प्रचरति । अपः
प्रणयति । आपो वै रक्षोघ्नीः । रक्षंतामर्पहत्यै । अपः
प्रणयति । आपो वै देवानां प्रियं धाम । देवानां-
मेव प्रियं धाम प्रणीय प्रचरति ॥ २९ ॥ अपः प्र-
णयति । आपो वै सर्वा देवताः । देवता एवारभ्यं
प्रणीय प्रचरति । ^३वेपाय त्वेत्याह । वेपाय ह्येन-

त्वम् । आहवनीयादिति । गार्हपत्यात्प्रक्रम्य सततामुलपरानीं
स्तृणात्याहवनीयात् ॥

^२अपः प्रणयतीत्यसकृद्विधानं फलविशेषार्थम् । सर्वे श्रद्धेत्या-
दया श्रद्धात्वम् । इष्टसाधनत्वात् यज्ञत्वमपाम् । प्रचरणं प्रयोगः ।
अरिष्टशमनत्वाद्भजत्वम् । सर्वदेवताप्रीणनत्वात् सर्वदेवतात्वम् ॥

^३वेपाय त्वेति शूर्पादानम् । वेपाय व्यापनाय कर्मणे शूर्पमादत्ते ॥

दादन्ते । 'प्रत्युष्टु रक्षः प्रत्युष्टा अरांतय इत्याह ।
 रक्षसामपंहत्यै । 'धूरसीत्याह । एष वै धुर्योऽग्निः ।
 तं यदनुपस्पृश्यातीयात् ॥ ३० ॥ अध्वर्यु च यज-
 मानं च प्रदहेत् । उपस्पृश्यात्येति । अध्वर्योश्च य-
 जमानस्य चाप्रदाहाय । 'धूर्व तं योऽस्मान्धूर्वति
 तं धूर्व यं वयं धूर्वाम् इत्याह । हौ वाव पुरुषौ ।
 यं चैव धूर्वति । यश्चैनं धूर्वति । तावुभौ शुचाऽर्प-
 यति । 'त्वं देवानामसि संहितमं परिप्तमं जुष्टत-
 मं वह्नितमं देवहूतममित्याह । यथायजुरेवैतत् ॥
 ३१ ॥ अहुतमसि हविर्धानमित्याहानात्यै । दृश्ह-
 स्व मा हारित्याह धृत्यै । 'मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रेक्ष
 इत्याह मित्रत्वाय । मा भेर्मा सं विक्था मा त्वा

'प्रत्युष्टमिति प्रतितपनम् ॥

'धूरसीति पुरोऽग्निमर्शनम् ॥ धुर्य इति । यज्ञस्य धुरो बोधा
 धुर्य । 'धुरो यद्गुरो' ॥

'धूर्वन्तमिति ॥ धूर्वा हिमायाम् । 'उपवागा च' इति दीर्घत्वम् ॥

त्वं देवानामिति अनभोऽपिषन्वणम् ॥ यथायजुर्वदति अन
 भो माहात्म्य तथा मर्षेतदस्त्येय ॥

'मित्रस्य त्वेति पुरोडाशीयाना मालगम् ॥

हिंस्रसिप्रमित्याहाहिंसायै । यद्वै किञ्च वातो ना-
भिवाति । तत्सर्वं वरुणदेवत्यम् । ^९उरु वातायेत्या-
ह । अवारुणमेवैनत्करोति । ^{१०}देवस्य त्वा संवितुः
प्रसूच इत्याह प्रसूत्यै । अश्विनोर्वाहुभ्यामित्याह ॥
३२ ॥ अश्विनौ हि देवानामध्वर्यू आस्ताम् । पू-
ष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै । अग्नये जुष्टं निर्व-
पामीत्याह । अग्नयं एवैनाजुष्टं निर्वपति । त्रिर्य-
जुषा । त्रयं इमे लोकाः । एषां लोकानामाप्त्यै ।
तूष्णीं चतुर्थम् । अपरिमितमेवावरुन्धे । स एव-
मेवानुपूर्वः हवीःपि निर्वपति ॥ ३३ ॥ "इदं दे-
वानामिदमु नस्तुहेत्याह व्यावृत्त्यै । "स्फात्यै त्वा

^९उरुवातायेति तृणादनिरसनम् ॥ यद्वातो न प्रविशति त-
द्वरुणदेवस्यं वारकेण तमसा गृहीतं, तत् तस्मान् तृणादनिरस-
नेन वातसञ्चारार्थं महानवकाशः क्रियत इति यावत् ॥

^{१०}देवस्यत्येति हविषो निर्वपणम् ॥ व्याख्यातम्* । हवीं-
पीति । अग्नीषोमीयादीनि ॥

^{११}इदं देवानामिति निरुक्ताभिमर्शनम् ॥ इदमु न इति नि-
रुक्तशेषाभिमर्शनम् । व्यावृत्तिः निरुक्तानिस्तविभागः ॥

^{१२}स्फात्या इति कोष्ठादौ शिष्टावपनम् ॥ परीणत् गृह्य, आवपनं वा ॥

नारात्यां इत्याह गुप्त्यै । तमसीव वा एषोऽन्तश्च-
रति । यः परीणाहि । ¹³सुवरुभि वि ख्येयं वैश्वानरं
ज्योतिरित्याह । सुवरेवाभि वि पश्यति वैश्वानरं
ज्योतिः । यावापृथिवी हविषि गृहीत उदवेपेताम् ।
¹⁴दृंहन्तां दुर्या यावापृथिव्योरित्याह । गृहाणां
यावापृथिव्योर्धृत्यै । ¹⁵उर्वन्तरिक्षमन्विहीत्याह ग-
त्यै । ¹⁶अदित्यास्त्वोपस्थे सादयामीत्याह । इयं वा
अदितिः । अस्या एवैनदुपस्थे सादयति । ¹⁷अग्ने
हव्यं रक्षस्वेत्याह गुप्त्यै ॥ ३४ ॥

यज्ञो वा आपो धामं प्रणीय प्रचरत्यतीयादेत-
द्वाहुभ्यामित्याह हवीरपि निर्वपति गत्यै चत्वारि
च ॥ ४ ॥

¹³सुवरिति आहवनीयानुवीक्षणम् ॥ सुवरेवेति । सुधु श्रेयसा
गमयितुं ज्योतिः आहवनीयम् ॥

¹⁴दृंहन्तामिति गृहानुवीक्षणम् ॥

¹⁵उर्विति गमनम् ॥

¹⁶अदित्या इति परेण गार्हपत्यमाहवनीयं वा सादनम् ॥

¹⁷अग्ने हव्यमिति गार्हपत्याभिमन्तणम् ॥

इति ब्राह्मणे तृतीये द्वितीये चतुर्थोऽनुवाकः.

‘इन्द्रो वृत्रमहन् । सोऽपः । अभ्यम्ब्रियन्त । ता-
 सां यन्मेध्यं यज्ञियं सदेवमासीत् । तदपोदक्रा-
 मत् । ते दुर्भा अभवन् । यद्वभैरुप उत्पुनाति । या
 एव मेध्या यज्ञियास्सदेवा आपः । ताभिरेवैना उ-
 त्पुनाति । द्वाभ्यामुत्पुनाति ॥ ३५ ॥ हिषाद्यजमा-
 नः प्रतिष्ठित्यै । ‘देवो वस्सवितोत्पुनात्वित्याह ।
 सवितृप्रसूत एवैना उत्पुनाति । अच्छिद्रेण पवित्रे-
 णेत्याह । असौ वा आदित्योच्छिद्रं पवित्रम् । ते-
 नैवैना उत्पुनाति । वसोस्सूर्यस्य रुश्मिभिरित्याह ।
 प्राणा वा आपः । प्राणा वसंवः । प्राणा रुश्मयः ॥
 ३६ ॥ प्राणैरेव प्राणान्धसं पृणक्ति । सावित्रियर्चा ।
 सवितृप्रसूतं मे कर्मासदिति । सवितृप्रसूतमेवास्य
 कर्म भवति । पृच्छो गायत्रिया त्रिण्यमृद्धत्वाय ।

‘इन्द्रो वृत्रमहन् इत्यादि ॥ अपोऽभि अपो लक्ष्यकृत्य मेध्यं
 मेधार्हं मेधा याग यज्ञियं यज्ञार्हं यज्ञो देवपूजा सदेवं देव-
 योग्यं तदपोदक्रामत् ऊर्ध्वमपाक्रामत् ॥

‘देवो व इत्युत्पवनम् ॥ सवितृप्रसूतः सवित्राऽनुज्ञातः । ‘तृतीया
 कर्मणि’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्राणहेतवः आपः वसवः
 रुश्मयश्च, सावित्रियेति ‘देवो वः’ इत्यनया सवित्रा अनुज्ञातं

‘आपो देवीस्रेषुवो अग्रेगुव इत्याह । रूपमेवासा-
मेतन्महिमानं व्याचष्टे । अग्रं इमं यज्ञं नयताग्रं
यज्ञपतिमित्याह । अग्र एव यज्ञं नयन्ति । अग्रं
यज्ञपतिम् ॥ ३७ ॥ युष्मानिद्रौऽवृणीत वृत्रतू-
र्यं यूयमिन्द्रंमवृणीष्वं वृत्रतूर्य इत्याह । वृत्र-
हं हनिष्यन्निन्द्र आपो वव्रे । आपो हेन्द्रं वव्रिरे ।
संज्ञामेवासामेतत्सामानं व्याचष्टे । ‘प्रोक्षितास्स्थे-
त्याह । तेनापः प्रोक्षिताः । अग्रये वो जुष्टं प्रोक्षा-

मम कर्म अस्मिन् । पच्छः पादेन पादेन गायत्रीसम्बन्धितं ‘सर्वेषु
कवचनाम्’ इति शम् । त्रिप्पमृद्धं तिमृषि आवृत्तिभिः सप्तदश ॥

‘आपो देवीरिति उन्महपञ्चपोतिष्ठति ॥ अस्य मन्त्रस्य एत-
त्स्वरूपमेव आमा अपा महिमानं देवनशीलत्वादिकं व्याचष्टे
न व्याख्येयं किञ्चित् । संज्ञामेवेति । आसां इन्द्रेण यत्सामानं
समानत्वं वरणीयत्वं एतदेव आसा संज्ञा । ‘देवी’ इत्यादिका
बुद्धिसंश्लेष वा व्याचष्टे । अतादृग्गुणत्वे इन्द्रेणावरणीयत्वान् ।
समानशब्द उद्गात्रादिर्द्रष्टव्य ॥

‘प्रोक्षितास्स्थेति प्रोक्षणीप्रोक्षणम् ॥ तेनाप इति ‘प्रोक्षितास्थे’
इति वचनादेव आपः प्रोक्षिता भवन्ति, न त्वन्याभिरादि । प्रोक्ष-
णम् । उक्तं च ‘वृक्षणेति द्यूयात्’* इति ॥

‘अग्रय इति पुरोडासीयानां ब्रहीणा प्रोक्षणम् ॥ शुन्ध-

म्यग्नीषोमाभ्यामित्याह । यथादेवतमेवैनान्प्रोक्षति ।
 त्रिः प्रोक्षति । त्र्यावृद्धि यज्ञः ॥ ३८ ॥ अथो रक्ष-
 स्तामपहत्यै । शुन्धंघ्वं देव्यांय कर्मणे देवयज्याया
 इत्याह । देवयज्याया एवैनानि शुन्धति । त्रिः प्रो-
 क्षति । त्र्यावृद्धि यज्ञः । अथो मेध्यत्वाय । अव-
 धूतः रक्षोऽवधूता अरांतय इत्याह । रक्षस्तामपह-
 त्यै । अदित्यास्त्वगुसीत्याह । इयं वा अदितिः ॥
 ३९ ॥ अस्या एवैनत्त्वचं करोति । प्रति त्वा पृथि-
 वी वेत्त्वित्याह प्रतिष्ठित्यै । 'पुरस्तात्प्रतीचीनग्रीव-
 मुत्तरलोमोपस्तृणाति मेध्यत्वाय । तस्मात्पुरस्ता-
 त्प्रत्यञ्चः पशवो मेधमुपतिष्ठन्ते । तस्मात्प्रजा मृगं
 ग्राहकाः । यज्ञो देवेभ्यो निलांयत । रुष्णो रूपं

भवमिति पात्राणाम् । अवधूतमिति रुष्णाजिनाधिवसनम् । अ-
 दित्या इति नृणांजिनोत्तरणम् । प्रतिष्ठित्या इति । आत्मी-
 यत्वेन पृथिव्या अनुज्ञातत्वाद् प्रतिष्ठितत्वम् ॥

'पुरस्तादिति ॥ पुरस्तादारम्य पुरस्तादस्तत् प्रतीचीनग्रीवं
 उपरिस्थितरोमाजिनमुपस्तृणाति मेध्यत्वाय ग्राह्यत्वाय, तस्मा-
 त्पर्वस्या दिशि स्थिता प्रत्यङ्मुखः पशवः यज्ञं उपतिष्ठन्ते ।
 तस्मान्मेध्यत्वादेव यज्ञोपयुक्तत्वात् प्रजा मृगं ग्राहकाः ताच्छील्येन

कृत्वा । यत्कृष्णाजिने हविरंध्यवहन्ति । यज्ञादेव
तद्यज्ञं प्रयुङ्क्ते । हविषोऽस्कन्दाय ॥ ४० ॥ 'अधि-
पवर्णमसि वानस्पत्यमित्याह । अधिपवर्णमेवैन-
त्करोति । प्रति त्वाऽदित्यास्त्वग्देत्वित्याह सयत्वा-
य । 'अग्नेस्तनूरसीत्याह । अग्नेर्वा एषा तनूः । य-
दोपधयः । वाचो विसर्जनमित्याह । यदा हि प्रजा
ओपधीनामभ्रन्ति । अथ वाचं विसृजन्ते । देववी-
तये त्वा गृह्णामीत्याह ॥ ४१ ॥ देवताभिरेवैनत्स-

प्रहीभ्य । छन्दस उक्त्वा । कृष्ण इति । कृष्णमृगो भूत्वा
रूपं च तदीय कृत्वा देवेभ्यो यज्ञो निलायत निरगच्छत् ।
'उपसर्गस्यायतो' इति एत्वम् । यज्ञादिति । यज्ञादेव तत्
यज्ञं प्रयुङ्क्ते । ह्यव्लोपे वा र्मणि पञ्चमी । यज्ञमेवोपसर्ग्य
तत्र यज्ञं प्रयुङ्क्ते तद्विषोऽस्कन्दाय भवति स्कन्दस्यापि यज्ञ
एवानुप्रविष्टत्वात् ॥

'अधिपवर्णमिति उलूखलाध्यूहनम् ॥ 'अधिपवर्णमसि' इति
वचनात् अधिपवर्णं अधिपवर्णसमर्थमेनत्करोति । सयत्वायेति
त्वया सन्नद्धत्वाय स्वयमेव परिगृहीतत्वाय । पिञ् बन्धने, पचाद्यञ् ।
सम्बाग्रककुत्सया ? तद्वत् दृढभावाय ॥

'अग्नेस्तनूरसीति हविरावपनम् ॥ शरीरवदुद्दीपकत्वात् ओष-
धीना तनुत्वम् । ओषधीनामिति । मुहितार्थयोगे पठ्ये ज्ञापिता ॥

मर्धयति । ^९अद्रिरसि वानस्पत्य इत्याह । ग्रावाण-
मेवैनत्करोति । स इदं देवेभ्यो हव्यः सुशमि श-
मिप्वेत्याह शान्त्यै । ^{१०}हविष्कृदेहीत्याह । य एव
देवानां हविष्कृतः । तान् ह्वयति । त्रिह्वयति ।
त्रिपत्या हि देवाः । ^{११}इपमा वदोर्जमा वदेत्याह ॥
४२ ॥ इपमेवोर्जं यजमाने दधाति । द्युमद्वदत व-
यः सैधातं जेप्मेत्याह भ्रातृव्याभिभूत्यै । ^{१२}मनो-
श्श्रद्धादेवस्य यजमानस्यामुरग्री वाक् । यज्ञायुधेषु
प्रविष्टाऽसीत् । तेऽसुरा यावन्तो यज्ञायुधानामुद्ध-

^९अद्रिरिति सुसलावधानम् ॥ ग्रावाणमिति । अत्ता त्वमसि इति
वचनात् ग्रावाणं निगरणशीलं तुपाणामेतत्करोति । गिरतेः कनिषि
आडागमो निपात्यते । शान्त्या इति सुखहेतुत्वात् भवति ॥

^{१०}हविष्कृदेहीति अवहन्तुराह्वानम् ॥ हे हविष्कृत् ! पाष्टि-
कमाद्युदानत्वम् । एहि आगच्छ । एवं वदन् देवानां हविष्का-
रिण एवाह्वयति ॥

^{११}इपमिति ॥ वृषारवेण द्युपलसमाहननम् ॥

^{१२}मनोरिति ॥ श्रद्धादेवस्य श्रद्धाधानस्य मनोः प्रभावाति-
शयेन अमुरग्री वाक् यज्ञायुधेषु प्रविश्य स्थिता । अमुराश्च
समाहननमभवत्तदुद्धदनशब्दश्रवणेन नष्टाः । तस्मात् स्वानां ज्ञा-
तीनां मध्ये देवयजनमध्यवसाय यजनं यज्ञायुधोद्धदनशब्देनानि-

दंतामुपाशृण्वन् । ते परांभवन् । तस्मात्स्वानां
मध्येऽवसायं यजेत । यावन्तोऽस्य भ्रातृव्या यज्ञा-
युधानांमुददंतामुपशृण्वन्ति । ते परां भवन्ति ।
उच्चैस्तमाहन्तवा आह विजित्यै ॥ ४३ ॥ वृद्ध ए-
पामिन्द्रियं वीर्यम् । श्रेष्ठं एपां भवति । ^{१३}वृषवृ-
द्धमस्ति प्रति त्वा वृषवृद्धं वेस्वित्याह । वृषवृद्धा
वा ओषधयः । वृषवृद्धा इषीकास्तमृद्भ्यै । यज्ञ-
रक्षाऽस्यनु प्राविशन् । तान्यस्त्रा पशुभ्यो निर-

ष्टज्ञातिवधाय भवति । 'स्वमज्ञातिवधाययाम्' इति सर्वनाम-
सज्ञापयुदास । उच्चैरिति संप्रैष । उचिद्रूत समाहन्तवै स
माहन्तुं समाहननाय यथा महान् शब्दो जायते तथा समाह-
न्तु अश्मान गृहाण हे आग्नीध्रेति वचन अनिष्टज्ञातिविनयाय
भवति । तुमर्थे कृत्यार्थे वा तवैप्रत्यय । 'अन्तश्च तवैयुग-
पत्' इत्याद्युदात्तत्वम् । विश्व—एपां इन्द्रियं वीर्यं च वृद्धे,
वर्जयति । स्वयं तेषां श्रेष्ठः प्रशस्यतमो भवति ॥

^{१४}वृषवृद्धमिति शूर्पोषोहनम् ॥ तत्रोपधीनामेषीवस्य च शू-
र्पस्य वर्षवृद्धत्वान् समृद्धयं भवति, सटशयास्सङ्गते । तान्य
मेति । तानि रक्षासि अस्मा रुधिरं पशुभ्य त्यक्तेन प
शुभ्यो निरवादयन्त निष्कृप्यातर्पयन् ओषधीभ्यः त्यक्तैः तुर्पः
ओषधीभ्यो निरवादयन्त । पद्मादिना असृजो असन् भावः ॥

वादयन्त । तुषैरोपग्रीभ्यः । "परापूतः रक्षः परा-
पूता अरातयु इत्याह । रक्षसामपहृत्यै ॥ ४४ ॥
रक्षसां भागोऽसीत्याह । तुषैरेव रक्षास्ति निरव-
दयते । अप उपस्पृशति मेध्यत्वार्य । वायुर्वो वि-
विनक्तिवत्याह । पवित्रं वै वायुः । पुनात्येवैनान् ।
अन्तरिक्षादिव वा एते प्रस्कन्दन्ति । ये शूर्पात् ।
देवो वस्तविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृह्णात्वित्याह
प्रतिष्ठित्यै । हविषोऽस्कन्दाय । त्रिष्फलीकर्तृवा
आह । ज्यावृद्धि यज्ञः । अथो मेध्यत्वार्य ॥ ४५ ॥

द्वाम्यामुत्पुनाति रुश्मयो नयन्त्यग्रे यज्ञपतिं
यज्ञोऽदितिरस्कन्दाय गृह्णामीत्याह वदेत्याह विजि-
त्या अपहृत्या अस्कन्दाय त्रीणि च ॥ ५ ॥

^१परापूतमिति परापवनम् ॥ रक्षसामिति तुषनिरसनम् । वा-
युर्व इति विवेचनम् । अन्तरिक्षादिव वा इति तण्डुलानां प्र-
स्कन्दनम् । त्रिष्फलीकर्तृवा इति संशेषः । त्रिष्फलीकर्तुमेहीति
पत्राद्याहानं व्यावृत्त्वात् यज्ञस्य । तण्डुलानां निष्पीडनं फ-
लीकरणम् । अथो अपि च मेध्यत्वाय हविषो भवति स
त्यत्वेहेतुत्वात्तत्त्वस्य । पूर्ववत्करोतेः तवैप्रत्ययः 'अर्थादिच्चिडा-
नश्च' इति च्च्यन्तस्य गतित्वाच्च । 'अन्तश्च तवै' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये द्वितीये बौरोडाशिके

पञ्चमोऽनुवाकः.

‘अवधूतः रक्षोऽवधूता अरातय इत्याह । रक्ष-
सामपंहत्यै । अदित्यास्त्वगसीत्याह । इयं वा अदि-
तिः । अस्या एवैनत्त्वचं करोति । प्रतिं ८ । पृथि-
वी वेत्त्वित्याह प्रतिष्ठित्यै । पुरस्तात्प्रतीचीनग्रीवमु-
त्तरलोमोपस्तृणाति मेध्यत्वाय । तस्मात्पुरस्तात्प्र-
त्यश्रः पृषवो मेधमुपं तिष्ठन्ते । तस्मात्प्रजा मृगं
ग्राहुकाः । यज्ञो देवेभ्यो निलायत ॥४६॥ कृष्णो
रूपं कृत्वा । यत्कृष्णाजिने हविरंषि पिनष्टि । य-
ज्ञादेव तद्यज्ञं प्रयुङ्क्ते । हविषोऽस्कन्दाय । ‘द्यावापृ-
थिवी सहास्ताम् । ते शम्यामात्रमेकमहर्व्येतां
शम्यामात्रमेकमहः । दिवस्स्कम्भुनिरसि प्रति

‘अवधूनमित्यादि ॥ गतम्* । हविरंषिपिनष्टीति विशेष ॥

‘द्यावापृथिवी सहेसादि ॥ सह एकीभूते आस्ताम् । एकै-
वसिन् अहनि शम्यामात्रं शम्याप्रमाणं व्येतां विशिष्टे अ-
भूताम् । ‘चादिशेषे विभागा’ इति निधावाभाव । ‘तिडि चो-
दात्तवति’ इति गवेरनुदात्तत्वे आट उदात्तत्वम् ॥

‘दिव इति शम्यानिधानम् ॥ दिवः स्कम्भनिः धारयित्री
त्वमसीति । शयिज्या दिव पृथक्चन द्यावापृथिव्योः वीर्यं च

त्वाऽदित्यास्त्वग्वेत्त्वित्याह । द्यावापृथिव्योर्वीत्यै ।
 'धिपणाऽसि पर्वत्या प्रति त्वा दिवस्स्कम्भनिर्वे-
 त्वित्याह । द्यावापृथिव्योर्विधृत्यै ॥ ४७ ॥ 'धिप-
 णाऽसि पार्वतेयी प्रति त्वा पर्वतिर्वेत्त्वित्याह । द्या-
 वापृथिव्योर्धृत्यै । 'देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इ-
 त्याह प्रसूत्यै । अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याह । अश्विनौ
 हि देवानामध्वर्यू आस्ताम् । पूष्णो हस्ताभ्यामि-
 त्याह यत्यै । अधिवपामीत्याह । यथादेवतमेवैनाना-

वति विस्लेपाय भवति मध्ये वा तयोश्शम्याऽवस्थापनात् । 'तादौ
 च' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्नम् ॥

'धिपणाऽसीति शम्यायां दृषदोऽस्याधानम् ॥ द्युपृथिव्योः स्क-
 म्भन्या शम्यया चर्मदृषदोर्मध्यस्थया द्यावापृथिव्योः विधृतिः पृथ-
 कत्वेनावस्थानम् । घृह् अवस्थाने ॥

'धिपणाऽसि पार्वतेयीति दृषद्युपलत्याधानम् ॥ दृषदुपलपोः
 द्युपृथिवीस्थानीययोः प्रतिवेदनं उपर्यधोभावेनावस्थानाम्यनुज्ञानं त-
 द्यावापृथिव्योर्धृत्यै धारणाय अच्युतये भवति ॥

'देवस्येति पुरोडाशीयाधिवपनम् ॥ 'अग्रये जुष्टमधिवपामि'
 इति विशेषः । तत्र 'अग्रये जुष्टं निर्वेपाम्यग्रीषोमाम्याम्' * इति
 वचनात् यथादेवतमेवैनानधिवपति ॥

नधि वपति । 'धान्यमसि घिनुहि देवानित्याह ।
 एतस्य यजुषो वीर्येण ॥ ४८ ॥ यावदेका देवता
 कामयते यावदेका । तावदाहुतिः प्रथते । न हि
 तदस्ति । यत्तावदेव स्यात् । यावज्जुहोति । 'प्राणाय
 त्वाऽपानाय त्वेत्याह । प्राणानेव यजमाने दधाति ।
 दीर्घामनु प्रसितिमारुपे धामित्याह । आयुरेवा-
 स्मिन्दधाति । अन्तरिक्षादिव वा एतानि प्रस्कन्द-
 न्ति । यानि हृपदः । देवो वस्सविता हिरण्यपा-
 णिः प्रति गृह्णात्वित्याह प्रतिष्ठित्यै । हविषोऽस्क-

'धान्यमसीत्यधिवपनम् ॥ तत्र घिनुहि प्रीणय देवान् इ-
 त्येतन्मन्त्रपदश्लेन तावदाहुतिः प्रथते पृथुतरा भवति । कि-
 यती ! एकैका देवता यावद्यावत् कामयते तावत्तावत् पृथुः
 प्रपीयसी प्रतिष्ठा भवति । पूर्ववन्निष्ठाताभावः । ननु अवदान-
 मात्रं हूयते, न च कामस्य समुद्रस्येवान्तोस्ति, तत्कथं कामा-
 नुरूपत्वसिद्धिरित्याह—न हीति । यत्प्रमाणं हूयते तावत्प्रमाणे-
 नैव सर्वदा स्थातव्यमिति न हि तादृशं निश्चयमकवचनमस्ति ॥

'प्राणायेत्यन्वेसते ॥ देवो व इति रुष्णामिने पिष्टानि प्र-
 स्कन्दयति । गतमन्यन् * ॥

न्दाय । 'असंवपन्ती पिप्पाणूनि कुरुतादित्याह
मेध्यत्वाय ॥ ४९ ॥

निलायतु विधृत्यै वीर्येण स्कन्दन्ति'
चत्वारि च ॥ ६ ॥

'धृष्टिरसि ब्रह्म यच्छेत्याह धृत्यै । 'अपाग्नेऽग्नि-
मामादं जहि निष्क्रव्यादः' सेधा देवयजं ब्रूहेत्याह ।
य एवामात्क्रव्यात् । तमपहृत्य । मेध्येऽग्नौ कृपा-

'असंवपन्तीति दास्यादेः संप्रैषः ॥ असंवपन्ती पिष्टान्यन्यत्र
किञ्चिदप्रक्षिपन्ती पिप पिष्टे अणूनि सूत्राणि च पिष्टानि
कुरुतात् कुर्विति वचनं मेघार्हत्वाय । पिपेलोटि द्विकरणता ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये द्वितीये पष्ठोऽनुवाकः.

'धृष्टिरसीति धृष्ट्यादानम् ॥ शत्रूणां धर्षणसामर्थ्यात् धार-
णाय भवति ॥

'अपाग्न इति गार्हपत्याभिमन्तणम् ॥ आभात् अपकाशी ह-
विषो विनाशकः । 'अदोऽनन्ते' इति विट् । निष्क्रव्यादपि
त्यङ्गारनिरसनम् । क्रव्यात् एकमांसाशी चिताग्निः । 'क्रव्ये च'
इति विट् । आदेवयजमिसङ्गाग्न्यमावर्तयति । मेध्यं मेघा-
हः देवयज् नाम हविषा सम्यक् संषादयिता देवाना यष्टा ॥

लुमुपं दधाति । 'निर्दग्ध' रक्षो निर्दग्धा अरांतय
इत्याह । रक्षास्येव निर्दहति । अग्निवत्युपं दधा-
ति । अस्मिन्नेव लोके ज्योतिर्धत्ते । अङ्गारमधि
वर्तयति ॥ ५० ॥ अन्तरिक्ष एव ज्योतिर्धत्ते । आ-
दित्यमेवामुष्मिन्लोके ज्योतिर्धत्ते । ज्योतिष्मन्तोऽ-
स्मा इमे लोका भवन्ति । य एवं वेद । 'ध्रुवमसि
पृथिवीं दृष्ट्वेत्याह । पृथिवीमेवैतेन दृष्ट्वेति । ध-
र्म्मस्यन्तरिक्षं दृष्ट्वेत्याह । अन्तरिक्षमेवैतेन दृष्ट्वे-
ति । धरुणमसि दिवं दृष्ट्वेत्याह । दिवमेवैतेन

'निर्दग्धमित्यङ्गाराधिवर्तनम् ॥ अग्निवतीत्यादि । 'छन्दसीरः'
इति मनुषो वक्त्रम् । 'इत्वनुद्व्याम्' इति मनुष उदात्तत्वम् ।
अग्निवति प्रदेशे कपालोपधानान् अस्मिन् पृथिवीलोके ज्योति-
र्धत्ते । कपालेऽङ्गाराधिवर्तनात् अन्तरिक्षं ज्योतिष्मत्करोति अ-
मुष्मिन् ध्रुलोके आदित्याख्यं ज्योतिः प्रागेव सन्निहितम् । अ-
थैवं वेदितुरपि एते त्रयो लोकाः ज्योतिष्मन्तो भवन्ति ॥

'ध्रुवमिति मध्यमकपालोपधानम् । धर्म्ममिति पूर्वार्धोपधानम् ।
धरुणमित्यपराधोपधानम् । धर्मासीति दक्षिणार्धोपधानम् ॥ दृष्ट्वेति
इति । दृष्टि वृद्धौ, उदात्तेत्, कर्मकर्तव्यात्मनेपदम् । स्वयमेवात्मानं
दृष्ट्वेतीति । 'निश्चन्धि' इत्यादिना यगभावः, 'छन्दस्युपगधा'
इति शपः आर्षधातुत्वात् णिलोपः ॥

दृश्यते ॥ ५१ ॥ धर्मासि दिशो दृश्येत्याह । दि-
श एवैतेन दृश्यते । इमानेवैतैर्लोकान्दृश्यते । दृ-
श्यन्तेऽस्मा इमे लोकाः प्रजयां पशुभिः । य एवं
वेद । त्रीण्यग्रे कपालान्युप दधाति । त्रय इमे
लोकाः । एषां लोकानामाप्यै । एकमग्रे कपाल-
मुप दधाति । एकं वा अग्रे कपालं पुरुषस्य संभ-
वति ॥ ५२ ॥ अथ द्वे । अथ त्रीणि । अथ चत्वारि
। अथाष्टौ । तस्मादष्टाकपालं पुरुषस्य शिरः ।
यदेवं कपालान्युपदधाति । यज्ञो वै प्रजापतिः । य-
ज्ञमेव प्रजापतिः सः स्मरति । आत्मानमेव त-
त् स्मरति । तः सः स्मृतमात्मानम् ॥ ५३ ॥
अमुष्मिन्लोकेऽनु परैति । यदष्टावुप दधाति ।

^१ त्रीण्यग्र इति मह्यचास्तुति ॥ त्रीणि मह्यमपूर्वापरणि ।
एकमग्र इत्यादि अष्टाकपालावयवसप्तचास्तुति । तत्र नानाम
न्तर्वाणि चत्वारि, पञ्चमादीन्येकयन्तराणि । तत्रात्मसमीष्टरूप
प्रजापतिः स्वय यज्ञः तेन यज्ञसत्कारेण कपालोपधानादिना
तद्व्यष्टिभूत आत्मा स्वय सरिक्रियते । तं तथा संस्कृतं आ-
त्मानं अमुष्मिन् लोकादो भोगस्थाने अय पुरुष अनुपरैति
अनुगच्छति । एतस्मैव सत्कृतासत्कृतरूपेण भेद उपचर्यते ॥

^२ यदष्टावित्याकपालादीना उदस्तेन स्तुति ॥ छन्दसम्

गायत्रिया तत्संमितम् । यन्नवं । त्रिवृता तत् ।
यद्दश । विराजा तत् । यदेकादश । त्रिष्टुभा तत् ।
यद्वादश ॥ ५४ ॥ जगत्या तत् । छन्दस्संमितानि
स उषधत्कपालानि । इमान्लोकाननुपूर्वं दिशो
विधृत्यै दृश्यति । अथायुः प्राणान्प्रजां पशून् य-
जमाने दधाति । सजातानस्मा अभितो बहुला-
न्करोति । 'चितस्स्थेत्याह । यथायजुरेवैतत् । 'भृ-
गूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वमित्याह । देवताना-
मेवैनानि तपसा तपति । तानि तत्स्संस्थिते ।
यानि घर्मे कपालान्युपचिन्वन्ति वेधस इति च-

मितानीति । नवत्वान्वयात् त्रिवृत् अतिबृहत्पुपचर्यते । 'तृती-
या कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इमानिति । इमान्
लोकान् दिशश्च विधृत्यै पृथक्स्थानाय दृश्यति लोकानां दिशा
च छन्द कारणकत्वात्, आयुरादीनि च यजमाने स्थापयति
तत्कारणानां छन्दसां स्थापित्वान् । सजातान् समानजन्मनश्च
पुरुषान् अभितः सेवमानान् बहून् चास्य करोति अभिनन्द-
न्दसां स्थापनात् ॥

'चितः स्थेत्यन्यकपालोपधानम् ॥ प्रजादिसिद्धिर्यथापजुर्भवत्येव ॥

'भृगूणामित्यङ्गाराभिवासनम् ॥ चतुष्पदयचेति । इत्थं ज्ञात्वाऽ

तुंप्पदयर्चा विमुञ्चति । चतुंप्पादः पशवः । पशु-
ष्वेवोपरिष्ठात्प्रति तिष्ठति ॥ ५५ ॥

वर्तयति दिवमेवैतेन दृश्यति सम्भवति
तस्य सङ्स्कृतमात्मानं द्वादश सङ्-
स्थिते त्रीणि च ॥ ७ ॥

‘देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्याह प्रसूत्यै ।
अश्विनोर्वाहुभ्यामित्याह । अश्विनौ हि देवानाम-
ध्वर्यू आस्ताम् । पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै ।
संवपामीत्याह । यथादेवतमेवैनानि संवपति ।
‘समापो अद्विरग्मतु समोपधयो रसेनेत्याह । आ-

नुष्ठेयमिति दर्शयति । लोपे समासान्ते ‘टावृचि’ इति टापि
‘पाद. पत्’ इति पङ्काव ॥

इति ब्राह्मणे तृतीये द्वितीये सप्तमः.

‘देवस्येति विष्टानां संवपनम् ॥ गतम्’ । ‘अग्रे जुष्टं
संवपामि’ इति विशेषः । ‘अग्रे जुष्टम्’^१ ‘अग्नीषोमाभ्याम्’^२
इति यथादेवतं पाठ्यां संवपति सहप्रतिपति ॥

‘समाप इति प्रणीतामदन्तीनामानीयमानाना प्रतिमन्त्रणम् ॥
द्वयमत्र भवति—आपो वा ओषधीर्जन्यन्ति ओषधयो हि

पो वा ओषधीर्जिन्वन्ति । ओषधयोऽपो जिन्वन्ति ।
 अन्या वा एतासां अन्या जिन्वन्ति ॥५६॥ तस्मा-
 देवमाह । स रेवतीर्जगतीभिर्मधुमतीर्मधुमतीभि-
 स्सृज्यध्वमित्याह । आपो वै रेवतीः । पशवो जग-
 तीः । ओषधयो मधुमतीः । आप ओषधीः पशून् ।
 तानेवास्मां एकधा सृज्य । मधुमतः करोति ।
 अद्भ्यः परि प्रजांतास्सु समद्भिः पृथ्यध्वमिति
 पर्याङ्गावयति । यथा सुवृष्ट इमामनु विसृत्य ॥५७

अपः जिन्वन्ति प्रीणयन्ति । किं बहुना? आसा मध्ये अन्याः
 अन्याः प्रीणयन्ति अन्याश्चान्या, न त्वेभ्योऽन्य कश्चिदाप
 प्रीणयिता । यद्वा—आसामपामोषधीना च मध्ये काश्चिदासा
 काश्चिदप प्रीणयन्ति, काश्चिच्चौषधय काश्चिदौषधी, तस्मात् स-
 मापो अद्भिरित्याद्युच्यत इति । आप रेवती रेवत्य धनवत्य
 सर्वधनोत्पत्तिहेतुत्वात् 'रयेर्मतौ बहुलम्' इति समसारणम् । 'रे-
 शब्दाद्धोरसंख्यानम्' इति मतुपो वत्यम् । पशव जगती ज-
 गत्य नङ्गमस्वभावा जगती प्रपञ्च वा, ओषधय मधुमतीः
 मधुमत्य मधुरसवत्य तान् सर्वान् आप ओषधीः पशून् मधु-
 मतः करोति यजमानाय एकधा संसृज्य करिष्यमाणपिष्टोद
 रससर्गन्यानेन । 'पुमान् स्त्रिया' इति पुमश्शेष । मन्ता
 र्थस्तु—हे आप । रेवत्य मधुमत्यश्च यूय जगतीभिः पशुभि
 ससृज्यध्व भोग्यत्वेन परिणामात् मधुमतीभिः ओषधीभिश्च ससृज्य-

आप ओषधीर्महयन्ति । तादृगेव तत् । 'जनयत्यै
 त्वा संयौमीत्याह । प्रजा एवैतेन दाधार । अग्रये
 त्वाऽग्नीषोमाभ्यामित्याह व्यावृत्यै । मुखस्य शि-
 रोऽसीत्याह । यज्ञो वै मुखः । तस्यैतच्छिरः ।
 यत्पुरोडाशः । तस्मादेवमाह ॥ ५८ ॥ घर्मोऽसि
 विश्वायुरित्याह । विश्वमेवायुर्यजमाने दधाति ।
 उरु प्रथस्वोरु ते यज्ञपतिः प्रथतामित्याह । यज-
 मानमेव प्रजयां पशुभिः प्रथयति । त्वचं गृह्णी-
 ष्वेत्याह । सर्वमेवैनं सतनुं करोति । अथाप
 आनीय परिरि मांष्टि । मांस्त एव तत्त्वचं दधाति ।
 तस्मात्त्वचा मांस्तं छन्नम् । 'घर्मो वा एपोऽशा-

ध्वमिति । पर्याग्राशनं तप्ताभिरग्निः सर्वत आग्राशनम् । यथा
 सुवृष्टे पनन्ये पृथिवीमनुमविश्य आपः ओषधीः महयन्ति
 पूजयन्ति वर्धयन्ति यत्तुल्यं तत्पर्याग्राशनम् । मह पूजायाम्,
 क्षुरादिरदन्त ॥

'जनयत्यै त्वेखालोढनम् ॥ अग्रये त्वेत्यादि व्यूहाभिमर्शनम् ।
 मुखस्येति पिण्डकरणम् । तस्यैतच्छिरः इति शिर इव प्रधानं
 साधनम् । घर्म इत्यभिभ्रयणम् । उर्विति मथनम् । त्वच
 इति श्लक्ष्णीकरणमङ्गिः । गतमन्यत् ॥

'घर्मो वा इति ॥ घर्मः अग्निः अशान्तः अनुपरात म-

न्तः ॥ ५९ ॥ अर्धमासेऽर्धमासे प्रवृज्यते । यत्पु-
 रोडाशः । स ईश्वरो यजमानश्च शुचा प्रदहः ।
 पर्यग्नौ करोति । पशुमेवैनंमकः । शान्त्या अप्रदा-
 हाय । त्रिः पर्यग्नौ करोति । ज्यावृद्धि यज्ञः । अथो
 रक्षसामपहृत्यै । 'अन्तरित' रक्षोऽन्तरिता अरात-
 य इत्याह ॥ ६० ॥ रक्षसामन्तरहित्यै । पुरोडाशं
 वा अधिश्रित रक्षास्यजिघासन् । दिवि नाको
 नामाग्नी रक्षोहा । स एवास्माद्रक्षास्यपाहन् ।
 देवस्त्वा सविता श्रपयत्वित्याह । सवितृप्रसूत ए-
 वैनं श्रपयति । वर्षिष्ठे अधि नाक इत्याह । र-
 क्षसामपहृत्यै । अग्निस्ते तनुवं माऽति धागित्या-

वृज्यते उदीप्यते, प्रस्तरणादिवन् धात्वर्थेनिवृत्तिमुपसर्ग आह ।
 शुचा दीप्या यजमानं प्रदहः प्रकर्षेण दग्धु स ईश्वरः स्यात् ।
 'ईश्वरे तोमुत्कमुनो' इति कमुन् । पर्यग्निकरणेन पशुकल्पः
 क्रियत इति तदस्य शान्त्यै भवति । यजमानस्य चाप्रदाहाय
 करोति । छान्दसे लुङि 'मन्ते घस' इति ज्येष्ठे लङि वा
 शपो लुक् ॥

'अन्तरितमिति पर्यग्निरगम् ॥ देवस्त्वेति श्रपणम् । अग्ने
 हव्यमिति गार्हपत्याभिमन्तणम् । अविदहन्तः अविदग्धं कुर्वन्तः
 श्रपयतेति वाचं विसृजते संवपने सयताम् । हविर्गुणाभिव्याह-

हानंतिदाहाय । अग्रे हव्यश्च रक्षस्वेत्याह गुप्त्यै ॥
 ६१ ॥ अविदहन्तश्चपयतेति वाचं विसृजते । य-
 ज्ञमेव हवींश्चप्यंभिव्याहृत्य प्रतनुते । पुरोरुचमवि-
 दाहाय शृत्यै करोति । मस्तिष्को वै पुरोडाशः ।
 तं यन्नाभिवासयेत् । आविर्मस्तिष्कस्स्यात् । अ-
 भिवासयति । तस्माद्गुहा मस्तिष्कः । भस्मनाऽभि-
 वासयति । तस्मान्मासेनास्थि छन्नम् ॥ ६२ ॥
 वेदेनाभि वासयति । तस्मात्केशैश्चिरंश्छन्नम् ।
 अखलतिभावुको भवति । य एवं वेद । पशोर्वै
 प्रतिमा पुरोडाशः । स नायजुष्कमभिवास्यः ।

रणव्याजेन यज्ञमेव प्रकर्षेण तनुते । किं च—पुरोरुचं प्र-
 यमत एव रोचर उद्दीपनं वाक्यं अविदाहाय श्रवणाय च
 करोति ॥

मस्तिष्को वा इति ॥ शिरोमासतुल्योऽयं पुरोडाशः, प्रा-
 धान्यात् । अभिवामन छादनम् । मस्तिष्कस्याविर्भावे क्रियेत
 पुरोडाशस्याभिवासनात् सर्वदा मस्तिष्को गुहा गुह्यं गुह्ये वा
 स्थाने स्थितः । 'सुषा सुलुक्' इत्याकारः । अखलतिभावुकः
 खलतिभवनशीलः वेदिता न भवति । छन्दस उवञ् ॥

पशोर्वा इति ॥ अयजुष्माभिवासाने निष्फल एव पुरो-

वृथैव स्यात् । ईश्वरा यजमानस्य पशवः प्रमेतो ।
 'सं ब्रह्मणा पृच्यस्वेत्याह । प्राणा वै ब्रह्म ॥ ६३ ॥
 प्राणाः पशवः । प्राणैरेव पशून्धंसं पृणक्ति । न
 प्रमायुका भवन्ति । यजमानो वै पुरोडाशः ।
 प्रजा पशवः पुरीषम् । यदेयमभि वासयति । य-
 जमानमेव प्रजया पशुभिस्समर्धयति । 'देवा वै
 हविर्भृत्वाऽब्रुवन् । कस्मिन्निदं ब्रक्ष्यामह इति ।
 सोऽग्निरब्रवीत् ॥ ६४ ॥ मयि तनूस्संनिधध्वम् ।
 अहं वस्तं जनयिष्यामि । यस्मिन्ब्रक्ष्यध्व इति ।
 ते देवा अग्नौ तनूस्सं न्यदधत । तस्मादाहुः । अ-

दाशा भवेत् । ईश्वराः यजमानस्य पशवः प्रमेतो प्रमर्षेण
 मर्तु ईश्वरा स्युः । 'ईश्वरे तोमुन्वमुषौ' इति तोमुन् ॥

'स ब्रह्मणेति भस्मनाऽभिवासनम् ॥ प्राणहेतु ब्रह्म पश-
 वश्च प्राणाः प्राणवन्, प्राणवता प्राणैस्सर्वोऽनेन ब्रह्मपु-
 रोडाशसर्पकेण प्रार्थ्यते । प्रजा पशवः पुरीषमिति तस्य पूरणम् ॥

'देवा इत्यादि ॥ हविस्सभरणानन्तरं अब्रुवन् इदं हवि-
 स्सभरणमप्यहं हिंसादिकं पापं कस्मिन् ब्रक्ष्यामहे शोषयाम इति ।
 अपि तच्छ्रुतवान् अग्निः अब्रवीत् देवान्, युष्माकं तनूः
 मयि संनिधध्व सह निक्षिपन्, ततः अहं तादृशं युष्माकं
 जनयिष्यामि यस्मिन्निदं पापं ब्रक्ष्यध्व इति । ते देवा इत्यादि ।

मिस्सर्वा देवता इति । सोऽङ्गारेणापः । अभ्यपा-
तयत् । तत एकतोऽजायत । स द्वितीयमभ्यपात-
यत् ॥ ६५ ॥ ततो द्वितोऽजायत । स तृतीयम-
भ्यपातयत् । ततस्त्रितोऽजायत । यद्ब्रह्मोऽजाय-
न्त । तदाप्यानामाप्यत्वम् । यदात्मभ्योऽजायन्त ।
तदाभ्यानामात्म्यत्वम् । ^{१०}ते देवा आप्येष्वमृजत ।
आप्या अमृजत सूर्याभ्युदिते । सूर्याभ्युदितस्सूर्या-
भिनिष्पुक्ते ॥ ६६ ॥ सूर्याभिनिष्पुक्तः कुनखिनि ।

गतम् । अथ सर्वदेवात्मा स अग्नि अङ्गारेण अङ्गाररूपेण
वर्तमान अपोऽभि अपोऽभिलक्ष्य आत्मान अपातयत् । तत
एकतोनामग्निविशेषोऽजायत एकस्मादभिपातात् जात एकत ।
तसिलन्ताच्छान्दसोऽकारप्रत्यय । एतेन द्वितत्रितौ गतौ । आ-
प्यानामिति । छान्दसो ण्य । आत्म्यानामिति । छान्दसो य ॥

^१ते देवा इत्यादि ॥ 'एकताय स्वाहा' * इत्यादिभिर्मन्त्रै स्तरे
खासु पात्रनिर्मेजनाना अपा निनयनेन । जपेते आप्या देवा आ-
त्मीय पाप सूर्याभ्युदिते अमृजत यमरुतसन्ध सूर्योऽभ्युदिति य-
मभिलक्ष्योदेति स सूर्येणाम्युदित अभिलक्ष्योद्यता दूषित । 'तृती-
या कर्मणि' इति पूर्वपदप्ररुतिस्वरत्वम् । यद्वा—य सूर्योऽभिमन्य-
मान क्रुध्यन्नुदेति स सूर्येणाम्युदित सज्ञेया । सूर्याभिनिष्पुक्त इति ।

कुनखी श्यावदन्ति । श्यावदन्नग्रदिधिपौ । अग्रदि-
धिपुः परिवित्ते । परिवित्तो वीरहणि । वीरहा ब्र-
ह्महणि । तद्ब्रह्महर्णं नात्यच्यवत । अन्तर्वेदि निन-
यत्यवरुध्यै । उल्मुकेनाभि गृह्णाति शृतत्वायं । शृ-
तकामा इव हि देवाः ॥ ६७ ॥

अन्या जिन्वन्त्यनुविसृत्यैवमाहाशान्त आहु
गुप्त्यै छन्नं ब्रह्माब्रवीद्वितीयमभ्यपातयत्सूर्याभि-
निमृक्ते देवाः ॥ ८ ॥

अमृजनेत्येव । एवं सर्वत्र । सूर्याभ्युदितेन सूर्याभिनिमृक्तो गत ।
निमृक्त अस्तगत । म्रुचुष्टुनु स्तेयऋगे । कुनखी कुत्सितन-
खाद्येन व्याधिविशेषेण तद्वान्, व्याधिविशेषेण दूषितनख ।
श्यावदन् व्याधिविशेषेण मलिनदन्त । 'विभाषा श्यावारोकाभ्याम्'
इति दक्षाव । अग्रदिधिपुः यस्या ज्येष्ठायामनूदाया कनी-
यसी उदा सा अग्रदिधिपु । तद्वर्तेत्येरे । परिवित्तः ज्ये-
ष्ठात्पूर्वमूढवान् अस्थेव ज्येष्ठ इत्येरे । वीरहा गर्भघाती ।
क्षत्रियघातीत्येरे । ब्रह्महा ब्राह्मण हतवान् । तत् पाप ब्रह्महर्णं
अतिरुभ्य नात्यच्यवत नात्यक्रमत नान्यत्रागच्छन् । अन्तर्वे-
दीत्यादि । निनयन निपतन अवरुध्यै कर्मकल्पस्य लभाय ।
अभिग्रहण उपर्याक्रमण, उल्मुकेनाभितापन तत् शृतत्वाय भव
ति शृत हि देवा कामयन्ते । 'शीलिकामि' इत्यादिना णप्र-
त्यय । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे तृतीये द्वितीये अष्टमोऽनुवाक

‘देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति स्फ्यमादत्ते
 प्रसूत्यै । अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याह । अश्विनौ हि
 देवानां मध्यर्ध आस्ताम् । पूष्णो हस्ताभ्यामित्या-
 ह यत्यै । ‘आदद इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिण इ-
 त्याह । इन्द्रियमेव यजमाने दधाति । सहस्रभृष्टि-
 दशततेजा इत्याह । रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्या-
 चष्टे । ‘वायुरसि तिग्मतैजा इत्याह । तेजो वै वा-
 युः ॥ ६८ ॥ तेज एवास्मिन्दधाति । ‘विषाद्वै ना-
 मांसुर आसीत् । सौऽविभेत् । युजेन मा देवा
 अभिर्भविष्यन्तीति । स पृथिवीमभ्यवमीत् ।
 साऽमेध्याऽभवत् । अथो यविन्द्रो वृत्रमहन्न । तस्य

‘देवस्य त्वेति स्फ्यादानम् ॥ गतम् * ॥

‘इन्द्रस्येति स्फ्यानुपन्यगम् ॥ आदद इति सावित्रशेष । ॥

‘वायुरिति तीक्ष्णीकरणम् ॥ तेजो वा इत्यादि । तेजोवृ-
 द्धिहेतुत्वात् ताच्छब्दम् ॥

‘विषाद्वै इत्यादि ॥ विषमतीति विषात् । ‘अदोऽनन्ने’ इति
 विद् । आसुरः अमुरस्यापत्यम् । शिवाद्यण्, अन्तोदात्त । स्वा-
 र्थिकाणन्तो वा । अमुरस्यापत्यस्यापि अमुरत्वान्, न हि काका-

थिव्या एव भ्रातृव्यमपहन्ति । द्वितीयं हरति ॥
 ७२ ॥ अन्तरिक्षादेवैनमपहन्ति । तृतीयं हरति ।
 दिव एवैनमपहन्ति । तूष्णीं चतुर्थं हरति । अप-
 रिमितादेवैनमपहन्ति । 'अमुराणां वा इयमग्रं
 आसीत् । यावदासीनः परा पश्यति । तावद्देवा-
 नाम् । ते देवा अत्रुवन् । अस्त्वेव नोऽस्यामपीति ॥
 ७३ ॥ कयन्नो दास्यथेति । यावत्स्वयं परिगृह्णीथे-
 ति । ते वसवस्त्वेति दक्षिणतः पर्यगृह्णन् । रुद्रा-
 स्त्वेति पश्चात् । आदित्यास्त्वेत्युत्तरतः । तैऽग्निना
 प्राश्नोऽजयन् । वसुभिर्दक्षिणा । रुद्रैः प्रत्यश्वः । आ-
 दित्यैरुश्वः । यस्यैवं विदुषो वेदिं परिगृह्णन्ति ॥ ७४

स्तम्भ तत्प्रधानो यज्ञावयव स्तम्भयजु, हरणीय च सत्पुण
 पुरीषमुपचारिणोच्यते । द्वितीयादीनि पदानि क्रियाविशेषणानि ॥

अमुराणां वा इत्यादि ॥ इयं पृथिवी अमुराणां
 स्वभूता पूर्वमासीत् । अनन्तर्हिते देशे आसीनो यावत्परा
 पश्यति दूर पश्यति यावद्दूरं द्रष्टुं शक्नोति पुरुष तावदेव
 देवानां स्वमासीत् । न तु कश्चिदपि शुषिज्यवयवो नित्यभूत
 आसीत् । अथ देवाः अमुरानघुञ्चन् नः अस्माकमपि अस्यां
 एषेय्या नित्यस्वभूत कश्चिदशोऽस्त्वेव अवश्यमस्तु तत्र अस्मभ्यं
 ययत् कियदास्मथेति । इकारलोप छान्दस । अथ अमुरा

भवत्यात्मना । परांस्य भ्रातृव्यो भवति । ¹⁰देव-
स्य सवितुस्सव इत्याह प्रसूतयै । कर्म कृण्वन्ति
वेधस इत्याह । इपितः हि कर्म क्रियते । पृथिव्यै
मेध्यं चामेध्यं च व्युदक्रामताम् । प्राचीनमुदीची-
नं मेध्यम् । प्रतीचीनं दक्षिणाऽमेध्यम् । प्राचीमु-
दीचीं प्रवृणां करोति । मेध्यामेध्वनां देवयज्जनीं क-
रोति ॥ ७५ ॥ प्राश्नौ वेद्यः सावुन्नयति । आहव-
नीयस्य परिगृहीत्यै । प्रतीची श्रोणी । गार्हप-

अद्युवन् यूयं स्वयमेव यावत्परिगृहीथ तावद्युष्माकमस्त्विति ।
वसवस्त्वेत्याद्याः वेदिपरिग्रहणमन्त्राः । गतम्* ॥

¹⁰देवस्य सवितुरिति वेदिखननम् ॥ इपितं हीति ये हि वेधसो
विधायकाः तैरिष्टं कर्तव्यं क्रियते तस्मादहमपि वेदिं खनामीति
भावः । पृथिव्या इत्यादि । व्युत्क्रम्य पृथक्त्वेन स्थिते । प्राग-
भितं प्राचीनम् । 'विषापाशेः' इति सः । एवं सर्वत्र । दक्षिणा ।
'दक्षिणादान्' । अमेध्यमिति । पूर्ववदन्तोदात्तत्वम् । प्रवृणां
प्रकर्षणं वनित्रीम् । 'प्रनिरन्तः' इत्यादिना गत्वम्, पराभवन्ति पक्षा-
न्त्यन्ति । मूलं वा इति । अतितिष्ठत् अतिक्रम्य मूलं अनु-
अनुन्त्य । यद्वा—मूलमतितिष्ठन् अतितिष्ठन्ति अधितिष्ठन्ति,
रक्षांसि । वचनव्यत्ययः । अद्यग्रे अतिशब्दः । अनूत्पपते,

त्यस्य परिगृहीतैः । अथो मिधुनत्वाय । उद्धन्ति ।
 यदेवास्यो अमेध्यम् । तदपहन्ति । उद्धन्ति । त-
 स्मादोपधयः पराभवन्ति ॥ ७६ ॥ मूलं छिनत्ति ।
 भ्रातृव्यस्यैव मूलं छिनत्ति । मूलं वा अंतितिष्ठ-
 द्रक्षाऽस्यनूत्पिपते । यद्धस्तेन छिन्द्यात् । कुनखिनीः
 प्रजास्स्युः । स्फयेन छिनत्ति । वज्रो वै स्फयः ।
 वज्रैणैव यज्ञाद्रक्षाऽस्यप हन्ति । पितृदेवत्याऽति-
 खाता । इयतीं खनति ॥ ७७ ॥ प्रजापतिना यज्ञ-
 मुखेन संमिताम् । "वेदिर्देवेभ्यो निलायत । तां
 चतुरङ्गुलेऽन्वविन्दन् । तस्माच्चतुरङ्गुलं खेयां । च-
 तुरङ्गुलं खनति । चतुरङ्गुले ह्योपधयः प्रतितिष्ठन्ति ।

अनुक्रमेणात्मानं रक्षन्ति, हवींषि वा भुञ्जते । व्यत्ययेन शपश्लु,
 आत्मनेपद च । अतिखाता द्व्यङ्गुलादिप्रमाणातिरेकेण खाता,
 तस्मात् इयतीं एतावतीं प्रादेशप्रमाणवतीं इत्यभिनयेन दर्शयति ।
 प्रजापतिना यज्ञमुखेन सम्मितां तुल्यप्रमाणा उपयो प्रादेश
 प्रमाणत्वात् । यद्वा—यज्ञमुखस्य प्रजापतिस्त्वेन प्रस्तुतिं मुत्र च
 सर्वेषां प्रादेशमात्रमिति ॥

"वेदिर्देवेभ्य इति चतुरङ्गुलत्वविधि ॥ निलायत । 'उप-
 सर्गस्यायतौ' इति लत्वम् । चतुरङ्गुले चतुरङ्गुलप्रमाणे परि-

आप्रतिष्ठायै खनति । यजमानमेव प्रतिष्ठां गम-
यति । दक्षिणतो वर्षीयसीं करोति । देवयजन-
स्यैव रूपमंकः ॥ ७८ ॥ पुरीषवतीं करोति । प्रजा
वै पृथावः पुरीषम् । प्रजयैवैनं पशुभिः पुरीषवन्तं
करोति । उत्तरं परिग्राहं परिगृह्णाति । एतावती वै
पृथिवी । यावती वेदिः । तस्या एतावत एव भ्रा-
तृव्यं निर्भज्य । आत्मन उत्तरं परिग्राहं परिगृह्णा-
ति । ऋतमस्यृतसदनमस्यृतश्रीरसीत्याह । यु-
थायजुरेवैतत् ॥ ७९ ॥ "कूरमिव वा एतत्करोति ।

माणशब्दोऽयम् । 'अङ्गुलेर्शरुणि' इति अथ ममासान्तः । वर्षी
यसीं उत्तरतो वृद्धतरा अंकः करोति । 'मन्त्रे षस' इति च्छे-
र्लुक्, लङि वा शपो लुक् । पुरीषवती मृदा पूर्णा एता वेदि
च करोति पुरीषवती वेदिरेव तत्र वेद्या उत्तरपरिग्रहणेन ।
तस्याः वेद्या सम्बन्धिन एवावतः प्रदेशात् सर्वपृथिवीप्रमा-
णप्रमितान् तत्रतत्र स्थितं भ्रातृव्यं निर्भज्य उत्तमार्थं आ-
त्मार्थं सर्वामपि पृथिवीं आत्मसात्कर्तुं उत्तरं परिग्राहं परिगृ-
ह्णाति । 'परी यज्ञे' इति घञ् । तत्र 'ऋतमसि' * इत्यादय
उत्तरपरिग्रहणमन्त्रा ॥

१ कूरमिवेति ॥ हिंसात्वात् खननस्य । धा असीति समीवर-

यदेदिं करोति । घा असि स्वधा असीति योयुष्य-
 ते भान्त्यै । उर्वी चासि वस्वीं चासीत्याह । उ-
 र्वीमेवैना वस्वीं करोति । पुरा क्रुरस्य विसृपो वि-
 रपिशन्नित्याह मेध्यत्वाय । उदादाय पृथिवीं जीर-
 दानुर्यामैर्यश्चन्द्रमसि स्वधाभिरित्याह । यदेवास्या
 अमेध्यम् । तदपहृत्य । मेध्यां देवयजनीं कृत्वा ॥
 ८० ॥ यददश्चन्द्रमसि मेध्यम् । तदस्यामेरयति ।
 तां धीरांसो अनुदृश्य यजन्त इत्याहानुरुष्यात्यै ।
 "प्रोक्षणीरासादय । इध्मावृहिरुपसादय । सुवं च
 सुचंश्च संमृष्टि । पत्नी संनह्य । आज्येनोदेहीत्या-
 हानुपूर्वतायै । प्रोक्षणीरासादयति । आपो वै र-
 क्षोघ्नीः ॥ ८१ ॥ रक्षंसामपहृत्यै । स्फ्यस्य वर्म-
 न्त्वादयति । यज्ञस्य संतत्यै । उवाच हासितो

णम् । योयुष्यते भृश विमोहयति समीकरणेन स्वातानि तिरो
 दधाति । युष विमोहने । तच्छान्त्यै भवति खननापराधच्छादनेन
 सुतायैव भवति । एरयति आगमयति । ईर प्रेरणे ॥

"प्रोक्षणीरित्यादि सप्तेषु ॥ अनुपूर्वतायै अनुक्रमेण अनु-
 ष्ठानाय । यावतीरिति । यावत्य प्रोक्षण्य तावत्य एव देव-

दैवलः । एतावन्तीर्वा अमुष्मिन्लोक आप आसन् ।
यावन्तीः प्रोक्षणीरिति । तस्माद्द्वितीयासाद्याः । 'स्फ्य-
मुदस्यन् । यं द्विष्यात्तं ध्यायेत् । शुचैवैनंमर्षयति ॥

वै वायुराह परावतीत्याहाह द्वितीयः हरतीति
परिगृह्णन्ति देवयज्जनीं करोति भवन्ति खनत्यकरे-
तत्कृत्वा रक्षोघ्नीरर्पयति ॥ ९ ॥

'वज्रो वै स्फ्यः । यदन्वश्चै धारयेत् । वज्रैऽध्व-
र्युः क्षण्वीत । पुरस्तात्तिर्यश्चै धारयति । वज्रो वै

लोके आपो वर्तन्ते तस्मात् बह्व्य आप आसाद्याः यथा
देवाना पर्याप्ता भवन्ति ॥

१४ स्फ्यमित्यादि ॥ गतम् ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे तृतीये द्वितीये नवमः .

'वज्रो वा इत्यादि ॥ अन्वश्च आत्माभिमुख क्षण्वीत
हिंस्यात् आत्मान अध्वर्युः । कर्मणि वा कर्तृप्रत्यय । क्षण्वेत
हिस्येत । वज्रेणैवेति, यत्तुल्य स्फ्य । अग्निभ्यामिति । आह-
वनीपगार्हपत्याभ्याम् । स्फ्येनोदीचश्चाधराद्येति तिर्यञ्च स्फ्यं स्त-
त्वा संप्रेषात् एव स्फ्येन वज्रतुल्येनास्या पृथिव्या समन्धिन

स्फयः । वज्रेणैव यज्ञस्य दक्षिणतो रक्षाऽस्यपह-
 न्ति । अग्निभ्यां प्राचश्च प्रतीचश्च । स्फयेनोर्दीच-
 श्वाधुरात्तश्च । स्फयेन वा एष वज्रेणास्यै पाप्मानं
 भ्रातृव्यमपहृत्य । उत्करेऽपि प्रवृश्चति ॥ ८३ ॥
 यथोपघायं वृश्चन्त्येवम् । हस्ताववं नेनित्के । आ-
 त्मानंमेव पवयते । स्फयं प्रक्षालयति मेध्यत्वाय ।
 अथो पाप्मानं एव भ्रातृव्यस्य न्यङ्गं छिनत्ति । इ-
 ध्माव्रह्मरूपंसादयति युक्त्यै । यज्ञस्य मिधुनत्वाय ।
 अथो पुरोरुचंमेवैतां दधाति । उत्तरस्य कर्मणोऽ-
 नुरुपात्यै । न पुरस्तात्प्रत्यगुपसादयेत् ॥ ८४ ॥
 यत्पुरस्तात्प्रत्यगुपसादयेत् । अन्यत्राहुतिपथादिध्मं
 प्रतिपादयेत् । प्रजा वै ब्रह्मिः । अपराधुयाद्ब्रह्मिणा

पाप्मानं भ्रातृव्यं अपहृत्य उत्पाद्य उत्करे उपधानस्थानीये
 अभिनिधाय वृश्चति यथा लोके किञ्चित्काष्ठादिकमुपधाय व्रश्च-
 नीर्गं वृश्चन्ति एवमेवम् । नेनित्के शोधयति । अथो इति अपि
 च भ्रातृव्यस्य पाप्मानः न्यङ्गं न्यञ्जनं शरीरशोभा तेज छिनत्ति
 स्फपप्रक्षालनेन । निभृत वा अङ्गं न्यङ्गम् ॥

इध्माव्रह्मिः इध्म च ब्रह्मिश्च उत्तरेणाहवनीयं प्रागग्रमुपसाद-
 यति युक्त्यै यज्ञेन योगो यथा स्यात् । किञ्च—यज्ञस्य पि

प्रजानां प्रजननम् । पश्चात्प्रागुपसादयति । आहु-
तिपथेनेध्मं प्रतिपादयति । संप्रत्येव वर्हिषां प्र-
जानां प्रजननमुपैति । दक्षिणामिध्मम् । उत्तरं व-
र्हिः । आत्मा वा इध्मः । प्रजा वर्हिः । प्रजा
ह्यात्मन उत्तरतरा तीर्थे । ततो मेधमुपनीय । य-
थादेवतमेवैनत्प्रतिष्ठापयति । प्रतितिष्ठति प्रजया
पशुभिर्यजमानः ॥ ८५ ॥

वृश्चति सादयेदिध्मः पञ्च च ॥ १० ॥

तृतीयस्यां देवस्याश्वपुरुशुं यो वै पूर्वेषुः कर्मणे
वामिन्द्रो वृत्रमहन्त्सोऽपोऽवधूतं धृष्टिर्देवस्येत्याहुः
सर्वपामि देवस्य स्फयमाददे वज्रो वै स्फयो दश ॥

धुनत्वाय, द्वयोस्तस्योपसादनम् । अपि च पुनरुचं पुरन्नादी-
पना इमा यज्ञस्य स्थापयति उत्तरस्य ऋग्विष्णुमागस्य कर्म
णोऽनुरुयात्यै अनुक्रमेण प्रकाशनायं, रोचनायैत्वात् । अन्यत्रेति ।
आहुतिपथात् आहुतिन्यायात् प्राचीनत्वात् अन्यत्र अनादृनिर्गये
इध्मं प्रवर्तयेत् । अथ वर्हिष प्रतीचीनत्वे दोषमाह—प्रजा वा इति ।
वर्हिषा हेतुना प्रजानां प्रजननं प्राचीनवृत्ति अपगच्छन्त्यानु अयु-
क्तेन रूपेण प्रवर्तयेत् । पश्चात्प्रागुपसादने दोषद्वयमाहः । संप्र-
त्येवेति । युक्तेन रूपेण । आत्मेति । अंगगम्यन्नास्त्वान् ।

तृतीयस्यां यज्ञस्यानन्तिरेकाय पवित्रंवत्यध्वर्यु
चाधिपवणमस्यन्तरिक्ष एव रक्षंसामन्तरहित्यै द्वौ
वाव पुरुषौ यदुदश्चन्द्रमसि मेध्यं पश्चाशीतिः ॥८५

तृतीयस्यां—यजमानः.

हरिः ओम् ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ कृष्णय-
जुर्ब्राह्मणे तृतीयाष्टके द्वितीयप्रपा-

ठकस्तमाप्तः.

प्रजा वह्निः सतन्यमानत्वात् प्रजातुल्यम् । उचरतरेति । तीर्थे भावे
उद्गततरा, ततः तेनैव क्रमेण मेधमुपनीय यथादेवतं आत्मप्रजा-
स्वभावानतिक्रमेण एनत् इध्मावर्हि प्रतिष्ठापयति तत प्रजया
पशुभिश्च यजमानः प्रतिष्ठितो भवति ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे तृतीये अष्टके द्वितीये प्रपाठके

दशमोऽनुवाकः समाप्तश्च प्रपाठकः .

प्रथम पौरोडाशिक समाप्तम्

श्री

तृतीयप्रपाठकप्रारम्भः.

हरिः ओम्.

‘प्रत्युष्ट^१ रक्षः प्रत्युष्टा अरातय इत्याह । रक्ष-
सामपहत्यै । अग्नेर्वस्तेजिष्ठेन तेजसा निष्टपामी-
त्याह मेध्यत्वार्य । स्रुचस्तंमार्ष्टि । स्रुवमग्ने । पु-
मांसमेवाभ्यस्तश्चर्यति मिथुनत्वार्य । अथ जु-
हूम् । अथोपभृतम् । अथ ध्रुवाम् । असौ वै जुहूः॥
१ ॥ अन्तरिक्षमुपभृत् । पृथिवी ध्रुवा । इमे वै
लोकास्स्रुचः । वृष्टिस्तंमार्जनानि । वृष्टिर्वा इमा-
न्लोकाननुपूर्वं कल्पयति । ते ततः कलृप्तास्तमे-
धन्ते । समेधन्तेऽस्मा इमे लोकाः प्रजया पशुभिः॥

तृतीयः प्रपाठकः.

‘प्रत्युष्टमिति गार्हपत्ये स्रुवादीनां प्रतिपन्नम् ॥ संश्रयति
संस्करोति । इमे वा इति । लोकान् प्रजानां धारकत्वात् ।
वृष्टिरिति वृष्टिहेतुत्वात् स्रुचस्तंमार्जनानि वृष्टिः । अनुपूर्वमिति
सत्यनिष्पत्त्यादिक्रमेण लोकत्रयं स्वकार्यसमर्थं करोति ॥

य एवं वेदं । यदि कामयेत वर्षुकः पर्जन्यस्यादिति । अग्रतस्संमृज्यात् ॥ २ ॥ वृष्टिमेव नियच्छति । अवाचीनाग्रा हि वृष्टिः । यदि कामयेतावर्षुकस्यादिति । मूलतस्संमृज्यात् । वृष्टिमेवोद्यच्छति । तदु वा आहुः । अग्रत एवोपरिष्ठाधसंमृज्यात् । मूलतोऽधस्तात् । तदनुपूर्वं कल्पते । वर्षुको भवतीति ॥ ३ ॥ 'प्राचीमभ्याकारम् । अग्रैरन्तरतः । एवमिव ह्यन्नमयते । अथो अग्राद्वा ओपधीनामूर्जं प्रजा उपजीवन्ति । ऊर्ज एवा-

*अग्रत इति ॥ वेदाग्राणा अग्रे । नियच्छति न्यक्पातयति । मूलतः तेषां मूलं समर्पणे वृष्टिमुद्यच्छति ऊर्ध्वं गमयति निवर्तयति दृष्टिष्याम् । तदु वा इति । तत्रैव विशेषमाहु यज्ञविद् — अग्रे उपरिष्ठात् विलम्बदेशमेव संमृज्यात् मूले अधस्तात् दण्डप्रदेशं तदनुपूर्वं अनुक्रमेण क्रियमाणं कल्पते स्वकार्यसमर्थं भवति । पर्जन्यश्च वर्षुको भवति ॥

*अथ स्तुवा विशेषमाह—प्राचीमिति ॥ प्राचीं स्तुन संमृज्यात् अभ्याकारं अभित आरुप्य अभ्यायेति केचिन् । अग्रैरन्तरतः अग्रे वेदाग्रं अन्तरत विलम्बाम्यन्तरम् । एवमिवेति । प्राचीनमानां आस्यविलम्बन्तरे निहाग्रेण अभित आरुप्याल्लं बुद्धे । अथो अपि च ओपधीनां अग्रान् आदाय प्रजाः

त्राद्यस्यावरुधै । अधस्तात्प्रतीचीम् । दण्डमुत्तम
तः । मूलेन मूलं प्रतिष्ठित्यै । तस्मादरुत्तौ प्रा-
श्च्युपरिष्ठाहोमानि । प्रत्यश्च्यधस्तात् ॥४॥ सुग्ध्यै-
पा । 'प्राणो वै स्रुवः । जुहूर्दक्षिणो हस्तः । उप-
भृत्स्रुवः । आत्मा ध्रुवा । अन्नं संमार्जनानि ।
मुखतो वै प्राणोऽपानो भूत्वा । आत्मानमन्नं प्र-
विश्यं । बाह्यतस्तनुवः शुभयति । तस्मात्स्रुवमे-
वाग्रे संमार्ष्टि । 'मुखतो हि प्राणोऽपानो भूत्वा ।

ऊर्ज रस उपजीवन्ति तस्मान् रसवत अन्नाद्यस्य लाभाय भवति ।
अथ अधस्तात् दण्डप्रदेशे प्रतीचीन समृज्यात् उत्तमतः उत्त-
मेन वेदाग्राणा भागेन । उत्तम दण्डत्रिभागमिति रेचित् । अथ
तेषां मूलेन स्रुच मूलं मृज्यात् । तस्मादिति । उपरिष्ठात्
ऊर्ध्वभागे प्राञ्चि प्रागञ्चितानि, अग्रेभागे प्रत्यगञ्चितानि । अर-
ति प्रकीष्ट । सुग्ध्येषा स्वयं सुग्वारति ॥

'प्राणो वा इत्यादिना स्रुवस्य प्राथम्ये हेतुमाह—निर्गच्छन्
प्राणं प्रविशन् अपानं प्राणापानभावेन प्रथमं भूत्वा मुखतः
आत्मानं अनुप्रविश्य अन्नं बाह्यतः तनुवं हस्तादिना शुभयति
रसपरिणामेन तनो शोभां करेति तस्मात्प्राणाधीनत्वात् हस्त-
द्विरिष्ये स्रुवस्य प्राणत्वात् स्रुवमेवाग्रे सम्मार्ष्टीति स्वभाव उक्त ॥

१ इदानीं हेतुमाह—मुखतो हीति ॥ प्रथमं प्राणापानभूतं अन्नं

अ॒त्मान॒मन्न॑मावि॒शति॑ । तौ प्रा॑णापा॒नौ । अव्य॑र्धु-
कः प्रा॑णापा॒नाभ्यां॑ भवति । य ए॒वं वेद॑ ॥ ५ ॥

‘जुहू॑मृ॒ज्याद्भव॑तीति॑ प्र॒त्यश्च॑य॒धस्ता॑-
न्मा॒ष्टि पञ्च॑ च ॥ १ ॥

‘दिव॑श्शि॒शल्प॑मव॒ततम् । पृथि॑व्याः क॒कुभि॑ श्रितम् ।
तेन॑ व॒यश् सह॑स्र॒बल्शेन॑ । स॒पत्रं॑ नाशयाम॒सि
स्वाहेति॑ स्तु॒ख्संमा॑र्जनान्य॒ग्नौ प्र॑हरति । आपो॑ वै

आत्मानं आविशति आत्मना ए॒भिभवति॑ तत॑ तदन्नं प्राणा-
पानभावेन परिणतं भवति । एवं प्राणापानसन्तानकप्रतिपादनेन
पूर्वोक्तं समर्थितम् । एवं वेदिता प्राणापानवृद्धिशौल्ये भवति ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे तृतीयेऽष्टके तृतीयप्रपाठके
षोडशशिवब्राह्मणे प्रथमोऽनुवाकः.

‘स्तु॒क॒संमा॑र्जनान्य॒ग्नौ प्र॑हरति—दिव॑श्शि॒शल्प॑मित्यनुष्ठुभा ॥ दिवः
द्युलोकस्य शि॒र्षं कौश॑लं अवततं पृथि॒व्यामुद॑कभावेन अवतीर्णं
दर्भभावेन परिणतं, तदिदं पृथि॒व्याः क॒कुभि॑ प्रधानभूते अ॒ग्नौ
श्रितं मया क्षिप्तमभूत्, तेन सहस्रबलशेन बहुप्ररोहणेन वयं सपत्रं
शत्रुं नाशयामसि नाशयामः । ‘इदन्तो मसि’ स्वाहेति प्रदाना-
र्थः । आपो वै दर्भा इति । अग्नौ प्रक्षिप्यमाणानां दर्भाणां दिव-

दर्भाः । रूपमेवैषामेतन्महिमानं व्याचष्टे । 'अनु-
 पुभर्चा । आनुपुभः प्रजापतिः । प्राजापत्यो वेदः ।
 वेदस्याग्रं सुखं मार्जनानि ॥ ६ ॥ स्वेनैवैवानि
 छन्दसा । स्वयां देवतं या समर्धयति । अथो ऋ-
 ग्वाव योषा । दुर्भो वृषा । तन्मिथुनम् । मिथुनमे-
 वास्य तद्यज्ञे करोति प्रजननाय । प्रजायते प्रजया
 पशुभिर्यजमानः । 'तान्येके वृथैवापास्यन्ति । त-
 तथा न कार्यम् । आरब्धस्य यज्ञियस्य कर्मण-
 स्त विदोहः ॥ ७ ॥ यथैनानि पशवोऽभितिष्ठेयुः ।
 न तत्पशुभ्यः कम् । अद्रिर्माजयित्वात्करो न्यस्येत् ।
 यद्वै यज्ञियस्य कर्मणोऽन्यत्राहुतीभ्यस्तृतिष्ठते ।
 उत्करो वाव तस्य प्रतिष्ठा । एताः हि तस्मै प्रति-

दिशल्पभूतोदकहेतुत्वात् मन्त्रे ताच्छब्दमिति दर्शयति—एषां दर्माणां
 महिमानं दिवदिशल्पत्वलक्षणं एतत् मन्त्रलक्षणं रूपमेव व्याचष्टे-
 नास्माभिर्व्याख्येयम् ॥

'अनुपुमेति ॥ 'दिवदिशल्पम्' इत्यस्यानुपुमस्य मूनिः । अथो
 इत्यादिना अस्या ऋक्तस्य मूनिः ॥

तान्येक इत्यादि ॥ वृथा लिङ्गत्वं यत्र काव्यमिति केचित्
 तदप्यित्या उत्करो न्यासं विदधाति । विदोहः विस्मयकदेशः

घां देवास्समभरन् । यदद्भिर्मर्जयन्ति । तेन शान्तम् ।
 यदुत्करे न्यस्यति । प्रतिष्ठामेवैनानि तद्वमयति ॥
 ८ ॥ प्रतिष्ठितिष्ठति प्रजया पशुभिर्यजमानः । 'अथो
 स्तम्बस्य वा एतद्रूपम् । यथ्मृखसंमार्जनानि ।
 स्तम्बशो वा ओषधयः । तासां जरत्कक्षे पशवो
 न रमन्ते । अप्रियो ह्येषां जरत्कक्षः । यावदप्रियो
 ह वै जरत्कक्षः पशूनाम् । तावदप्रियः पशूनां
 भवति । यस्यैतान्यन्यत्राग्नेर्दधन्ति । नवदाव्यासु वा
 ओषधीषु पशवो रमन्ते ॥ ९ ॥ नवदावो ह्येषां प्रि-
 यः । यावदप्रियो ह वै नवदावः पशूनाम् । ताव-

भूतल दुग्धरूपं भवन् तत् सूपहेतुर्न भवन्ति पशूनाम् । कथं
 तर्हि कर्तव्यमित्याह—अद्भिरिति । हेतुमाह—यद्वा इति ।
 अन्यत्राहुतीभ्यः होतव्यद्रव्याणि मुक्त्वा यत् सन्तिष्ठते कृतकार्यं
 भवति तस्योत्करः प्रतिष्ठा प्रतिष्ठात्वेन तस्य कल्पितत्वात्, अ-
 दिर्मर्जनात् शान्तं मुखहेतुं पशूनां, उत्करे न्यासात् प्रतिष्ठा
 गमयति, यजमानोऽपि प्रजया पशुभिश्च प्रतिष्ठितो भवति ॥

'अथो स्तम्बस्येति ॥ स्तम्ब इत्यमरः । स्तम्बस्यार्जनानि नाम
 तस्य रूपं तद्वत् पशूना वृद्धिः । ओषधयश्च स्तम्बशः स्तम्बेन त-
 म्बेन पृथग्विधेन इत्यभूता । बीप्साया शस् । तामु च स्तम्ब-
 वतीषु पशवः रमन्ते, तासां तु यो जरत्कक्षः फलप्लवङ्गान्य वाष्ट-

प्रियः पशूनां भवति । यस्यैतान्यग्नौ प्रहरन्ति ।
तस्मादेतान्यग्नाविव प्रहरेत् । यतरस्मिन्संमृज्यात् ।
पशूनां धृत्यै । 'यो भूतानामधिपतिः । रुद्रस्तन्ति-
चरो वृषा । पशून्स्माकं मा हिंसीः । एतदस्तु
हुतं तव स्वाहेत्यग्निसंमार्जनान्यग्नौ प्रहरति । एषा
वा एतेषां योनिः । एषा प्रतिष्ठा । स्वामेवैनानि

मूलशेषं पुराणारण्यं तत्र पशवो न रमन्ते, अप्रियत्वात् अन्य-
त्रेति । अग्रेरन्यत्र नरत्नक्षवत् स्थापयन्ति यस्य स न कदा-
चिदपि पशूनां प्रियः स्यात् । ननु अग्रे प्रहरणे अत्यन्तवि-
नाशात् सुतरामप्रियत्वमित्याह—नवदाव्यास्विति । नवदावः सद्यः
समुत्थितः वनवाहि, यत्र प्रदेशे तत्र तद्वधे वने प्ररूढा नव
दाव्याः । 'भवे छन्दसि' इति यः, छान्दसमुत्तरपदप्रकृतित्व
रत्वम् । तासु ओपधीषु पशवो रमन्ते यस्मात् नवदाव
एषां पशूनां प्रियः प्ररोहहेतुत्वात् तत्प्रवृत्तिमाशं सन्ते
मेवस्येव चातकाः । तस्मादग्नौ प्रहरणं पशूनां प्रीत्यै
मयति, प्ररोहहेतुत्वादग्रे । मन्त्रलिङ्गं च 'तेन वयं सत्सवल्क्षेन'
इति । तस्मात् अग्रेः यतरस्मिन् स्तुतः संमृज्यात् तस्मिन्नग्नौ
प्रहरेत्, पशूनामेव धारणाय तद्वतीति ॥

'अग्निमममार्जनान्यग्नौ प्रहरति यो भूतानामित्यनुष्टुभा ॥ यो भू-
तानां अधिपतिः स्वामी रुद्रः तन्तिचरः वननीयः यज्ञः तन्तिः ।
यज्ञा—पशूनां वन्धनरज्जुश्रेणी वन्ति 'वाक्कन्तिः' इति श्रुतेः,
वननाभिविकन्तिकया पशवो बद्धयन्ते । तत्र यश्चरति स तन्ति-

योनिम् । स्वां प्रतिष्ठां गमयति । प्रतितिष्ठति प्र-
जया पशुभिर्यजमानः ॥ १० ॥

वेदस्याग्रं सुखसंमार्जनानि विदोहो गमयति
प्रावो रमन्ते हिंसीष्यद् ॥ २ ॥

'अयेजो वा एषः । योऽपुत्रीकः । न प्रजाः प्र-
जापेरन् । पत्न्यन्वास्ते । यज्ञमेवाकः । प्रजानां
प्रजननाय । यत्तिष्ठन्ती संनह्येत । प्रियं ज्ञातिः

नर वृषा देवाना वृषभ प्रधानभूत स त्व अस्माक पशून्
मा हिंसी तदर्थ एतत् इध्मसनहनाख्य दर्भद्रव्य तव हुतमस्तु ।
तव हि हुत वृष्ट्यादिक्रमेण पशूनामभिवृद्धये भवति । 'युष्म
धस्मदोर्दसि' इति तवशब्द आद्युदात्त । स्वादेति प्रदानार्थ ।
अग्निसंमार्जनानि इध्मसनहनानि । एषेति । अग्निरेव दर्भा-
णा योनि कारण वृष्ट्यादिना । स एव प्रतिष्ठा अग्रेऽप्यव-
स्थानम् । स्वामेवेत्यादि । गतम् ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतायेऽष्टमे तृतीये प्रपाठे
द्वितीयोऽनुवाकः

अयेजो वा इत्यादि ॥ यज्ञोऽप्ययज्ञ यज्ञकार्यकरणान्, यथा
पुत्रकार्यकरणान् पुत्रोऽप्यपुत्र इत्युच्यते । अन्वास्ते गाह्येत्यमनु

रुन्ध्यात् । आसीना संनह्यते । आसीना होषा वी-
र्यं करोति ॥ ११ ॥ यत्पश्चात्प्राच्यन्वासीत । अन-
या समदं दधीत । देवानां पत्न्या समदं दधीत ।
देशादक्षिणत उदीच्यन्वास्ते । आत्मनो गोपीथार्य ।
१ आशासाना सौमनसमित्याह । मेध्यामेवैनां के-
वलीं कृत्वा । आशिषा समर्धयति । अग्रेरनुव्रता
भूत्वा संनह्ये सुकृताय कमित्याह । एतद्वै पत्न्यै
व्रतोपनयनम् ॥ १२ ॥ तेनैवैनां व्रतमुपनयति ।
तस्मादाहुः । यश्चैवं वेद यश्च न । योक्त्रमेव युते ।

गनाऽऽस्ते । तथा कुर्वन्ती अयज्ञापनोदनेन यज्ञमेवाकः करोति ।
लुहि पूर्ववत् ऋग्लुक् । प्रियमिति मातरं पितरं वा, उच्चलितत्वात् ।
आसीना हि वीर्यवती स्त्री भवति न तथा तिष्ठन्ती । पश्चादिति ।
अपरतो गार्हपत्यस्य । अनया शृथिव्या । एवमासीना पत्नी समदं
कलह दधीत तथाऽऽसीनत्वान् शृथिव्याः, ततश्चायज्ञिया स्यात् ।
इयमपि देवानां पत्न्या समदं दधीत देवपत्नीनां स्थानत्वात्तस्य ।
तस्मात् ततो देशात् दक्षिणत उदीची उपविशति ॥

२ आशासानेति योक्त्रेण पत्न्याः संनहनम् ॥ व्रतोपनयनमिति ।

१ अग्रेरनुव्रता १५ इति च मन्त्रालिङ्गम् । तस्मादाहुरिति । यश्चैवं
संनहनमहिमानं वेद यश्च न वेद लौकिक ने सर्वेऽपि वक्ष्यमाणमा-

यमन्वास्ते । तस्यामुष्मिन्लोके भवतीति योक्त्रेण ।
 यद्योक्तम् । स योगः । यदास्ते । स क्षेमः ॥१३॥
 योगक्षेमस्य क्लृप्त्यै । युक्तं क्रियाता आशीः कामे
 युज्याता इति । आशिपुस्तमृद्ध्यै । ग्रन्थि ग्रन्था-
 ति । आशिप एवास्यां परिगृह्णाति । पुमान् वै ग्र-
 न्थिः । स्त्री पत्नी । तन्मिथुनम् । मिथुनमेवास्य

हुः । योत्रेण यत्संनहनं तद्युते मिश्रयति नित्याविनाभूताभेनां
 करोति । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । कथं ? यमन्वास्ते अनुवर्तते
 तस्यैव अमुष्मिन् परस्मिन् लोके भवति योक्त्रेण सन्नद्धा प-
 त्नीति, एवं संनहनं अवियोगायेति सर्वेऽपि वदन्ति । 'अनुव्रता'
 इति मन्त्रपदमेतेन व्याख्यातम् । किञ्चेत्याह—योक्तं योगः
 अलब्धत्वाभितुल्य, आसनं नाम क्षेमः लब्धपरिपालनतुल्य, तस्मा-
 द्दामनं योक्त्रेण संनहनं योगक्षेमस्य क्लृप्त्यै भवति, योगः सन्नि-
 हित. क्षेम योगक्षेमः ॥

'पुनश्च प्रयोजनान्तरवत्तया संनहनं स्तूयते—अतः परं मया
 युक्तमेव क्रियेत मया कृतं सर्वं युक्तमेवास्तु । आशीः कामे
 कामानामाशी. सद्य एव युज्येत युक्ता एव आशिपुस्तन्तु इत्य-
 नया धिया योक्ष्यमाणा संनहतेऽमी, तस्मात् आशिपुस्तमृद्ध्यै
 भवति । संनहनमन्त्रलिङ्गं च 'आशासाना'* इति । उभयत्रापि

तद्यज्ञे करोति प्रजननाय । प्रजायते प्रजयां पशु-
 स्त्रियजमानः ॥ १४ ॥ अथो अर्घो वा एष आ-
 त्मनः । यत्पत्नी । यज्ञस्य धृत्या अशिधिलंभावा-
 य । 'सुप्रजसस्त्वा वयः सुपत्नीरुप' सेदिमेत्याह ।
 यज्ञमेव तन्मिथुनीकरोति । ऊनेऽतिरिक्तं धीयाता
 इति प्रजात्यै । 'महीनां पयोऽस्योर्षधीनां रस इ-
 त्याह । रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टे । तस्य
 तेऽक्षीयमाणस्य निर्वपामि देवयज्याया इत्याह ।
 आशिपमेवैतामाशास्ते ॥ १५ ॥

करोति व्रतोपनयनं क्षेमो यजमान
 इशास्ते ॥ ३ ॥

लेटि 'वैतोऽयन्न' इत्येकारः । अशिधिलंभावाय अशिधिल-
 भावाय । ज्वेरम्भावः छान्दस ॥

'सुप्रजस' इति पक्ष्या गार्हपत्योपसदनम् ॥ मिथुनीकरोतीति ।
 मिथुनवान् मिथुनी पक्ष्यनुप्रवेशेन यज्ञो मिथुनवान् क्रियते ।
 कौऽर्षोऽनयेति चेन् पत्नीकृत्यं दर्शयति—ऊने छिद्रे अतिरिक्तं
 धीयातै कयं नाम छिद्रपूरणेन समीकृतो यज्ञ स्यादिति । तच्च
 मिथुनत्वं प्रजात्यै भवति, छिद्रपूरणरूपत्वात् मिथुनव्यापारस्य ॥

'महीनामित्प्राज्यनिर्वपणम् ॥

इति तेत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये तृतीये तृतीयोऽनुवाकः.

‘धृतं च वै मधुं च प्रजापतिरासीत् । यतो म-
ध्वासीत् । ततः प्रजा असृजत । तस्मान्मधुपि प्र-
जननमिवास्ति । तस्मान्मधुषा न प्रचरन्ति । या-
तयाम् हि । आज्येन प्रचरन्ति । यज्ञो वा आ-
ज्यम् । यज्ञेनैव यज्ञं प्रचरन्त्ययातयामत्वाय । प-
त्न्यवेक्षते ॥ १६ ॥ मिथुनत्वाय प्रजात्यै । यद्वै प-
त्नी यज्ञस्य करोति । मिथुनं तत् । अथो पत्न्या
एवैष यज्ञस्यान्वारम्भोऽनवच्छित्यै । अमेध्यं वा
एतत्करोति । यत्पत्न्यवेक्षते । गार्हपत्येऽधिश्चयति
मेध्यत्वाय । आहवनीयमभ्युद्धवति । यज्ञस्य स-

१ धृतं चेत्यादि ॥ प्रजापतिः प्रजापते स्वरूपमासीत् । यद्वा—
धृतं मधुतुल्यमासीत् । तयोमध्ये यतः यन्मधुलक्षण रूपमासीत्
ततस्तेन रूपेण प्रजा असृजत । तस्मात् मधुपि मधुनि प्रज-
ननं प्रजननद्रव्यमस्ति च, यस्मात् तेन प्रजा असृजत, तस्मात्
प्रजनवत्त्वात् तेन न प्रचरन्ति यज्ञप्रयोगं न कुर्वन्ति यातया
मत्वात् प्रयोगेन गतसारत्वान् । यज्ञो वा इति । यज्ञार्थमे-
वाज्यं, अन्यत्रानुयोगान् तस्मात् यज्ञार्थेनैव यज्ञं प्रचरितुं युक्तम्
अयातयामत्वाय तद्वति ॥

२ अमेध्यं वा इत्यादि ॥ अनुप्यदर्शनात् । तेजोसि इति

न्तत्यै । तेजोऽसि तेजोऽनु प्रेहीत्याह ॥ १७ ॥ तेजो
 वा अग्निः । तेज आज्यम् । तेजसैव तेजस्ममर्ध-
 यति । अग्निस्ते तेजो मा विनैदित्याहाहि^३सायै ।
 स्फ्यस्य वर्त्मन्सादयति । यज्ञस्य सन्तत्यै । अ-
 ग्रेजिह्वाऽसि सुभर्देवानामित्याह । यथायजुरेवैतत् ।
 धाम्नैधाम्ने देवेभ्यो यजुंषेयजुषे भवेत्याह । आशि-
 पमेवैतामाशास्ते ॥ १८ ॥ तद्वा अतः पवित्राभ्या-
 मेवोत्पुनाति । यजमानो वा आज्यम् । प्राणापा-
 नौ पवित्रे । यजमान एव प्राणापानौ दधाति ।
 पुनराहारम् । एवमिव हि प्राणापानौ मंचरतः ।
 शुक्रमसि ज्योतिरसि तेजोऽसीत्याह । रूपमेवास्यै-
 तन्महिमानं व्याचष्टे । त्रिर्यजुंषा । त्रय इमे लो-
 काः ॥ १९ ॥ एषां लोकानामाप्यै । त्रिः । त्र्या-

गार्हपत्ये अधिश्रयणम् । तेजोनुमोहि इति हरणम् । अग्निस्त
 इत्याहवनीयाधिश्रयणम् । अग्रेजिह्वेत्याज्यावेक्षणम् ॥

^३अतः कारणात् अस्मिन्नेव फले पवित्राभ्यामुत्पुनाति अवे-
 क्षणदोषशान्त्यै । पुनराहारमिति पुनराहृत्य पुनराहृत्य प्रागुत्पूय
 आज्यस्थे एव मत्तग्राहृत्य त्रिस्तुपुनाति । आग्नेक्ष्ये णमुट् ।
 एवं हि प्राणापानौ सञ्चरतः तयो गच्छदगच्छद्रूपत्वान् । शुक्र-

वृद्धिं यज्ञः । अथो मेध्यत्वाय । अथाज्यवतीभ्या-
मपः । रूपमेवासांमेतद्वर्णं दधाति । अपि वा उ-
ताहुः । यथा ह वै योषा सुवर्णऽऽ हिरण्यं पेशलं
विभ्रंती रूपाण्यास्ते । एवमेता एतरहीति । आपो
वै सर्वा देवताः ॥ २० ॥ एषा हि विश्वेषां देवानां
तनूः । यदाज्यम् । तन्नोभयोर्मीमांसा । जामि
स्यात् । यद्यजुषाऽऽज्यं यजुषाऽप उत्पुनीयात् ।
छन्दसाऽप उत्पुनात्यजामित्वाय । अथो मिथुन-

मसीत्याद्यैराज्योत्पन्नम् । त्रिरिति पुनर्वचन त्रित्वस्य कलान्तर-
प्रदर्शनार्थम् । अथेति अथ आज्योत्पन्नानन्तर आज्यवतीभ्या
आज्यलिप्ताभ्या पवित्रतनुभ्यमेव अपः प्रोक्षणीकृत्युताति, पवित्रयो
आज्यलिप्तयो यद्रूपं एतदेव आसा अथा पूर्वं विशिष्ट अपा
वर्णमिदानीं दधाति । अपि खल्वत्र यज्ञविद् आहु यदन्ति
यथा काचित् योषा विलासिनी सुवर्णं शोभनवर्णं हिरण्यं
हितरमणीयं हिरण्यसमानं वा पेशलं रूपसमृद्धम् । विश अव-
यवे, औणादिको लप्रत्यय । एतानि रूपाणि देहगुणान् विभ्रंती
आस्ते अनागतवान्तिर्धतेते आज्यलिप्ताभ्या उत्पूता शोभन्ते ।
'इदमोहिल' 'एतेतौ रथो' इत्येतादेश ॥

'तत्रेति ॥ तथासति उभयोः अनाज्ययो मीमांसा निज्ञासा
भवति तद्विदाम् । आज्य अपश्च यदि 'शुक्रमसि'* इति यजु
पोत्पुनीयात् । तत् जामि आलस्यजननं यत्स्यात्, तत्कथं कर्तुं

त्वायं । सावित्रियर्चा । सवितृप्रसूतं मे कर्मास-
दिति । सवितृप्रसूतमेवास्य कर्म भवति । पच्छो
गायत्रिया त्रिप्पमृद्धत्वायं । अद्भिरेवौपंधीस्तेनय-
ति । ओपंधीभिः पशून् । पशुभिर्यजमानम् । 'शु-
क्रं त्वां शुक्रायां ज्योतिस्त्वा ज्योतिर्प्यर्चिस्त्वाऽ-
र्चिषेत्याह सर्वत्वायं । पर्याप्त्या अनन्तरायाय ॥

इक्षत आह शास्ते लोका देवता
भवति पट्टं ॥ ४ ॥

व्यमिति ? तत्र निर्णयमाह—छन्दसा 'देवो व' ^१ इत्यनेनैव अप
उत्पुनाति तदजामित्वाय भवति, मिथुनत्वाय च । सावित्रि-
यर्चेति । 'देवो वः' इत्यनया उत्पुनीयात् सवित्राऽनुज्ञातं मे कर्म
स्यादिति । लेट्याडागमः । पच्छ इति । पादेन पादेन गायत्र्या-
उत्पुनीयात् त्रिप्पमृद्धत्वाय त्रेधा समृद्धत्वं यथा स्यादिति 'त्रि-
पदा गायत्री' ^२ इति समृद्धये त्रैविध्यमाह । अद्भिरिति । अद्भिः
ओपंधीभिश्च पशुभिश्च त्रेधा यजमानसमृद्धिः पच्छ उत्पवनात्
गायत्र्याः । सन्नयनं संयोजनम् ॥

'शुक्रं त्वेत्याद्याः जुहूमृति ध्रुवासु आज्यग्रहणमन्त्राः ॥ सर्व
त्वायेति । 'धात्रे धात्रे' ^१ इति वचनात् सर्वदेवस्थितिपर्याप्त्या-
शासनात् कस्यचिदप्यन्तरितत्वं लुप्तमागत्वं मा भूदिति ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये चतुर्थोऽनुवाकः.

‘देवासुरास्संयन्ता आसन् । स एतमिन्द्र आज्यस्यावकाशमपश्यत् । तेनावैक्षत । ततो देवा अभवन् । पराऽसुराः । य एवं विद्वानाज्यमवेक्षते । भवत्यात्मना । पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति । ब्रह्मवादिनो वदन्ति । यदाज्येनान्यानि हवींष्यभिधारयति ॥ २२ ॥ अथ केनाज्यमिति । सत्येनेति ब्रूयात् । चक्षुर्वै सत्यम् । सत्येनैवैनदभिधारयति । ईश्वरो वा एषोऽन्धो भवितोः । यश्चक्षुषाऽऽज्यमवेक्षते । निमील्यावेक्षेत । दाधारात्मश्चक्षुः । अभ्याज्यं धारयति । ‘आज्यं गृह्णाति ॥ २३ ॥ छन्दां-

‘देवासुरा इति ॥ आज्यस्यावकाशमिति ‘अप्रोर्निहा’* इत्यवेक्षणमन्त्रस्यैषा संज्ञा । आत्मनेति । प्रकृत्यादितृतीया । यदा ज्येनेति । गतम् । मर्त्यं सतां साधु यथार्थग्रहणसामर्थ्यात् । अन्धो भवितोः भवितुमीश्वरः । ‘इश्वरे तौमुक्कसुनो’ इति तौमुक् । तेनस्त्वादाज्यस्य । दाधारेति । आत्मनि चक्षुरविकले धारयति स्थापयति । छन्दसो लिट्, तुनादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वम् । आज्यं चाभिधारयति निमीलेनेनात्मनि स्थापितं भवति । अवेक्षणेनाज्यस्याभिधारणम् ॥

² आज्यं गृह्णातीति ॥ चतुर्ग्रहादिविशिष्टम् । छन्दांगि वा इति ।

सि वा आज्यम् । छन्दांस्येव प्रीणाति । चतुर्जु-
 हां गृह्णाति । चतुष्पादः पशवः । पशून्वावरुन्धे ।
 अष्टावुपभृति । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्रः प्राणः ।
 प्राणमेव पशुर्पु दध्नाति । चतुर्ध्रुवायाम् ॥२४॥ च-
 तुष्पादः पशवः । पशुष्वेवोपरिष्ठात्प्रतितिष्ठति ।
 यजमानदेवत्या वै जुहूः । भ्रातृव्यदेवत्योपभृत् ।
 चतुर्जुहां गृह्णन्भूयो गृह्णीयात् । अष्टावुपभृति गृह्ण-
 न्कनीयः । यजमानायैव भ्रातृव्यमुपस्ति करोति ।
 गोर्वै स्रुवः । चतुर्जुहां गृह्णाति । तस्माच्चतुष्पदी ॥
 २५ ॥ अष्टावुपभृति । तस्मादष्टाक्षरा । चतुर्ध्रुवा-
 याम् । तस्माच्चतुस्स्तना । गामेव तत्संस्करोति ।
 साऽस्मै संस्कृतेपमूर्जे दुहे । यज्जुहां गृह्णाति । प्र-
 याजेभ्यस्तत् । यदुपभृति । प्रयाजानूयाजेभ्यस्तत् ।

प्रधानमाधनत्वान् । अष्टावुपभृति गृह्णातीत्येव । एव चतुर्ध्रुवायाम्
 त्यत्रापि । भूयः बहुतरम् । कनीय इति । गृह्णीयादित्येव । क-
 नीयोऽल्पतरम् । 'युवाल्पयो' इति कनादेश । उपस्ति गुणभूत
 समीपे भवतीत्युपस्ति । अस्ते किनि 'उदस्यमयथा' इति
 सार्वधातुकत्वान् भूषावामाव, अष्टोपश्च ॥

१ गोर्वै इति ॥ अभिषतपुक्रान् । चतुष्पदीति । 'पादोऽन्य-

सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते । यद्गृवायामाज्यम् ॥

अभिघारयति गृह्णाति घृवायां चतुष्पदी
प्रयाजानूयजेभ्यस्तद्वे च ॥ ५ ॥

'आपो देवीरग्रेषुवो अग्रेषुव इत्याह । रूपमेवा-
सामेतन्महिमानं व्याचष्टे । अग्रं इमं यज्ञं नयता-
ग्रे यज्ञपतिमित्याह । अग्रं एव यज्ञं नयन्ति । अ-
ग्रे यज्ञपतिम् । युष्मानिन्द्रोऽवृणीत वृत्रतूर्यं यूय-
मिन्द्रमवृणीध्वं वृत्रतूर्य इत्याह । वृत्रं हं हनि-
ष्यन्निन्द्र आपो वव्रे । आपो हेन्द्रं यत्रिरे । संज्ञा-
मेवासामेतत्सामानं व्याचष्टे । प्रोक्षितास्सथेत्याह ॥
२७ ॥ तेनापः प्रोक्षिताः । 'अग्निर्देवेभ्यो निलायत ।

रस्याम्' इति ङीप्, 'पाद पत्' इति पङ्गाव । 'अष्टावुपभृति
गृह्णातीत्येव ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणं तृतीये तृतीये षष्ठमोऽनुवाकः

'आपो देवीरित्यादि ॥ गतम्* ॥ पुन प्रोक्षययिमन्त्रण
इधमप्रोक्षणार्थम् ॥

'अग्निर्देवेभ्य इत्यादि ॥ कृष्णमृगो भूत्वा रूपं च तदीयं

कृष्णो रूपं कृत्वा । स वनस्पतीन्प्राविशत् ।
 कृष्णोऽस्याखरेष्ठोऽग्नये त्वा स्वाहेत्याह । अग्नये
 एवैनं जुष्टं करोति । अथो अग्रेरेव मेघमवरुन्धे ।
 वेदिरसि वरुहिषे त्वा स्वाहेत्याह । प्रजा वै वरु-
 हिः । पृथिवी वेदिः ॥ २८ ॥ प्रजा एव पृथिव्यां
 प्रतिष्ठापयति । वरुहिरसि सुगम्यस्त्वा स्वाहेत्याह ।
 प्रजा वै वरुहिः । यजमानस्सुचः । यजमानमेव
 प्रजासु प्रतिष्ठापयति । दिवे त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा
 पृथिव्यै त्वेति वरुहिरासाद्य प्रोक्षति । एभ्य एवैनं
 लोकेभ्यः प्रोक्षति । अथ ततस्सह सूचा पुरस्ता-

कृत्वा निलायत निरगच्छत् । पूर्ववत्त्वम् । कृष्ण इतीध-
 मोक्षणम् । अग्नये जुष्टं अग्नये करोति । अथो अपि न अग्रे-
 स्सनाशान् मेघं यज्ञं अवरुन्धे ॥

वेदिरिति वेदिप्रोक्षणम् ॥ वेदिरिति वेदिः प्रोक्षणम् ॥

अन्तर्बेद्यासाद्य वेदिप्रोक्षणं दिवे त्वेति ॥ लोकेभ्यः
 लोकमृष्टार्थं सर्वलोकवृत्तिप्रजारूपेण वेदिषः परिणामार्थम् । अ-
 येति अथ प्रोक्षणानन्तरं तत एव हेतोः प्रजामृष्टार्थत्वात् ।
 यद्वा—ततः तेन सुक्त्वेन अग्रमूलोपसादनशेषेण पुरस्तात्प्रत्यक्षं
 ग्रान्थिं प्रत्युक्षति, सह सुचेति, न केवलेन हस्तेन । यथा

त्प्रत्यञ्चं ग्रन्थिं प्रत्युक्षति । प्रजा वै वरुहिः । यथा
 सृत्यै काल आर्षः पुरस्ताद्यन्ति ॥ २९ ॥ तादृगेव
 तत् । 'स्वधा पितृभ्य इत्याह । स्वधाकारो हि
 पितॄणाम् । ऊर्ध्वं वरुहिपद्म इति दक्षिणायै
 श्रोणैरोत्तरस्यै निनयति सन्तत्यै । मासा वै पि-
 तरो वरुहिपदः । मासानेव प्रीणाति । मासा वा
 ओषधीर्वर्धयन्ति । मासाः पचन्ति समृद्धयै । अ-
 नतिस्कन्दन् ह पर्जन्यो वरपति । यत्रैतदेवं क्रिय-
 ते ॥ ३० ॥ 'ऊर्जा पृथिवी गच्छतेत्याह । पृथि-
 व्यामेवोर्जा दधाति । तस्मात्पृथिव्या ऊर्जा भुज्जते।

सूक्तिकाले अग्रत आपो निर्गच्छन्ति तत्तुल्यमेतत्, ग्रन्थे पुरस्तात्
 प्रत्युक्षणम् ॥

°स्वधेति ॥ दक्षिणस्या श्रोणे उत्तरस्या श्रोक्षणेपनिनयनम्।
 तत्र स्वधेति वचनं पितॄणां स्वधाकारस्य प्रियत्वात् । तत्र वरुहि
 पद्म इति निनयनात् वरुहिपदो मासाः प्रीणिता भवन्ति ते च
 प्रीणिता ओषधीर्वर्धयन्ति । तथा कृते सर्वस्य समृद्धिः भवति ।
 किञ्च—यत्र देशे एतदेवं क्रियते तत्र पर्जन्यः अनतिस्कन्दन्
 अनिवाशमकुर्वन् वरपति ॥

'पृथिव्या इति ॥ पृथिवीसम्बन्धि-न्या ऊर्जा रसेन प्रजा
 भुज्जते तृप्यन्ति । गतमन्यत् ॥

ग्रन्थि विस्त्रयसयति । प्रजनयत्येव नन् । ऊर्ध्वं
 प्राञ्चमुद्रुदं प्रत्यञ्चमार्यच्छति । तस्मान्प्राचीनरेतो
 धीयते । प्रतीचीः प्रजा जायन्ते : विष्णोस्स्तूपो-
 ऽसीत्याह । यज्ञो वै विष्णुः ॥ ३१ ॥ यज्ञम्यु वृ-
 त्त्यै । पुरस्तात्प्रस्तुरं गृह्णाति । मुख्यमूर्ध्वेन कगेति ।
 इयन्तं गृह्णाति । प्रजापतिना यज्ञमुखेन संमितम् ।
 इयन्तं गृह्णाति । यज्ञपुरुषा संमितम् । इयन्तं
 गृह्णाति । एतावद्वै पुरुषे वीर्यम् । वीर्येनंमिनम् ॥
 ३२ ॥ अपरिमितं गृह्णाति । अपरिमितुम्यावन्मह्यं ।
 तस्मिन्पवित्रे अपि सृजति । यज्ञमानो वै प्रमत्तः ।
 प्राणापानौ पवित्रे । यज्ञमान एव प्राणापाना कृ-
 षाति । ऊर्णाभ्रदसं त्वा स्तृणामीन्याह । यथाय-
 जुरेवैतत् । स्वासस्थं देवेभ्य इत्याह । देवेभ्य ए-

१ विष्णोरिति प्रस्तरग्रहणम् ॥ पुग्नादिनि कर्पितशब्दनीय
 प्रति प्रस्तरमुपादत्त । इयन्तमिति । प्रादेशपरिमितम् । प्रजाप-
 तिना यज्ञमुखेन तत्तुल्यम् । यज्ञपरपा पर्वणा नृत्यम् । प्रादेश-
 नात्र च पुरुषे वीर्यस्यानम् । पश्चादपरिमितग्रहणान् अपरिमित-
 लाभ । तस्मिन्नित्यादि । गतम् ॥

२ ऊर्णाभ्रदसमिति बर्हिषा वेदि स्तृणानि ॥ म्यामभ्ययिति

वैनंश्वासस्र्स्थं करोति ॥ ३३ ॥ वरुहिस्स्तृणाति ।
 प्रजा वै वरुहिः । पृथिवी वेदिः । प्रजा एव पृथि-
 व्यां प्रतिष्ठापयति । ^९अनंतिदृश्रं स्तृणाति । प्र-
 जयैवैनं पशुभिरनंतिदृश्रं करोति । धारयन्प्रस्तरं
 परिधीन्परि दधाति । यजमानो वै प्रस्तरः ।
 यजमान एव तश्चयं परिधीन्परिदधाति । ^{१०}गन्धर्वोसि
 विश्वावसुरित्याह ॥ ३४ ॥ विश्वमेवा-
 युर्यजमाने दधाति । इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिण इ-
 त्याह । इन्द्रियमेव यजमाने दधाति । मित्रावरु-
 णौ त्वोत्तरतः परिधत्तामित्याह । प्राणापानौ मि-
 त्रावरुणौ । प्राणापानावेवास्मिन्दधाति । सूर्यस्त्वा
 पुरस्तात्पात्वित्याह । रक्षंतामपेहत्यै । कस्यांश्चि-

देवानां शोभनासनस्थानाधिकरणम् । द्वन्द्वेन सह बहुव्रीहौ 'नश्सु
 भ्याम्' इत्युत्तरपदान्मोदात्तत्वम् ॥

^९अनतिदृश्रमिति ॥ अतीत्य स्तरण दृश्यते भूमिर्यत्र तदति
 दशम् । एव कियमाण प्रजया पशुभिश्च यजमानमनतिशून्य
 करोति । धारयन्नित्यादि । गतम् ॥

^{१०}गन्धर्वोसीत्याद्या परिधिपरिधानमन्त्रा ॥ विश्वमेवायुरिति ।
 'विश्वस्मात् ईपत हिंसकाद्यजमानस्य परितो धाता रक्षक'
 इति वचनात् । अपरिमितादिति । 'यत् कुतश्चिदभिशास्त्या हिं-

दभिःशंस्त्या इत्याह । अपरिमितादेवैनं पाति ॥ ३५ ॥
 "वीतिहोत्रं त्वा कव इत्याह । अग्निमेव होत्रेण
 समर्धयति । द्युमन्तः५ समिधीमहीत्याह समिद्धयै ।
 अग्ने वृहन्तमध्वर इत्याह वृद्धयै । विशो यन्त्रे स्थ
 इत्याह । विशां यत्यै । उदीचीनाग्ने निदधाति प्र-
 तिष्ठित्यै । वसूनाः५ रुद्राणांमादित्यानाः५ सदसि
 सीदेत्याह । देवतानामेव सदने प्रस्तरः५ सादयति ।
 "जुहूरसि घृताची नान्नेत्याह ॥ ३६ ॥ असौ वै
 जुहूः । अन्तरिक्षमुपभृत् । पृथिवी ध्रुवा । तासा-

सायाः' इति वचनात् अपरिच्छिन्नात् भयहतोः यजमानं पाति
 अनतिशून्यं करोति ॥

"ऊर्ध्वसमिदाधानं वीतिहोत्रमिति ॥ होत्रेणेति । हूयतेऽनेनेति
 होत्रं स्तोत्रं इष्टस्तोत्रमिति वचनं स्तोत्रसमृद्धत्वायाम् । होतव्य-
 वचनौ वा होत्रशब्दः । विश इति विधृत्योत्सादनम् । विशां प्र-
 नाना यत्यै धारणाय भवति । उदीचीनाग्र इति ऊर्ध्वाग्र इत्ये-
 तत् । गोठापेक्षया उदीच्या ऊर्ध्वत्वात् । वसूनामिति विधृत्योः
 प्रस्तरसादनम् ॥

"जुहूरसीत्याद्याः स्तुवा प्रस्तरे सादनमन्त्रा ॥ घृताचीनि ।
 गृहमश्नाति आधारत्वेनेति । 'क्षत्विक्' इत्यादिना किञ्चिन् अनुनासि-
 कलोपे 'अन्' इत्यकारलोपे 'चौ' इति दीर्घ ॥

मेतदेव प्रियं नाम । यद्धृताचीति । यद्धृताचीत्या-
ह । प्रियेणैवैना नाम्ना सादयति । ¹³एता असद-
न्धसुकृतस्य लोक इत्याह । सत्यं वै सुकृतस्य
लोकः । सत्य एवैनास्सुकृतस्य लोके सादयति ।
ता विष्णो प्राहीत्याह । यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञस्य
धृत्यै । प्राहि यज्ञं प्राहि यज्ञपतिं प्राहि मां यज्ञ-
नियमित्याह । यज्ञाय यजमानायात्मने । तेभ्य
एवाशिपमाशास्तेऽनार्त्यै ॥ ३७ ॥

स्थेत्याह पृथिवी वेदिर्यन्ति क्रियते विष्णुर्वीर्य-
संमितं करोत्याह पाति नाम्नेत्याह लोके सादयति
पद् ॥ ६ ॥

¹³एता असदन्निति सादिताना स्तुचामभिमन्त्रणम् ॥ धृत्या
इति स्तुचा पातृत्वेन प्रार्थितत्वात् यज्ञस्ता न त्यजतीति तस्यै-
वावस्थानाय भवति । यज्ञाय यजमानाय यज्ञस्य नेत्रे अध्व-
र्यवे च आत्मने तेभ्यः एतेभ्य त्रिम्य आशिपमाशास्ते ।
अनार्त्यै अपीडायै भवति ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये तृतीये
पष्ठोऽनुवाक .

१अग्निना वै होत्रा । देवा असुरानभ्यभवन् ।
 अग्रये समिद्धयमानायानुब्रूहीत्याह भ्रातृव्याभिभू-
 त्यै । एकविंशतिमिध्मदारूणि भवन्ति । एकवि-
 ंशो वै पुरुषः । पुरुषस्याप्त्यै । पञ्चदशेध्मदारू-
 ण्यभ्यादधाति । पञ्चदश वा अर्धमासस्य रात्रयः ।
 अर्धमासशस्संवत्सर आप्यते । त्रीन्परिधीन्परिद-
 धाति ॥ ३८ ॥ ऊर्ध्वं समिधावादधाति । अनुया-
 जेभ्यस्समिधमतिंशिनष्टि । षट्त्सं पयन्ते । पट्वा
 ऋतवः । ऋतूनेव प्रीणाति । वेदेनोपवाजयति ।
 प्राजापत्यो वै वेदः । प्राजापत्यः प्राणः । यजमा-
 न आहवनीयः । यजमान एव प्राणं दधाति ॥ ३९ ॥
 त्रिरुपवाजयति । त्रयो वै प्राणाः । प्राणानेवास्मि-
 न्दधाति । वेदेनोपयत्यं स्रुवेणं प्राजापत्यमाधार-

१अग्निना वा इत्यादि ॥ अग्रये समिध्यमानायेति सामिधेनी-
 संक्षेप । भ्रातृव्याभिभूत्या इत्यादि । वासीभारादिद्वेष्टव्यः ।
 एकविंशतिमिति । विभक्तिव्यत्ययः, 'दशहस्ता अङ्गुलयो द-
 शपदा अर्धेकविंश' * इत्युक्तम् । अर्धमासशः अर्धमासेनार्धमा-
 सेन । 'संख्येकवचनाच्च' इति शम् । ऊर्ध्वं आधारसमिधौ ।
 उपवाजयति समीपतस्मंदीपयति । उपयत्येति । अधस्तादुत्वा ॥

माधारयति । यज्ञो वै प्रजापतिः । यज्ञमेव प्रजापतिं
मुखत आरभते । अथो प्रजापतिस्सर्वा देवताः ।
सर्वा एव देवताः प्रीणाति । अग्निमग्नीत्तिस्त्रिस्सं-
मृक्षीत्याह । इयावृद्धि यज्ञः ॥ ४० ॥ अथो रक्षसा-
मपहत्यै । परिधीन्त्संमाष्टि । पुनात्येवैनान् । त्रि-
स्त्रिस्संमाष्टि । इयावृद्धि यज्ञः । अथो मेध्यत्वाय ।
अथो एते वै देवाश्वाः । देवाश्वानेव तत्संमाष्टि ।
सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै । आसीनोऽन्यमाधा-
रमाधारयति ॥ ४१ ॥ तिष्ठन्नन्यम् । यथाऽनो वा
रथं वा युञ्ज्यात् । एवमेव तदध्वर्युर्यज्ञं युनक्ति ।
सुवर्गस्य लोकस्याभ्यूढ्यै । वहन्त्येनं ग्राम्याः प-
शवः । य एवं वेद । भुवनमस्ति विप्रथस्वेत्याह ।
यज्ञो वै भुवनम् । यज्ञ एव यजमानं प्रजया प-

२ अग्निमग्नीदिति संप्रेष ॥ त्रिस्त्रिरिति । वीप्सया परिधीन्प-
रिधींश्चेति गम्यते । हे अग्नीन् । आमन्त्रितानुदात्तत्वम् । अपि च
एते देवाश्वाः परिधय स्वर्गप्राप्तिमाधनत्वान् । आसीनः अन्यं
प्रथमं, तिष्ठन् अन्यं द्वितीयं, आसित्वा स्थित्वा च यथा रथं वह-
नमामर्ष्याथ युनक्ति युग्यै एव ताम्या आचाराभ्या यज्ञं यु-
नक्ति, स्वर्गस्याभ्यूढ्यै स्वर्गाभिमुख्येन वहनाय ॥

शुभिः प्रथयति । अग्ने यष्टरिदं नम इत्याह ॥ ४२ ॥
 अग्निर्वै देवानां यष्टा । य एव देवानां यष्टा । तस्मा एव
 नमस्करोति । 'जुह्वेह्यग्निस्त्वा ह्वयति देवयज्याया उ-
 पभृदेहि' देवस्त्वा सविता ह्वयति देवयज्याया इत्याह-
 अग्नेयी वै जुहूः । सावित्र्युपभृत् । ताभ्यामेवैने प्रसू-
 त आदत्ते । 'अग्राविष्णू मा वामवक्रमिप्रमित्याह ।
 अग्निः पुरस्तात् । विष्णुर्यज्ञः पश्चात् ॥ ४३ ॥
 ताभ्यामेव प्रतिप्रोच्यात्याक्रामति । विजिह्वायां मा
 मा संताप्तमित्याहाहिंसायै । लोकं मे लोकक-
 तौ कणुतमित्याह । आशिपमेवैतामाशास्ते । 'वि।

भुवनमसीत्यग्रेण जुहूपभृता प्राञ्जमज्जलि कराति ॥ यज्ञो
 वा इति । मर्वाधभावनार्थत्वात् ॥

'जुह्वेहीति जुहूपभृता रागानमन्त्रा ॥ ताभ्यामिति । अग्निस-
 विवृथा प्रमूते अनुज्ञाते सती एने आदत्ते ॥

'अग्राविष्णू इत्याक्रमतो जप ॥ अग्निः आहवनीय पुर-
 स्तात्, यज्ञसाधनानि स्तुगादीनि पश्चात् प्रतिप्रोच्य निवेद्य ।
 आशिपमिति । स्थानविषयात् ॥

'विष्णोरिति स्थानवक्ष्यनम् ॥ यद्यज्ञ इति । यत्र यज्ञस्ति
 धति । 'मुषा मुन्दुर' इति मस्य्या मुव ॥

पुणोस्स्थानंमसीत्याह । यज्ञो वै विष्णुः । एतत्स्व-
 लु वै देवानामपराजितमायतनम् । यद्यज्ञः । दे-
 वानामेवापराजित आयतने तिष्ठति । इत इन्द्रो
 अकृणोद्वीर्यणीत्याह ॥ ४४ ॥ इन्द्रियमेव यजमा-
 ने दधाति । समारभ्योर्ध्वो अध्वरो दिविस्पृशमि-
 त्याह बृहद्यै । आधारमाधार्यमाणमनु समारभ्य ।
 एतस्मिन्काले देवास्तुवर्गं लोकमायन् । साक्षादे-
 व यजमानस्तुवर्गं लोकमेति । अथो समृद्धेनैव यज्ञे-
 न यजमानस्तुवर्गं लोकमेति । अर्हुतो यज्ञो यज्ञ-
 पतेरित्याहानात्यै । इन्द्रावान्स्थाहेत्याह । इन्द्रिय-
 मेव यजमाने दधाति । बृहद्वा इत्याह ॥ ४५ ॥
 सुवर्गो वै लोको बृहद्वाः । सुवर्गस्य लोकस्य स-
 मृष्ट्यै । यजमानदेवत्या वै जुहूः । भ्रातृव्यदेव-
 त्वापभृत् । प्राण आधारः । यत्संस्पर्शयेत् ।
 भ्रातृव्येऽस्य प्राणं दध्यात् । असंस्पर्शयन्नत्या-

इत इन्द्र इति द्वितीयागारम् ॥ बृहद्वा इति स्तुव उद्ग्रहणम् ।
 अमे बृहद्वा इति स्तुति । तादृशस्य स्वर्गस्य सम्यक् प्राप्तये भवति ॥

० संस्पर्शयेदिति ॥ जुहूपभृती । अत्याक्रामति प्रत्याक्रामति
 पाद्वीति उद्ग्रहत्याक्रामति । अग्निर्वीरेति । नस्मात्पाहीत्यग्निरुच्यते

क्रामति । यजमान एव प्राणं दधाति । पाहि
माऽग्ने दुश्चरितादा मा सुचरिते भजेत्याह ॥ ४६ ॥
अग्निर्वाव पवित्रम् । वृजिनमनृतं दुश्चरितम् । ऋ-
जुकर्म सत्यं सुचरितम् । अग्निरेवैनं वृजिनाद-
नृतादुश्चरितात्पाति । ऋजुकर्मे सत्ये सुचरिते भ-
जति । तस्मादेवमाशास्ते । आत्मनो गोपीथार्य ।
‘शिरो वा एतद्यज्ञस्य । यदाधारः । आत्मा ध्रुवा ॥
४७ ॥ आधारमाधार्यं ध्रुवा समनक्ति । आत्मन्नेव
यज्ञस्य शिरः प्रतिदधाति । द्विस्तमनक्ति । द्वौ हि
प्राणापानौ । तदाहुः । त्रिरेव समञ्जयात् । त्रिधा-
तु हि शिर इति । शिर इवैतद्यज्ञस्य । अथो त्रयो
वै प्राणाः । प्राणानेवास्मिन्दधाति । ‘मुखस्य
शिरोसि संज्योतिषा ज्योतिरङ्गमित्याह । ज्योति-
रेवास्मा उपरिष्ठादधाति । सुवर्गस्य लोकस्यानु-

वृजिन कुटिल कर्म । अनृतं असत्य औपरूपत्वात् तत् दुश्च-
रित, तद्विपरीतं सुचरितम् । ऋजुकर्ममिति । ‘अनसन्तानपु-
सकात्’ इत्यन् स्यासान्त ॥

‘शिरो वा इति ॥ प्राथम्यादविचलितत्वात् ध्रुवाया आ-
त्मत्वम् । गतमन्यत् ॥

ख्यात्यै ॥ ४८ ॥

परिदधाति प्राणं दधाति हि यज्ञो धारयति न-
म इत्याह पश्चाद्वीर्याणीत्याह भा इत्याह भुजेत्या-
ह ध्रुवैवास्मिन्दधाति त्रीणि च ॥ ७ ॥

'धिष्णिष्या वा एते न्युप्यन्ते । यद्वृक्षा । यद्वो-
ता । यदध्वर्युः । यदग्नीत् । यद्यजमानः । तान्
यदन्तरेयात् । यजमानस्य प्राणान्धसंकर्षेत् । प्रमा-
युकस्स्यात् । पुरोडाशमपगृह्य संचरत्यध्वर्युः ॥
४९ ॥ यजमानायैव तल्लोकः शिष्यति । नास्य
प्राणान्धसंकर्षति । न प्रमायुको भवति । पुरस्ता-

^{१०} मखस्पेति जुहा ध्रुवासमञ्जनम् ॥ अनुख्याति अनुक्रमेण
प्रकाश ॥

इति तृतीये तृतीये सप्तमोऽनुवाक

—०—

'धिष्णिष्या वा इति ॥ गतम् ॥ तानिति । तान् ब्रह्मादीन्
अन्तरा यदियात् गच्छेत् । छान्दस गतित्वम् । यजमानस्य
प्राणान्ध संकर्षेत् सगृह्य गच्छेत् । 'प्राणा वा एते यद्धिष्णिष्या' *
इति । ततः प्रमायुको मरणशीलः स्यात् । अपगृह्येति । अपादाय

* पृ ६११.

तप्रत्यङ्कासीनः । इडाया इडामादधाति । हस्त्याः
 होत्रे । पशवो वा इडा । पशवः पुरुषः । पशु-
 ष्वेव पशून्प्रतिष्ठापयति । इडायै वा एषा प्रजा-
 तिः ॥ ५० ॥ तां प्रजातिं यजमानोऽनु प्रजायते ।
 द्विरङ्गुलावनक्ति पर्वणोः । द्विपाद्यजमानः प्रति-
 ष्ठित्यै । सकृदुपस्तृणाति । द्विरादधाति । सकृद-
 भिधारयति । चतुस्संपद्यते । चत्वारि वै पशोः
 प्रतिष्ठानानि । यावानेव पशुः । तमुपह्वयते ॥ ५१ ॥
 मुखमिव प्रत्युपह्वयेत । संमुखानेव पशूनुपह्वयते ।
 पशवो वा इडा । तस्मात्साऽन्वारभ्या । अध्वर्यु-
 णा च यजमानेन च । उपहूतः पशुमान्सानी-
 त्याह । उप होनौ ह्वयते होता । इडायै देवतानामु-
 पह्वे । उपहूतः पशुमान्भवति । य एवं वेद ॥ ५२

लोकं शिषति स्थानमवशेषयति । 'यजमानो वै पुरोडाशः' १
 इति तस्य स्थितत्वात् ततः प्राणसंकर्षणामावान् प्रमायुको न
 भवति । अङ्गुलाविति । हेतुः । चतुस्संपद्यत इति अवत्तम् ।
 प्रतिष्ठानानि चरणानि । 'दैव्या अध्वर्यव उपहूता' २ इति हेतु
 रभिज्ञाय 'उपहूतः पशुमान्सानीति' ३ इत्यध्वर्युर्जपति । अतोऽध्वर्यु-
 यजमानो द्वावपीति होतोपह्वयते । तत्तस्मादुपहूत इत्यस्मानमध्वर्युराह ॥

यां वै हस्त्यामिडांमादधाति । वाचस्ता भागधे-
यम् । यामुपहृत्यते । प्राणानां सा । वाचं चैव
प्राणांश्चावरुन्धे । अथ वा एतर्ह्युपहृतायामिडा-
याम् । पुरोडाशस्यैव वरुहिपदो मीमांसा । यज-
मानं देवा अंब्रुवन् । हविर्नो निर्वपेति । नाहर्म-
भागो निर्वपस्यामीत्यब्रवीत् ॥ ५३ ॥ न मयाऽ-
भागयाऽनुवक्ष्येति वागब्रवीत् । नाहर्मभागा पु-
रोऽनुवाक्या भविष्यामीति पुरोऽनुवाक्या । नाहर्म
भागा याज्या भविष्यामीति याज्या । न मयाऽभा-
गेन वर्षद्वरिष्येति वषट्कारः । यद्यजमानभागं नि-
धाय पुरोडाशं वरुहिपदं करोति । तानेव तद्वागिनः
करोति । चतुर्धा करोति । चतस्रो दिशः । दिक्ष्वेव
प्रतितिष्ठति । वरुहिपदं करोति ॥ ५४ ॥ यजमा-
नो वै पुरोडाशः । प्रजा वरुहिः । यजमानमेव

२ इदार्थं देवतानामुपहवे क्रियमाणे—भीमांसेति ॥ पुरोडाशस्य
वरुहिपत्वं किमर्थं क्रियत इति भीमांसा क्रियते यज्ञविद्धि ।
तत्र निर्णयार्थमर्थवादमाह—यजमानमित्यादि । अभागश्चेदह न
हविर्निर्वपस्यामीति यजमानोऽब्रवीत् । अभागया मया अनुव-
क्ष्येति न वरिष्येति वागब्रवीत् । एव पुरोऽनुवाक्यादिषु द्रष्ट-

प्रजासु प्रतिष्ठापयति । तस्मादस्त्राऽन्याः प्रजाः
 प्रतिष्ठन्ति । मासेनान्याः । अथो खल्वाहुः ।
 दक्षिणा वा एता हविर्यज्ञस्यान्तर्वेद्यवरुध्यन्ते । य-
 त्पुरोडाशं वह्निपदं करोतीति । चतुर्धा करोति ।
 चत्वारो ह्येते हविर्यज्ञस्य त्विजः ॥ ५५ ॥ ब्रह्मा
 होताऽध्वर्युरग्नीत् । तमभिमृशेत् । इदं ब्रह्मणः ।
 इदं होतुः । इदमध्वर्योः । इदमग्नीध्र इति । यथै-
 वादस्सौम्येऽध्वरे । आदेशमृत्विग्भ्यो दक्षिणा नी-
 यन्ते । तादृगेव तत् । अग्नीध्रे प्रथमायादधाति ॥
 ५६ ॥ अग्निमुखा ह्यृद्धिः । अग्निमुखामेवर्द्धिं यज-
 मान ऋध्नोति । सकृदुपस्तीर्य द्विरादधत् । उप-
 स्तीर्य द्विरभिधारयति । पट्त्संपद्यन्ते । पट्वा ऋ-

ध्वम् । यदित्यादि । गतम् । तस्मादिति । खरमृदुसंयोगात्
 काश्चित्प्रजाः गवाक्ष्य अस्त्रा प्रतिष्ठन्ति, काश्चिन्मनुष्यादयः
 मंसिन । अथो खल्पित्यादि । गतम् । यथैवाद इत्यादि ।
 सौम्ये अध्वरे ष्योतिष्टोमे ऋत्विग्भ्यो यथा दक्षिणा आदेशं
 आदिश्य इदमस्मा इति नीयन्ते तत्तुल्यमेतत् चतुर्धाकृत्वाऽभि-
 धारयन् । द्विशेराधीक्ष्ये णमुल् ॥

सकृदिति ॥ ब्रह्मा नाम यज्ञस्य सविता अनुज्ञाता, तस्मा-
 त्स्य तथा चर्या प्रमूल्ये भवति । अथ अन्ये कामं यथेष्टे

तवः । ऋतूनेव प्रीणाति । वेदेन ब्रह्मणे ब्रह्मभागं
 परिहरति । प्राजापत्यो वै वेदः । प्राजापत्यो ब्र-
 ह्मा ॥ ५७ ॥ सविता यज्ञस्य प्रसूत्यै । अथ का-
 ममन्येन । ततो होत्रे । मध्यं वा एतद्यज्ञस्य । य-
 क्षोता । मध्यत एव यज्ञं प्रीणाति । अथाध्वर्यवे ।
 प्रतिष्ठा वा एषा यज्ञस्य । यदध्वर्युः । तस्माद्ववि-
 र्यज्ञस्यैतामेवावृतमनु ॥ ५८ ॥ अन्या दक्षिणा नी-
 यन्ते । यज्ञस्य प्रतिष्ठित्यै । अग्निर्मग्नीत्सुकृत्संकृ-
 त्संमृष्टीत्याह । पराङ्घ्रिं होतरिहं यज्ञः । 'इषिता
 दैव्या होतांरु इत्याह । इषितश्च हि कर्म क्रियते ।
 भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषस्सूक्तवाकाय सूक्ता
 ब्रूहीत्याह । अशिपमेवैतामाशास्ते । स्वगा दैव्या
 होतृभ्य इत्याह । यज्ञमेव तत्स्वगा करोति । स्व-

अन्येन पृथक्पात्रेण भागं परिहरन्ति । आवृतमिति । यथो-
 क्तमीमांसक्रियामनुष्ठायैव अन्या दक्षिणा नीयन्ते अन्वाहार्या-
 दयः । पराङ्घ्रिवेति । अस्मिन्काले समाप्तमृषिष्ठत्वात् पराङ्घ्रि-
 इव यज्ञः, तस्मात् अग्निं परिधींश्च सकृत्संमृष्टीति संमेष्यति ॥

इषिता दैव्या इति सूक्तवाकाय संमेषः ॥ स्वगा दैव्या ।

स्तिमन्निपेभ्य इत्याह । आशिपमेवैतामाशास्ते ।
 शंयोर्ब्रूहीत्याह । शंयुमेव वारहस्पत्यं भागधेयेन
 समर्धयति ॥ ५९ ॥

चरत्यध्वर्युः प्रजातिर्ह्ययते वेदान्रवीद्वरहिपदं क-
 रोत्यृत्विजो दधाति ब्रह्माऽनुकरोति चत्वारि च ॥ ८

अथ सुचावनुष्टुभ्यां वाजं वतीभ्यां व्यूहति ।
 प्रतिष्ठा वा अनुष्टुक् । अन्नं वाजः प्रतिष्ठित्यै । अ-
 न्नाद्यस्यावरुध्यै । प्राचीं जुहूमूहति । जातानेव
 भ्रातृव्यान्प्रणुदते । प्रतीचीमुपभृतम् । जनिष्यमा-
 णानेव प्रतिनुदते । स विपूच एवापोह्यं सुपन्नान्
 यजमानः । अस्मिन्लोके प्रतितिष्ठति ॥ ६० ॥
 द्वाभ्याम् । द्विप्रतिष्ठो हि । 'वसुभ्यस्त्वा रुद्रेभ्य-

इति शंयुवाकाय । स्वगाकरणं भागानां यथास्वकरणं आत्म
 गामीकरणम् ॥

इत्यष्टमोऽनुवाकः.

अथ सुचावितादि ॥ अनुष्टुभ्यां 'वाजस्य' इत्यादि
 भ्याम् । विपूच इति नानादिदेशपलायितान् ॥

वसुभ्य इति जुहा परिध्यजनम् ॥ त्रेषेति । अग्रमव्यमृदमागेन ॥

* सं. १-१-१३.

स्त्वाऽऽदित्येभ्यस्त्वेत्याह । यथायजुरेवैतत् । सृक्षु
 प्रस्तरमनक्ति । इमे वै लोकास्सुचः । यजमानः
 प्रस्तरः । यजमानमेव तेजसाऽनक्ति । त्रेधाऽनक्ति ।
 त्रयं इमे लोकाः ॥ ६१ ॥ एभ्य एवैनं लोकेभ्यो-
 ऽनक्ति । अभिपूर्वमनक्ति । अभिपूर्वमेव यजमानं
 तेजसाऽनक्ति । 'अक्तः' रिहाणा इत्याह । तेजो वा
 आज्यम् । यजमानः प्रस्तरः । यजमानमेव तेज-
 साऽनक्ति । विपन्तु वय इत्याह । वय एवैनं कृ-
 त्वा । सुवर्गं लोकं गमयति ॥ ६२ ॥ प्रजां योनिं
 मा निर्मृक्षमित्याह । प्रजायै गोपीधाय । 'आप्या-
 यन्तामाप ओषधय इत्याह । आप एवौषधीराप्या-
 ययति । मरुतां पृषतयस्स्थेत्याह । मरुतो वै वृष्ट्या
 ईशते । वृष्टिमेवावरुन्धे । दिवं गच्छु ततो नो
 वृष्टिमेरुयेत्याह । वृष्टिर्वै द्यौः । वृष्टिमेवावरु-
 न्धे ॥ ६३ ॥ यावद्वा अध्वर्युः प्रस्तरं प्रहरति । ता-

३ अक्तं रिहाणा इति सृक्षु प्रस्तराञ्जनमन्त्रः ॥ वयः पक्षी ॥

४ आप्यायन्तामित्याहवनीये प्रस्तरप्रहरणम् ॥ आपः इति विप-
 क्तिव्यत्यय । आयुष्पा इत्याहवनीयोपस्थानम् । आयुश्चक्षुश्चा-
 विकलं आग्निं स्थापयति ॥

वेदस्यायुर्मयीयते । आयुष्पा अग्नेऽस्यायुर्मे प्राही-
 त्याह । आयुरेवात्मन्धत्ते । यावद्वा अध्वर्युः प्रस्तरं
 प्रहरति । तावदस्य चक्षुर्मयीयते । चक्षुष्पा अग्नेऽस्ति
 चक्षुर्मे प्राहीत्याह । चक्षुरेवात्मन्धत्ते । 'ध्रुवाऽसी-
 त्याह प्रतिष्ठित्यै । 'यं परिधिं पुर्यधन्था इत्याह ॥
 ६४ ॥ यथायजुरेवैतत् । अग्ने देव पणिभिर्वीर्यमा-
 ण इत्याह । अग्नय एवैनं जुष्टं करोति । तं तं ए-
 तमनु जोषं भवामीत्याह । सजातानेवास्मा अनु-
 कान्करोति । नेदेष त्वदपचेतयाता इत्याहानुख्या-
 त्यै । 'यज्ञस्य पाथ उप समितमित्याह । भूमान-
 मेवोपैति । परिधीन्प्रहरति । यज्ञस्य समिष्ट्यै ॥
 ६५ ॥ सुचौ संप्रस्त्रावयति । यदेव तत्र कूरम् ।

६ ध्रुवाऽसीति भूम्यभिमर्शनम् ॥

'यं परिधिमिति मध्यमपरिधिप्रहरणम् ॥ अनुकान् अनुर-
 क्तान् । अनुख्यातिः अन्वग्मावेन अवस्थानम् ॥

'यज्ञस्येतीतरावुपसमस्यति ॥ भूमानमिति बहुत्वमुपैति बहूना
 प्रहरणात्, संप्रस्त्रावयति जुष्टपमृतौ सह प्रकर्षेण स्त्रावयति जुष्टां
 उपमृतं स्त्रावयति । उपसिन् गुणमूत । व्याख्यातः * ॥

तत्तेन शमयति । जुह्वामुपभृतम् । यजमानदेवत्या
 वै जुहूः । भ्रातृव्यदेवत्योपभृत् । यजमानायैव भ्रा-
 तृव्यमुपस्ति करोति । 'सस्रावभागास्स्थेत्याह ।
 वसवो वै रुद्रा आदित्यास्सस्रावभागाः । तेषां त-
 द्रागधेयम् ॥ ६६ ॥ तानेव तेन प्रीणाति । वैश्वदे-
 व्यर्चा । एते हि विश्वे देवाः । त्रिष्टुभं वति । इन्द्रियं
 वै त्रिष्टुक् । इन्द्रियमेव यजमाने दधाति । 'अग्ने-
 र्वाभिर्पन्नगृहस्य सवसि सादयामीत्याह । इयं वा
 अग्निरपन्नगृह' । अस्या एवैने सवने सादयति ।
 सुन्नाय सुन्निनी सुन्ने मा धत्तमित्याह ॥ ६७ ॥ प्र-
 जा वै पशवस्सुन्म । प्रजामेव पशूनात्मन्धत्ते ।
 धुरि धुर्या पातमित्याह । जायापत्योर्गोपीथार्य ।
 'अग्नेऽदव्यायोऽशीततनो इत्याह । यथायजुरेवैतत् ।

* ससावभागा इति प्रह्वान् परिधीन् सस्रावेणाभिचारयति ॥
 वैश्वदेव्यर्चेति । 'ससावभागास्य' * इत्यनया । एते हीति । वस्तादय ॥

* अग्नेर्वाभिति धुरि स्पृगे वा सुन्ना सादयति ॥ धुर्या पुरो वो-
 दारो धुर्यो यज्ञस्य नेतारो ॥

¹⁰ अग्नेऽदव्यायो इत्यन्वाहार्यपचने कनीकरणहाम ॥ अतिरिक्तेन
 अतिरिक्तमात्रा अभिष्ट फल त्पणे ॥

प्राहि माऽद्य दिवः प्राहि प्रसित्यै प्राहि दुरिष्ट्यै
 प्राहि दुरद्वान्यै प्राहि दुश्चरितादित्याह । आशिषमे-
 वैतामाशास्ते । अविषं नः पितुं कृणु सुपदा यो-
 निः स्वाहेतीधमसंवृश्चनान्यन्वाहार्यपचनेऽभ्याधा-
 यं फलीकरणहोमं जुहोति । अतिरिक्तानि वा इ-
 धमसंवृश्चनानि ॥ ६८ ॥ अतिरिक्ताः फलीकरणाः ।
 अतिरिक्तमाज्योच्छेषणम् । अतिरिक्त एवातिरिक्तं
 दधाति । अथो अतिरिक्तेनैवातिरिक्तमाप्त्वाऽवरुन्धे ।
 "वेदिर्देवेभ्यो निलायत । तां वेदेनान्वविन्दन् । वे-
 देन वेदिं विविदुः पृथिवीम् । सा पंप्रथे पृथिवी
 पार्थिवानि । गर्भं विभर्ति भुवनेष्वन्तः । ततो य-
 जो जायते विश्वदानिरिति पुरस्तात्स्तम्बयजुषो
 वेदेन वेदिं समाष्टर्यनुविस्वै ॥ ६९ ॥ अथो यद्दे-
 दश्च वेदिश्च भवतः । मिथुनत्वाय प्रजात्यै । प्रजा-
 पतेर्वा एतानि श्मश्रूणि । यद्देदः । पत्न्या उपस्थ

"अन्वविन्दन् अनुक्रमेणालभन्त ॥ वेदं दृष्ट्वा वेद्याः संमार्जनं
 तस्य अनुविष्णे क्रमेण लाभाय भवति । त्रिष्टुब्पा । मन्त्रार्थस्तु—
 वेदेन दर्शनमेव वेदिं लब्धवन्तो देवाः पृथिवीं विस्तीर्णम् । अथ
 सा पृथिवी प्रथितवती पार्थिवानि च भूतानि ओषध्यादीनि ।

आस्यति । मिथुनमेव करोति । विन्दते प्रजाम् ।
 वेदः होताऽऽहवनीयांस्तृणत्रैति । यज्ञमेव तत्सं-
 तनोत्योत्तरस्मादर्धमासात् । तः संततमुत्तरेऽर्धमा-
 स आलभते ॥ ७० ॥ तं कालेकाल आगते यज-
 ते । "ब्रह्मवादिनो वदन्ति । स २ । अध्वर्युस्स्यात् ।
 यो यतो यज्ञं प्रयुक्ते । तदेनं प्रतिष्ठापयतीति । वा-
 ताद्वा अध्वर्युर्यज्ञं प्रयुक्ते । देवां गातुविदो गातुं वि-
 त्वा गातुमितेत्याह । यत एव यज्ञं प्रयुक्ते । तदेनं
 प्रतिष्ठापयति । प्रतितिष्ठति प्रजयां पशुभिर्यजमा-
 नः ॥ ७१ ॥

सैव भुवनेषु अन्तर्गर्भं हविर्लक्षणं निधति । ततः हविर्णमात्
 यज्ञो जायते । विश्वदानिः विश्वस्य श्रेयसो दाता । यज्ञा-विश्वस्या-
 निष्टस्य स्रण्डयिता भक्षयिता । आहवनीयात् स्तृणन् गच्छति याव-
 दुत्तरार्धमास आलभते कात्स्न्ये परिगृह्णाति । ततः कालेकाले या-
 गाहे आगते तं यज्ञं यजते आराधयति ॥

"ब्रह्मवादिन इत्यादि ॥ यतः यज्ञं प्रयुक्ते तत् तत्रैव यः
 प्रतिष्ठापयति स एवाध्वर्युः स्यात् भवितुमर्हतीति ब्रह्मवादि-
 नो वदन्ति । कुत तर्हि अध्वर्युं यज्ञं प्रयुक्ते ? इत्याह—वाताद्वा
 इति । वात वायु सर्वपरिस्पन्दाश्रय क्रियाशक्तिरीश्वरस्य, तन
 आदाय यज्ञं प्रयुक्ते 'देवा गातुविदः' * इति समिष्टयजुर्होममन्त्रे

तिष्ठतीमे लोका गमयति द्यौर्वृष्टिमेवावरुन्धे
पर्यधत्था इत्याह समिष्ट्यै भागधेयं घत्तमित्याह
वा इधमसंवृश्नान्यनुवित्त्यै लभते यजमानः ॥९॥

'यो वा अयथादेवतं यज्ञमुपचरति । आ देव-
ताभ्यो वृश्चयते । पार्ष्णीयान्भवति । यो यथादेवतम् ।
न देवताभ्य आवृश्चयते । वसीयान्भवति । वारुणो
वै पाशः । इमं विप्यामि वरुणस्य पाशमित्याह ।
वारुणपाशादेवैर्ना मुञ्चति । सवितृप्रसृतो यथादेव-
तम् ॥ ७२ ॥ न देवताभ्य आवृश्चयते । वसीया-

'वति धा ' इति वचनात् । यतः प्रयुज्यते तत्रैव यज्ञ प्रति
ष्ठापयति । ततः प्रजया पशुभिश्च यजमानः प्रतिष्ठितो भवति ॥

इति नवमोऽनुवाक

'यो वा इत्यादि ॥ यो यस्य देवता तद्यथादेवत, स्वया दे-
वताया यज्ञ यो नोपचरति स देवताभ्य आवृश्चयते पापतरश्च
भवति । विपर्यये विपर्यय । वसीयान् वसुमत्तर । 'विन्मतो
ल्लूङ् ' २ ' इति टिलोप । इदानीं ता देवता दर्शयति—वा-
रुणो वा इति । 'इमं विप्यामि ॥' इति पतञ्जालोक्तपाशविमोचन

न्भवति । धातुश्च योनौ सुकृतस्य लोक इत्याह ।
 अग्निर्वै धाता । पुण्यं कर्म सुकृतस्य लोकः । अ-
 ग्निरेवैनौ धाता । पुण्ये कर्मणि सुकृतस्य लोके द-
 धाति । स्योनं मे सह पत्या करोमीत्याह । आ-
 त्मनश्च यजमानस्य चानात्त्यै संत्वार्य । 'समायुषा
 संप्रजयेत्याह ॥ ७३ ॥ आशिपमेवैतामाशास्ते पू-
 र्णपात्रे । अन्ततोऽनुष्टुभा । चतुष्पद्वा एतच्छन्दः
 प्रतिष्ठितं पत्न्यै पूर्णपात्रे भवति । अस्मिन्लोके
 प्रतितिष्ठानाति । अस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति ।

सवित्राऽनुज्ञात एव यथादेवतमुपचरति ततः एना पत्नी वरुण-
 पाशात् मुञ्चति । अनार्यै अलण्डनाय । यत्ते 'अन उपस-
 र्गात' इति तत्त्वम् । सन्त्राय नित्य सङ्ख्याय 'सह' इति
 मन्त्रपदात् ससाधनक्रियावदुपसर्गात् भावप्रत्ययः ॥

'समायुषेति पूर्णपात्रानयने पतयाः जपः ॥ पूर्णपात्रविषयां
 एतामाशिपमाशास्ते । अनुष्टुमेति । 'समायुषा' इत्यनया । प-
 तयाः पूर्णपात्रे इदं चतुष्पद् अनुष्टुप् छन्दः प्रतिष्ठितमवस्थितं
 भवति यतः, तस्याभिप्रायं धूम—अस्मिन् लोके प्रतितिष्ठो
 भूषामं दक्षिणेनाभिप्रायेण तत्तया क्रियते, तस्मात् पत्नी अस्मिन्
 लोके प्रतितिष्ठति अनेन कर्मणा । अथो अपि न सर्वं वा-
 द्यम् अनुष्टुप्तेव मुख्यत्वात् । किञ्च—एतस्मादेव कारणात् चागेव

ध्रुवाननपगान्कुर्विति पुरस्तात्प्रत्यश्चमुपगूहति । त-
स्मात्पुरस्तात्प्रत्यश्चशूद्रा अवस्यन्ति । स्थविमत
उपगूहति । अप्रतिवादिन एवैनान्कुस्ते । 'धृष्टिर्वा
उपवेपः । शुचर्तो वज्रो ब्रह्मणा सशशितः । यो-
पवेपे शुक् । साऽमुमृच्छतु यं द्विष्म इति ॥७७॥
अथास्मै नाम गृह्य प्रहरति । निरमुं नुद ओकसः ।
सपत्नो यः पृतन्यति । निर्वर्धयेन हविषा । इन्द्र

रु वा । किञ्च—नः अस्माकं प्रजादिकं उपविद्धि मर्षये प्रापय ।
विपेः जोहोत्यादिकस्य छन्दसश्शपो बुरु । किञ्च—अस्मदीयान्
द्विपदश्चतुष्पदश्च ध्रुवान् नित्यान् अनपगान् अस्मान् अनपगत-
चित्तांश्च कुरु । द्विपद इत्यत्र 'द्वित्रिभ्यां पाहन्' इति उत-
रपदान्तोदात्तत्वम् । स्वामिनः अग्रतः प्रतिपुलाः शूद्राः भवस्यन्ति
अवतिष्ठन्ते चिकीर्षवः । स्थविमत इति । स्थव्यत् प्रदेसादारम्य ।
अप्रतिवादिन. अस्याग्रे प्रतिवदितुमममर्षान् शूद्रान्करोमि ॥

'धृष्टिर्वा इति ॥ अयमुपवेपः धृष्टिः पर्यणशील. गुणा ता
वेन क्रतुः प्राप्तः वज्रः वज्रस्थानीयः ब्रह्मणा यन्त्रेण संग्रिनः
तीक्ष्णीकृतः । तस्मादभिचरिता चेत् या उपवेपे बुरु दीप्तिः सा
अमुं एतज्जामानं क्रच्छतु गच्छतु यं द्विष्म इति अनेन म-
न्त्रेण उपगूहन् क्रत्वा 'निरमुं नुदः' इत्यग्रे पदरत्नमुपवेपम् । ति-
स्रोऽप्यनुष्टुभ एताः । हे उपवेप ! अमुं एतज्जामानं अस्मच्छदं
ओकसः गृहात् निर्नुदः निष्पृज्य नु । अनेन यः अ-

मुखं विमृष्टे । अवभृथस्यैव रूपं कृत्वोत्तिष्ठति ॥

सवितृप्रसूतो यथादेवतं प्रजयेत्याह

सिञ्चन्मृष्ट एकं च ॥ १० ॥

'परिवेषो वा एष वनस्पतीनाम् । यदुपवेपः ।
य एवं वेद । विन्दते परिवेष्टारम् । तमुत्करे । ^२यं
देवा मनुष्येषु । उपवेपमधारयन् । ये अस्मदप-
चेतसः । तान् अस्मभ्यमिहाकुरु । उपवेपोऽपविद्धि नः ॥
७६ ॥ प्रजा पुष्टिमथो धनम् । द्विपदो नश्चतुष्पदः ।

दिना तस्मादेवमुक्तमिति । अवभृथस्थानीयं मुखविमानेन कृत्वा
उत्तिष्ठति पत्नी ॥

इति तृतीय तृतीये दशमोऽनुवाक

'परिवेषा वा इति ॥ परिवेषः परितो व्याप्य तर्पयिता ।
उपवेपः शाखामूलमन्मा काष्ठविशेषः । एव वेदिता तर्पयितार
लभते । त उत्करे 'पुरस्तात् प्रत्यञ्च उपगूहति' इति सचध्यते ॥

य देवा इति द्वे अनुष्ठभौ ॥ मन्त्रार्थस्तु—यत्वा देवा मनुष्येषु
मनुष्यार्थं यज्ञसिद्धये उपवेपमधारयन् उत्पादितवन्तः । स त्व
दे उपवेपः ! ये अस्मत् अपचेतसः अपगतचित्ता अपरक्तमनस
तान् अस्मभ्य इह कर्मेण अग्रत आविष्कुरु विधेयान् कु-

ध्रुवाननपगान्कुर्विति पुरस्तात्प्रत्यश्चमुपगूहति । त-
स्मात्पुरस्तात्प्रत्यश्चशूद्रा अवस्यन्ति । स्थविमत
उपगूहति । अप्रतिवादिन एवैनान्कुरुते । 'धृष्टिर्वा
उपवेपः । शुचर्तो वज्रो ब्रह्मणा संशितः । यो-
पवेपे शुक् । साऽमुमृच्छतु यं द्विष्म इति ॥ ७७ ॥
अथास्मै नाम गृह्य प्रहरति । निरमुं नुद ओकसः ।
सपत्नो यः पृतन्यति । निर्वाध्येन हविषा । इन्द्र

रु वा । किञ्च—नः अस्माकं प्रजादिकं उपविद्धि समीपे प्रापय ।
विपेः नौहोत्यादिकस्य आन्दसशपो लुक् । किञ्च—अस्मदीयान्
द्विपदश्चतुष्पदश्च ध्रुवान् नित्यान् अनपगान् अस्मासु अनपरक्त-
चित्तांश्च कुरु । द्विपद इत्यत्र 'द्वित्रिम्या षाद्व' इति उत्त-
रपदान्तोदात्तत्वम् । स्वामिनः अग्रतः प्रतिमुखाः शूद्राः अवस्यन्ति
अवतिष्ठन्ते चिकीर्षवः । स्थविमत इति । स्थूलात् प्रदेशादारम्य ।
अप्रतिवादिन अस्याग्रे प्रतिषदितुमसमर्थान् शूद्रान्करोति ॥

'धृष्टिर्वा इति ॥ अयमुपवेपः धृष्टिः धर्षणशीलः शुचा ता-
पेन ऋतः प्राप्तः वज्रः वज्रस्थानीयः ब्रह्मणा मन्त्रेण संशितः
तीक्ष्णीकृतः । तस्मादभिचरिता चेत् या उपवेपे शुक् दीप्तिः सा
अमुं एतन्नामानं ऋच्छतु गच्छतु यं द्विष्मः इति अनेन म-
न्त्रेण उपगूहनं कृत्वा 'निरमुं नुदः' इत्यग्रे प्रहरत्युपवेपम् । ति-
स्त्रोऽप्यनुपुम एताः । हे उपवेप ! अमुं एतन्नामानं अस्मच्छतुं
ओकसः गृह्यात् निर्नुदः निष्टप्य नुदः । लेप्स्यम् । यः अ-

एणं परांशरीत् । इहि तिस्रः परावतः । इहि पञ्च-
जना अति । इहि तिस्रोऽति रोचना यावत् । सू-
र्यो असद्विवि । परमां त्वा परावतम् ॥ ७८ ॥ इ-
न्द्रो नयतु वृत्रहा । यतो न पुनरायसि । शश्वती-
भ्यस्समाभ्य इति । त्रिवृद्वा एष वज्रो ब्रह्मणा
संशितः । शुचैवैनं विद्धा । एभ्यो लोकेभ्यो

स्माक सपन्नः भूत्वा पृतन्यति सग्रामं करोति निर्वाधेन उ-
त्कृष्टव्येन उपवेषाख्येन हविषा, यद्वा—निर्बाधनसाधनेन । करणे
ठत्य । एणं एनम् । छान्दसं णत्वम् । अस्मद्देव्य इन्द्र परा-
शरीत् अपुनरावृत्तं नाशयतु । इहि परावतं परतरान् देशान्
लोकत्रयलक्षणान् देवपितृमनुष्यलक्षणगतीर्वा अति अतीत्य गच्छ,
पञ्चजनायातीहि । ब्राह्मणादयो निषादपञ्चमा पञ्चनना, पञ्च
भूतानीत्येके । तिस्रः रोचना दीप्तिमतं अग्निविद्युदादित्यान्
अतीहि । यावत् सूर्यः दिवि असत् स्थात् । लेख्याङ्गम ।
परमा त्वेति । परमा परावतं दूरम् । पूर्ववद्वति । इन्द्रः त्वा नयतु
प्रापयतु वृत्रहा वृत्रं हतवान्, यतो नीतस्त्व न पुनरायसि ना-
गच्छसि । इ गतो भौषादिक । शश्वतीभ्यः अक्षीणाभ्यः स
माभ्यः सवत्सरेभ्यः परं नयति ॥

‘त्रिवृद्वा इत्येतेषां ब्राह्मणम् ॥ एषः उपवेषः त्रिवृत् नव
भारो वज्रः ब्रह्मणा च संशितः, तस्मात् ईदृशेनानेन एनं देव्य
शुचा विद्धा तापयित्वा लोकेभ्यश्च निर्मुक्तं तत् वज्रेण व्र

निर्णुद्यं । वज्रैण ब्रह्मणा स्तृणुते । इतोऽसाववधि-
ष्मामुमित्याहु स्तृत्यै । यं द्विष्यात्तं ध्यायेत् । शु-
चैवैनमर्पयति ॥ ७९ ॥

नो द्विष्म इति परावर्तमर्पयति ॥ ११ ॥

प्रत्युष्टं दिवश्चिदल्पमयज्ञो घृतं च देवासुरास्त
एतमिन्द्र आपो देवीरग्निना विष्णिष्या अथ स्रुचौ
यो वा अयथादेवतं परिवेषो वा एकादश ॥ ११ ॥

प्रत्युष्टमयज्ञ एषा हि विश्वेषां देवानामूर्जा पृ-
थिवीमथो रक्षसां तां प्रजातिं द्वाभ्यां तं कालेका-
ले नवस्तप्नतिः ॥ ७९ ॥

प्रत्युष्ट-शुचैवैनमर्पयति ॥

हरिः ओम् ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु.

क्षणा च स्तृणुते छदयति मारयति वा । इतोऽसाववधिष्मा-
मुमिति च द्वौ मन्त्रौ । अत्रामुमित्यस्य नामग्रहणे यं द्विष्यात् तं
ध्यायेत् एनं शुचा प्राप्तं करोति ॥

इति भट्टभास्करमिश्रविरचिते यजुर्वेदभाष्ये ज्ञानयज्ञाख्ये

तृतीयेऽष्टके तृतीयप्रश्नसप्तमाप्तः,

समाप्तं परोद्भाषिकम्.

श्री

चतुर्थप्रपाठकप्रारम्भः.

हरिः ओम् ॥ ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभते । क्षत्र-
यं राज्ञ्यम् । मरुद्भ्यो वैश्यम् । तपसे शूद्रम् ।
तमसे तस्करम् । नारकाय वीरहणम् । पाप्मने

हरिः ओम्

अस्ति पुरुषमेव पञ्चाह । तस्मैते पुरुषा पशव विधीयन्ते—
ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभत इत्यादि ॥ चतुर्थ्यन्ता देवता । द्विती-
यान्ता पशव । ते च पर्याग्निकृता उत्सृज्यन्ते । वैश्वदेव काण्डम् ।
ब्रह्मणे ब्रह्मवर्चसाय ब्राह्मण ब्राह्मणातिवर्णन ब्रह्मवर्चस्वन्तम् ।
क्षत्राय क्षतात् प्रायकाय क्लाय राजन्य क्षत्रियनार्ति महाबलम् ।
'राज्ञोऽपत्ये नातिग्रहणम्' इति नापत्यमात्र राजन्य । मरुतो दे-
वाना विश तेम्य वैश्य वैश्यनातीयम्, उभयोर्विद्वत्वात् । तप-
रुच्छादिदृष्टहेतु तस्मै शूद्र शूद्रनातीय दुःखजीविनम् । तमस-
ध्वान्ताय तस्कर चोर, तम प्रियत्वात्तस्करस्य । 'तद्बृहतो करप-
त्यो चोरदेवतयो मुद्गलोपश्च' इति मुद्ग । नारकाय नरकाय ।
स्वार्थे विदादित्वादब् । नरकाध्यसाय वीरहण वेदिकाग्रच्युत्सादिन
नरकगामिना मुष्यम् । पाप्मने क्लीब अपगतपुस्त्य पापिष्ठम् ।
आक्रयाय सर्वत केव्रे अयोगू अशास्त्रीययोगात् स्वयमेव भ-
र्तार गृहीतवर्ती स्त्रीम् । आकारस्य छान्दस ऊकार । ऊष्ठा छान्दस ।

क्लीवम् । आक्रयायायोगम् । कामाय पुञ्चलम् ।
अतिकुष्टाय मागधम् ॥ १ ॥

गीताय सूतम् । नृत्ताय शैलूपम् । धर्माय
सभाचरम् । नर्माय रेभम् । नरिष्ठाय भी-

सा हि स्वयमेवात्मान दत्वा भर्तारं क्रीणाति । वर्णसंकरजोऽयो-
गुरिति केचिन् । कामाय इच्छायै पुञ्चलं साधारणस्त्री, सा हि
कामेन पुंसि चलति । पूर्ववच्छान्दस उकारः, ऊञ्चा । अति-
कुष्टाय^१ अतिक्षिप्ताय पुञ्चल्या अपि निन्दिताय मागधं मगधदेश
भवं निन्दिताचारं, द्वाङ्गण्यां वैश्येन जातो धूर्तो मागध इत्येके ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीये चतुर्थे
पुरुषमेधे प्रथमोऽनुवाकः.

—०—

गीताय गानाय सूतं क्षत्रियेण ब्राह्मण्या नातं गानजीविनम् ।
नृत्ताय शैलूपं अन्यस्मै स्वभार्याप्रदायिनं नर्तनजीविकम् । ध-
र्माय सभाचरं समाया नित्यं चरन्तं धर्मप्रवक्तारम् । नर्माय
रेभं मेधाविनं चादूक्षिकुशलम् । नरिष्ठायै कातरायै नरतमा न-
रिष्ठा कातरतमा, नृषु वा तिष्ठतीति नरिष्ठा अस्वतन्त्रा कातर-
तमा तस्यै भीमलं भीरुं चपल्यक्षमित्येके । इत्ययं 'स्वनहसोर्वा'
इत्यप् । कारि विकटाचारं नृत्यन्निव यो गच्छति हासयति च

^१ "कुटोये . . . सायं . . . तपि" इति पादान्तरम् ॥

मलम् । हसाय कारिम् । आनन्दाय स्त्रीपखम् ।
प्रमुदे कुमारीपुत्रम् । मेघायै रथकारम् । धैर्याय
तक्षाणम् ॥ २ ॥

श्रमाय कौलालम् । मायायै कार्मारम् । रू-
पाय मणिकारम् । शुभे वपम् । शरव्याया इपु-

ननान् । आनन्दाय प्रशस्तमुखाय स्त्रीपख स्त्रीणा नित्यसुहृद
निष्ठम् । छन्दस पत्वम् । प्रमुदे प्रकृष्टाय हर्षाय कुमारीपुत्रं दु-
हितु पुत्र प्रहर्षहेतुम् । मेघायै ग्रन्थार्थधारणशक्त्यै बुद्ध्यै रथ
कार रथस्य कर्तार निपुणमतिम् । धैर्याय तक्षाण वर्षकिं द-
दधातिनम् ॥

इति तृतीये चतुर्थे द्वितीयोऽनुवाकः .

श्रमाय शान्तये कौलालम् । स्वार्थिकोऽण् । य श्रमेणैव
जीवति । मायायै विचित्रकरणशक्त्यै कार्मार लोहकारम् । रू-
पाय शुक्लादिकाय मणिकार मणिकयादिविविधमणिसंस्कारकर्ता
रम् । शुभे शोभायै वपं वप्नारम् । पचाद्यच् । अधोवप्नारमिति
केचित् । शरव्यायै शरणशक्त्यै । व्याख्यात पदम्* । इपुसमू-
हाय वा । इपुकारं इपूणा सस्कर्तारम् । हेत्यै हिंसायै । 'अति-
गूति' इति क्तिन उदात्तत्वम् । धनकार धनुषा सस्कर्तारम् ।

कारम् । हेत्यै धन्वकारम् । कर्मणे ज्याकारम् ।
दिष्टाय रज्जुसर्गम् । मृत्यवे मृगयुम् । अन्तकाय
श्वनितम् ॥ ३ ॥

सन्धये जारम् । गेहायोपपत्तिम् । निरुक्त्यै
परिवित्तम् । आर्त्यै परिविविदानम् । अराध्यै दि-
धिपूपतिम् । पवित्राय भिषजम् । प्रज्ञानाय

कर्मणे ज्याकारम् । ज्या सस्कर्तार कारुणा कुशलम् । दिष्टाय
देवाय भविष्यतायै रज्जुसर्ग उद्वन्धक, स ह्यात्मविनिपाताय रज्जु
मृनति । कर्मण्यणि छन्दस कुत्वम् । मृत्यवे मरणाय मृगयुं
मृगाणा हन्तारम् । अन्तकाय प्राणापहारिणे श्वनितं श्वक्रीडा-
नीविन श्वभि नीत प्राप्त । छन्दस इत्यत्वम् । 'परादिश्छन्दसि'
इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

इति तृतीये चतुर्थे तृतीयोऽनुवाकः ।

सन्धये संपदन्धये जारं पारदारिक, स हि सपदधितारमपे-
क्षते । गेहाय वेश्मने उपपत्तिं प्रज्ञातजारम् । स हि तद्र-
तृष्टे तेनानुज्ञात एव ता मुञ्चे । निरुक्त्यै अलक्ष्यै परिवित्तं
यस्मात्पूर्वं कनीयान् उद्वन्धार्थ, स हि निरुक्तिगृहीतत्वात् भार्या
न विन्दते । 'विन्तेर्विघ्नश्च वित्तश्च' इति नत्वाभाव । 'सज्ञा-
यामनाचितादीनाम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । आर्त्ये दुःखाय

नक्षत्रदूरशम् । निष्कृत्यै पेशस्कारीम् । बलायो-
पदाम् । वर्णीयानूरुधम् ॥ ४ ॥

नदीभ्यः पौञ्जिष्टम् । ऋक्षीकाभ्यो नैषादम् ।
पुरुषव्याघ्राय दुर्मदम् । प्रयुज्य उन्मत्तम् । गन्ध-

परिविविदानं ज्येष्ठात्पूर्वमूदभार्यम् । ताच्छीलिकश्शानच्, व्य-
त्ययेन शप इत् । स हि ज्येष्ठपरिवर्जनेन भार्या विन्दमान-
निन्दिताचार दुःखभाजनं भवति । अराद्धयै असिद्धये दि-
धिपूषति ज्यायस्यामनूदाया कनीयसी पूर्वमूदं सा दिधिपू, तस्या-
पति, तस्यामनूदाया तस्य हि तया न कदाचिदप्यभ्युदयराद्धि ।
पवित्राय शोधनसमर्थाय भिषजं वैद्य, स हि शोधयति व्या-
धीन् । प्रज्ञानाय प्रकृष्टाय ज्ञानाय नक्षत्रदर्श सावत्सरं, स हि
ब्रह्मत्यादिकं गोळनिर्माणादि च प्रज्ञानेन पश्यति । निष्कृत्यै
निष्कृतिकरणशक्त्यै पेशस्कारीं सुवर्णकारस्त्रियम् । सा हि पेशसा
रूपाणां विचित्राणां निर्मातु- भार्या । बलाय उपदा, अत्र
मात्रमदानेन या कन्या गृह्यते, सा हि बलेनाभिभूयते । पुरु-
षुरागमाणकण्ठेत्येके । वर्णीय शूरादिगुणाय अनूरुधं परानु-
रोधेन निष्प्रयोजनं स प्रवर्तते स हि गुणवन्वित्यपराधीनो भ-
वति । कचिच्छान्दसमुपसर्गदीर्घत्वम् ॥

इति तृतीये चतुर्थे चतुर्थोऽनुवाकः.

नदीभ्यः पौञ्जिष्टं कैवर्तम्, यो नदीर्न मुञ्चति । ऋक्षीका-
भ्यः शून्यस्थलीभ्य । छान्दसं दीर्घत्वम् । नैषादम् । स्वा-

र्वाप्सराभ्यो ब्राह्म्यम् । सर्पदेवजनेभ्योऽप्रतिपदम् ।
अवेभ्यः कितवम् । इर्यताया अकितवम् । पिशा-
चेभ्यो विदलकारम् । यातुधानेभ्यः कण्टकका-
रम् ॥ ५ ॥

उत्सादेभ्यः कुब्जम् । प्रमुदे वामनम् । द्वाभ्य-

र्थिकोऽन् । स हि सर्वार्थशून्यः । पुरुषव्याघ्राय व्याघ्रवन्मू-
र्खाचारः पुरुषव्याघ्रः तस्मै दुर्मदं अस्थानपदम् । प्रमुद्गद्यः
प्रकर्षणं योद्धृभ्यः उन्मत्तं उन्मादिनं, स हि सर्वं प्रवाधते ।
गन्धर्वाप्सराभ्यः, अप्सरसां अन्त्यलोपशब्दसः । ब्राह्म्यं पति-
तसावित्रीकं त्रैवर्णिकेभ्यो निकृष्टम् । सर्पदेवजनेभ्यः सर्पेभ्यः, दे-
वानां गुणभूतेभ्यो गन्धर्वेभ्यश्च अप्रतिपदं अप्रतिपत्तारं मूढम् ।
कर्तरि कृप् । अवेभ्यः अवेभ्यः अन्नेभ्यः । अन्त्यलोपशब्-
दसः । कितवं द्यूतसक्तं अन्नार्थितया । इर्यताये इरा अन्न
तत्र साधु इर्यः तद्वावाय अकितवं कितवसदृशम्, स ह्यन्नसगृ-
ह्णो भूयासमिति कितववद्वर्तते । पिशाचेभ्यो विदलकारं विद-
लमयाना कर्तारम् । विदलमूले पिशाचा इत्याहुः । पिशाचक-
ल्पो वा विदलकारः । यातुधानेभ्यो रक्षोभ्यः कण्टककारं
मुच्यादिकारी शिखी यातुधानवत् क्षुद्रोपद्रवकारी ॥

इति तृतीये चतुर्थे पञ्चमोऽनुवाकः.

उत्सादेभ्यः शरीरक्लेशेभ्यः कुब्जं वक्रापरार्द्धं, यस्य सर्वं

स्वामम् । स्वप्नायान्धम् । अधर्माय वधिरम् ।
 संज्ञानाय स्मरकारीम् । प्रकामोद्यायोपसदम् ।
 आशिंक्षायै प्रश्रिनम् । उपशिक्षायां अभिप्रश्रि-
 नम् । मर्यादायै प्रश्रविवाकम् ॥ ६ ॥

अवयवा अविधेयाः । प्रमुदे प्रकृष्टाय हर्षाय वामनं हस्वाङ्गम्,
 स हि लघुकायत्वात् प्रदृष्टो भवति । द्वाभ्यः चक्षुरादिभ्यः
 स्नामे रोगिणम्, द्वाराणा शक्तिर्हेन्यात् रोगी भवति । स्वप्ना-
 यान्धं हीनचाक्षुर्ज्ञानं, स्वप्ने हि सर्वे तादृशा । अधर्माय
 वधिरं श्रोत्रज्ञानशून्यं, स ह्यधर्मबहुलः । संज्ञानाय सम्यग्बोधाय
 स्मरकारी या स्त्री मन्तौषधादिभिः भर्तृससवनकारिणी कुशलबु-
 ङ्दि । प्रकामोद्याय निष्प्रयोजनं बहुमलपिने । 'वदस्सुपि
 न्यप्' इति न्यप् । उपसद असत्यपि प्रयोजने उपसदन
 शील उपसत्, स हि बहुप्रत्ययी पार्श्ववातस्त्विर्भवति । 'स-
 त्सूद्विप' इति क्विप् । आशिंक्षायै अल्पशिक्षा आशिक्षा त्वय
 मभ्यूहः । 'शिक्ष विद्योपादाने' 'गुरोश्च हल' इत्याकारः । तस्यै
 प्रश्रिनं अभियोक्तारम् । उपशिक्षायै उपेत्य गुरुन्या तमी
 चीना शिक्षा तस्यै अभिप्रश्रिनं उत्तरवादिनं पृष्टस्योपरि पुनः
 प्रश्न अभिप्रश्नः । मर्यादायै शास्त्रव्यवस्थायै प्रश्रविवाकं प्राड्वि-
 वाक निर्णेतारम् ॥

इति तृतीये चतुर्थं पद्योऽनुवाकः .

ऋत्यै स्तेनहृदयम् । वैरहत्याय पिशुनम् । वि-
वित्यै क्षत्तारम् । औपद्रष्टाय संग्रहीतारम् । बला-
यानुचरम् । भूम्ने परिष्कन्दम् । प्रियाय प्रियवादि-
नम् । अरिष्ट्या अश्वसादम् । मेधाय वासःपल्लू-
लीम् । प्रकामाय रजयित्रीम् ॥ ७ ॥

भायै दार्वाहारम् । प्रभाया आग्नेन्धम् । नाक-

ऋत्यै इत्ये ऋतीयते 'इन् सर्वधातुम्यः' इतीन्त्ययः । स्ते-
नहृदयं स्तेयप्रधानहृदयम् । वैरहत्याय वीरहत्यायुक्तो वीरहा तदा
वाय पिशुनं गोपनीयानां प्रकाशयितारम् । विवित्यै विवेकाय क्षत्तारं
रान्तस्थानीयमन्तिमुख्यम् । औपद्रष्टाय उपद्रष्टा प्रत्यवेक्षिता त-
दावाय । अन्यलोपश्चादसः । उद्रावादिर्द्रष्टव्यः । संग्रहीतारं
भाण्डागाराभ्यक्षं करसङ्ग्रहकारिणं वा । बलाय भनुचरं सेव-
कम् । भूम्ने महत्त्राय परिष्कन्दं, परिचारकम् । वीणावादिनमित्येके ।
प्रियाय प्रियवादिनम् । गतम् । अरिष्ट्यै आर्हसाय अश्वसादं
अश्वारोहिणम् । मेधाय यज्ञाय शोधनाय वासःपल्लूलीं वामसः
शोधयित्रीं रनकस्त्रियम् । प्रकामाय प्रकृष्टाय कामाय रजयित्रीं
रजयित्रीं वाससाय । चित्रकारिणीमित्येके । छन्दसोऽनुनासिकलोपः ॥

इति तृतीये चतुर्थे सप्तमोऽनुवाकः.

भायै लिपे दार्वाहारं इन्धनानामाहारम् । प्रभायै प्रकृ-
ष्टलिपे आग्नेन्धं, यो भूत्यर्थमाग्निमन्धे । कर्मण्यणन्तात् स्वार्थि-

स्य पृष्ठायाभिपेक्षारम् । ब्रध्नस्य विष्टपाय पात्रनि
र्णैगम् । देवल्लोकार्य पेक्षितारम् । मनुष्यलोकार्य
प्रकरितारम् । सर्वेभ्यो लोकेभ्य उगसेक्षारम् ।
अवत्यै वधायोपमन्थितारम् । सुवर्गाय लोकार्य
भागदुर्घम् । वर्षिष्ठाय नाकाय परिवेष्टारम् ॥८॥

कोऽण् । नाकस्य पृष्ठाया अविद्यमानदुस्तस्य स्थानस्य यत्पृष्ठं
प्रधानभूत स्थान तस्मै अभिपेक्षार स्नापकम् । ब्रध्नस्य वि
ष्टपाय आदित्यस्य लोकाय पात्रनिर्णैगं पात्राणा निर्णैक्षारम् ।
'किन्प्रत्ययस्य कु' इति कुत्वम्, करणे वा घञ् । देव-
लोकाय पेक्षितार प्रशान्तस्य वैरस्य उत्पापयितारम् । पिश
अवयवे । देवलोकेऽपि हि वैर जनयति साधकानाम् । मनुष्यलो
काय प्रकरितार स्निग्धाना वैरस्योत्पादनेन विष्टेपयितारः ॥ हि
मूरस्वभावो भवति । सर्वेभ्यो लोकेभ्यः उपसेक्षारं वैरस्य
शमयितार, तस्य सर्वलोकोपेक्षितत्वात् । अवस्य वधाय कृच्छ्रा
पत्तिलक्षणवधाय उपमन्थितारं स्वयमुपेत्य वैरस्य जनयितार, वै-
रस्यावर्तिजनकत्वात् । सुवर्गाय लोकाय भागदुर्घं, भागाह
तार कर्पकेभ्य । 'दुह कञ्यश्च' इति कप् । वर्षिष्ठाय मवृ
द्धतमाय नाकाय सुखस्थानाय परिवेष्टारं भोजयितारम् ।
विपल् व्यासौ ॥

इति तृतीये चतुर्थे अष्टमोऽनुवाकः .

अर्मेभ्यो हस्तिपम् । जवायांश्चपम् । पुष्ट्यै
गोपालम् । तेजसेऽजपालम् । वीर्यायाविपालम् ।
इरायै कीनाशम् । कीलालाय सुराकारम् । भद्रा-
य गृहपम् । श्रेयसे विन्धम् । अध्यक्षायानुक्षन्ता-
रम् ॥ ९ ॥

मन्यवेऽयस्तापम् । क्रोथाय निसुरम् । शोका-

अर्मेभ्यः गतिविशेषेभ्यः हस्तिपं गजारोहिणम् । जवाय
वेगाय अश्वपं अश्वानां पातारम् । पुष्ट्यै गोपालं गवां पाल-
यितारं, गावो हि पुष्टिहेतवः । तेजसे अजपालं अनानां
पालयितारं, अना हि तेजस्विनः हविष्मन् । वीर्याय अवि-
पालं अवीनां पालयितारं वीर्यजत्वाद्वीनां 'वीर्याद्वचमृज्यन्तः'* इति ।
इरायै अन्नाय कीनाशं कर्षकं, सदा स्वीकारिणमित्यन्ये । की-
लालाय पुराणाय वारिणे सुराकारं सुराया उत्पादयितारम् ।
भद्राय कल्याणाय गृहपं गृहाणां पालयितारं दौवारिकम् ।
श्रेयसे अभ्युदयाय विन्धं राज्ञो धनस्य पालकम् । अध्यक्षाय
प्रत्यक्षकरणाय अनुक्षत्तारं सतुरन्तरं आव्यवप्रत्यवेक्षिणं राज्ञः ॥

इति तृतीये चतुर्थे नवमोऽनुवाकः.

मन्यवे क्रोधनन्मने दीप्तये अयस्तापं अयस्तापयितारम् ।
क्रोथाय निसरं वद्वानां वह्निर्निस्तारयितारम् । वचकारिणमेके।

याभिस्रम् । उत्कूलविकूलाभ्यां त्रिस्थिनम् । योगाय योक्तारम् । क्षेमाय विमोक्तारम् । वपुषे मानस्कृतम् । शीलायाञ्जनीकारम् । निर्ऋत्यै कोशकारीम् । यमायासूम् ॥ १० ॥

यम्यै यमसूम् । अथर्वभ्योऽवतोकाम् । संव-

श्रीकायाभिसरं रथपुरस्सरम् । उत्कूलविकूलाभ्यां कासितादधिकलाभः उत्कूल, कासिताशो विकूल, ताभ्या त्रिस्थिनं त्रिषु स्थितशरीरवन्तं विकलशरीरितया रथमारुह्यैव यो गच्छति । योगाय अलब्धलाभाय योक्तारं रथस्य । क्षेमाय लब्धपालनाय विमोक्तारं रथस्यैव । वपुषे रूपकान्त्ये मानस्कृतं केशरचनाकारिण, धर्मकारिणमेके । स्वार्धिक्षेऽण् । शीलाय स्वभावाय अञ्जनीकारं अक्ष्णोरञ्जयितार, तेन हि अक्ष्णोस्स्वभावलाभः । स्युटि छन्दस ईकारः । च्वा वा ईकारः । शलाका वा अञ्जनी । निर्ऋत्यै पापदेवतायै कोशकारीं ताम्रलोहध्मात्रीं स्त्रियम् । यमाय प्राणहारिणे असूं सूतिरहिता स्त्रियम् । क्विन्तेन बहुव्रीहौ 'न्मुम्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

इति तृतीये चतुर्थे दशमोऽनुवाकः ।

यम्यै यमस्य स्त्रियै यमसूं पुत्रयमळप्रसविनीम् । अथर्वभ्यः अभिचारप्रश्नेभ्यः शास्त्रविशेषेभ्यः अवतोकां गर्भविस्त्रा-

वत्सरायं पर्यारिणीम् । परिवत्सरायाविजिताम् ।
 इदावत्सरायापस्कद्वरीम् । इद्वत्सरायातीत्वरीम् ।
 वत्सराय विजर्जराम् । सर्व्वत्सराय पलिक्रीम् ।
 वनाय वनपम् । अन्यतोऽरण्याय दावपम् ॥११॥

विणीं स्त्रियम् । संवत्सराय बार्हस्पत्ये युगे पञ्चवर्षे प्रथमा
 दीनां संवत्सरादय आख्याः पर्यारिणीं प्रसवकालातिक्रमेण या
 प्रसूते । जननकालातिक्रमेण या गर्भे धत्ते इत्येके । स्त्रीयुंसो
 पर्यायेण प्रतिवर्षं यस्याः प्रमेयिते सेत्यपरे । परिवत्सराय
 द्वितीयाय अविजातां अप्रसविनीं द्वितीयप्रसवरहिताम् । इदा-
 वत्सराय तृतीयाय अपस्कद्वरीं गर्भपरिणामात्प्रागेव ध्वस्तगर्भाम् ।
 अपपूर्वात् स्कन्देरीणादिकः प्लरन् । इद्वत्सराय चतुर्थाय अ-
 तीत्वरीं अतिशयेन प्रसवकालात्यवशीलाम् । 'इण्णशिनि' इति
 करप् । वत्सराय पञ्चमाय विजर्जरां अप्रसूयैव जीर्णां ।
 सर्व्वत्सराय, सर छद्मगतीं छान्दसः खच्, यस्मिन् जगच्छादयति
 विधेयीकरोति तस्मै कालाय पलिक्रीं वृथा पलितां प्रथमवय-
 स्येव पलिताङ्गीम् । 'छन्दसि क्रमेके' इति छन्दसि क्रम् । वनाय
 वनपं वनस्य पातारम् । अन्यतोऽरण्याय एकपार्श्वारण्याय पार्-
 श्वान्तरजनपदाय देशाय दावपं अरण्याग्निपातारम् ॥

इति तृतीये चतुर्थे एकादशोऽनुवाकः.

सरोभ्यो धैवरम् । वेशन्ताभ्यो दाशम् । उप-
 स्थावरीभ्यो वैन्दम् । नडुलाभ्यश्शौष्कलम् । पा-
 र्याय कैवर्तम् । अवार्याय मार्गारम् । तीर्थेभ्य आ-
 न्दम् । विपमेभ्यो मैनालम् । स्वनेभ्यः पर्णकम् ।
 गुहाभ्यः किरातम् । सानुभ्यो जम्भकम् । पर्वते-
 भ्यः किंपूरुपम् ॥ १२ ॥

सरोभ्यो धैवरं उभयतो जल बध्वा तितउना मत्स्यग्राहि-
 णम् । वेशन्ताभ्यः अलस्याङ्ग्य दाशं बळिशेन मत्स्यग्रा-
 हिणम् । नावाऽन्त मविश्य मत्स्यग्राहिणमेके । उपस्थाव-
 रीभ्यः तरुतीरादिपार्श्वोपस्थावरीभ्योऽङ्ग्य वैन्दं विन्दं जल तेन
 जीवतीति छन्दसोऽङ् । उडुबविदले तरु यो मत्स्यं गृह्णाती-
 त्यये । नडुलाभ्यः नळसमुत्तनलस्थिताभ्योऽङ्ग्य शौष्कलं बळि
 शनीवन, महामत्स्यानुत्थाप्य ग्रीहीतारमेके । पार्याय परतीरप्रभ-
 वाय जलाय कैवर्तं कूलं मत्स्याना पुर्ज्जरुत्य हन्तारम् । अ-
 वार्याय अपरतीरप्रभावाय मार्गार अन्तर्गले हस्ताभ्या मत्स्यमा-
 र्गणशीलम् । तीर्थेभ्यः अवतारेभ्य आन्द तीर्थं सामिपयन्त-
 वन्धनेन मत्स्यग्राहिणम् । सेतुबन्धनेनेत्येके । अदि बन्धने,
 अन्देन जीवतीति आन्द । विपमेभ्यः अतीर्यभूतेभ्य जलप-
 र्यन्तेभ्य मनाल जलजीविनम् । महानद्या यन्त्रजीविनमेके ।
 स्वनेभ्यः सशब्दाभ्योऽङ्ग्य पर्णकं सविष पर्णं जलस्योपरि
 स्थापयित्वा मत्स्यग्राहिणम् । स हि हस्तताडनसमुद्भूतशब्दसन्त्रा-
 सोत्थितार्न् गृह्णाति । गुहाभ्यः गह्वरेभ्य किरात पर्वतगुहावा-

प्रतिश्रुत्काया ऋतुलम् । घोषाय भूपम् । अ-
न्ताय बहुवादिनेम् । अन्ताय मूकम् । महसे
वीणावादम् । क्रोशाय तूणवध्मम् । आक्रन्दाय
दुन्दुभ्याघातम् । अवरस्पराय शङ्खध्मम् । ऋभु-
भ्योऽजिनसन्धायम् । साध्येभ्यश्चर्मणम् ॥ १३ ॥

सिनम् । सानुभ्यः पर्वतशिखरेभ्यः जम्भकं सानुचरम् । गात्रा-
णां नृम्भयितारमेके । पर्वतेभ्यः किपूहपं गायकं पर्वतवासिनम् ॥

इति तृतीये चतुर्थे द्वादशोऽनुवाकः.

प्रतिश्रुत्कायै प्रतिश्रुत्यै ऋतुलं देशराजवार्ताकथनशीलम् ।
मारब्धं सुष्ठु समापयितारमेके । घोषाय नादाय भूपं अनिवद्ध-
प्रलापिनं वृथा घोषसारम् । अन्ताय अन्तवते शब्दाय बहु-
वादिनं अतिदुर्भाषणकुशलं मञ्जिति वक्तव्यावक्तव्यानाम् । अन्-
न्ताय अनिष्ठितशब्दाय मूकं अप्रतिवक्तारं वक्तव्यानाम् । महसे
पूजिताय शब्दाय वीणावादं वीणावादनकुशलम् । क्रोशाय म-
हाशब्दाय तूणवध्मं मुरवस्य ध्मातारम् ध्माशब्दस्य 'आतोऽनुपसर्गे
कः' । वंशवादिनेमेके । आक्रन्दाय समन्तात् घोषण्याय दुन्दु-
भ्याघातं पटहस्य वादयितारम् । अवरस्पराय अवरोपि परः
प्रकृष्टो यस्मिन् शब्दे सति, छन्दसं सत्वम् । यद्वा—अवरानपि स्पृ-
णोति प्रीणयतीति अवरस्परः शब्दः सर्वेषां हर्षहेतुः तस्मै श-
ङ्खध्मं शङ्खस्य ध्मातारम् । ऋभुभ्यः देवविशेषेभ्यः कालमन्त्रान-

वीभृत्सायै पौलकसम् । भूत्यै जागरणम् । अ-
भूत्यै स्वपनम् । तुलायै वाणिजम् । वर्णाय हिर-
ण्यकारम् । विश्वेभ्यो देवेभ्यस्सिध्मलम् । पश्चा-
दोपायं ग्लावम् । ऋत्यै जनवादिनम् । व्यृद्ध्या
अपगल्भम् । संशराय प्रच्छिदम् ॥ १४ ॥

हेतुभ्यः अजिनसन्धायं चर्मचौरसन्धाननीविनम् । साध्येभ्यः देववि-
शेषेभ्यः कालसाद्रुण्यहेतुभ्यः चर्मणं कपायं पाययित्वा चर्मणां
मार्दवकारिणम् । आ अभ्यासे, पूर्ववत्कः ॥

इति तृतीये चतुर्थे त्रयोदशोऽनुवाकः.

वीभृत्सायै पौलकसं अतिनिकृष्टं जातिम् । भूत्यै अभिवृ-
द्धये जागरणं प्रबोधशीलं अवहितम् । अभूत्यै स्वपनं प्रमा-
दभूयेष्टम् । तुलायै परिच्छेदविशेषाय वाणिजं तुलामूत्रनीवि-
नम् । वर्णाय वाणिजः स्वार्थिकोऽण् । वर्णाय हिरण्यकारम् ।
गतम् । विश्वेभ्यो देवेभ्यः सिध्मलं कुष्ठरोगिणम्, तत्कोपज-
न्यत्वात्तस्य । 'सिध्मादिभ्यश्च' इति लप् । पश्चादोपायं कुष्ठ-
व्यतिरिक्ताय देहदोषाय ग्लावं नित्यकृशवपुषं, तज्जन्यत्वात्का-
र्यस्य । ग्लावतेः क्तिन्नन्तात् मत्वर्थादो वकारः । ऋत्यै अरु-
णाय आर्तताय जनवादिनं जनानां परिवदनशीलम् । व्यृद्धये
ऋद्धयभावाय अपगल्भं अपगतघाष्ट्यं लज्जामूकम् । संशराय
संकीर्णत्वाय मर्धत्वाय प्रच्छिदं प्रकर्षेण भेत्तारं शल्यान्वमुद्धर्ताम् ॥

इति तृतीये चतुर्थे त्रयोदशोऽनुवाकः.

हसाय पुंश्चलूलमालभते । वीणावादं गणकं
गीताय । यादसे शाबुल्याम् । नर्मय भद्रवतीम् ।
तूणवृध्मं ग्राम्ण्यं पाणिसंघातं नृत्ताय । मोदाया-
नुक्रोशकम् । आनन्दाय तलवम् ॥ १५ ॥

अक्षराजाय कितवम् । कृताय सभाविनम् ।

हसाय निन्दितहासाय पुंश्चलूं पुंश्चलीम् । व्याख्यातेयम् * ।
पुनरालभतिग्रहणं विस्मरणशील्यनामनुग्रहार्थम् । वीणावादं वीणा
वादनशीलं गणकं श्रुतिस्वरमण्डलादिगणनविदं च गीताय । अत्रेयं
प्रक्रिया—यत्र एकस्यै देवतायै एकः पशुरालम्प्यते तत्र देवता प्र-
थमं निर्दिश्य पशुं विदधाति । यत्र त्वेकस्यै देवतायै अनेक-
पश्वालम्भः तत्र सर्वान् पशून् स्वरूपेण दर्शयित्वा पश्चाद्देवता
विदधाति । यथा—'वीणावादं गणक गीताय, तूणवृध्मं ग्राम्ण्यं
पाणिसंघातं नृत्ताय, प्राणमपानं व्रानमुद्गानं समानं तान्वायवे,
अथैनानरूपेभ्यः' इति । यादसे आहाय शाबुल्यां श्वित्रशब-
लशरीराम् । वर्णान्यत्वं छान्दसम् । भावप्रत्ययान्तान्मत्वर्थोऽकारः ।
श्वित्रिणी हि यादांतीव भीतिं जनयति । तादृशभर्तृमतीमेके । नर्मय
त्रिपवचनाय भद्रवतीं भद्रलक्षणयुक्तशरीराम् । मोदाय हर्षाय
अनुक्रोशकं गणमध्ये जनानामाह्वतारं हृष्टान्तरात्मानम् । आनन्दाय
तलवं काहल्यदिपूदनम् । मुखवाद्यकारिणमेके ॥

इति तृतीये पतुर्थे पञ्चदशोऽनुवकः.

अक्षराजाय कितवं किं तवेति वर्तमानं धूर्तम् । कृताय युगाय

त्रेताया आदिनवदर्शम् । द्वापरायं वहिस्सदंम् ।
 कलये सभास्थाणुम् । दुष्कृताय चरकाचार्यम् ।
 अध्वने ब्रह्मचारिणम् । पिशाचेभ्यस्सैलगम् । पि-
 पासायै गोव्यच्छम् । निर्ऋत्यै गोघातम् । क्षुधे
 गोविकर्तम् । क्षुत्तृष्णाभ्यां तम् । यो गां विकृन्त-
 न्तं मासं भिक्षमाण उपतिष्ठते ॥ १६ ॥

सभाविनं सभावन्त द्यूताय सभायामधिष्ठातारम् । 'बहुल
 छन्दसि' इति विनि । त्रेतायै युगाय आदिनवदर्शं मया
 दाया देवनस्य द्रष्टार परीक्षकम् । आकारो मयादाया, दी-
 व्यते ल्युटि विनिमय, लघूपधगुणाभावश्च । द्वापराय युगाय
 वहिस्सदं वहिस्सदनशील स्वयमदीव्यन्त द्यूतज्ञम् । कलये यु-
 गाय सभास्थाणु अदेवनकालेऽपि सभा यो न मुञ्चति सभाया
 स्थाणुकल्प दीव्य[ति]दर्शनकुतूहली स्वयमज्ञ । दुष्कृताय दुष्टेन
 करणाय चरकाचार्यं वशनर्तनस्य शिष्यायितारम् । अध्वने ब्र-
 ह्मचारिणम् । पिशाचेभ्यः सैलगं य पथिकाना वस्त्राप्यप-
 हृत्य शैल गच्छति, व्यञ्जनविकारश्छन्दसः । पिपासायै गो-
 व्यच्छं गवा विवासयितार अपहर्तारम् । त्रासयितारमेवे । इच्छे-
 र्णविकार । घातन्तर वा । निर्ऋत्यै पापदेवतायै गोघातं
 कण्टकयष्टादिभि गवा मारयितारम् । क्षुधे गोविकर्तं गवा
 विशसितारम् । रुती छेदने । क्षुत्तृष्णाभ्यां नुमुसापिपासाभ्या-
 तम् । कं' यो गां विकृन्तन्तं मासं गवा विशसितार क्षु

भूम्यै पीठसर्पिणमालभते । अग्रयेऽसलम् ।
 वायवे चाण्डालम् । अन्तरिक्षाय वंशनर्तिनम् ।
 दिवे खलतिम् । सूर्याय हर्यक्षम् । चन्द्रमसे मि-
 रिरम् । नक्षत्रेभ्यः किलासम् । अद्वे शुक्लं पिङ्ग-
 लम् । रात्र्यै कृष्णं पिङ्गाक्षम् ॥ १७ ॥

स्पीडितं मांसं भिक्षमाणः भिक्षणेन हेतुना । हेतौ शानच् ।
 उपतिष्ठते उपसङ्गच्छति । सङ्गतिकरण आत्मनेपदम् ॥

इति तृतीये चतुर्थे षोडशोऽनुवाकः.

भूम्यै पीठसर्पिणं यो भगवतः दारुमयपीठावलम्बी भूम्यां
 सर्पिर्नि सजः । अग्रये असलं पीनांसम् । वायवे चाण्डा-
 लम् । स्वार्थिकोऽण् । अतिकोपनमेके । नडि कोपे । अन्तरिक्षाय
 वंशनर्तिनं वंशाग्रनृत्तजीविनम् । दिवे द्युलोकाय खलति के-
 शशून्यशिरसम् । सूर्याय हर्यश्वाय हर्यक्षं हरिताक्षम् । चन्द्र-
 मसे उद्गवाभिभविने मिर्मिरं पुनःपुनः मिरिहृष्टिम् । मी श्लेषणे
 यद्गुह्यं हलादिश्लेषाभावः, पचाद्यन्, कषिल्कादित्वात् ल-
 त्वाभावः । नक्षत्रेभ्यः श्वेतविन्दुतुल्येभ्यः किलासं कृष्णविन्दु-
 चितशरीरम् । अद्वे शुक्लं शुक्लदेहं पिङ्गलं पिङ्गाक्षम् । रात्र्यै
 कृष्णं कृष्णदेहं पिङ्गाक्षम् ॥

इति तृतीये चतुर्थे सप्तदशोऽनुवाकः.

वाचे पुरुषमालभते । प्राणमपानं व्यानमुदा-
नं संमानं तान् वायवे । सूर्याय चक्षुरालभते ।
मनश्चन्द्रमसे । दिग्भ्यश्श्रोत्रम् । प्रजापतये पुरु-
षम् ॥ १८ ॥

अथैतानरूपेभ्य आलभते । अतिह्रस्वमतिदी-
र्घम् । अतिकृशमत्यंशलम् । अतिशुक्लमतिकृ-
ष्णम् । अतिश्लक्ष्णमतिलोमशम् । अतिकिरिटम-

वाचे पुरुषं वाचः पूरकं शरीरम् । प्राणादीन् तस्मिन् श-
रीरे स्थितान् वायुवृत्तिभिदान् । सूर्याय चक्षुः तस्मिन्नेव श-
रीरे स्थितम् । चन्द्रमसे मनः । मनसः प्रथमनिर्देशं सर्वभ-
वृत्तिहेतुत्वेन तस्य प्राधान्यात् । दिग्भ्यः श्रोत्रं तत्रस्थम् । प्रजा-
पतये सर्वपुरुषसमष्टिभूताय पुरुषं शरीरानुप्रविष्टमात्मानम् ॥

इति तृतीये चतुर्थे अष्टादशोऽनुवाकः.

अथैतानियादि ॥ एतान् वक्ष्यमाणानतिह्रस्वादीन् पुरुषानरूपेभ्य
आलभते । यथा कुत्सितः पुत्रोऽपुत्रः, एष कुत्सितमात्रमत्रापि नञाऽ-
भिधीयते । अतिह्रस्वाद्यो गता । अतिकिरिटः अत्यल्पदन्तः ।
अतिदन्तुरः अत्युल्लतदन्तः । अतिमिर्मिरः अत्यर्थं निमेषान्नि-
मिषदृष्टिः । अतिमेमिष सदा विस्मरिताक्षः स्तब्धदृष्टिः । मिषे-
र्यद्वलुगन्तात् पचाद्यन् । आश्रायै बुद्धये ज्ञापि अन्वेषणेन

तिदन्तुरम् । अतिमिर्मिरुमतिमेमिपम् । आशायै
जामिमम् । प्रतीक्षायै कुमारीम् ॥ १९ ॥

ब्रह्मणे गीताय श्रमाय सन्धयै नदीभ्यं उंश्ता-
देभ्य ऋत्यै भाया अर्मेभ्यो मन्यवे यम्यै दशदश
सरोभ्यो द्वादश प्रतिश्रुत्कायै वीभश्तायै दशदश
हस्ताय सप्ताक्षराजाय त्रयोदश भूम्यै दश वाचे
पडथ नवैकान्न विंशतिः ॥ १९ ॥

ब्रह्मणे यम्यै नवदश ॥ १९ ॥ ब्रह्मणे—कुमारीम् ॥

हरिः ओम् ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

कृष्णयजुर्ब्राह्मणे तृतीयाष्टके

चतुर्थप्रपाठकस्समाप्तः.

अन्यस्मै दत्ता, विधवेत्यन्ये । या निवृत्ताधिकारा जामित्य भजते
ऊतदुहितेत्यपरे । प्रतीक्षायै प्रत्यागमनार्थिन्यै ऋद्धयै कुमारी अनूदा
कन्या, सा हि भर्तार प्रतीक्षते ॥

इति श्री भट्टभास्करमिश्रविरचिते तैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये

ज्ञानयज्ञाख्ये तृतीयेऽष्टके चतुर्थप्रपाठके

पुरुषोक्ते एकोनविंशोऽनुवाकः .

समाप्तश्च प्रपाठकः .

पञ्चमप्रपाठकप्रारम्भः.

हरिः ओम् ॥ 'सत्यं प्रपद्ये । ऋतं प्रपद्ये । अ-
मृतं प्रपद्ये । प्रजापतेः प्रियां तनुवमनातीं प्रपद्ये ।
इदमहं पञ्चदशेन वज्रेण । द्विपन्तं भ्रातृव्यमव-
क्रामामि । योऽस्मान् द्वेष्टि । यं च वयं द्विष्मः ।
भूर्भुवस्सुवः । हिम् ॥ १ ॥ सत्यं ददा ॥ १ ॥

अथ इष्टिहोत्रमारभ्यते । प्रानाषत्य काण्डम् । तत्र पुरस्तात्सामिधे-
नीना होता अन्तराऽऽहवनीयमुत्तर च प्रतीचीन गच्छन् नपति—
सत्यं प्रपद्ये इत्यादि ॥ वाचिक तथात्व सत्य, मानस तथात्व ऋतं,
द्विप्रकारमोषत्वरहित यज्ञ यथातथा वा इदं कर्म प्रपद्ये आरभे ।
अमृतं अमृतत्वहेतु यथातथा प्रपद्ये । प्रजापतेः प्रिया अनातीं
आतिरहिता तनुव शरीरभूतमिदं कर्म ईश्वरस्य क्रियाशक्ते वाता
त्मिकाया परिणामविशेष प्रपद्ये । यस्मादेव तस्मात्, इदमिति
क्रियाविशेषणम् । पञ्चदशेन पञ्चदशस्तोमसदृशेन पञ्चदशधारेण
वज्रेण द्विपन्तं भ्रातृव्यं शत्रु अवक्रामामि अवष्टभ्य पीडयामि ।
ममायमारम्भं तस्मैवाक्रमणमिति । योऽस्मान् द्वेष्टि अस्माभिरवि-
ज्ञात । यं च वयं द्विष्मः तेनविज्ञाता । तत एव ऊने भूर्भुवस्सुवः
त्रिष्वपि लोकेषु हि गन्ता भवामि, विश्वं व्याप्य तिष्ठामि, विश्वस्य
प्रीणयिता भवामि, यागद्वारेण विश्वं पारयामि । हि गतो, हिवि
प्रीणने, अन्यतरस्फेद उन्मिष क्लृप्तम् ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये पञ्चमे इष्टिहोत्रे प्रथमोऽनुवाकः

‘प्र वो वाजां अभिद्यवः । हविष्मन्तो घृताच्या ।
देवाजिगाति सुम्रयुः । अग्र आयाहि वीतये । गृ-

‘अन्तर्वेद्यन्य’ पादो भवति बहिर्वेद्यन्यः* इत्यनेन क्रमेण ति
ष्ठन् सामिधेनीगन्वाह—प्रवो वाजा इत्याद्या सर्वा गायत्र्यः ॥
हे ऋत्विग्यजमाना ! वः युष्माकं सामर्थ्येन वाजाः वामनशी-
ला मासा भवन्ति, अभिद्यवः अभिगतशीतयश्च, वृद्धिविशेषेण
विलक्षणदीप्तयोऽर्धपासा भवन्ति । हविष्मन्तः हविर्भुजोऽग्रचाद्यः
देवा भवन्ति घृताच्या गवा सह । सा च घृताची भवति ।
अद्यते किमि नकाराकारयोरुभयो ‘चौ’ इति पूर्वपदस्य दी-
र्घत्वं, अन्तोदात्तत्वं च । यज्ञश्चायं देवान् जिगाति प्रकर्षेण ग-
च्छति तेषां योगहेतुर्भवति । गाङ् गतौ, व्यत्ययेन परस्मैपदम्,
शपः श्लुः, अभ्यासस्य चेतवम् । यद्वा—गा स्तुतौ, छन्दसि गतिकर्मा
द्रष्टव्यः । सुम्रयुः सुखमात्मन इच्छन् । यजमानश्चायं देवान् प्रजिगा
तीत्येव । एव ‘इदमसीदमसि’† इति यज्ञफलभूतवाजादिसाधनतया
तद्भावेन स्तुत्यस्य प्रिय धाम फलभोगस्थानमवरुन्धे ॥

‘अग्र आयाहीति ॥ हे अग्ने ! आयाहि आगच्छ वीतये
तत्र पानाय, हव्यदातये हविषा च देवोभ्यो दानाय, गृणानः
अहो प्रशस्तं कर्मेति शब्दयन् । कर्मणि वा छान्दसो यग-
मावः । स्तूयमानः । अथ आगत्य देवाना होता आहता
भूत्वा वहिषि यज्ञार्थं निषत्सि निषीद । छान्दसश्चाप्युक्त् ।
हव्यदातिशब्दोऽयं दासीभारादिर्द्रष्टव्यः ॥

पानो हव्यदातये । नि होता सथिस् वृहहिषि । तं
त्वां समिद्भिरद्भिरः । घृतेन वर्धयामसि । बृहच्छो-
चा यविष्ठय । 'स नः पृथु श्रवाय्यम् ॥२॥ अच्छा
देव विवाससि । बृहदग्ने सुवीर्यम् । ईडेन्यो नम-
स्यस्तिरः । तमांसि दर्शतः । समग्निरिद्धयते
वृषा । वृषो अग्निस्समिद्धयते । अश्वो न देववाहनः ।

१ तं त्वेति ॥ व्याख्याता 'उद्धन्यमानमस्याः' इत्यत्र * ॥

'स न इति ॥ हे देव ! अग्ने ! स त्वं नः अस्माकं पृथु
विस्तीर्णं विस्तीर्णो वा त्वं श्रवाय्यं श्रगणीयम् । औणादिक
आय्यप्रत्ययः । बृहत् महत् सुवीर्यं शोभनवीर्यहेतुं अच्छ अस्मा-
कमाभिमुख्येन विवाससि विभातं कुरु प्रकाशयेति यावत् ।
'निपातस्य च' इति अच्छेत्यस्य दीर्घत्वम् । वसेणिचि 'उद्ध-
स्युमयथा' इति शप आर्धधातुकत्वात् णिलोपः ॥

ईडेन्य इति ॥ अयमग्निः ईडेन्यः स्तुत्यः नमस्यः 'नमो
वरिवः' इति क्यन् । तिङन्तादन्वो यत् । तमांसि तिरः तिरस्कु-
र्वन् दर्शतः दर्शयिता सर्वस्य दर्शनीयशरीरो वा ईडशः यः
समिध्यते सम्यग्दीप्यते । वृषा वर्धिता कामानां प्रधानभूतो वा ॥

'वृषो अग्निरिति ॥ वृषः प्रधानभूतोऽयमग्निः समिध्यते देव-
वाहनः देवार्पस्य हविषो वोढा, अश्वेन अश्व इव देववाहः
देवानां वोढा अश्वेन तुल्यः तं खलु सर्वे हविष्मन्तः यज-

त२ ह॒विष्म॑न्त ईडते । 'वृ॒षणं॑ त्वा व॒यं वृ॒षन् ।
 वृ॒षाण॑स्समि॒धीम॑हि ॥ ३ ॥ अ॒ग्ने दी॒य॑तं वृ॒हत् ।
 'अ॒ग्निं दू॒तं वृ॒णीम॑हे । हो॒तारं॑ वि॒श्ववे॑द॒सम् । अ॒स्य
 य॒ज्ञस्य॑ सु॒क्रतु॑म् । 'स॒मि॒द्धय॑र्मानो अ॒ध्वरे । अ॒ग्निः
 पा॒वक॑ ईड॒यः । शो॒चिष्के॑श॒स्तर्मा॑महे । ^{१०}स॒मि॒द्धो

मानाः ईडते स्तुवन्ति याचन्ते वा । तस्मात् अस्माभिरपि अयं
 समिध्यत इति ॥

'वृषणं त्वेति ॥ हे वृषन् ! सेक्तः ! त्वां वृषणं सेक्तारं वयं
 वृषाणं त्वत्प्रसादेन सेक्तारः समिधीमहि तस्य दीपयाम, हे
 अग्ने ! दीयतं स्वभावत एव बृहत् भृशं दीप्यमानम् । दीदीतिः
 दीप्तिकर्मा आन्दसः ॥

'अग्निं दूतमित्यादि ॥ अग्निं दूत हितकारिणं सर्वपां हो-
 तारं आहूतारं विश्ववेदसं विश्वस्य वेदितारं अस्य यज्ञस्य
 सचन्निधनं सुक्रतुं शोभनकर्माणं शोभनमज्ञानं वा । 'क्रत्वाद-
 यश्च' इत्युत्तरपदाशुदासत्वम् ॥

'समिध्यमान इति ॥ योऽग्निः अध्वरे अस्मिन्कर्मणि समि-
 ध्यमानः पावकः शुद्धिहेतुः ईडयः स्तुत्यः शोचीपि दीपयः
 केशस्थानीया यस्यासौ शोचिष्केशः तं अग्निं ईपहे प्राप्नुमः ॥

^{१०}समिद्ध इति ॥ हे अग्ने ! आहुत आहुत्या आराधित !
 स त्वं देवान्याक्षि । यजेः लेटि शणे लुक् । हे स्वध्वर ! सुष्ठु

अग्न आहुत । देवान् यक्षि स्वध्वर । त्वं हि ह-
व्यवाहसि । "आजुहोत दुवस्यत । अग्निं प्रयत्यध्वरे ।
वृणीध्वं हव्यवाहनम् । "त्वं वरुण उत मित्रो अ-
ग्ने । त्वा वर्धन्ति मतिभिर्वसिष्ठाः । त्वे वसुं सुपण-

निर्वर्तितयाग । कस्मात्त्वमेवमुच्यत इति चेत् त्व हि हव्यवाद
हव्याना वोढा देवेष्टप्रापायताऽसि । 'हि च' इति निषादाभाव ॥

^१ वसिष्ठराज-न्यव्यतिरिक्ताना परिधानीया—आजुहोतेति ॥ इम
माग्नि आजुहोत आहुतिभि प्रीणयत । दुवस्यत परिचरत ।
प्रयति अविच्छेदेन प्रवर्तमाने अध्वरे । 'शतुरनुम' इति नद्या
उदात्तत्वम् । 'उदात्तस्वरितयोर्यण' इति तत परोकार स्वर्थत ।
अध्वरस्य अविच्छेदप्रवृत्त्यर्थं हव्यवाहन हविषा वोढार एन एव
वृणीध्व हे मतिभ्यजमाना । । वरणक्रमश्चानन्तरानुवाके वक्ष्यते।
'हव्येऽनन्तपादम्' इति बभूव ॥

^२ अथ वसिष्ठराजन्याना परिधानीया—त्व वरुण इति त्रि
ष्टुप् ॥ हे अग्ने । त्वमेव वरुणः मित्रोऽपि त्वमेव, तत्कारित्वाच्चा,
वर्धन्ति वर्धयन्ति । 'छन्दस्युभयथा' इति शेष आर्षधातुक
त्वात् णिलोप । 'अण्यवकर्मकात्' इति परस्मैपदम् । मतिभिः
प्रज्ञाभि वसिष्ठाः प्रशस्यमाना त्वामेव स्तुत्या वर्धयन्ति । स्तुत्या
हि स्तोतव्यो वर्धते, मतिमता हि स्तुति समीचीना प्रवर्तते,
अत ते त्वा वर्धयन्ति । तस्मात् त्वामेव स्तुवता अस्माक त्वे
त्तया हेतुना 'सुषा सुहुक्' इति शेष आदेश । वसु वसूनि

नानि सन्तु । यूयं पात स्वस्तिभिस्सदा नः ॥४॥

अवाय्यमिधीमहसि सप्त च ॥ २ ॥

अग्रे महा२ असि ब्राह्मण भारत । असावसौ ।

धनानि । तेनैव जपो लुक् । सुपणनानि शोभनदानानि । सु-
पामादित्वात् पत्वम् । अस्माकं सन्तु । यद्वा—त्वे त्वयि ।
सप्तम्याश्चे आदेश । सुष्टु सननानि यानि हविर्लक्षणानि वसूनि
अस्माकं धनानि त्वयि सन्तु । यूयं पातेति व्याख्यातम्* । पूना
धमेकस्मिन्बहुवचनम् ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे इष्टिहोत्रे द्वितीयोऽनुवाकः.

‘तामिधेनीरनूच्य प्रवरमाह—अग्रे महान् असीति ॥ हे
अग्रे ! स्वभावत एव त्वं महानसि । रुत्वानुनासिकानुक्तौ । अयं
च अपरो महच्चहेतुः अस्तीत्याह—हे ब्राह्मण ! ब्राह्मणानां
संबन्धिन् ! तैराश्रयितत्वात्, नात्या वा ब्राह्मणोसि । किञ्च—
हे भारत ! देवमरणपराः यजमानाः भरता* तेषां संबन्धिन् ! स्वयं
च देवेभ्यो हव्यस्य भर्ताः । । अथ यजमानविशेषसम्बन्धेनाग्रेः
महानुभावत्वमाह—असावसौ पूर्वस्याविद्यमानत्वात् द्वयोरप्यामन्त्रि-
ताद्युदात्तत्वम् । प्रवराम्नाताः यजमानगोत्रर्षयः सामान्येन निर्दि-
श्यन्ते । नेदं द्वित्वचनम्, तेन द्वितीयस्यानुदात्तत्वाभावः । यथा-
प्रवरं मन्त्रविशेषा निर्देष्टव्याः । यथा—मार्गव च्यावनाप्रवाजोर्व जाप-

देवेद्धो मन्विद्धः । ऋपिंष्टुतो विप्रानुमदितः । कवि-
शस्तो ब्रह्मसंशितो घृताहवनः । प्रणिर्यज्ञानाम् ।
रथीरध्वराणाम् । अतूर्तो होता । तूर्णीर् हव्यवाट् ।
आस्पात्रं जुहूर्देवानाम् ॥ ५ ॥ चमसो देवपानः ।
अराइवाग्रे नेमिर्देवास्त्वं परिभूरसि । आवंह

दमघ इति । भृगूणाममुतोऽर्वाञ्च प्रतीयन्ते । तत्र भार्गवादि-
शब्देः भृग्वादिसंवाचिनया तैरापितोऽप्रिरुच्यते ॥

प्रवरमुक्ता निविदोऽन्वाह—देवेद्धः देवैः ऋषिभिः अमर्गं वा
इन्वितः । सर्वत्र 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
मन्विद्धः मनुनाऽपि देवार्थं प्रागेवेद्धः । ऋपिष्टुतः ऋषिभिः द-
र्शनवक्रिरपि भृग्वादिभिः स्तुतः । विमानुमदितः विप्रैः मेधा-
वक्त्रिः श्रुतवक्त्रिः अनुमदितः अनुमोदितः । कविशस्तः कविषु
क्रान्तदर्शनेषु शस्तः । ब्रह्मसंशितः ब्रह्मणा क्रमादिना मन्त्रेण
निशितकृतः घृताहवनः घृतनिर्वर्तिताहुतिः, प्रियतमत्वात्तस्याः ।
प्रणीः प्रकृष्टो नेता यज्ञानाम् । रथीः रहयिता अध्वराणां
देवेषु । 'इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानम्' इतीकारः । ताद्ध-
र्म्यानाच्छब्दम् । अतूर्तः केनचिदपि हिंसितुमशक्यः होता देवाना-
माह्वता । तूर्णी हिंसायाम् । तूर्णी सर्वदुरितोत्तीर्णं दुरितेभ्य-
स्तारयिता वा । हव्यवाट् हव्यानां वोदा देवेषु । 'वहश्च' इति
विभः । आस्पात्रं अयोमय पात्रं अयसा निर्मितं जुहूरिव
देवानां पिबत्वान् । देवेषु च प्रसेपगसाधनवात्, यथा गुहाऽ-
ग्रे प्रसिप्यते एवमग्निना देवेषु हविः प्रसिप्यते । अयसो लो-

देवान् यजमानाय । ^३अग्निमग्र आवंह । सोममा-
वंह । अग्निमावंह । प्रजापतिमावंह । अग्नीषोमा-
वावंह । इन्द्राग्नी आवंह । इन्द्रमावंह । महेन्द्रमा-
वंह । देवाः आज्यपाः आवंह । अग्निः होत्राया-
वंह । स्वं महिमानमावंह । आ चाग्ने देवान् वह ।

पशुजान्दसः । अयस्पगादित्याहुत्वम्, वनस्पत्यादित्वात् आयुदात-
त्वम् । चमसः पानपात्रं, चमु अदने । देवपानः देवाः पिबन्ति येन
देवपानार्हः । अरानित्यादि । हे अग्ने! अरान् नेमिरिव देवान्
परिभू परितो भावयिता त्वमसि । 'अभितः परितः' इति द्वितीया।
गतार्थत्वात्तेरप्रयोगः । स स्वमावह सन्निधापय देवान् यजमानाय
यजमानार्थं यागनिर्वृत्त्यर्थम् । यथोक्तगुणकस्त्वमेव तत्र प्रभुरिति ॥

^३ निविष्टोऽनूच्य देवता आवाहयति या यस्यमाणा भवन्ति—अग्नि
मित्यादि ॥ आवाह्यत्वेनावोदृत्वेन चोभाभ्यां धर्माभ्या एकोऽग्निः
स्मर्यते । तत्र यष्टव्यात्मा आवाह । भोक्तृत्वेन स्थितः आवाहा ।
तत्राग्निस्रोमश्चाज्यभागयोः । अथाग्निराग्नेयस्थाष्टाकपालस्य । प्रजा
पतिरुपाशुयाजस्य । अग्नीषोमावग्नीषोमस्य एकादशकपालस्य ।
इन्द्राग्नी ऐन्द्रास्य एकादशकपालस्य अमावास्याया सन्नयतः । इन्द्र
महेन्द्रो साज्यास्यस्य । देवाः आज्यपाः प्रयानादीनाम् । अथाग्निं स्विष्ट-
कृतं होत्राय यज्ञाय यज्ञताय आवह । होतव्याय वा हविषे, तस्य
स्विष्टत्राय । तदर्थं स्वं आत्मीयं महिमानं महत्त्वं आवह । हे अग्ने!
इत्थं देवान्यष्टव्यानावह । तत आहूतान् सुयज्ञा शोभनयन्तेन

सूयजां च यज जातवेदः ॥ ६ ॥

देवानामिन्द्रमावंह पट्च ॥ ३ ॥

अग्निर् होता वेत्वग्निः । होत्रं वेत्तु प्रावित्रम् ।
स्मो वृयम् । साधु ते यजमान देवता । घृतवर्ती-

योगेन यज च हे जातवेदः ! जातप्रमाज्ञान ! जानासि हि तथा
वर्तुम् । ' चवायोगे प्रथमा ' इति प्रथमा निदिभक्तिर्निहन्त्यते ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे तृतीये पञ्चमे इष्टिहोत्रे तृतीयोऽनुवाकः .

सूचावादापयति—अग्निर्होतेति ॥ अयमग्नि होता देवाना यष्टा
वेतु पिक्त्वाज्यम् । अग्निमय होत्रं यज्ञ होतव्य वा हवि वेतु यथाव
ज्जानातु । प्रावित्र प्रकर्षण तर्पण पात्र वा सर्वेषाम् । विश्व—वयमपि मनु
ष्यहोतार स्म यथा सन्तो वर्तमहे यथा सर्वदा यष्टारस्स्याम । दैवहो-
तृमात्रेण यागानिर्वृतेरित्यमुक्तम् । हे यजमान ! तव साधु साधयिष्येव
देवता अभिप्रेतस्य, साधु वाऽभिप्रेत संपादयिष्यति संपादयतु वा । हे
अध्वर्यो ! त्व तदर्थं घृतवर्ती घृतपूर्णां सूचं जुहू आस्यस्व आदस्व
आसेष आदानम् । ' उपसर्गादस्यत्योहोर्वा वचनम् ' इत्यात्मनेपदम् ।
सूचमिति सामान्येन जुहूपभूतोरभिधानम् । ' यद्दे इव वृयान् '* इति
द्विवचनप्रतिषेधात् । यद्वा—जुह्वा एव ग्रहण होमसाधनत्वात् तामे
वादापयति, तदर्थं चादितरा तामनुगच्छत्येव । ' द्वे इव '* इति चार्थस्य

मध्वर्यो स्तुचमास्यस्व । देवायुवं विश्ववारांराम् ।
ईडामहै देवा ईडेन्यान् । नमस्यामं नमस्यान् ।
यजाम यज्ञियान् ॥ ७ ॥

अग्निर् होता नवं ॥ ४ ॥

‘समिधो अग्न आर्ज्यस्य वियन्तु । तनूनपादग्र
आर्ज्यस्य वेतु । इडो अग्न आर्ज्यस्य वियन्तु । व-
रहिरग्न आर्ज्यस्य वेतु । स्वाहाऽग्निम् । स्वाहा

प्रतिषेध, न शब्दमात्रस्य तेन द्वयोरसामान्यग्रहण युक्तमेव तस्या
भ्रातृव्यदेवत्वत्वात्, तस्माज्जुहूमेवादापयति । देवायुवं देवानामाहु
तिभि मिश्रयित्रीम् । योते कृष् । ‘ऊध गमादीनाम्’ इति ऊकार ।
देवान्ना भोक्तृत्वेन कामयमानाम् । ‘क्याच्छन्दगि’ इत्युपसर्ग्ये
तन्वादित्वात् उवङ् । विश्ववारा विश्वेऽपि वरितारो यस्या सर्वसि
द्धिहेतुत्वात् । विश्वकालवर्तिनी वा । ईडामहा इत्यादि । ईडेन्या
स्तोतव्या नमस्या परिवरणार्हा यज्ञिया यज्ञार्हा । ‘मनुष्या
वा ईडेन्या’* इति ब्राह्मणम् ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे तृतीये पञ्चमे चतुर्थोऽनुवाकः ।

‘प्रयाने स्वाहाऽग्निमित्यादि ॥ अत्रचादीन् मुपाणाः स्वात-
करणेदेता आर्ज्यस्य वियन्तु । हे अग्ने! इति । होत्र इति ।

सोमम् । स्वाहाऽग्निम् । स्वाहा प्रजापतिम् । स्वा-
हाऽग्नीषोमौ । स्वाहेन्द्राग्नी । स्वाहेन्द्रम् । स्वाहा
महेन्द्रम् । स्वाहा देवाऽऽज्यपान् । स्वाहाऽग्निऽ
होत्राज्यपाणाः । अग्न आज्यस्य वियन्तु ॥ ८ ॥

इन्द्राग्नी पञ्च च ॥ ५ ॥

अग्निर्वृत्राणि जङ्घनत् । द्रविणस्युर्विपन्यया ।
समिद्धशुक्र आहुतः । जुपाणो अग्निराज्यस्य
चेतु । त्वऽ सोमासि सत्पतिः । त्वऽ राजोत वृत्र-
हा । त्वं भद्रो अंसि क्रतुः । जुपाणस्सोम आज्य-

चतुर्थ्ये पञ्चमी । सुषु हूयते यथा या न स्वयमेवेत्थं कर्तव्यमित्याह,
सा पञ्चमप्रयानदेवता । तस्या अग्रशादिभेदेन बहुत्वमुपचर्यते ।
गतमन्यन् ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे तृतीये पञ्चमे पञ्चमोऽनुवाकः.

आज्यभागयोः पुरोनुवाक्ये—अग्निर्वृत्राणीति गायत्र्यौ ॥ ८५
रूपान्ते अग्निकाण्डे* । जुपाण इत्यादिके यनुषी याज्ये । द्वि-
यमाणोऽग्निराज्यस्य चेतु पितु । मुहितार्थयोगे चतुर्थी ज्ञापित
चतुर्थ्ये पञ्चमी । एवं जुपाणः सोमः इत्यादि । गतम् । अत्र

स्य हविषो वेतु । अग्निः प्रत्नेन जन्मना । शुम्भा-
नस्तनुवुङ् स्वाम् । कविर्विप्रेण वावृधे । जुषाणो
अग्निराज्यस्य वेतु । सोमं गीर्भिष्ठा वयम् । वर्ध-
यामो वचोविदः । सुमृडीको न आविश । जुषा-
णस्तोम आज्यस्य हविषो वेतु ॥ १ ॥

स्वा २ फट्च ॥ ६ ॥

अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत् । पतिः पृथिव्या अयम् ।
अपा २ रेता २ सि जिन्वति । भुवो यज्ञस्य रजसश्च

मेराज्यादन्यद्विवरिति । सोमस्य नास्ति । अतस्तोमस्येदमाज्य
हविरिति मत्वाऽऽह । प्रत्नेन पुराणेन आत्मीयेन जन्मना हवि-
प्रक्षेपजन्मना शोभथा जननीयेन वा हविषा स्वा तनुर्व
शुम्भानः शोभयमानस्तन् कविः क्रान्तवर्शनः वावृधे वर्धताम् ।
छान्दसो छिद्, तुनादित्वादभ्यासस्य दीर्घः । गीर्भिः सूक्तिभिः
वर्धयामः महायशसं कुर्म । यस्मात् वयं वचोविदः वचसा
वेदितार. वाग्योमविदः, अतः त्वं सुमृडीकः सुदु सुखयिता
भूत्वा नः अस्मान् आविश अनुप्रविश्य अनुगृहाण । याज्या
गता जुषाण इति ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये पञ्चमे पठोऽनुवाकः.

१ अथ हविषां याज्यानुवाक्याः—अग्निर्मूर्धेत्याद्या ॥ तत्रैव व्या-

नेता । यत्रा नियुद्धिस्सचसे शिवाभिः । दिवि मू-
 र्धानं दधिपे सुवर्षाम् । जिह्वामग्रे चकुरे हव्यवा-
 हम् । प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः । विश्वा ज्ञातानि
 परि ता वभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तत्रो अस्तु ॥
 १० ॥ वयं स्याम पतयो रयीणाम् । स वेद पु-
 त्रः पितरं स मातरम् । स सुनुर्भुवश्स भुवत्पु-
 नर्मघः । स द्यामौणोदन्तरिक्षं स सुवः । स वि-
 श्वा भुवो अभवश्स आऽभवत् । अग्नीषोमा सवेद-
 सा । सहस्री वनतं गिरः । सं देवत्रा वभूवथुः । युव-
 मेतानि दिवि रोचनानि । अग्निश्च सोम सक्तू
 अधत्तम् ॥ ११ ॥ यूव स सिन्धू रभिशस्तेरवद्यात् ।
 अग्नीषोमावमुञ्चतं गृभीतान् । इन्द्राग्नी रोचना दि-
 वः । परि वाजेषु भूपथः । तद्वा चेति प्रवीर्यम् ।
 श्रथद्वत्रमुत संनोति वाजम् । इन्द्रा यो अग्नी स-
 हस्री सपर्यात् । इरज्यन्ता वसव्यस्य भूरः । सह-
 स्तमा सहसा वाजयन्ता । एन्द्रं सानसि रयिम् ॥

ख्याताः त्रयोदश* । अग्नि स्विष्टकृतमिति याज्या स्विष्टकृत । जुष-

* ४. ४ ४-४, १-४-१४, २ २-१२, २-२-१४, ४-२-११, ३-४-११,
 १-४-२० २१, ४-२-१३

१२॥ सृजित्वान* सदासहम् । वरपिष्ठमुतेयं भर ।
 प्रसंसाहिषे पुरुहूत शत्रून् । ज्येष्ठस्ते शुष्मं इह
 रातिरस्तु । इन्द्रा भर दक्षिणेना वसूनि । पतिस्सिन्धू-
 नामसि रेवतीनाम् । महा* इन्द्रो य ओजसा ।
 पर्जन्यो वृष्टिमा* इव । स्तोमैर्वृत्सस्य वावृधे ।
 महा* इन्द्रो नृवदाचरपणिप्राः ॥ १३ ॥ उत द्वि-
 वर्हा अमिनस्सहोभिः । अस्मद्विपग्वावृधे वीर्याया
 उरुः पृथुस्सुकंतः कर्तृभिर्भून् । पिप्रीहि देवा* उ-
 जतो यविष्ठ । विद्वा* ऋतू*र ऋतुपते यजेह । ये
 दैव्या ऋत्विजस्तेभिरग्ने । त्व* होतृणामस्याय-
 जिष्ठः । अग्निः* रिवष्टकृतम् । अयाङ्गिरग्नेः प्रिया
 धामानि । अयाट्स्थोमस्य प्रिया धामानि ॥ १४ ॥

तां हविः इत्यन्तं यनु । शिष्टा त्रिष्टुप् । अग्नेयदद्येति तत्रैव
 व्याख्याता* ॥

१ यनुश्च व्याख्यायते ॥ यस्मान् अग्निं स्विष्टकृतं अग्निः दैव्यो
 होता अयाट् यजति । छान्दसोऽहं हलन्तलक्षणाया वृद्धौ इडभावे
 रूपम् । तत् अग्नेः जाज्यभागाग्ने प्रियाणि धामानि न-पानि तेनामि
 वा यजति, येषु स यष्टव्यो भवति । एव अयाङ्गोमस्येत्यादि द्रष्ट

अयाङ्ग्रेः प्रिया धामानि । अयाङ्ग्रेजायतेः प्रिया
धामानि । अयाङ्ग्रीशोमयोः प्रिया धामानि । अ-
याङ्गिन्द्राग्रियोः प्रिया धामानि । अयाङ्गिन्द्रस्य प्रि-
या धामानि । अयाङ्गमहेन्द्रस्य प्रिया धामानि ।
अयाङ्गिवानामाज्यपानां प्रिया धामानि । यक्षदुग्धेर-
होतुः प्रिया धामानि । यक्षध्वं महिमानम् । आ-
यजतामेज्या इषः । कुणोतु सो अध्वरा जातवे-
दाः । जुषतां हविः । अग्रे यद्य विशो अध्वरस्य
होतः । पार्वक शोचे वेष्टुं हि यज्वा । ऋता यजा-

०यम् । यद्वा—ये यन्नामहे अग्निं स्विष्टकृतमिति यष्ट्यानामादेशः ।
लिङ्गं चेद् यष्ट्यानामादेशस्य यथा ये यन्नामहे अग्निं, ये यन्नामहे
सोममिति । तदा स्विष्टकृत् अग्निं अग्रच्चादीनां प्रियाणि धामानि
यनतीति योज्यम् । एव अथ अग्नेः होतुः होतृसपादिनः स्विष्टकृतश्च
प्रियाणि धामानि यक्षत् यनति । गेटि 'सिन्वहुलु लेटि' इति सिप् ।
स्यं च महिमानं यक्षत् 'त्वं महिमानमावह' * इत्यावहनीयतया
उक्तमिदानीं यनतु । अथ एज्याः अस्मदाभिमुख्येन आगमयितव्या
अस्मभ्य देया इषः अजानि आयजता आगमयतु । यद्वा—अन्या
अपि देवता एज्याः षष्ट्या इषः भागमिच्छन्ती प्राप्ता अगमाग्निं
आयनतां इष्टर्पयतु । किञ्च—सः अग्निं स्विष्टकृत् अन्वरा अन्वरा

सि महिना वि यद्रूः । हव्या वह यविष्ठ या ते
अद्य ॥ १५ ॥

अस्त्वधत्त* रयिं चर्यणिप्रास्तोमस्य
प्रिया धामानीषण्डं ॥ ७ ॥

'उपहूत* रथन्तर* सह पृथिव्या । उप मा र-
थन्तर* सह पृथिव्या ह्वयताम् । उपहूतं वामदे-
व्य* सहान्तरिक्षेण । उप मा वामदेव्य* सहान्त-
रिक्षेण ह्वयताम् । उपहूतं बृहत्सह दिवा । उप मा
बृहत्सह दिवा ह्वयताम् । उपहूतास्तस्र होत्राः ।
उप मा स्र होत्रा ह्वयन्ताम् । उपहूता धेनुस्सह-
रूपभा । उप मा धेनुस्सहरूपभा ह्वयताम् ॥ १६ ॥
उपहूतो भक्षस्तखा । उप मा भक्षस्तखा ह्वय-

यत्तं हिंसकरहितं कृणोतु करोतु । 'सुषां सुलुक्' इत्याकारः । यद्वा
अध्वराः हिंसकरहिताः इष करोतु । किञ्च—अयं स्तिष्ठन् अग्निः
इदं हविः जुषतां सेवताम् । अग्ने यदद्येति गतम् ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये १३३मे सप्तमोऽनुवाकः.

*अधेडोपादानं—उपहूतं रथन्तरमित्यादि ॥ रथन्तरादीनां साम्नां
प्रायश्चादिना पृथिव्यादिभिः उपहूतम् । यद्वा—रममाणानां

ताम् । उपहूतां(४) हो । इडोपहूता । उपहूतेडा ।
 उपो अस्मा इडा ह्यताम् । इडोपहूता । उपहू-
 तेडा । मानवी घृतपंदा मैत्रावरुणी । ब्रह्म देवक-
 तमुपहूतम् ॥ १७ ॥ दैव्या अध्वर्यव उपहूताः ।
 उपहूता मनुष्याः । य इमं यज्ञमवान् । ये यज्ञ-
 पतिं वर्धन् । उपहूते द्यावापृथिवी । पूर्वजे क्रता-
 वरी । देवी देवपुत्रे । उपहूतोऽयं यजमान । उ-
 त्तरस्यां देवयज्यायामुपहूत । भूर्यसि हविष्करण
 उपहूत । दिव्ये घामन्नपहूतः । इदं मे देवा हवि-
 जुपन्तामिति तस्मिन्नपहूतः । विश्वमस्य प्रियमुप-
 हूतम् । विश्वस्य प्रियस्योपहूतस्योपहूतः ॥ १८ ॥

सुहर्षभा ह्यतामुपहूतः हविष्करण
 उपहूतश्चत्वारि च ॥ ८ ॥

तर तारक रथतर अन्न त पृथिव्या सह उपहूतमित्यर्थः । शिष्ट
 स्पष्टम् ॥

1

इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे तृतीये पञ्चमे अष्टमोऽनुवाकः

१ देवं वरुहिः । वसुवने वसुधेयस्य वेतु । देवो
नराशंसः । वसुवने वसुधेयस्य वेतु । देवो अ-
ग्निस्त्विष्टकृत । सुद्रविणा मन्द्रः कविः । सत्यम-
न्माऽऽयजी होता । होतुर् होतुरायजीयान् । अग्ने
यान्देवानयाट् । याश् अपिमेः । ये ते होत्रे अम-

देवं वहिरिति ॥ सौत्रामण्यां वगारुणातः* । एवमुत्तरो द्रष्टव्यौ ।
सुद्रविणाः शोभनधनः सकारान्नं शब्दान्तरमिदम् । मन्द्रः मन्द-
नशीलः मन्दयि॥ वा सर्वेषां, कविः क्रान्तदर्शनः, सत्यमन्मा
सत्यमनसः, अमोघमतिः, आयजी मर्यादया यथाविधानं यष्टा,
होतुर्होतुः सर्वस्मात् अन्यस्माद्धोतु आयजीयान् अतिशयेनायष्टा,
'तुश्छदसि' इति आयष्टशब्दात् ईयसुन् । हे अग्ने । ईदृशस्त्वं
यान् देवान् अयाट् अयासीः । पूर्वादिदवावो वृद्धिश्च । या-
नित्यस्य रुत्वानुनासिकावुक्तौ । यांश्च देवान् अपिमेः अप्रीणय ।
प्रीणतेर्लेङि 'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्चुः । ये च ते तव
होत्रे होतृकृत्ये याजमाने अमत्सत अमाद्यन् तेषु देवेषु दिवि
स्थितेषु तां तद्दीर्घां ससनुषीं ह्रींषि देवेभ्यो दत्तवतीम् । स-
नेतिः लिट् कसुरादेशः । होत्रां होतृरुवा देवंगमां देवानेव
गच्छन्तीम् । 'गमश्च' इति सच् । तां इमां एरय आभिमु-
र्येन प्रापय, इमं च यज्ञं एरय देवानां भोगात् कुरु । हे
अग्ने ! स्विष्टकृत् शोभनयजनकारी च होता अग्नूः अभाः

श्वसत । तारं संसनुषीं होत्रां देवंगमाम् । दिवि
देवेषु यज्ञमेरंयेमम् । स्विष्टकृच्चाग्ने होताऽभूः । वसु-
वने वंसुधेयस्य नमोवाके वीहि ॥ १९ ॥

अपिमेः पञ्च च ॥ १॥

‘इदं यावापृथिवी भद्रमभूत् । आर्धं सूक्तवाकम् ।
उत नमोवाकम् । ऋद्ध्यास्मं सूक्तोच्यमग्ने । त्वरं

छान्तो लुह । ‘नवागोमे प्रथमा’ इति निराताभावे आट उदात्तत्वम् ।
इदं वास्तु—‘वसुवने वसुनो वननाय नमम अन्नस्य वाकाय वक्तव्य-
त्वाय दानभोगादौ वक्ष्यत्वाय हे अग्ने’ इदमागं वीहि पिव । वनेति
किपि तादर्थ्यं चतुर्थी । दधाते भावे अचो यत् । चतुर्थ्यर्थं
‘बहुळ उन्दिमि’ इति षष्ठी । वचेर्षष्, निमित्तात्सप्तमी ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे तृतीये पञ्चमे नवमोऽनुवाकः ।

‘सूक्तवाक्यं प्रेषितं ब्रवीति—इदमिति ॥ हे यावापृथिवी’ इदं
प्रस्तुतं भद्रं कस्याण अस्माकं अभूत् संपन्नम् । भद्रं विशेष्यते—
आर्धं ऋद्धिं गता सूक्तवाकं सूक्ता-युच्यन्ते सन्ध्यागिष्ट सन्ध्यादत्त
इदमस्य भद्रमस्त्विति यथातथा कर्मसमृद्धिं प्राप्ता युवयो प्रसादान् ।
किञ्च—नमोवाकं नम अन्नं हविर्लिङ्गं तदुच्यते ‘नमो देवेभ्यः’ इति ।
देवानां तृप्तिजननत्वात् यथा विसृज्यं वक्तुं शक्यते तथा आर्धं,

‘अस्मिन्ननुवाके अन्तिमं वाक्यम्

सूक्तवागंसि । उपश्रितो दिवःपृथिव्योः । ओम-
न्वती तेऽस्मिन् यज्ञे यजमानं द्यावापृथिवी स्ताम् ।
शंगये जीरदान् । अत्रसू अमवेदे । उरुगन्व्यूती अ-

इदं हि दुष्प्रापमुभयम् । इत्थं क्रियाविशेषणतया नेयम् । यद्वा—ऋद्धि-
विशेषावतौ, सामान्यर्द्धे विशेषार्द्धिः कर्म, यथा—‘यामेव मनुर ऋद्धिमा-
ध्नोत्’ * इति । किञ्च—ऋद्ध्यास्म ऋद्धिं प्राप्ताः स्म । सूक्तोच्यं
सूक्तान्युच्यन्ते यथा तथा सूक्तवचनविशिष्टां ऋद्धिं प्राप्ताः स्म नैताव-
देव, हे अग्ने ! त्वत्प्रसादादिदमस्तु । छान्दसः कथम् । कस्मात्पुनः त्वं
एवं प्रार्थ्यस इति चेत्—त्वं खलु सूक्तवाक् सूक्तानां वाचयिताऽसि ।
यद्वा—सूक्तं यथातथा त्वमेव ब्रवीषि त्वद्वाचि स्थितं यदि सूक्तं,
नो चेदसूक्तं, तस्मात् त्वामेव प्रार्थयामहे । त्वं हि उपश्रितः उपेत्य
सर्वे आश्रितः दिवःपृथिव्योः द्यावापृथिव्योः वर्तमाने, तस्मात् वय-
मपि त्वां प्रार्थयामहे इति । दिवो दिवस्भावश्छान्दसः । यद्वा—एन-
मानविशेषणमिदं, हे यजमान ! त्वं हि द्यावापृथिव्योरुपश्रितः वृष्ट्या
दिना धारकत्वेन उपकारी स्थितः, अतः ते तव द्यावापृथिव्यौ
अस्मिन् यज्ञे अनेन यज्ञेन हेतुता ओमन्वती अवनयत्यौ अवयत्यौ
वा वृष्ट्यादिना प्रजारक्षणसमर्थे स्तां भवताम् । ‘वा छन्दमि’
इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । अवतरोऽनीनादिके मनिनि उन्ति गुणे ‘नो
नुद्’ इति नुद् । शंगये मुखग्रहे मुखानामेव निष्पातस्थाने स्तामे-
त्येव । सर्वत्र जीरदान् जीवयिष्यो सर्वस्य । जीवेत्यनुद् । यत्र
अत्रसनशीले, अत्रासयिष्यौ वा अमवेदे अमवेदशीले योदनं प्राप्ते

अभयंकृतौ ॥२०॥ वृष्टिद्यावा रीत्यापा । शम्भुवौ म-
योभुवौ । ऊर्जस्वती च पयस्वती च । सूपचरणा च
स्वधिचरणा च । तयोराविदि । अग्निरिदं हविरंजु-
पत । अवीवृधत् महो ज्यायोऽकृत । सोमं इदं हविरं-

निवेदनं, करिष्यमाणस्योपचारस्य अविक्रयनस्वभावे । यद्वा—यापा-
त्प्येन प्रवेदयितुमशक्ये । उरुगव्यूती विभूतीर्णमौपचारे प्रभूततृगोदक-
त्वात् । 'गोर्यूतो छन्दमि' इत्यवादेशः । अभयंकृतौ अभयस्य
कर्त्र्यौ । क्विपि पूर्ववदस्य छान्दसो मुमागमः । वृष्टिद्यावा वृष्टेरभिग-
मयिष्यौ । यु अभिगमने, विवि गुणे 'ओतो गित्' इति तपरकरणा-
दृद्धिः । यद्वा—वृष्टिनिमित्ता द्यौः दीप्तिः ययोः । द्यौरिति दीप्तिवचनः
रीत्यापा रीत्या स्वभावेन विश्वमाप्तवतस्यौ । यद्वा—रिद् स्रवणे
रीत्यापा स्रवदुदके । छान्दस दीर्घत्वम् । 'मुपा मुलुक्' इत्याकारः ।
शम्भुवौ रोगशमनादिलक्षणस्य सुखस्य भावयिष्यौ । अन्तर्भावितण्य-
र्थाश्रयते क्विप् । ण्यन्तादेव वा क्विपि 'बहुलमन्यत्रावि' इति णिलुक् ।
मयोभुवौ प्रवृत्तिलक्षणस्य सुखस्य भावयिष्यौ, ऊर्जस्वती च पय-
स्वती च एका द्यौः पयस्वती अन्नवगे नैका पृथिवी सूपचरणा च
एका द्यौः सूपचरितव्या । 'छन्दमि गत्यर्थेभ्यः' इति युच्, ल्यु-
ङन्तो वा बहुव्रीहिः । स्वधिचरणा च एका पृथिवी सुधु अधिचरित-
व्येति । पूर्ववद्युच् । बहुव्रीहिर्वा । तयोः तादृश्योः द्यावापृथिव्योः
आविदि अवेदने ताभ्यामन्यतमे वा ॥

अग्निः आज्यभागदेवता इदं हविः आज्यभागलणं अजुषत
अंसवत । अवेदन्तमप्याधारभूतं कर्म इदं हविरित्युच्यते । एवं

जुपत । अवीवृधत् महो ज्यायोऽकृत । अग्निरिदं
 हविरं जुपत ॥ २१ ॥ अवीवृधत् महो ज्यायोऽकृत ।
 प्रजापतिरिदं हविरं जुपत । अवीवृधत् महो ज्या-
 योऽकृत । अग्नीषोमाविदं हविरं जुपेताम् । अवी-
 वृधेतां महो ज्यायोऽक्राताम् । इन्द्राग्नी इदं हवि-
 रं जुपेताम् । अवीवृधेतां महो ज्यायोऽक्राताम् ।
 इन्द्र इदं हविरं जुपत । अवीवृधत् महो ज्यायोऽ-
 कृत । महेन्द्र इदं हविरं जुपत ॥ २२ ॥ अवी-
 वृधत् महो ज्यायोऽकृत । देवा अग्न्युपा आ-
 ज्यमजुपन्त । अवीवृधन्त महो ज्यायोऽकृत ।
 अग्निर् होत्रेणेदं हविरं जुपत । अवीवृधत् महो

सोमादिषु द्रष्टव्यम् । अवीवृधत् अवर्धयन्वात्पनो महः तेनः
 ज्यायोऽकृत प्रशस्यतरं च आत्मनो महः अकृत कृतवान् ।
 यद्वा—अग्निरिदं हविरं जुपत, अवीवृधत् चास्मान्, प्रशस्यतरं
 महश्चास्माकं कृतवान् । यद्वा—अवीवृधत् चास्माकं महः, इतोपि
 प्रशस्यतरं महः अस्माकमुपर्युपरि अकृत करिष्यति । छान्दसो
 लुङ् । सोमादिषु मतम् । अक्रातामिति 'मन्त्रे घस' इति चङ्लुङ् ।
 एवमक्रमेणैवत्रापि । अग्निर्होत्रेण सुष्ठु कृतत्वकरणेन सिष्टकृत इदं
 हविरं जुपत । किञ्च—अस्यां देवंगमायां देवगामिन्यां होत्रायां
 होत्रे ऋषत् ऋभोतु होता दैव्यो मानुषश्च । यद्वा—अस्यां होत्रायां

ज्यायोऽकृत । अस्यामृधृद्धोत्रायां देवंगुमायोम् ।
 आशास्तेऽयं यजमानोऽसौ । 'आयुराशास्ते । सुप्र-
 जास्त्वमाशास्ते । सजातवनस्यामाशास्ते ॥ २३ ॥
 उत्तरां देवयज्यामाशास्ते । भूयो हविष्करणमाशा-
 स्ते । दिव्यं धामाशास्ते । विश्वं प्रियमाशास्ते ।
 यदनेन हविषाऽऽशास्ते । तदद्यात्तद्व्यात् । त-
 दस्मै देवा रसन्ताम् । तदग्निर्देवो देवेभ्यो वनते ।

यागे अयं यजमान ऋधोतु पुन पुनर्जननाम्, सर्वा वा ऋद्धि प्रा-
 मोतु । एवमहमाशास्ते, अयमपि यजमान इह माशास्ते । ऋधेर्ल-
 टि व्यत्ययेन श । अमावित्यत्र यजमाननाम गृह्णते विष्णुशर्मा
 रुद्रशर्मेति । ब्राह्मणं च—'गर्हि होता यजमानस्य नाम गृह्णी-
 यात्' * इति ॥

'इदानीं ऋद्धिविशेषानेकैकश्येनाह—आयुः शतवर्षप्रमाणम् ।
 सुप्रजास्त्व शोभनापत्यत्वम् । 'नित्यमसिद्धमभिषयो ' इति समा-
 सान्त, छान्दस दीर्घत्वम् । सजातवनस्या समाननानीये मागेर्वा
 वनन सेव्यत्वमात्मन इच्छतीति कथ्यन्नात् 'अप्रत्ययात्' इत्यकार-
 प्रत्यय । उत्तरा उत्तरकालाविर्ती देवयज्या दर्शपूर्णमासादिका
 भूयः बहुर हविष्करण याग, दिव्यं दिवि भव धाम स्थानम् ।
 विश्वना—मर्ष प्रियमात्मन आशास्ते । ि च—यदनेन प्रशस्तत-
 रागेन प्रद्विगमाणेन हविषाऽऽशास्ते तदद्यात् तत्फलं मुद्धाम्, तच्च

वयमग्नेर्मनुषाः । इष्टं च वीतं च । उभे च नो
द्यावापृथिवी अंहसस्पाताम् । इह गतिर्वामस्येदं
च । नमो देवेभ्यः ॥ २४ ॥

अभयंकृतावकृताग्निरिदं हविरंजुपत महेन्द्र
इदं हविरंजुपत सजातवनस्यामाशा-
स्ते वीतं च त्राणि च ॥ १० ॥

फलं ऋध्यात् समृद्धस्य भवतु । तदस्मै गमयानाय देवा अग्रचादयः
रासन्तां संसाधयन्ताम् । तत्फलमस्मै दातुं अग्निः देवस्तन् देवेभ्यो
देवसकाशात् वनते संमजते । वयं च मानुषास्तन्नाः अंगरेव प्रसा-
देन मनुष्यसकाशात्तस्मै दातुं वनामः । किं पुनस्तत्फलमित्याह—इष्टं
यागनिमित्तं स्वर्गादिकम् । वीतं अशनस्वाद्यादिरूपं यदस्ति तन्मा-
नुषम् । किं च—उभे द्यावापृथिव्यो अंहसः पापात् कर्मापचारनि-
मित्तात् पातां रक्षताम् । इह हविति वामस्य वननीयस्य धनस्य
गतिः ध्यातिः । इदं च एतद्विर्लक्षणं नमः असं देवेभ्यः अस्त्विति
शेषः । यद्वा—इदमेव नमः प्रशस्तं हविः देवेभ्य एव देवा
एवाश्रन्ति ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे तृतीये पञ्चमे
दशमोऽनुवाकः.

‘तच्छंयोरा वृणीमहे । गातुं यज्ञाय । गातुं यज्ञ-
पतये । दैवीं स्वस्तिरस्तु नः । स्वस्तिर्मानुषेभ्यः ।
ऊर्ध्वं जिगातु भेषजम् । शं नो अस्तु द्विपदे । शं
चतुष्पदे ॥ २५ ॥

तच्छंयोरष्टौ ॥ ११ ॥

‘आ प्यायस्व सं ते । इह त्वष्टारमग्रियं तत्र-

‘शयुवाकाय प्रेषितो ब्रवीति—तच्छंयोरित्यादि ॥ तत् तादृश
प्रशस्तफल शंयोः बार्हस्पत्यादौ [दे] आटुणीमहे प्रार्थयामहे, किं पुन
स्तत् ? गातुं गमनं देवान्प्राप्तिं यज्ञाय यज्ञस्य, यज्ञपतये यजमानस्य
च गातुं देवस्थानं प्रति गमनं वृणीमहे । अत्रैव सप्तस्यमाना न
अस्माकं दैवी स्वस्ति देवनिमित्तं विघ्नोपशमनमस्माकमस्तु ।
मानुषेभ्यश्च होतृभ्यः या स्वस्तिः सा चास्माकमस्तु । किंच—ऊर्ध्वं
जिगातु उद्वच्छतु भेषजं सर्वाणिष्टशमनमेतत्कर्म सर्वोच्छ्रितमस्तु ।
किंच अस्माकं सम्बन्धिने द्विपदे मनुष्यादये चतुष्पदे च गवादये
शं सुखं अस्तु । द्विपदोऽन्तोदात्तत्वमुक्तम् ॥

इत्येकादशोऽनुवाकः .

‘अथ पत्तिसिथानाना याज्यानुवाक्या — आ प्यायस्वेत्याद्या ॥
‘आ प्यायस्व संतेव ते, संते पयासि’ इति त्रिष्टुभौ ‘मा नो
हिंसीत्’ इत्यत्र व्याख्याते * । ‘इह त्वष्टारमग्रियं, तत्रस्तुरीपमध पो-
पवितु’ इति गायत्रीत्रिष्टुभौ ‘अग्रिना रयिमश्नवत्’ इत्यत्र व्याख्याते । ॥

स्तुरीपंम् । 'देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु नः । प्राव-
न्तु नस्तुजये वाजसातये । याः पार्थिवास्तो या
अपामपि व्रते । ता नो देवीस्तुहवाशर्मं यच्छत ।
'उत ग्रा वियन्तु देवपत्नीः । इन्द्राण्यग्राय्यश्विनी
राट् । आ रोदसी वरुणानी शृणोतु । वियन्तु दे-

ॐ देवानां पत्नीरिति ॥ देवानां पत्नयः इन्द्राण्याद्याः सेनादयो
वा 'वा छन्दसि' इति पूर्वमवर्णदीर्घत्वम् । उशतीः उशत्यः काम-
यमानाः अस्मद्वितानि ता अस्मानवन्तु रक्षन्तु प्राप्नुवन्तु वा । किञ्च—
अस्माकं तुजये अपत्याय वाजसातये अन्नलभाय च ता देव्यः
प्रावन्तु प्रकर्षेण तृप्यन्तु । किञ्च—याः पार्थिवास्तः पृथिव्यां
भवाः । 'आज्जसेरमुक्' याश्च अपां व्रते कर्मस्थाने अन्तरिक्षे ।
अपिशब्दात् पूर्वोक्ताश्च दिवि भवाः इन्द्राण्याद्याः तास्तर्वाः यूयं
मुह्वाः मुखेनाद्वातव्याः आद्धानप्रयोजनस्य सद्यः कर्तव्यैः अस्मभ्यं
शर्मं सुखं यच्छत वन हे देव्यः । । उत्तरोऽर्थः प्रत्यक्षकृतः ॥

'उत ग्रा वीति त्रिष्टुप् ॥ ग्रा अपि गायत्र्यादयोपि छदांसि इदमाज्यं
'वियन्तु पिवन्तु, देवपत्न्यश्च इन्द्राण्याद्याः । इन्द्रस्य पत्नी इन्द्राणी 'इन्द्र-
वरुण' इति ङीप् आनुक्त । अग्नेः पत्नी अग्रायी 'वृषाकप्यमि'
इति ङीप् । अश्विनोः पत्नी अश्विनी । 'पुंयोगात्' इति ङीप् ।
राट् दीप्यमाना । रोदसी द्यौः पृथिवी चेति शाकल्यः । रोदना
द्रुजः तस्य पत्नी रोदसी इत्यप्रसन्नगयास्कः । वरुणस्य पत्नी
वरुणानी सा चास्मदभिमतमाशृणोतु अनुमन्यतां वियन्तु पान्तु

वीर्यं ऋतुर्जनिनाम् ॥ २६ ॥ 'अग्निर्होता गृहपतिस्स
 राजा । विश्वा वेद जनिमा ज्ञातवेदाः । देवाना-
 मृत यो मर्त्यानाम् । यजिष्ठस्स प्रयजतामृतावा ।
 'वयमुं त्वा गृहपते जनानाम् । अग्ने अकर्म समि-
 धा बृहन्तम् । अस्थुरिणो गार्हपत्यानि सन्तु ।

आज्यमिति यावत् । एव एता सर्वा अपि देव्य विपन्तु पिबन्तु ।
 आज्य पुनर्वचन कालविधानार्थं । तदाह—यः ऋतु काल आत्मीय
 जनीना जायाना तत्र पिबन्त्विति । ५ पुनस्त १ भुक्तवस्तु पुरुषेष्विति
 सामर्थ्याद्विभ्यते ॥

अग्निर्होतेति ॥ अग्निः होता देवाना आह्वता । गृहपाति
 गृहाणा पाता स एव राजा दीप्यमान । क इत्याह—विश्वा जनिमा
 नृमानि यो वेद जानाति । ज्ञातवेदा ज्ञाताया वेदिता ज्ञातप्रज्ञो
 वा । केपा ज-मानि १ देवानां मर्त्यानां च । किञ्च—स एव यजिष्ठ
 यष्टतम प्रयजता मध्ये तनुल्य प्ररुष्टो यष्टा ऋतावा सत्यवान्
 यज्ञवान्वा । मत्वर्थाद्यो वति । यष्टशब्दात् 'नुशब्दसि' इति
 इष्टन्प्रत्यय ॥

० वयमुं त्वेति त्रिष्टुप् ॥ हे अग्ने 'गृहपते' जनानां मध्ये वयमेव
 त्वां समिधा सदीपनेन तेजसा बृहन्तं अकर्म कृतवन्त स्म ।
 तस्मात् न अस्माक अस्थूरि अक्रियानि । मुपा मुलुक् । गार्हपत्या-
 नि गृहपतिना सम्यक्तानि कर्माणि सन्तु । किञ्च—तिग्मेन तीक्ष्णेन
 अप्रधृष्येण तेजसा न अस्मान् संश्लिशाभि तीक्ष्णीकुरु समृद्धान्

तिग्मेन नुस्तेजसा सः शिशाधि ॥ २७ ॥

जनीनामष्टौ च ॥ १२ ॥

'उपहूतः रथन्तरः सह पृथिव्या । उप मा
रथन्तरः सह पृथिव्या ह्वयताम् । उपहूतं वामदे-
व्यः सहान्तरिक्षेण । उप मा वामदेव्यः सहान्त-
रिक्षेण ह्वयताम् । उपहूतं बृहत्सह दिवा । उप मा
बृहत्सह दिवा ह्वयताम् । उपहूतास्सप्त होत्राः ।
उप मा सप्त होत्रा ह्वयन्ताम् । उपहूता धेनुस्सह-
र्षभा । उप मा धेनुस्सहर्षभा ह्वयताम् ॥ २८ ॥
उपहूतो भक्षस्सखा । उप मा भक्षस्सखा ह्वयताम् ।
उपहूतां(४)हो । इडोपहूता । उपहूतेडा । उपो अ-
स्माः इडा ह्वयताम् । इडोपहूता । उपहूतेडा ।
मानवी घृतपदी मैत्रावरुणी । बर्हा देवर्कतमुपहू-
तम् ॥ २९ ॥ दैव्या अध्वर्यव उपहूताः । उपहूता
मनुष्याः । य इमं यज्ञमवान् । ये यज्ञपत्नीं वर्धन् ।

कुर्विति । 'वा छन्दभि' इत्यपिले प्रतिषिद्धे ङित्वाभावात् 'अङि-
तश्च' इति धिभावः ॥

इति तैत्तिरीये तृतीयेऽष्टके पञ्चमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः.

उपहूते द्यावापृथिवी । पूर्वजे ऋतावरी । देवी देव-
पुत्रे । उपहूतेयं यजमाना । इन्द्राणीवाविधवा ।
अदितिरिव सुपुत्रा । उत्तरस्यां देवयज्यायामुपहू-
ता । भूयसि हविष्करण उपहूता । दिव्ये धामनु-
पहूता । इदं मे देवा हविर्जुपन्तामिति तस्मिन्नुप-
हूता । विश्वमस्याः प्रियमुपहूतम् । विश्वस्य प्रिय-
स्योपहूतस्योपहूता ॥ ३० ॥

सहरपभा ह्यपतामुपहूतः सुपुत्रा पट् ॥ १३ ॥

सत्यं प्रवोऽग्ने महानग्निर् होता समिधोऽग्निर्वृ-
त्राण्यग्निर्मृधोपहूतं देवं बर्हिरिदं द्यावापृथिवी त-
च्छ्रयोरा प्यायस्वोपहूतं त्रयोदश ॥ १३ ॥

सत्यं वयः स्याम वृष्टिद्यावा त्रिशत ॥ ३० ॥

सत्यमुपहूता.

^१ अथ पत्नीसम्याने सोमाह्वानम्—उपहूत रथन्तरमित्यादि ॥ पूर्व-
मेव व्याख्याता* । यज्ञपत्नीमित्यादि स्त्रीलिङ्गतो विशेष । गतमन्यत् ॥

इति श्री भट्टभास्करमिश्रविरचिते यजुर्वेदभाष्ये तृतीयेऽष्टके

पञ्चमप्रश्ने इष्टिहोत्र नाम त्रयोदशोऽनुवाक

अथ सप्तमः

— ०० —

पष्ठप्रपाठकप्रारम्भः.

हरिः ओम् ॥ 'अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवयन्तः ।
वनस्पते मधुना दैव्येन । यदूर्ध्वस्तिष्ठाद्विणेह
धत्तात् । यद्वा क्षयो मातुरस्या उपस्थे । 'उच्छ्रय-

'अथ पशुहौत्रमारम्यते वैश्वदेवं काण्डम् । तत्र 'यूपायाज्य-
मानय' इत्युक्ते अन्वाह—अञ्जन्तोति त्रिष्टुवेपा ॥ हे वनस्पते!
यूप! विकारे प्रकृतिशब्दः । त्वामञ्जन्ति व्रतयन्ति स्निग्धत्वाय,
अध्वरे अध्वरनिमित्तं अध्वरः सिद्धयेदिति, देवयन्तः देवानि-
च्छन्तः मधुना मधुरत्वेन याज्येन दैव्येन देवानां सम्बन्धिना ।
उक्तं च—'एतद्वे देवाना मधु । यद्धूतम्' इति । किमर्थमञ्जन्ति-
यदूर्ध्वः उच्छ्रूतः तिष्ठात् तिष्ठे. स्थास्यसि, लेट्याडागमः ।
यदिदं प्रयोजनं एतदर्थमञ्जन्ति । यद्वा—हेतौ । द्रविणानि धनानि
यागसिद्धिद्वारेण इह कर्मणि अस्माकं धत्तात् दध्याः उत्पादयेः
दास्यमि वा, एतदर्थं चाञ्जन्ति । यद्वा—यतश्च हेतोः अस्याः
मातुः निर्मात्र्याः श्रेयसा वेदेः उपस्थे पार्श्वदेशे क्षयः निवर्त्तेः
निवर्त्त्यसि वा तदनुरूपं चाञ्जन्ति । क्षियतेः लेटि शपो लुकि
अडागमः ॥

^१यूपायोच्छ्रीयमाणायानुब्रूहीत्युक्तोऽन्वाह—उच्छ्रयस्वेति ॥ अ-
नृष्टुवेपा । हे वनस्पते! यूप! उच्छ्रयस्व उत्तिष्ठ पृथिव्यास्त-

स्व वनस्पते । वर्ष्मन्पृथिव्या अर्धि । सुमिती मी-
यमानः । वर्चोधा यज्ञवाहसे । समिद्धस्य श्रय-
माणः पुरस्तात् । ब्रह्म वन्वानो अजरः सुवीरम् ॥
१ ॥ आरे अस्मदमर्ति वाघमानः । उच्छ्रयस्व
महते सौभगाय । ऊर्ध्व ऊपुण ऊतये । तिष्ठा
देवो न संविता । ऊर्ध्वो वाजस्य सनिता यदञ्जि-

मन्विनि वर्ष्मन् प्रधानभूते अस्मिन् देशे अपि उपरि सुमि-
ती मुमित्वा शोभनेन प्रक्षेपेण । 'सुषां सुलुक्' इति पूर्वस-
वर्णदीर्घत्वं तृतीयायाः । मीयमानः प्रक्षिप्यमाणः स्थाप्यमानः
वर्चोधाः दीप्तिर्धाता दाता वा कस्मै ? यज्ञवाहसे यज्ञस्य वोद्रे
यजमानाय ॥

समिद्धस्येति त्रिष्टुप् ॥ समिद्धस्य दीप्तस्य आहवनीयस्य
पुरस्तात् पूर्वस्या दिशि श्रयमाणः तिष्ठन् ब्रह्म परिवृढ इदं
कर्म वन्वानः संपन्नमान अजरं अविनाशि फलं सुवीरं कल्या-
णपुत्रादिसृष्टिहेतुं आरे अन्तिके क्षिप्रमेव अस्मत् अस्मत्सकाशात्
अमर्ति अज्ञानं वाघमानः नाशयन् उच्छ्रयस्व उत्तिष्ठ महते
सौभगाय मुश्रीकत्वाय । 'सुभगान्मत्रे' इत्यञ् ॥

ऊर्ध्व ऊपुण इति त्रिष्टुप्छार. 'सते वायु.' इत्यत्र व्याख्यातः* ॥

भिः । वायद्रिर्विद्वयामहे । ऊर्ध्वो नः पाद्मः हंसो
 निकेतुना । विश्वः समन्तिर्णं दह । कृधा न ऊर्ध्वा-
 श्च स्थाय जीवसे । विदा देवेषु नो दुर्वः ॥ २ ॥
 'जातो जायते सुदिनत्वे अह्नाम् । समर्थ आ वि-
 दधे वर्धमानः । पुनन्ति धीरा अपसो मनीषा ।

‘ऊर्ध्वो नः इति सप्तपङ्क्तिः ॥ ऊर्ध्वः उन्मूलितः त्वं अस्मान्
 पाहि अंहसः पापात् निपाहि नियतं रस, केतुना प्रज्ञया
 विश्वं च अस्मिन् भक्षणशीलं रसः प्रभृति संदह समूहीकृत्य दह ।
 किञ्च—अस्मानपि ऊर्ध्वान् उच्छ्रितान् कृधि कुरु । ‘शुशृणु-
 पृच्छम्यश्छन्दसि’ इति विभावः । ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो
 लुक् । ऊर्ध्वानित्यस्य अम्परे ‘नच्छव्यप्रशान्’ इति व्यत्ययेन
 न क्रियते । स्थाय रंहणाय गमनाय जीवसे जीवितुं जीवनाय
 वा । किञ्च—देवेषु नः अस्माकं दुर्वः परिषर्वा विदाः वेदय ।
 विदेहंति व्यत्ययेन आहामश्र ॥

‘जातो जायते इति त्रिष्टुप् ॥ जातः नित्यप्रादुर्भूतः आजायते
 पुनरप्यस्मदाभिमुख्येन प्रादुर्भवति । अह्नां सुदिनत्वे अह्नां मध्ये शोभने
 पार्श्वे दिवसे । स्वार्थिको भावप्रत्ययः । यद्वा—अह्नां सुदिनत्वाय
 यागैर्निर्वृत्त्या शोभनाय पुनराजायते कः ? विदधे यज्ञग्रहे कीदृशे ?
 समर्थे सहारणस्थाने ऋत्विजाम् । अधिकरणे यत् । मर्त्यसहिते वा ।
 तत्र वर्धमानः उच्छ्रयमाणः । यद्वा—सः त्वं मर्त्ये मर्त्येषु वर्धमानः ।
 त इत्युदात्त उपपन्नो भवति । किञ्च—तमिमं पुनन्ति शोधयन्ति
 प्रसालनादिना अपसः अपस्यिनः कर्मिणः ऋत्विजो यजमाना वा

देवया विप्र उदिर्यति वाचम् । युवा सुवासाः प-
रिचीत् आगात् । स उ श्रेयान्भवति जायमानः ।
तं धीरासः कवय उन्नयन्ति । स्वाधियो मनसा
देवयन्तः । पृथुपाजा अमर्त्यः । घृतनिणिंख्स्वा-

धीरा धीमन्तः मनीषा मनोपया प्रज्ञया । 'मुपां मुलुक्' इत्या-
कारः । किञ्च—देवया देवेच्छया, वयजन्तादकारप्रत्ययः । देवगामी
वा, यातेः विच् । विप्र. विशेषेण पूरयिता । प्रातेः 'आतश्चोपसर्गे'
इति कः । वाचं स्तुतिलक्षणां उदिर्यति उद्रमयति स्तुतिं जनयति,
स्तुत्यो भवतीति यावत् । ऋम् गतौ, शपः स्त्री 'अतिपितृश्र' इत्यभ्यासस्येत्वम् । यद्वा—त्वामविकृत्य अयं विप्रः होता वाचं
स्तुतिलक्षणा उदिर्यति उच्चारयति त्वां स्तौति, स त्वं उच्छ्रयस्वेति ॥

'यूपाय परिवीयमाणावानुब्रूहीत्युक्तेऽन्वह—युवा सुवासा इति
त्रिष्टुप् ॥ यथा कश्चित् युवा सुवासाः शोभनवासाः एति अग्रतः
आगच्छति एवमयं परिवीतः रशनया वेष्टितः आगात् आगतः
संपन्न इति यावत् । स एव हि जायमानो दिनेदिने निष्पद्यमानः
श्रेयान् प्रशस्यतरः भवति । तं खलु धीरासः धीमन्तः कवयः क्रास्त-
दर्शिनः उन्नयन्ति ऊर्ध्वं नयन्ति गुणैः उच्छ्रितं स्तुत्यं कुर्वन्ति
स्वाधियः स्वाधीयमानाः स्वयमेव ध्यायन्तीति स्वाधियः छान्दसं
दीर्घत्वम् । मनसा देवयन्तः देवान् प्राप्नुमिच्छन्तः यजमानाः इति
यावत् । तत्मात् वयमपि तथा कुर्म इति ॥

* समिद्धयमानवर्ती समिद्धवर्ती चान्तरेण पृथुवानिवत्यो धार्ये दधा-
ति—पृथुपाजा इति, गायत्र्यो ॥ पृथुपाजाः विस्तीर्णबलः अमर्त्यः

हुतः । अग्निर्यज्ञस्य हव्यवाद् । ^१तं सवाधो यत-
स्तुचः । इत्था धिया यज्ञवन्तः । आचक्रुर्गन्मिभूत-
ये । ^{१०}त्वं वरुण उत मित्रो अग्ने । त्वां वर्धन्ति म-
तिभिर्वसिष्ठाः । त्वे वसु सुपणनानि सन्तु । यूयं
पात स्वस्तिभिस्सदा नः ॥ ३ ॥

सुवीरं दुवस्स्वाहुतोऽष्टौ च ॥ १ ॥

‘होता यक्षदग्निं स मिधा सुपमिधा समिद्धं

अमरणधर्मा घृतनिर्णिक घृतरूपं स्वाहुतः सम्यगाहुतः अग्निः
अयं यज्ञस्य हव्यवाद् हविषा बोद्धा भवति यथोक्तगुणः, तस्मादेनं
तादृशं कुर्म इति ॥

^१तमिति ॥ तमिमं अग्निं सवाधः ऋत्विजः यतस्तुचः सदा
व्यापृतस्तुचः इत्था इत्थं अनेन प्रकारेण धिया यज्ञया कर्मणा वा
यज्ञवन्तः सम्यग्यजमानाः आचक्रुः आकुर्वन्ति ऊतये तर्पणाय
आत्मनः रक्षणाय अस्माकं, वयमपि तथा कुर्मः ॥

^{१०}परिधानीया— त्वं वरुण इति ॥ इष्टिहौत्रे व्याख्याता * । अत्र
पाठात् सर्वेषामियं परिधानीया ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे तृतीये पशुहौत्रे प्रथमोऽनुवाकः.

^१प्रयानप्रैषान् मैत्रावरुण आह—होता यक्षदग्निमित्यादि ॥
ऋचो यजूंषि व्यामिश्रिताश्च मन्त्राः सोत्रामण्यां गतप्रायाः । होता

नाभां पृथिव्यास्संगथे वामस्य । वर्ष्मन्दिव इड-
स्पदे वेत्वाज्यस्य होतर्यजं । होतां यक्षत्तनूनपा-
त्तमदितेर्गर्भं भुवनस्य गोषाम् । मध्वाऽद्य देवो देवे-
भ्यो देवयानान्पथो अनक्तु वेत्वाज्यस्य होतर्यजं ।
'होता यक्षन्नराशंसं नृशस्त्रं नृः प्रणेत्रम् ।

दैव्यो यक्षत् यजतु अग्निं समिधा समिदाख्यया प्रयानदेवतया
सह सुपमिधा शोभनसमिन्धनेन समिद्धं नाभा नाभौ पृथिव्याः
वेद्याः उत्तरनाभौ, सर्वस्या वा पृथिव्याः नाभिस्थानीयाया वेद्या,
किमर्थम् ? सङ्गथे सङ्गमनार्थं वामस्य वननीयस्य धनस्य हविरा-
ख्यस्य अस्माकं वा वननीयस्य धनस्य अभिमतस्य प्राप्त्यर्थं दिवोपि
वर्ष्मन् उच्छिन्ते तत्र स्थाने । यद्वा—द्युलोकवासिनामुच्छ्रयार्थं इडः
अक्षस्य वृष्टेर्वा पदे उत्पत्तिस्थाने अग्निं यजतु, स चाग्निं वेत्तु पितृ-
आज्यस्य अस्य समिद्धिस्तह, होतः । मानुष । त्वमपि यज ॥

²होता यक्षत्तनूनपातं तनूनपान्नामानं प्रयानदेवता भदितेः
देवमातु पृथिव्या वा गर्भं भुवनस्य भूतनातस्य गोप्ता, स चाग्नि-
देवः मध्वा मधुसदृशेनाङ्गेन अद्य अस्मिन्नहि देवयानान् पथो-
मार्गान् पानीयानि भक्ष्याणि हवींषि अनक्तु स्वादु करोतु । वेत्ति-
त्यादि गतम् ॥

³होता यक्षत् यजतु नराशंसं नराशंसाख्यं अग्निं नृशस्त्रं
नृभिः शस्त स्तुतं नृः प्रणेत्रं नृषु प्रकृष्टं नयनं यस्य तादृशं, विभक्ति-
व्यत्ययेन द्वितीयाया अलुक् । 'नृन्वे' इति रुत्वानुनासिको ।

गोभिर्वपावान्स्याद्द्विरैशर्त्तुवाच्रथैः प्रथमयावा
हिरण्यैश्चन्द्री वेत्वाज्यस्य होतर्यज । 'होता यक्ष-
दग्निमिड ईडितो देवो देवाः आवक्षद्भूतो हव्यंवा-
डमूरः । उपेसं यज्ञमुपेमां देवो देवहूतिमवतु वे-
त्वाज्यस्य होतर्यज । 'होता यक्षहृस्सुष्टरीमो-
र्णम्रदा अस्मिन् यज्ञे वि च प्र च प्रथताः स्वा-

सन्नाग्निः अस्मिन् यजमाने गोभिः वपावान् अकृशः स्यात् भवतु ।
गोसमृद्धिहेतुर्भवत्विति यावत् । शीरैः पुत्रादिभिः शक्तीवान् कर्मवान्
स्यात् सर्वार्थसाधनसमर्थो वा । छन्दसं दीर्घत्वम् । 'छन्दसीरः'
इति कत्वम् । रथैः प्रथमयावा प्रथमयायी रथयायिनां प्रधानः
स्यात् 'आतो मनिन्' इति वनिप् । हिरण्यैः चन्द्री आह्लादी स्यात् ।
हितरमणीयैर्वा कर्मभिः हिरण्यवान् स्यात् । वेत्वित्यादि गतम् ॥

'होता यक्षत् यजतु अग्निमिडः इदंजकं, ए व देवः
सर्वैरीडितः देवान् आवक्षत् आयहतु, दूतः हितकारी हव्य
वाद् हविषां वोढा, अमूरः अमूढः, मुखेन्त्यलोपः । इमं यज्ञं
उपावतु उपेत्य रक्षतु, इमां च देवहूतिं देवाह्वानं उपावतु उ-
पेत्य फलवर्त्ता करोतु । देवहूतिः दासीभारादिर्द्रष्टव्यः । वेत्वित्या-
दि गतम् ॥

'होता यक्षत् यजतु अग्निं वहिस्तंजिकं, सुष्टरीम शोभन-
स्तरणं, औणादिक इमनिन् दीर्घत्वम् । यद्वा—तृजन्तात् 'तुष्ट
न्दमि' इति इमनिच् । ऊर्णम्रदाः ऊर्णावत् मृदु, मृद क्षोदे

सुस्थं देवेभ्यः । एमेनद्य वसवो रुद्रा आदित्या-
 स्तदन्तु प्रियमिन्द्रस्यास्तु वेत्वाज्यस्य होतर्यजं ॥
 ४ ॥ 'होता यक्षदुरं ऋष्याः कवप्योऽकोपधावनी-
 रुदाताभिर्जिहतां वि पक्षोभिश्श्रयन्ताम् । सुप्रायणा
 अस्मिन् यज्ञे विश्रयन्तामृतावृधो वियन्त्वाज्यस्य
 होतर्यजं । होता यक्षदुपासानक्ता वृहती सुपेदा-

अमुनि लिङ्गव्यत्यय । उपमानपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तच्च अस्मिन्
 यज्ञे विप्रथता विविध प्रथता प्रमथतां प्ररूपेण प्रथता च,
 स्वासस्थं शोमनासनाय पर्याप्तं देवेभ्यो देवार्थं ईमिति अव-
 धारणे । एनत् बर्हि अद्य अस्मिन्नादि वस्तादद्य आसदन्तु ।
 छन्दस शप्ते लुक् । प्रियमस्तिवन्द्रस्य । वेत्वित्यादि गतम् ॥

'होता यक्षत् यन्तु दुरः द्वारमन्निकमग्नि, ऋष्याः महतीः
 हिता वा कवप्यः कवाटवती मुषिरव्यापिनीर्वा । अकोपधावनीः
 या कोपे छिद्रे धावन्ति ता कोपधावन्य अतपाविधा ताः
 द्वारा आताभिः दिग्भि दीप्तिभिर्वा उज्जिहता उद्रच्छन्तु ।
 महाकाशा महादीप्तयो वा भवन्त्य उतिष्ठन्तु । पक्षोभिः पार्श्वे-
 विश्रयन्ता विविध श्रयन्ता, अस्मिंश्च यज्ञे सुप्रायणाः सुखेन
 प्रापणीया । 'छन्दसि गत्यर्थम्य' इति युच् । ऋतावृधः
 ऋतस्य सत्यस्य वा वर्षयित्रयः विश्रयन्तां विविध श्रयन्ता सेव-
 न्ताम् । वियन्त्वित्यादि गतम् ॥

'होता यक्षत् यन्तु उपासानक्ता अहश्च रात्रिश्च महत्यो ^

सा नृः पतिभ्यो योनिं कृण्वाने । सृस्मर्यमाने
इन्द्रेण देवैरेदं वरहिस्सीदतां वीतामाज्यस्य होत-
र्यजं । 'होता यक्षदैव्या होतारा मन्द्रा पोतारा कवी
प्रचेतसा । स्विष्टमुद्यान्य करदिषा स्वभिगूर्तमन्य
ऊर्जा सतवसेमं यज्ञं दिवि देवेषु धत्ता वीतामा-
ज्यस्य होतर्यजं । 'होता यक्षत्तिस्रो देवीरपसाम्प-

सुपेशसा सुपेशसी कल्याणरूपे । पूर्ववदाकार । नृन् पतिभ्यो
नृणां पतिभ्यो देवेभ्यः, पृथ्वीस्थाने पूर्ववद्वितीया, पूर्ववद्वृत्तानुना-
सिकौ । योनिं कारणं यामकालं कृण्वाने कुर्वाणे संस्पृ-
माने समूय हर्षेण रिमतं कुर्वाणे इन्द्रेण देवैश्च समयेन वा हर्षो
लभ्यते । तथाविधे इदं वर्हिः यज्ञमासीदताम् । वीतामित्यादि
गतम् ॥

'होता यक्षत् यजतु दैव्यो होतारो मन्द्रौ तर्पणौ पोतारौ
शोधयितारौ कवी क्रान्तदर्शिनो प्रचेतसा प्रकृष्टज्ञानौ तयोः
अन्यः एक अथ अस्मिन्कर्मणि अहिं स्विष्टं शोभनयागसन-
न्ध इषा अग्नेन हविषा करत् करोतु । छान्दसे लुङि 'कृष्ट-
दृढिभ्यः' इत्यत्र । 'बहुल छन्दस्थमाहचोगेऽपि' इत्यङ्भावः ।
अन्यश्च स्वभिगूर्तं शोभनाभिप्रेतफलसंबन्धं करदित्येव । ऊर्जा
रत्नेन सतवसा सवलया सवृद्धिकया वा इमं च यज्ञं दिवि
देवेषु धत्ता स्थापयताम् । वीतामित्यादि गतम् ॥

'होता यक्षत् तिस्रो देवीरपसामपस्तमाः । उभयत्र मत्व-

स्तमा अच्छिद्रमद्येदमपस्तन्वताम् । देवेभ्यो देवी-
 देवमपो वियन्त्वाज्यंस्य होतर्यजं । 'होता यक्ष-
 त्वष्टारमचिष्टुमपाकं रेतोधां विश्रवसं यशोधाम् ।
 पुरुरूपमकामकर्दानं सुपोपः पोपैस्स्यात्सुवीरो
 वीरवेत्वाज्यंस्य होतर्यजं । 'होता यक्षद्वनस्पतिमु-
 प्रावेत्तक्षद्वियो जोष्टारं शशमन्नरः । स्वदुधस्व-

र्धोयो लुप्यते । कर्मवता मध्ये कर्मवत्तमा इदं अस्मदीय अपः
 कर्म याग अच्छिद्र अविगुण तन्वता कुर्वता अथ अस्मिन्न-
 हनि । इदं देवेभ्यो देवार्थमपः कर्म देवं देवनशील अ-
 भिमफलप्रदानसमर्थ च कुर्वता देवीः देव्य देवनशील । वि-
 यन्त्वित्यादि गतम् ॥

^{१०}होता यक्षत् यजतु त्वष्टारं अचिष्टु अश्वेन गमनेन
 स्तुत्य शोभनाजन, छान्दसी रूपसिद्धि । यद्वा—अचिष्टु ने-
 ष्टनरहित स्थिर अपाक अचाल प्राप्त अतो रेतोधा रेतस
 उदकस्य धातार दातार वा विश्रवसं विविधान विविपयशस
 वा यशोधा यशसो दातार पुरुरूपं बहुरूप अकामकर्शनं वा-
 मानामनाशयितार स अस्मिन् यजमाने पोपैः धनादिसमृद्धिभि
 सुपोपः स्यात् तद्धेतुरस्य भक्तु, वीरैः पुत्रादिभिश्च सुवीरोऽ-
 स्तु । वेत्वित्यादि गतम् ॥

^{११}होता यक्षत् वनस्पतिं गानस्पत्यं गूपाधार वीडशः धियः
 जोष्टारं रुद्धे श्रीणयितारं सेषितारं वा, इदमगम उपावस्य

धितिर् ऋतुपाऽद्य देवो देवेभ्यो हव्याऽवाद्धत्वाज्यस्य
 होतुर्यज । ^{१२}होता यक्षदग्निः स्वाहाऽज्यस्य स्वा-
 हा मेदस्स्वाहा स्तोकानां स्वाहा स्वाहाकृती-
 नां स्वाहा हव्यसूक्तीनाम् । स्वाहा देवाः अज्य-
 पान्स्वाहाऽग्निः होत्राज्जुषाणा अग्न अज्यस्य वि-
 यन्तु होतुर्यज ॥ ६ ॥

प्रियमिन्द्रस्यास्तु वेत्वाज्यस्य होतुर्यज सुवीरो
 वीरैर्वेत्वाज्यस्य होतुर्यज चत्वारि च ॥ २ ॥

अग्निं तनूनपातं नराशंसमग्निमिब ईडितो

क्षत्, उपावमृजतु । लेटि सिद्धप्रत्ययः । पश्वर्यं विमृजतु । कः ।
 शशमत् शमगन् शमिता पशोर्यनयानः नरः नेता । शमिः व्य-
 त्ययेन शप श्लुः । किञ्च—स ऋतुया काले क्रियमाणः अद्य
 अस्मिन्नहि स्वदात् स्वदयतु हव्यानि स्वधितिः स्वधितिमान्
 स्वधितिसंस्कृतः । यद्वा—स्वस्मिन् आत्मनि निहितः देवार्थं नियु-
 क्त्वात्, देवेभ्यो हव्यानि स्वादूकरोतु, यथाकृत्वा देवेभ्यो हव्या
 हव्यानि अवाद् वहतु । वहेदग्नन्दसे लुडि वृद्धाविडभावे रूपम् ।
 देवः देवनशीलः । वेत्त्वित्यादि गतम् ॥

^{१२}होता यक्षत् यजतु अग्निं स्वाहाकारदेवताश्च आज्यादीनि
 यजन्तु । अग्निं च स्विष्टकृतं होत्रार्थं यज्ञस्य स्विष्टकृतत्वाय ।

व॒रहि॒र्दुरं॑ उ॒पा॒स॒न॒क्ता॑ दै॒व्यां॑ ति॒स्रस्त्व॑ष्टा॒रं व॒न॒-
स्प॒र्ति॒म॒ग्निम् । प॒ञ्च वे॒त्वे॒को वि॒यन्तु॑ द्वि॒र्वी॒तामे॒को
वि॒यन्तु॑ द्वि॒वे॒त्वे॒को वि॒यन्तु॑ हो॒त॒र्य॒जं ॥

समि॒द्धो अ॒य म॒नुषो॑ दुरो॒णे । दे॒वो दे॒वान् य॒-
ज॒सि जा॒तवे॒दः । आ च॒ वह॑ मि॒त्रम॒हश्चि॒त्त्वान् ।

हे अ॒ग्ने! आ॒ज्य॒स्य वि॒यन्तु॑ पि॒च॒न्तु । हे हो॒तः! त्वम॑पि य॒ज ।
'हो॒ता य॒क्षत् स॒मिधेन्द्र॑म्'* इ॒त्यत्र॑ सो॒त्राम॑ण्या व्या॒ख्यात॑म् । शिष्ट॑
तत॑ ए॒व द्रष्ट॑व्यम् ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे तृतीये पष्ठे द्वितीयोऽनुवाकः .

१ जथाग्रिय प्रयाजाना याज्या इह पाठस्तर्था समिद्धो
अघेत्याद्याः ॥ सर्वास्त्रिष्टुभ । समिद्धः सदीप्त अय आस्मि
न्कर्मणि मनुषो मनुष्यस्य यजमानस्य दुरोणे गृहे अग्न्यगारे
देवः देवनशील त्व यजसि यन हविषा तर्पय । हे जातवेदः!
जाताना वेदित ! तदर्थं आवह च देवान् हे मित्रमहः ! मित्रा
णा मुद्धा पूजयित ! चिकित्वान् जानन् स्वाधिकारम् । किते-
ल्लिट कमरादेश । त्वं खलु देवाना दूतः हिनकारी कविः
अन्तर्दर्शन प्रचेताः प्ररुष्टज्ञानश्राप्ति ॥

त्वं दूतः क्विरसि प्रचेताः । तनूनपात्पथ ऋतस्य
यानान् । मध्वा समञ्जन्धस्वदया सुजिह्व । मन्मा-
नि धीभिरुत यज्ञमृन्धन् । देवत्रा चं कृणुह्यध्वरं
नः । नराशंसस्य महिमानं मेपाम् । उपस्तोपा-
म यज्ञतस्य यज्ञैः ॥ ७ ॥ ते सुकृतवृश्शुचयो

^१तनूनपात्पथ इति ॥ हे तनूनपात्! अग्रे! पथः मार्गान्
कीदृशान् ऋतस्य यज्ञस्य यानान् यज्ञं येः याति समार्तिं
गच्छति तानि मार्गस्थानि हवीहि मध्वा मधुरसेन समञ्जन्
निन्नक्षयन् अभिव्यक्तस्तानि कुर्वन् स्वदय स्वादूकुरु । साहि-
तिकं दीर्घत्वम् । हे सुजिह्व! सुज्वाल! मन्मानि मननानि अस्म-
दभिप्रेतानि धीभिः कर्मभि आत्मोयैः ऋन्धन् ऋद्धानि कुर्वन् ।
ऋधेर्व्यत्यगेन श्रम् । यज्ञं वा अस्मदीयं ऋन्धन् फलसमृद्धं कुर्वन्
अस्माकं अध्वरं देवत्रा देवेषु कृणुहि कुरु । 'उतश्च प्रत्ययात्
छन्दो वा वचनम्' इति हेर्लोपाभावः । 'देवमनुष्य' इति त्रप्र-
त्ययः ॥

^२नराशंसस्येति ॥ नराशंसस्य नरैः शसनीयस्य अग्रे यज्ञ-
तस्य यज्ञनीयस्य महिमानं माहात्म्यं उपस्तोपाम उपेत्य स्तु-
मः । लेट्याडागमः । 'सिन्वद्गुळं लेटि' इति सिप् । एषां
श्रुतिग्यनमानानां यज्ञैः यजनप्रकारैः स्तुमः । किमर्थमिति चेत् ?
एवं स्तुते ते देवाः सुकृतवः शोभनप्रज्ञानाः शुचयः शुद्धाः
धियंधाः कर्मणां ज्ञानानां वा श्रुतारः दातारः । दधातेः छान्द-

धियंघाः । स्वदन्तु देवा उभयानि हव्या ।
 'आजुहान ईडयो वन्द्यश्च । आयाह्यग्रे वसुभिस्त-
 जोषाः । त्वं देवानांमसि यद्वा होता । स एनान्
 यक्षीपितो यजीयान् । 'प्राचीनं वरुहिः प्रदिशा पृ-
 थिव्याः । वस्तोरस्या वृज्यते अग्रे अह्वाम् । व्यु-

स* खन् । 'इच एकाच.' इत्यम्भाव । स्वदन्तु आस्वदन्ता उभ-
 यानि आज्यपुरोडाशलक्षणानि । सोमे चेत सोमात्मकानि हव्या
 हवीषि । 'शेष्ठउन्दसि' इति लोपः ॥

'आजुहान इति ॥ आजुहानः देवानामाह्वानकुशल । लिटः
 कानचि संप्रसारणम् । ईडयः स्तुत्यः वन्द्यः नमस्कार्यश्च ।
 'ईडवन्द' इति उभयत्राद्युदात्तत्वम् । हे अग्रे! ईडशस्त्वं
 आयाहि अस्मद्यत्त आगच्छ वसुभिः देवैः सजोषाः समान-
 प्रीतिः त्वं खलु देवानां होता आह्वाता असि, हे यद्वा! प्रभूत!
 स त्वं एनान् देवान् यक्षि यन । यनेल्लेष्टे शपो लुक् । इषितः
 अस्माभिरध्येषितः यजीयान् यदृतयः मनुष्यगण्डुः । 'तुडउन्दसि'
 इति ईयसुन्प्रत्ययः ॥

'प्राचीनं वरुहिरिति ॥ प्राचीनं प्रागायतस्तरणम् । 'विभाषाऽधे.'
 इति ख. । वरुहिः दर्भमय । पृथिव्याः प्रदिशा प्रथमदिशा प्राच्या
 परिनिष्पादितम् । यद्वा—प्रदिशा मन्त्रेण 'आच्छेता'* इत्यनेन
 पृथिव्या अस्याः वेद्याः वस्तोः छादनार्थम् । 'छन्दस्वुभयथा' इति

प्रथते वितरं वरीयः । देवेभ्यो अदितये स्योनम् ॥
 ८ ॥ 'व्यचस्वतीरुर्विया विश्रयन्ताम् । पतिभ्यो न
 जनयदशुम्भमानाः । देवीर्द्वारो बृहतीर्विश्वमिन्वाः ।
 देवेभ्यो भवथ सुप्रायणाः । 'आ सुष्वयन्ती यजते

तोसुन् । सावेधातुकत्वादित्याय । यद्वा—देवेभ्यो अदितये न
 वस्तोः वासार्थं प्राच्या दिशो वृज्यते आदितये । 'त आवहन्ति
 कवयः' पुरस्तात् * इति दर्शनात् । 'अथो यदेतद्भुक्ता यत कुत
 श्राहरति । तत्प्राच्या एव दिशो भवति † इति ब्राह्मणम् । कदेत्याह—
 अग्रे अह्नां पूर्वेषु पूर्वोद्गे वा तच्च व्युप्रथते । उकारोऽवधारणे ।
 विविधमेव प्रथते वितरं अतिशयेन विप्रयते । 'अमु च छन्द-
 सि' इत्यमुप्रत्यय । वरीयः उत्तरं देवार्थं अदित्यर्थं च यथा
 स्योनं सुखं भवति तथा वितरं विप्रयत एव ॥

°व्यचस्वतीरिति ॥ विविधगमना, गमागमवत्त्वात्, उर्विया
 उरु क्रियाविशेषणम् । 'इयादियाच्' इतीयाजदेश । विश्र-
 यन्तां विविधावकाशा भवन्तु । पतिभ्यो जनयो न जाया इव
 मेधुने शुम्भमानाः शोभमाना हे देवीः ! देवनवत्स्यः ! हे द्वारः !
 द्वारभूता अग्निविशेषाः ! हे बृहतीः ! बृहत्स्यः ! हे विश्वमिन्वाः !
 विश्वस्य प्रीणविजय । । प्रीञ् प्रीणने । विश्वव्यापिन्यो वा । इवि
 व्याप्तौ । ता यूयं देवेभ्यो सुप्रायणाः सुखेन प्रायणीया भवथ भूयास्त ॥

¹आसुष्वयन्तीति ॥ सुष्ठु आगन्त्यौ गच्छन्त्यौ अविच्छेदेन

उपांके । उपासानक्तां सदतां नि योनौ । दिव्ये
योपणे बृहती संरुक्मे । अधि त्रियं शुक्रपिशं
दधाने । दैव्या होतारा प्रथमा सुवाचा । मिमांसा
यज्ञं मनुषो यजंध्यै ॥ ९ ॥ प्रचोदयन्ता विदधेपु

वर्तमाने । छान्दसछकारलोप । इ गतौ, भौवादिक । यद्वा—
शोभन स्मयमाने । छान्दस वर्णान्यत्व, परस्मपद च । परस्पर-
मुपनातर्हर्षस्मिते । यद्वा—स्वयन्त्यौ शोभया वर्धमाने । छान्दस व्य-
जनान्यत्यम् । सर्वत्र 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णनीर्यत्वम् । यज-
ते यजनीये उपाके प्रत्यासन्ने उपक्रान्ते वा जनानूक्षितु उपा-
सानक्ता अहोरात्रे दिव्ये दिविभवे योपणे योपिताविष प्रोण-
यित्यौ मिश्रयिष्यौ वाऽभिमतस्य बृहती महत्यौ मुरुमे सुधु-
दीते त्रियं शुक्रपिशं निर्मलरूपम् । पिशं अवयवे, क्तिप् । अधि
दधाने अधिच धारयन्त्यौ ईदृश्यौ एते योनौ कारणभावे आ-
निपदताम् । छान्दसे छटि छदित्वादह । छटि वा छान्दसस्ती-
दादेश ॥

दैव्या होतारेति ॥ दैव्यौ देवेषु भवौ । सर्वत्र 'सुपा सुलुक्'
इत्याकार । होतारो प्रथमा प्रधानो मनुष्यहोतु । सुवाचा शो-
भनस्तोत्रो यज्ञं मिमांसा उत्सादयन्तो मनुषो मनुष्यस्य यज-
मानस्य यज्यै यजमानाय यजमानेन यष्टुम् । तुमर्थे अध्ये-
प्रत्यय । मनुशब्दपर्यायो मनुशब्द । प्रचोदयन्तौ सर्वान् ऋत्विज-
स्वयं च कार्यं कर्तारौ करणकुशली विदधेपु यज्ञेषु । 'रुपावाजि' ।

कारू । प्राचीनं ज्योतिः प्रदिशां दिशन्तां । "आ
नो यज्ञं भारती तूयमेतु । इडां मनुष्वदिह चेत-
यन्ती । तिस्रो देवीर्वरहिरेदं स्योनम् । सरस्वती
स्वर्षसस्सदन्तु । "य इमे द्यावापृथिवी जनित्री ।
रूपैरपिशद्भुवनानि विश्वा । तमद्य होतरिपितो
यजयिन् । देवं त्वष्टारमिह यक्षि विद्वान् ॥ १० ॥

इत्युपप्रत्ययः । प्राचीनं प्राच्यां दिशि प्रणीतं ज्योतिः अग्निं प्रदिशा
प्रकृष्टया दिशा मार्गेण दिशन्ता अतिसृजन्ती एवंगुणकौ मदीयेऽपि
यागे भवतामिति शेषः ॥

"आ नो यज्ञमिति ॥ नः अस्माकं यज्ञं भारती आदित्यप्र-
भाभिमानिनी देवी तूयं क्षिप्रं एतु आगच्छतु । इडां च
अग्निप्रभाभिमानिनी देवी तूयं क्षिप्रं एतित्वेव । कीदृशी ? इह
अस्मिन् यज्ञे मनुष्वत् मनुष्यवत् चेतयन्ती इदं मयाऽस्योप-
कर्तव्यमिति निपुणो मनुष्य इव नानाना । सरस्वती च देवी
एतित्वेव । एवं एताः तिस्रो देव्यः इदं स्योनं सुखं चाहिः
आस्तीर्णं आसादयन्तु आसीदन्तु । लोटि शपो लुक् । स्व-
पसः शोभनकर्माणः । 'सोर्मनसी' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

"य इमे इति ॥ इमे द्यावापृथिव्यो जनयित्री जनयिष्यो
प्रजानां यो देव. सूर्यः अपिशत् विचित्रभूतनातपेशले अकरोत्,
भुवनानि च विश्वानि अपिशदित्वेव । तं देवं त्वष्टारं अद्य

"उपावसृजत्तमन्यां समञ्जन् । देवानां पार्थ ऋतु-
था हवींषि । वनस्पतिश्शमिता देवो अग्निः ।
स्वदन्तु हव्यं मधुना घृतेन ।" सद्यो ज्ञातो व्यमि-
मीत यज्ञम् । अग्निर्देवानामभवत्पुरोगाः । अस्य

अस्मिन्नाह्नि इह कर्मेणि यस्मि यन् । छेष्टि शपो लुक् । हे
होतः ! त्वं अस्माभि इषितः अभ्येषितः यज्ञीयान् यदृतमः
मनुष्यहोतु । यदृशब्दात् । 'तुश्छन्दसि' इति ईगसुप् प्रत्यय ।
विद्वान् स्वाधिकारज्ञ ॥

१ उपावसृजदिति ॥ तमन्या आत्मनैव अन्यानिरपेक्ष एव ।
'सुपा मुलुक्' इति तृतीयाया यादेश । समञ्जन् सम्पक्
मकाशयन् देवानां पार्थः अन्न पशुलक्षणं ऋतुया कृतावृतौ
वसन्ते वसन्ते हवींषि च अन्यानि पृषदाज्यादीनि समञ्जन् ।
अयं वनस्पतिः अस्मभ्यं उपावसृजत् उपावसृजतु प्रथतु । छ-
न्दसो लुक् । किञ्चाय वनस्पतिः शमिता च देवः देव्या-
शमिता अग्निश्च देव इह हव्यं घृतेन मधुना मधुरसेन तद्व-
त्कृतरस स्वदन्तु स्वादूकुर्वन्तु ॥

२ सद्यो जात इति ॥ सद्यो जानमात एव अयमग्निः यज्ञं व्य-
मिमीत उत्पादयति । अत एवायमग्निः देवाना पुरोगाः पुरोगामी
प्रधानः अभवत् । 'जनसन' इति विद्वत्प्रत्यय, 'विद्वन्नो.' इत्यात्मन् ।
अस्य अग्नेः देवस्य होतुः ऋतस्य यज्ञस्य प्रदिशि प्राच्या दिशि

होतुः प्रदिश्युतस्य वाचि । स्वाहाकृतः हविरदन्तु
देवाः ॥ ११ ॥

यज्ञैस्स्योनं यजध्वै विद्वानष्टौ च ॥ ३ ॥

अग्निर् होता नो अध्वरे । वाजी सन्परिणी-
यते । देवो देवेषु यज्ञिर्यः । परि त्रिविष्टयध्वरम् ।

रिथतस्याहवनीयस्य । यद्वा—प्रदिशि वाचि प्रदेशप्रमाणे आस्ये
स्वाहाकृतं स्वाहाकारेण प्रक्षिप्तं हविः देवाः अदन्तु, आज्यादि
पिबन्तु, पश्वादिकमश्नन्तु ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे तृतीये पष्ठे पशुहोत्रे
तृतीयोऽनुवाकः.

पर्यधिकरणे मैत्रावरुणः प्रेषितो ब्रवीति—अग्निर्होता न इति ॥
तिस्रो गायत्र्यश्च ॥ अयमग्निः होता देवानां आह्वाना अध्वरे नि-
मित्ते यज्ञसिद्धये वाजी अक्षवान् हविर्लक्षणस्याक्षस्य होता सन्
शोभनः परिणीयते परितो नीयते । देवः दानादिभूत देवेषु
मध्ये यज्ञिर्यः यज्ञसम्पादनार्हः ॥

परित्रिविष्टीति ॥ त्रिविष्ट त्रिविष्टाति त्रिवेष्टनं वा परियाति
परिगच्छति अयमग्निः अध्वरं अध्वरसाधनं पशुं रथीरिव रथ
वानिव शीघ्रं गच्छति । 'उन्दसीवनिषौ' इति मत्वर्थोऽय ईकारः ।

यात्यग्नी रथोरिव । आ देवेषु प्रयो दधन्त । परि-
वाजपतिः कविः । अग्निर् हव्या न्यक्रमीत् । दध-
द्रत्नानि दाशुषे ॥ १२ ॥

अग्निर् होता नो नवं ॥ ४ ॥

‘अजैदग्निः । असन्द्वाजं नि । देवो देवेभ्यो
हव्याऽवाट् । प्राजोभिर् हिन्वानः । धेनाभिः क-

किमर्थं परियाति । देवेषु प्रय अन्न हविर्लक्षण आदधत् आद
धात्विति, एवमर्थं परियाति ॥

‘परिवाजपतिरिति ॥ व्याख्यातेष ‘इमामगृभ्णान्’* इत्यत्र ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये पठे पशुहोत्रे चतुर्थोऽनुवाकः .

‘उपप्रेष्येति प्रतिष्ठित स एव ब्रवीति—अजैदिति ॥ अजैत्
जयतु सङ्गपनार्थं नीयमानस्य पशो अग्रत गच्छन् उत्सुका
स्य अग्निः जयतु । अन्दसे लुडि सिभि वृद्धौ इडभावे रूपम् ।
हविस्तथादनसामर्थ्यावत्त्व जय । वाजं अन्न हविर्लक्षण न्यस-
नन् नियमेन सभजतु । देवो दानादियुक्त देवेभ्यो हव्यानि
अवाट् बहन्तु । लुडि हलन्तलक्षणा वृद्धिः । अज्जोभिः रुत्वि-
ग्भिः प्रहिन्वानः अग्रत गच्छन् धेनाभिः प्रीणयित्रीभि दी-
प्तिभि धारणादिभिर्वा कल्पमानः सपद्यमान यज्ञस्य यज्ञवतो
यनमानस्य आयुः प्रतिरन् वर्धयन् एवगुणो जयति ॥

ल्पमानः । यज्ञस्यायुः प्रतिरन् । ^१उप प्रेष्यं होतः ।
हव्या देवेभ्यः ॥ १३ ॥

अजैदृष्टौ ॥ ५ ॥

^१दैव्यांश्शमितार उत मनुष्या आरभध्वम् ।
उप नयत् मेध्या दुरः । आशासान्ना मेधपतिभ्यां
मेधम् । प्रास्मा अग्निं भरत । स्तृणीत वरहिः ।
अन्वेनं माता मन्यताम् । अनु पिता । अनु भ्रा-

^२अधोपप्रेष्येति संप्रैपो मैत्रावरुणस्य ॥ हे होतः ! उपप्रेष्य
मया प्रेषितस्त्वं उपप्रेष्य ज्ञापय हव्या देवेभ्य इति ॥

इति पशुहोत्रे पक्षमोऽनुवाकः .

^१एव मैत्रावरुणेन प्रेषितोऽन्वाह—दैव्यांश्शमितार इति ॥ हे
दैव्याः ! देवेषु भवा ! देवात्मानः ! शमितारः ! उत अपि म-
नुष्याः ! मनुष्यात्मानः ! शमितारः ! यूयं उभयेऽपि आरभध्वं
‘वस्यमागमुपनयनादि कर्तुम् । ‘शमिता यज्ञे’ इति गिलोपो निपात्यते ।
उपनयत सन्निधापयत मेध्याः मेघार्हा दुरः द्वारः हविर्मार्गान् आ-
शासानां प्रार्थयमानाः यूयं मेधं यज्ञ मेधपतिभ्यां इन्द्राग्निभ्या
पत्नीयमानार्थं वा । एवं ‘अन्तरा चात्वालौत्करो’ इत्यनेन क-
मेण सत्तपनस्थानमुपनीयमानाय अस्मै पशवे अग्नि उत्सुकाल्यं
प्रभरत प्रहरत अग्रतो हरत श्रपणार्थम् । अथ स्थानं नीतस्या-

ता सगर्भ्यः । अनु सखा सयूध्यः । उदीचीनाः
 अस्य पदो निधत्तात् ॥ १४ ॥ सूर्यं चक्षुर्गमयतात् ।
 वातं प्राणमन्त्रं सृजतात् । दिशश्चोत्रम् । अन्त-
 रिक्षमसुम् । पृथिवीं शरीरम् । एकधाऽस्य त्वच-
 माच्छयतात् । पुरा नाभ्यां अपिशसो वृषामुत्तिवद-
 तात् । अन्तरेवोष्माणं वारयतात् । श्येनमस्य
 वक्षः कणुतात् । प्रशमां ब्राह्म ॥ १५ ॥ शला दोष-
 णी । कश्यपेवास्ता । अच्छिद्रे श्रोणी । कवयो-

स्य बर्हिर्भाकरणयोरन्यतरत् स्तृणीत अयस्तादुपास्यत । अथ
 एन संज्ञयमानं माता प्रथमं अनुमन्यतां मातुः प्राधान्यात्तदनु-
 ज्ञानं प्रथमं प्रार्थ्यते । पिता चानुमन्यताम् । भ्राता च सगर्भ्योऽ-
 नुमन्यता समाने गर्भे वासस्तगर्भः । 'सगर्भसयूधसनुतायत्' सखा
 च सयूध्यः, समाने यूधे भवः अनुमन्यताम् ॥

२ एवमेतेरनुमतस्य स्थानं नीतस्य संज्ञयमानस्य पदः पादान्
 उदीचीनान् उदग्गटान् निधत्तात् निधत्त सारयत् । 'तस्य तात्'
 इति तादादेशः । अस्य चक्षुः सूर्यं गमयतात् संज्ञपयतेत्युक्तं
 भवति । मारणस्य च न्याय्यता प्रतिपादयितुमेवमुक्तम्, सर्वेषां
 म्रियमाणानां सृग्मेव चक्षुर्गच्छति । तथा पितृमेधे—'सूर्यं ते च-
 क्षुर्गच्छतु वातमात्मा'* इति । एवं वातादिष्वपि श्रेष्ठ्यम् । अस्य

रू स्त्रेकरांर्गाऽऽष्टीवन्तां । पट्विंशतिरस्य वङ्क्यः ।
ता अनुष्ठयोच्चयावयतात् । गात्रैगात्रमुस्यानूनं
कृणुतात् । ऊवध्यगूहं पार्थिवं खनतात् । अस्मा र-

माणं वातमनु लसीकृत्य अवसृजतात् तमनु प्रवेशयत । दिशः
अनु अस्य श्रोत्रमवसृजतेत्येव । ऐन्द्रियरुस्य तेनस एकत्वात्,
सर्वत्रैकवचनम् । अन्तरिक्षमनु अस्य असुं अवसृजत । पृथिवी-
मनु शरीरं अस्यावसृजत । एकधा एकया विधया अविच्छेदेन
अस्य त्वचं आच्छद्यतात् आच्छिन्दत । श्रो छेदने, देवादिक ।
नाभ्या अपिगसः छेदात् पूर्वमेव वषाप्रतिवदतात् उद्धरत ।
शमु हिसागाम्, सपदादिलक्षणं किप् त्विद दैन्ये । अन्तरेव अस्य
ऊष्माणं ऊष्मासं वारयतात् विहितास्य संज्ञपयत । वयोद्वार-
णस्थानगतमूष्माणमिति केचित् । पच्यमानमूष्माणमित्यन्ये । पशु-
कुम्भ्या आस्यं स्थगयित्वा पचतीति । श्येनं श्वेनाकृतिरस्य
वक्षः कृणुतात् कुरुत । प्रज्ञसा प्रकृष्टच्छेदनौ बाहू कृणुतादि-
त्येव । शमु हिसाया किप् । शला शलाकाकारे । 'सुपां सु-
लुक्' इत्याकार । दोषणी कुरुत । अंमा कश्यपा उभा
वर्णसौ कच्छकाकारौ कुरुत । श्राणी उभे अपि अञ्छिद्रे
अन्यूने कुरुत । कवपा रुवाटाकारौ ऊरू कुरुत । स एवाकारः ।
स्त्रेकपर्णां करवीरपत्राकारौ आद्योन्नौ कुरुत । मुकयर्णाकारा-
वियेके । अण्डाकारावित्यन्ये । स एवाकारः । अस्य पट्विंशति-
वङ्क्य पञ्चो भवन्ति पार्श्वस्थीनि । ता सर्वा अनुष्ठया स्थाना-
नुक्रमेण उच्यथावयतात् उद्धरत । अनुक्रमेण स्थानमनुष्ठ । 'सुपा

क्षस्तः सृजतात् । वनिष्ठुमस्य मा राविष्ट ॥ १६ ॥
 उरूकं मन्यमानाः । नेद्वस्तोके तनये । रविता
 रवच्छमितारः । अध्रिगो शमीध्वम् । सुशर्मि श-

‘सुलूक्’ इति तृतीयाया याडादेशः । गात्रंगात्र सर्वं अस्य
 गात्रं अवदानीय अनूनं अविमलं कुरुत । ऊवध्यगूहं पुरी
 पगृह्य पार्थिवं पृथिव्यं भव अवटं स्वनतात् । अस्मा रुधि-
 रेण । पद्मादिना असृजो असन्भावः । रक्षः पिशितलोऽसृजो
 संसृजतात् सयोजयत तर्पयत । अस्य वनिष्ठुं गुदसदृशमाद्रमास मा
 राविष्ट माच्छिन्दत । कपिलकादित्वाह्यत्वविकल्पः । उरूकं उरु
 महान्तमिमं मन्यमाना अवगच्छन्त अल्पं मा कार्ष्णं । केचिदाहुः—
 उलूकार्कारं मन्यमाना मा राविष्ट शब्देन मा कार्ष्णं उलूकशब्द-
 वदमङ्गल्योऽस्य शब्द इति बोधयितु एवमुक्तम् । पूर्ववत्त्वविकल्पः ॥

‘एष कुर्वता शुष्माकं लाभं श्रूयतामित्याह—नेत्रं नैव यु-
 याकं सबन्धिनि तोके पत्रे तनये तत्पत्रे च निमित्ते कश्चि-
 दपि रविता शब्दयिता रोदिता रवत् रूपात् नैव रोदीत् अ-
 स्य छेदनं शब्देन वा तादृशहेतुस्त्यादिति दशितं भवति । तत्प-
 रिहारार्थं मा राविष्टेति । रोतेर्लटि शपो लुक् अङ्गमम् ‘नि-
 पातेर्यद्यत्’ इति निगताभावः । हे शमितारः । देव्या मानुषाश्च ।
 हे च अध्रिगो । यूय इमं यथोक्तगुणकं पशुं शमीध्वं विश-
 सनादिना मस्वुरुन्ध्वम् । नेति अन्दसदृशपो लुक् इडागमश्च । इष्टो
 वा दीर्घत्वम् । ‘सुशमी गमीध्व’ इति दर्शनात् । अध्रिगु

मीध्वम् । शमीध्वमग्निगो । 'अग्निगुश्चापापश्च ।
उभौ देवानां शमितारौ । ताविमं पशुं श्रपय-
तां प्रविद्वांसौ । यथायथाऽस्य श्रपणं तथातथा॥

धत्ताद्वाहू मा रांविष्ट तथातथा ॥६॥

नाम देवानां शमिता तस्य पुनर्वचनं प्राधान्यार्थम् । आघ्रियन्ते
गावोऽस्मिन्नित्यग्निगु अनुक्रान्तानां सशासनशब्दानामाधार इत्यर्थः ।
इदमेवास्य प्रागन्य यदस्मिन् पूर्वयाघ्रियन्ते । इदानीं विशेष
विज्ञानार्थमाह—सुशमि सुष्टु शाम्यतीति सुशमि । 'शमित्यष्टान्य'
इति त्रिनुपप्रत्ययः । शोभनत्वं च शास्त्रविहितत्वं शमीध्वमिति
तृतीयं वचनं आदरार्थं अवधारणार्थं च, शमीध्वमेव न गुण-
कृत्याऽङ्गीकार्येति । अग्निगो पुनरामन्तणं सशासनाधारत्वात् त्व
याऽत्र विशेषणावधारणमिति ख्यापनार्थ—शमीध्वं सर्वे यूय, हे
अग्निगो ! त्वं तु विशेषणावधत्सेति ॥

'रु पुनरग्निगो विशेष इत्याह—अग्निगुश्चापापश्च द्वाविमौ
महानुभावौ देवानां शमितारौ, तस्मात् तावेवागत्य इमं पशुं श्र-
पयतां संस्कुरु ॥ प्रविद्वांसौ प्रकर्षेण श्रपणज्ञौ तस्मात् यथा-
यथाऽस्य गात्राणां श्रपणं येन्येन प्रकारेण युज्यते तथा
तथा तेनेतेन प्रकारेण प्रविद्वांसौ तावेव श्रपयताम् ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये पष्ठे पशुहोत्रे
पष्ठोऽनुवाकः .

‘जुपस्व सप्रथस्तमम् । वचो देवप्सरस्तमम् ।
हव्या जुह्वान आसनि । इमं नो यज्ञममृतेषु धे-
हि । इमा हव्या जातवेदो जुपस्व । स्तोकानामग्ने
मेदसो घृतस्य । होतुः प्राशान प्रथमो निषद्य ।

‘स्तोकेभ्यः’ प्रेषितो मेवावरुण प्रतिपद्यते—जुपस्वेति गाय-
त्री ॥ हे अग्ने ! जुपस्व सेवस्व सप्रथस्तमं अतिशयेन प्रथमम-
हितं विस्तीर्णतमं मदीयं वचः स्तुतिलक्षणं देवप्सरस्तमं देवा-
ना प्रीणयितुमम् । स्पृ प्रीतो, ‘गतिः कारकयोरपि’ इत्यमुन्, पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वं, व्यञ्जनयोः स्थानविपर्ययः । किं मया कार्य-
मिति चेन् : हव्यानि हवींषि मे स्तोकान् आसनि आस्ये
जुह्वानः प्रक्षिपन् असमानः आस्ये कुरु । एते स्तोकाः मा वृथा
पतन्ति । लटि व्यत्ययेनात्मनेपदं ‘अभ्यस्तानामादिः’ इत्याद्युदा-
त्तत्वम् । पङ्क्तादिना आस्यस्यासम्भावः ॥

‘इमं न इति ॥ अग्निगो ! हे अग्ने ! इमं अस्मदीयं यज्ञं अ-
मृतेषु देवेषु धेहि स्थापय । इमानि च हव्यानि स्तोकादीनि
जुपस्व सेवस्व । हे जातवेदः ! मातानां वेदिनः ॥ ३ ॥ किञ्च—स्तो-
कानां विन्दूनां मेदसो वषाया घृतस्य च त्वमेव प्रथमः
प्राशान प्रकर्षेणाशान । यद्वा—प्रथमं प्रधानं प्राशान प्रथम-
प्रशान निषद्य आमित्रा हे होतुः ! देवानामाहात ! अग्ने ! । सु-
हितार्थयोगे षष्ठी स्थापिता ॥

‘घृतवन्तः पावक ते । स्तोकाश्चोतन्ति मेदंसः । स्व-
धर्मं देववीतये ॥१८॥ श्रेष्ठं नो धेहि वार्यम् । तु-
भ्यं स्तोका घृतश्चुतः । अग्ने विप्राय सन्त्य । ऋ-
षिश्श्रेष्ठस्तमिध्यसे । यज्ञस्य प्राविता भव । तु-
भ्यं श्रोतन्त्यधिगो शचीवः । स्तोकासो अग्ने मे-

‘घृतवन्त इति द्वे अनुष्टुभौ ॥ हे पावक ! शोक ! ते
त्वदर्थं घृतवन्तः स्तोका मेदसो वपाया चोतन्ति लग्नि
तत्रास्माकं स्वधर्मं कुलोचितं यागाद्यविच्छेदलक्षणं वा । यदाह—
देववीतय इति देववीति यज्ञं तदर्थं अस्मदीयं स्वधर्मं श्रेष्ठं
प्रशस्यतमं वार्यं वरणीयं धेहि देहि । ‘इदं नृ-’ इत्याद्यु-
क्तम् । देववीतिशब्दो दासीभारादि ॥

‘तुभ्यं स्तोका इति ॥ हे अग्ने ! त्वयं विनाय देव-
विने एते घृतश्चुतः घृतक्षरणा स्तोकाः त्वदर्थं चोतन्ति ।
हे सन्त्य ! सनेन भव ! । णु शब्दे, ‘स्तिव च्च व’ इति स्तिव
सन्ति, ‘न किंचि दीर्यश्च’ इति ईर्ष्यन्तेनन्तवः । ‘नृ-
छन्दसि’ इति यत् । ‘वत्र मातृ’ इति वा । इन्द्र इन्द्रे
इति चेतुः त्वं हि ऋषिः श्रेष्ठः अग्न्यन्तः श्रेष्ठः
समिध्यसे तस्मादिमान् स्तोवान् प्राय्याम्य यदस्य शविता ऋ-
कण्यो रक्षिता भव ॥

‘तुभ्यं श्रोतन्तीत्युपरिष्ठात्तज्ज्योतिर्विदुः ॥ हे अग्ने ! अ-
धिगो ! अघृतारसे ! शचीवः ! कर्मवन् ! ‘नृवयो’ इति स्वयम् ।

देसो धृतस्य । कविशस्तो वृहता भानुनाऽऽगाः ।
हव्या जुपस्व मेधिर । 'ओजिष्ठं ते मध्यतो मेदु
उद्धृतम् । प्र ते वयं ददामहे । श्रोतन्ति ते वसो
स्तोका अधि त्वचि । प्रति तान्देवशो विहि ॥११

देवर्चातय उद्धृतं त्रीणि च ॥ ७ ॥

तुभ्ये त्वर्धमेवेते स्तोकास्तः मेदसो धृतस्य चिन्दव श्रोतन्ति
अनस्तः कविशस्तः मेधाविभि स्तुत । प्रवृद्धादेत्वादस्तोदात्तत्वम् ।
यद्वा—कवीना मध्ये शस्त । तेन 'तृतीया कर्मणि' इति न
प्रवर्तते । वृहता भानुना तेजसा इत्ययूतस्सन् आगाः आ
गच्छ । छान्दसो लुङ् । एत न हव्या हवींषि स्तोक्ल
क्षणानि जुषस्व । हे मेधिर ! मेधवन् । यजनीय । वा ॥

'ओजिष्ठ त इति सप्तपङ्क्तिः ॥ ओजिष्ठ बलवत्तमं ते त्वद-
र्धं पशो मयतः मेदः उद्धृतं उद्धृतं तस्मात् ते तुभ्यमेव वय
मददामहे । दद दाने, भोवादिङ् । किञ्चान्यदप्युच्यते—
हे वसो ! देवानामपि वासगित ! ते तव त्वचि शरीरे न्वालासु
अधि उपरि स्तोका श्रोतन्ति शरन्ति तान् सर्वान् देवशः
देवदेवप्रति सन्निदेवार्थं विहि पिब । छान्दम ह्रस्वत्वम् । यद्वा—
देवशो देवाय देवाय स्तोकान् प्रतिविहि मत्येकं पिब । 'सख्ये-
कवचनञ्च' इति शम् ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयं पष्ठे सप्तमोऽनुच्छदः

‘आ वृत्रहणा वृत्रहभिशुष्मैः । इन्द्रं यातं नमो-
भिरग्रे अर्वाक् । युवश् राधोभिरकवेभिरिन्द्र । अग्रे
अस्मे भवतमुत्तमेभिः । होता यक्षदिन्द्राग्नी१ छा-
गस्य वपाया मेदसः । जुपेताश् हविः । होतुर्यजं ।
१वि ह्यख्युन्मनस्ता वस्य इच्छन् । इन्द्राग्नी ज्ञास

१वपापुरोडाशस्विष्टकृता पुरोक्तश्रेया मेत्रावरुणस्य—आ वृत्र-
हणेति श्रिष्टम् ॥ हे वृत्रहणा ! वृत्रस्य पापादिः हन्तारो ! हे
इन्द्र ! हे अग्रे ! युवां आयातं आगच्छतं अर्वाक् अस्मदाभिमु-
ख्येन नमोभिः अस्मदीयेनमस्कारैः हविर्लक्षणे अन्नैर्वा हेतुभिः
आयातं, वृत्रहभिः पापादिहननसमर्थैः शुष्मैः बलैः इत्थंभूतौ
युवाम् । किञ्च—हे इन्द्र ! हे अग्रे ! युवं युवा राधोभिः
अस्मभ्यं देवैः अन्नैः अस्मे अस्मासु भवतम् । कीदृशैरिति
चेत् ! अकवेभिः अकुत्सितैः कुत्सितवाणि शब्दान्तरमेवेदं, उ-
त्तमेभिः उत्तमैः इत्थंभूतौ भवतम् । ना भूतं निकृष्टैः देवैः ।
उत्तमशब्दः उज्ज्वालित्वादन्तोदात्तः ॥

१होता यक्षदिस्पादि ॥ गतम् । होता देवः यक्षत् य-
नत् । इन्द्राग्नी इन्द्रश्च अग्निश्च ‘नोत्तरपदे अनुदात्तादौ’ इति
शुदात्तत्वाभावात् । यजेर्लोटे सिप्प्रत्ययः । तथा तौ देवौ
छागस्य संबन्धिभ्या वपायाः मेदसः स्नेहव्याः यद्धवीकृतं तन्
जुपेतां मेनेताम् । हे होतः ! मानुष ! त्वमपि यज ॥

१वि ह्यख्यदिति ॥ हे इन्द्राग्नी ! यो हि मनसा वस्यः वसीषः

उत वा सजातान् ॥ २० ॥ नान्या युवत्प्रमतिरस्ति
 मह्यम् । स वा धियं वाजयन्तीमतक्षम् । 'होता'
 यक्षदिन्द्राग्नी । पुरोडाशस्य जुपेताः हविः । हो-
 तृयजं । 'त्वामीदते अजिरं द्रुत्याय । हविष्मन्तु-

वरिष्ठ घनमिच्छन् भवति उत वा अपि वा य सजातान्
 समानजन्मनो बन्धून् इच्छन् मनसा भवति, स हि युवाभ्यामेव
 व्यवृणत् विनष्टे प्रकाशयति अभिप्राप नान्यस्मै कस्मैचित् । उ-
 न्दसे लुङि 'अस्मति' इत्यादिना अङ्, 'हि च' इति नि-
 घाताभावः । तद्युवयो महाभाग्यमपि ज्ञासे ज्ञाने । लेटि उ-
 त्तेमकवचने, शपो लुक्, 'सिन्वहुळ लेटि' इति सिप् । यस्मा-
 देव तस्मात् युवत् युवाभ्या अन्या मह्यं मम प्रमतिः प्रष्टो म-
 न्तव्यो नास्ति । कर्मणि क्तिनि 'कादौ च' इति गते
 प्रकृतिस्वरत्वम् । युवामेव प्रष्टो मन्ये । सः अहं तथा
 जानन् तथैव च मन्यमान वा युवयोरेव सकाशात् वाजयन्तीं
 अजमिच्छन्ती धियं प्रज्ञा कर्म अतर्क्षं नक्षामि सस्कृत्योत्पाद-
 यामि । यद्वा—युवगोरर्थाय धियं वाजयन्तीं हविलक्षणं अन्नं
 इच्छन्तीं अतस्तं सदा उत्पादयेयम् । वाजशब्दात् कयचि 'न
 छन्दस्यपुनस्य' इतीत्याभावः ॥

'होता यक्षदिति ॥ गतप् । पुरोडाशस्येति विशेषः ॥

'त्वामीदते इति त्रिष्टुप् ॥ हे अग्ने ! त्वां अजिरं अन-
 रुकुशलं गणनागमनसमर्थं ईदते स्तुवन्ति याचन्ते वा सर्वे मा

स्तदुमिन्मानुपासः । यस्य देवैरासदो वर्हिरग्ने ।
अहान्यस्मै सुदिना भवन्तु । होता यक्षदग्निम् ।
पुरोडाशस्य जुपताः हविः । होतुर्यजं ॥ २१ ॥

सज्जातानग्निं द्वे च ॥ ८ ॥

'गीर्भिर्विप्रः प्रमतिमिच्छमानः । ईदृ रयिं य-

नुपासः मानुषा अपि हविष्मन्तस्तन्त सदमित् सदैव दूत्याय
दूनर्मगे भवत्यय देवाहाना । 'दूतवणिग्म्या' इति य । अभीष्टोऽर्थ
तर्ह्युच्यतामिति चेत् 'श्रूयताम्—हे अग्ने' यस्य यजमानस्य वर्हिः
यज्ञ देवैस्सह त्व आसदः आसीदसि अविनिष्टसि । छन्दसे
एदि छदितादद् । अस्मै यजमानाय अहानि दिनानि सुदिना
शोभनदिनानि सुप्रातस्स्ववन्ति सभ्यक् निर्वाततयागानि भवन्तु ॥

'होता यक्षदित्यादि ॥ गतम् । अग्निं स्विष्टकृत् पुरोडाशस्य
जुपतामिति विशेष ॥

इति नैतिगीये ब्राह्मणे तृतीये पठे प्रपाठने षगृहोत्रे
अष्टमोऽनुवाक

'अथ तेषामेव च नृपापुरोडाशस्विष्टकृता गायत्र्या — गीर्भि
र्विप्र इति निस्त्रिष्टुभ ॥ हे इन्द्राग्नी ! वृत्रहणा ! पापादे हन्तारो ।
सुवज्रा ! शोभनायुधो ! अथ विप्र यजमान युवा गीर्भिरीष्टे त्त्वानि
पाचते वा । कीदृशः प्रमतिं प्ररूपेण मन्तव्य यज्ञस्य यज्ञस्विन

शसं पूर्वभाजम् । इन्द्राग्नी वृत्रहणा सुवज्रा । प्र-
णो नव्येभिस्तिरतं देष्णैः । 'माच्छेद्वा रश्मीरिति
नाधमानाः । पितृणां शक्तीरनु यच्छमानाः ।
इन्द्राग्निभ्यां कं वृषणो मदन्ति । ता ह्यर्द्रा धिप-

न त्वयशस्यम् । मत्वर्थीयो लुप्यते । तेन तद्विषयत्वाभावात् आद्यु-
दात्तत्वाभावः । अर्शआदिलक्षणे वाऽपि मध्योदात्तत्व छान्द-
सम् । पूर्वभाज पूर्वानस्य पुरुषान् यादृगभनत तादृश रयिं
धन इच्छमानः लब्धुमिच्छन् युवा ईद्रे स्तौति । युवामपि तादृश
धन अस्मभ्य प्रतिरत मवर्धयत नव्येभिः नवतरे अपूर्वे नवित-
व्येर्वा देष्णैः दानप्रकारैः ॥

'माच्छेदेति ॥ वय मा छेद्वा मा छिन्द्या रश्मीन् यमनानि
कर्माणि इष्टापूर्तलक्षणानि । छान्दसस्तिचो लुक्, गुणश्च । इति
नाधमानाः एवमुक्तमर्थं त्वा याचमाना । 'दीर्घात्' इति सहि-
ताया रुत्वानुनासिकौ । पितृणां अस्मत्पूर्वपुरुषाणां शक्तीः कर्मा-
णि यागादीनि अनुयच्छमानाः अनुगन्तुमुद्यच्छमाना उत्तिष्ठमा-
ना माच्छेदेति । इदानीमिन्द्राग्नी ममापीदृशाभिमतावासये स्तोतव्या
वित्वाह पञ्चमीसामर्घ्यादन्यमिति लभ्यते । इन्द्राग्निभ्यामन्य कं
वृषणः विद्वद्दृषभा । 'वा पूर्वस्य' इति दीर्घाभावः । मदन्ति
स्तुवन्ति । यदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु, नुषभावश्छान्दस पर-
स्मैपद च । यद्वा—मदन्ति तर्पयन्ति मद तृप्तिगोमे । कोऽनयोर्विशेष
इत्याह—तौ खलु अद्री महान्तौ । यद्वा—आदरणीयौ केनाप्य-

णाया उ॒पस्थे । अ॒ग्निः सु॒दीतिः सु॒दृशं गृ॒णन्तः ।
न॒मस्याम॒स्त्वेड्यं जा॒तवे॒दः । त्वां दू॒तम॑र॒तिः ह॒व्य-
वा॒हम् । दे॒वा अ॑कृ॒ण्वन्न॒मृत॑स्य नाभिम् ॥ २२ ॥

जा॒तवे॒दो द्वे च ॥ १ ॥

त्व॒ङ् ह्य॒ग्रे प्रथ॒मो म॒नोता । अ॒स्या धि॒यो अ-

नभिभाव्यौ धिपणायाः बुद्धे. उपस्थे उत्सङ्गे स्थितौ अर्धिना
बुद्धिषु स्थितौ महात्मानाविति यावत् ॥

अग्निं सुदीतिमिति ॥ हे जातवेदाः ! नाताना वेदित. । त्वां
अग्निं अङ्गनादिगुणं सुदीतिं शोभनदानं सुदृशं सुष्ठु द्रष्टारं श्रे-
यसा ईड्यं सर्वैस्तुल्यं गृणन्तः स्तुवन्तः वयं नमस्यामः परि-
चरामः । त्वां हि दूतं हितकारिणं अरतिं पर्याप्तमिति अर-
णीयं वा हव्यवाहं हविषां वोढारं त्वा देवा अकृण्वन् अ
कुर्वन् अमृतस्य अमरणस्य नाभिं महत्स्थानं उदकस्य वा
कारणं यज्ञद्वारेण ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे तृतीये पष्ठे नवमोऽनुवाकः.

मनोताये प्रेषितोऽन्वाह—त्वं ह्यग्रे इति ॥ त्रेष्टुपः सर्वोऽ-
नुवाकः । हे अग्रे ! त्वमेव प्रथमः पृथ्व्यः मनोता मनमा
उक्ता प्रार्थिता गलिता वा देवैः मनमा प्रार्थिता अन्ध मनो-
ता तदधिना प्रथमः त्वं तद्विनिर्देह उपवर्त्यते । म त्वं अस्याः

भंवो दस्म होता । त्व२ सीं वृषन्नकृणोर्दुष्टरीतु ।
 सहो विश्वस्मै सहसे सहध्वै । अथा होता न्य-
 सीदो यजीयान् । इडस्पद इषयन्नीड्यस्सन् । तं
 त्वा नरः प्रथमं देवयन्तः । महो राये चितयन्तो

धियः कर्मण होता साधु यथा अभवः भव, त्वच्छेषः अन्यै-
 भुज्यते हे दस्म ! दंभयितः ! तत्तत्कर्मकुशल । । किञ्च—हे वृषन् !
 कामानां धर्षितः ! त्वमेव दुष्टरीतु दुस्तेन तरितव्यं निर्वर्त्य कर्म
 अकृणोः सीं सर्वतः साकल्येन, अवधारणे वा, त्वमेवाकृणो-
 रिति । तरतेस्तु, छान्दस ईडागमः । दुस्तरं वा नगत् त्वमेव
 यागद्वारेण करोषि । त्वं हि सहः बलं विश्वस्मै सहसे अ-
 पिभवित्रे बलाय सहध्वै अभिभवितुं यद्विश्वमपिभवति तस्यापि-
 भादुक्तं बलं त्वमसि । तुमर्ये अध्येप्रत्ययः । तस्मात् त्वमेव
 होता भवेति ॥

अथा होतेति ॥ अथानन्तरमिदानीं होता मूत्वा न्यसीदः
 नियमेन सीद, छान्दमो ऋद्ध । यजीयान् यष्टतरः मानुषात्
 होतुः । कः इडस्पदे वेद्याः स्थाने उत्तरनाभौ अन्नस्य वा
 उत्पत्तिस्थाने वेद्यामेव इषयन् इषमन्नं तस्य कुर्वन् उत्पाद-
 यन् । 'तत्करोति' इति णिच्, 'प्रकृत्येकाच्' इति प्रकृति-
 भावः । ईड्यः स्तुत्यस्सन् निपीद । यस्मात् नरः क्रत्वि-
 ग्यनमानाः तं तादृशं त्वामेव प्रथमं प्रधानं चितयन्तः बु-
 द्ध्यमानाः देवयन्तः देवान्गष्टुमिच्छन्तः तं त्वामेव अनुगमन्

अनु गमन् । वृतेव यन्तं बहुभिर्वसुधैः । त्वे रयि
जागृवांसो अनु गमन् ॥ २३ ॥ रुशन्तमग्निं दर्-
शतं बृहन्तम् । वपावन्तं विश्वहा दीदिवांसम् ।
‘पदं देवस्य नमसा वियन्तः । श्रवस्यवश्रव आप-

अनुगच्छन्ति आचितुं भजन्ते । छान्दसे लुङि ‘मन्ते वस’
इति च्लेलुक् । चित सचेतने, चुरादिरवन्तः । महो राये महते
धनाय अनुगमन् । यद्वा—महते धनाय चितयन्तः त्वामेव
अनुगमन्निति । मह इति पद्यो चतुर्थ्यर्थे ॥

‘वृतेव यन्तमिति ॥ वृता वर्तन्या पथा यन्तं गच्छन्तं
बहुभिः वसुधैः वर्षेनसमूहे सहितं रानानमिव त्वे त्वां रयि
रयिवन्तं महाधनम् । मत्वर्थायो लुप्यते । युष्मच्छब्दात् द्विती-
यायाः ‘सुपा मुलुक्’ इति शेष आदेशः । जागृवांसः प्रबुद्धाः
जनाः अनुगमन् अनुगच्छन्ति । पूर्ववत् च्लेलुक् । अग्निर्विशे-
ष्यते—रुशन्तं अग्निवान् हिंसन्तम् । रुश रिश हिंसायाम्, अग्निं
अङ्गनादिगुणयुक्तं दर्शतं दर्शनीयं बृहन्तं महान्तं वपावन्तं व-
पादिभि हविर्भिः तद्वन्तं विश्वहा विश्वान्यहानि । सवर्णदी-
र्घस्य छान्दसं हस्तत्वम् । दीदिवांसं दीप्यमानम् । दीदितिः दीप्ति-
कर्मा छान्दसः ॥

‘पदमिति ॥ देवस्य तत्र पदं स्थानं अग्निहोत्रादि नमसा
अनेन हविषा इत्थंभूः वियन्तः विशेषेण गच्छन्तः श्रवस्यवः
प्रवोऽजं यशो वा इच्छन्तः । वयजन्तात् ‘क्याच्छन्दसि’ इति

न्नमृक्तम् । नामानि चिदधिरे यज्ञियानि । भद्रायां
ते रणयन्तु संदृष्टौ । 'त्वां वर्धन्ति क्षितयः पृथि-
व्याम् । त्वं रायं उभयासो जनानाम् । त्वं त्राता
तरणे चेत्यो भूः । पिता माता सदमिन्मानुषा-

उप्रत्ययः । तदेव श्रव आपन् आप्रवन्ति । छन्दसो लङ् ।
अमृक्त अमृदित अमृष्ट वा । छन्दसो व्यञ्जनविकारः । किं ब-
हुना' तव नामान्यापि अग्रचादीनि ये दधिरे धारयन्ति यज्ञि-
यानि यज्ञार्हाणि यज्ञप्रतिपादनपरान्वा ग्रन्थान् त्वत्सर्गवर्तनपराणो
धारयन्ति तेऽपि तव भद्राया कल्याण्या संदृष्टौ रणयन्तु रम-
यन्ति । स्वार्थिको गिन् । किं पुनस्तव वद विद्यन्त इति । रमे
रन्त्यविकारद्व्यञ्जसः ॥

'त्वा वर्धन्तीत्यादि ॥ स्तुतिभि हविर्भिर्वा क्षितय म
नुष्या पृथिव्या वर्तमाना । 'छन्दस्युभयथा' इति शप आर्ध-
धानृक्त्वान् गिन्नेप । त्वमेव जनाना जीवता रायः धनानि ।
तद्धुत्वाताच्छन्दश्च । उभयासः दिव्या पार्थिवाश्च । यद्वा—
जङ्गमा स्थावराश्च । अत एव त्वमेव त्राता रक्षिता चेतः स्म-
र्तव्य भू भवसि । यद्वा—त्राता च चेत्यश्च त्वमेव । हे तरणे!
दुर्गाणा तारणकुशल! दुर्गाणा तरणे कर्तव्य इति केचित् । त
दानीं लिट्स्वरेण आभ्यग । हिञ्ज—त्वमेव पिता माता च ।
मानुषाणा तत्तत्कार्यकरणात्, सदमित् सदैव । सदमिदिति निपात
आद्युदात्तः ॥

णाम् ॥ २४ ॥ 'स पर्येण्यस्स प्रियो विक्ष्वग्निः ।
 होता मन्द्रो निपसादा यजीयान् । तं त्वा वयं दम्
 आ दीदिवांसम् । उपज्जुवाधो नमसा सदेम' । तं
 त्वा वयं सुधियो नव्यमग्ने । सुम्नायव ईमहे देव
 यन्तः । त्वं विशो अनयो दीद्यानः । दिवो अग्ने

'स पर्येण्य इति ॥ सः त्व पर्येण्यः सर्वात्मना गन्तव्य ।
 इण औणादिको ण्यप्रत्यय । यद्वा—पर्येण्य, छान्दसो वर्णवि
 कार । सपर्येते कण्डूादियगन्तादेण्य इत्यपरम्, तदानीं स
 इत्यस्योदात्तत्वं दुर्लभम् । स एव त्व प्रियः प्रीणयिता भूत्वा
 अङ्गनादिगुणसन् विष्णु प्रजासु निपसाद निषीदति । पुरुषव्य-
 त्यय । मन्द्रः स्वयं च तृप्यन् होता आहता यजीयान् यष्टृ-
 तर । यद्वा—स एव खलु होता पर्येण्य प्रियश्च यो यष्टृ-
 तर मन्द्रश्च भूत्वा विष्णु निषीदति तस्मात् तं तादृश त्वा दमे
 यज्ञगृहे दीदिवासं दीप्यमान नमसा हविषा प्रणिपातेन वा
 आसदेम आसीदाम भजामहे । लिट्याशिष्यङ् । उपज्जुवाधः उ-
 पनायमानवाधा, बाधेर्भावे क्तिप् । र्मणि वा । सप्तरेण बाध्य-
 माना बाधा उपज्जु उपज्ञात मुममिदम् । छान्दसे स्व[र]रूपे ॥

तं त्वा वयमिति ॥ हे अग्ने ! तादृश त्वा नव्यं स्तुत्यं नव
 वा वयं सुधियः शोभनप्रज्ञा शाभनकर्माणो वा सुम्नायवः
 मुखमिच्छन्त तदर्थं देवान् प्राप्तुमिच्छन्त ईमहे याचामहे भजा-
 महे वा । त्वं खलु दीद्यानः विशः मनुष्यान् अनयः नयसि

बृहता रोचनेन । 'विशां कवि विशपतिः' शश्वती-
नाम् । नितोशनं वृषभं चर्षणीनाम् ॥ २५ ॥ प्रे-
तीपाणिमिषयन्तं पावकम् । राजन्तमग्निं यजुतः
रयीणाम् । 'सो अग्र ईजे शशमे च मर्तः । यस्तु
आनन्दस्समिधां हव्यदातिम् । य आहुतिं परि वेदा

मापयसि दिवः द्युलोकान् इष्टान् । छन्दसो लब्धः । हे अग्ने !
अङ्गनादिगुण ! रोचनेन दीप्त्या इत्यभूत् ॥

'विशां कविमिति ॥ विशा मनुष्याणां शश्वतीनां नित्यप्रवृ-
त्तानां अविच्छिन्नसन्ततीनां विशपति नित्यस्वामिनम् । व्यासेन बहुत्र
प्रतिपाद्यते, समासेन नियसम्बन्धादि । कविं क्रान्तदर्शनं नितो-
शनं हन्तारममित्राणाम् । वृषभं वर्षितारं कामानाम् । चर्षणीनां मनु-
ष्याणाम् । प्रकृष्टा इति गतिं प्रेति तस्या सनितारं दातारम् ।
'छन्दसि वनमन' इति इन्द्रप्रत्ययः, सुषामादित्वात् पत्वम्,
पूर्वपदप्रत्ययस्वरत्वं छन्दसम् । इषयन्तं अन्नं कुर्वाणम् । 'त-
त्करोति' इति गिच्, 'प्रकृष्टैकाच्' इति प्रकृतिभावः । पा-
वकं शोधकं राजन्तं दीप्तमानं अग्निं अङ्गनादिगुणं यजतं तद्ग-
मनितारं रयीणां धनना तत्त्वा ईमहे इति प्रकृतेनान्वीयते ॥

'सो अग्र इति ॥ हे अग्ने ! स एव ईजे यजते । आनन्दसो लब्धः ।
स एव शशमे शश्वति च शान्तिस्तुल्यं सर्वयागफलम् । मर्तः
मरणधर्मा यो मनुष्यः ते त्वदर्थं हव्यदातिं यज्ञं, अधिकरणे
क्तिम् । समिधा समिद्धिं गृहीत आनन्दं प्राप्नोति । अभोते-

नमोभिः । विश्वेयस वामा दधते त्वोतः । ^{१०}अस्मा
उ ते महि महे विधेम । नमोभिरग्रे समिधोत
हव्यैः । वेदीं सूनो सहस्रो गीर्भिरूक्थैः । आ ते
भद्रायाः^१ सुमतौ यतेम ॥ २६ ॥ "आ यस्ततन्ध

लेटि व्यत्ययेन शम्प, परस्मैपदं च, नशोर्वा गतिकर्मणो लट् । किञ्च—
यः ते त्वदर्थं आहुतिं आहुतिमाश्रमपि नमोभिः नमस्कारैः स-
हिता परिवेद् सर्वतो जानाति सर्वस्य अन्नस्य अंशमस्मै हो
तव्यं नानाति । सः मनुष्यः त्वोतः त्वया रक्षितः विश्वेत् वि-
श्वान्येव वामा वामानि वननीयानि धनानि दधते धत्ते । न
चनव्यत्ययः, लेटि वा अडागम ॥

^{१०}अस्मा इति ॥ अस्मा उ अस्मा एव एवगुणाय ते तुभ्यं
महे महो विधेम परिचरेम । कर्मणि पठ्यी । महि महत् न
मोभिः नमस्कारैः समिधा समिद्धि । उत अपि च हव्यैः ह-
विर्भिः वेदी वेद्याम्, 'सुषा सुलुक्' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । स-
हस्रो बलस्य सूनो ! मयनप्रभवत्वात् । 'परमपि छन्दसि' इति
पूर्वाद्भवद्वात् पष्ठचामन्त्रितसमुदायो निहन्यते । गीर्भिः स्तोत्रैः
उक्थैः शस्त्रैश्च विधेम । एव ते तव भद्रायां कल्याण्य सुम-
तौ अनुग्रहात्मिकाया बुद्धौ निमित्तभूताया तच्छाभाय आयतेम
शास्त्रीयेण मार्गेण यतामहे । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥

^१ आ यस्ततन्धेति ॥ यः न रोदसी यावाष्टधेज्जी भासा
तेनमा व्याततन्ध व्योमोपि । अन्दसो लिट्, 'वमृया ततन्ध' इति

रोदसी वि भासा । श्रवोभिश्च श्रवस्यस्तरुत्रः । वृ-
हद्विर्वाजैस्स्थविरेभिरस्मे । रेवद्विरग्रे वितरं विभा-
हि । "नृवदसो सदमिद्धेह्यस्मे । भूरि तोकाय तन-
याय पश्वः । पूर्वोरिपो बृहतीरारे अघाः । अस्मे

निपात्यते । श्रवोभिः अन्नैश्च रोदसी व्याततन्पेत्येव । श्रवस्यः
श्रव अन्न प्रजाभ्य इच्छन् । 'छन्दसि परेच्छायामपि' इति
व्यञ्च, व्यजनन्तात्पचाद्यच् । अन्तरित मृग्यम् । यद्वा—श्रवसे
हित श्रवसि वा साधु । तरुत्रः तारयिता दुर्गेभ्य, 'सरुत्रपर'
इति निपात्यते, अकारोपनन छान्दस पचाद्यञ्च् । 'न घातुलोप
आर्धभातुके' इति गुणाभाव, आद्युदात्तत्वं छान्दसम् । अतस्त्वं
वृहद्विः वाजैः अन्न स्थविरेभिः चिरन्तनै रेवद्विः पुत्रादिषु
नसमृद्धिहेतुभि अस्मे अस्मभ्य देवै वितरं विभाहि सर्वाति-
शायिना विशेषेण विभाहि दीप्यस्व देहीत्युक्तं भवति हे अग्ने ।
'अमु च छन्दसि' इत्यमुप्रत्यय ॥

'नृवदसो इति ॥ हे वसो! वासयित । प्रजाना नृचत् नृभि
दासादिभि तद्धत् धन भूरि बहु अस्मे अस्मभ्य धेहि देहि ।
'दस्वनुदस्या मतुप्' इति मतुप उदात्तत्वम् । सदमित् सदेव ।
किञ्च—तोकाय पुत्राय तनयाय तत्पुत्राय च धेहीत्येव । पश्व
पशूश्च अस्मभ्य धेहि । किञ्च—पूर्वीः चिरन्तनो पूर्वपुरुषोचिता
इषः अनानि बृहतीः महती प्रमृता आरे अन्तिके सिप्रमेव
अघा सारय अस्मासु वर्षय । घृ सरणे दुडि सिञ्चि वृद्धावीड

भद्रा सौश्रवसानि सन्तु । पुरुष्यग्ने पुरुषा त्वा-
या । वसूनि राजन्वसुतांते अश्याम् । पुरुणि हि
त्वे पुरुवार सन्ति । अग्ने वसुं विधत्ते राजन्नि त्वे॥

जागृवा२सो अनु गमन्मानुपाणा चर्यणी-
नां यतेमाश्यां हे च ॥ १० ॥

यवे रूपम् । किञ्च—अस्मे अस्मान् भद्रा भद्राणि सौश्रव-
सानि सुश्रवसा शोभनाना पुरुषाणा सवर्णानि कर्माणि स्था-
नासनादीनि सन्तु ॥

११ पुरुणीति ॥ हे अग्ने ! राजन् ! दीप्यमान ! हे वसुतांते ! वसूना
वनाना कर्त ! । छान्दसे तातलि 'लिति' इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदा-
त्तत्वम् । स्वाया त्वया हेतुना । 'सुषा मूट्क्' इति याज्ञादेश ।
दीर्घत्व वर्णविकार । पुरुषा बहुप्रकारभिन्नानि वसूनि मनानि
अश्या भुञ्जीत । तव विशेष श्रूयता—हे अग्ने ! पुरुवार । बहु
भिन्नरणीय । सर्वकालवर्तित्वात् त्वे त्वयि पुरुणि नहूनि ननु व
सूनि सन्ति । 'सुषा मूट्क्' इति ट्क् । त्वयि गट् नहूनि
धनानि विद्यन्ते । कीदृशे त्वयि ? विधत्ते परिचरते त्वाय
यजमानाय । 'शतुरनुम्' इति विभक्त्युदात्तत्वम् । परिचारक-
नार्थमेव राजनि दीप्यमाने त्वयि पुरुणि वसूनि सन्ति । तस्मा
त्तादृशेन त्वया पुरुणि वसूनि अदयामिति ॥

इति तैत्तिराये ब्राह्मणे तृतीये पष्ठे दशमोऽध्यायः ,

‘आ भरतः शिक्षतं वज्रवाहू । अस्माः इन्द्रा-
ग्री अवतः शचीभिः । इमे नु ते रश्मयस्सूर्यस्य ।
येभिस्सपित्वं पितरो न आयन् । होता यक्षदि-
न्द्राग्री । छागस्य हविष आचांमद्य । मध्यतो मेद
उद्धृतम् । पुरा द्वेपोभ्यः । पुरा पौरुपेय्या गृभः ।

‘हविष पुरोरुक्—आभरतमिति त्रिष्टुप् ॥ हे इन्द्राग्री’ व
ज्रवाहू । सायुधपाणी । आभरत सामर्थ्याद्धनमाहरत आदृत्य तत्
शिक्षतं सस्कुरुत, अत तत्प्रदानेन अस्मानवतं रक्षतम् । शचीभिः
कर्मभि ये विश्व रक्षत । किञ्च—ये च इमे ते जगत्प्रसिद्धा
रक्षकत्वेन सूर्यस्य रश्मयः येभि ये सपित्वं समवेतत् एकत्वम् ।
यच्च समवाये, ‘इन् सर्वधातुभ्य’ इति इन् । न अस्माक पितर
पूर्वपुरुषा आयन् गता तैश्च सह अस्मानवतमिति ॥

‘होता यक्षदित्यादि ॥ होता देव्यो यजत्विति । इन्द्राग्री तौ
चेज्यमानौ छागस्य हविषः हविर्भूतस्य मध्यत उद्धृत उद्धृत
मेद प्रभृति सारभूत आचा भुजाताम् । अते छन्दसो लुट् ।
अद्य अस्मिन्नहनि । पुरा द्वेपोभ्यो द्वेप्याणि रक्ष प्रभृतीनि या-
वन्नोपगन्ति तावदात्ताम् । पुरा च पौरुपेय्याः पुरुषे स्ताया ।
‘पुरुषात् ढञ् विकारे’ इति ढञ् । गृभः ग्रहणान् पुरुषार्थात्
ग्रहे सप्ततदित्यात् किप् । यस्तां नून शोभन भुजाता, अस्मि
न्नाले नून शोभनमेव भोजनमिति दर्शयति । ‘बहुल छन्दसि’
इत्यदे घञ्देशः ॥

यस्तान्नूनम् ॥ २८ ॥ घासे अज्जाणां यवसप्रथ-
मानाम् । सुमत्क्षराणां शतरुद्रियाणाम् । अग्नि-
प्वत्तानां पीवोपवसनानाम् । पार्श्वतश्श्रोणिर्निर्दिश-
तामृत उन्थावृतः । अद्वादद्वादवत्तानाम् । करत

इदानीमवदानानि वर्णयन्ते—घासे अज्जाणामिति ॥ अद-
न्ति अस्मिन् हवींषि देवा इति घासो वागः । 'घञपोश्च' इति
घस्त्वदेशः, निमित्तात्सप्तमी । यागनिमित्तमेव अज्जाणां अज-
नीयानां गन्तव्यानां, यद्वा—करणे घञ्, घासे आस्ये अजनीया-
नां क्षेप्याणां सुसंस्कृतानामिति यावत् । यवसप्रथमानां अ-
ज्जानां मये श्रेष्ठानां, आद्युदात्तत्वं छन्दसम् । सुमत्क्षराणां
सुष्ठु मादयति येषां क्षरणं मुखादुदरप्रवेशः तादृशानां शतरुद्रियाणां
शतं रुद्रा देवता येषां अनुष्ठातृभूताः तादृशाः प्राणा वा ।
'शतरुद्राश्च' इति घ', छान्दसं पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा—
शतं रुद्रियाणि रुद्रार्हाणि कर्माणि येषु तादृशानां, अग्निप्वत्-
तानां अग्निना वैश्वानरेण नाठरेण वेतनेन वा आस्वादितानाम् ।
प्रवृद्धादित्वादुत्तरपदान्तादात्तत्वम् । पीवोपवसनानां पीवा स्थूलत्वक्
उपवसनं आच्छादनस्थानीयं येषां तादृशानां पार्श्वोदिभ्यः प्र-
थममवत्ताना ततः अद्वादद्वादवत्तानां सर्वस्यादद्वादवत्ताना 'अपा-
दाने चाहीयकृहोः' इति तप्तिः । पञ्चानां समूहः पार्श्व 'पार्श्वो-
णस्वक्तव्यः' इति णम् । श्रोणी प्रसिद्धे । शितामः दोष-
कृद्वा । उत्सादः गुदकाण्डं, भेदप्रदेशो वा एवमेतेषा एवंगुणाना
इन्द्राग्नी एव करतः कुरुतः । कर्मणः सम्पदानत्वात् चतुर्थ्यर्थे

एवेन्द्राग्नी । जुपेताः हविः । होतुर्यजं । 'देवेभ्यो
 वनस्पते हवीःपि । हिरण्यपर्णं प्रदिवंस्ते अर्थम्॥
 २९ ॥ प्रदक्षिणिद्रंशनया नियूयं । ऋतस्य वक्षि
 पथिभी रजिष्ठैः । 'होता यक्षद्वनस्पतिमभिहि ।
 पिष्टतमया रभिष्ठया रशनयाऽऽधित । यत्रेन्द्राग्नियो-

पथी । करोतेः व्यत्ययेन शप् । यस्मात् तौ एतान्युत्पादित-
 वन्तौ तस्मादिभौ देवौ इदं हविः जुपेतां सेवेतां सेवित्वा वा
 नियेतां तदर्थं हे मनुष्य ! होतः ! त्वमपि यज ॥

‘वनस्पतेः पुरोरुक्—देवेभ्यो वनस्पते इति त्रिष्टुप् ॥ अ-
 ग्रचमेदेन यूपस्तूयते । हे वनस्पते ! यूपात्मन्नग्रे ! हिरण्यपर्ण ! हित-
 रमणीयपतन ! हिरण्यवर्णज्वाल ! वा देवेभ्यो हवींषि वक्षि वह ।
 त्रैटि शपो लुक् । कीदृशानि ? ते तव अर्थं प्रयोजनं प्रयो-
 जनभूतानि प्रदिवः पुराणं यथापूर्वमिति यावत् । कीदृशो
 भूत्वेति चेत् ! प्रदक्षिणित् प्रदक्षिणमीयते वेष्टयत इति प्रद-
 क्षिणित्, आन्दसं इक्षत्वम् । रशनया नियूय निबद्धात्मानं,
 यथा नहनकाले शैथिल्यं स्यात्, यौतेर्ल्यपि छान्दस दीर्घत्वम् ।
 ऋतस्य यज्ञस्य संवन्धीनि हवींषि वह पथिभिः मार्गैः रजिष्ठैः
 ऋतुर्गमैः । ऋतुशब्दादिष्ठनि, 'विभाषनेऽिच्छन्दसि' इति टिलोपः ।

‘होता यक्षदित्यादि ॥ होता देव्यः यनतु वनस्पतिम्
 स चैनं पशुं इन्द्राग्रचादिसकाशं प्रापयतु इति वक्ष्यति । तत्रास्-

श्छागस्य हविषः प्रिया धामानि । यत्र वनस्पतेः
प्रिया पाथांसि । यत्र देवानां माज्यपानां प्रिया
धामानि । यत्राग्नेर् होतुः प्रिया धामानि । तत्रैतं
प्रस्तुत्येवोपस्तुत्येवोपावस्रक्षत् । रभीयांसमिव

को विशेष इत्याह—हि यस्मात् पिष्टतमया श्लक्ष्णतमया रभि-
पृया रभस्वत्तमया स्वकार्ये शीघ्रप्रवृत्तया । पूर्ववन्मतुब्धोपटिलोपो ।
आरब्धतमया वा सद्यस्स्वकार्यम् । 'तुश्छन्दसि' इतीधनि 'तुरि-
ष्टेमेयस्तु' इति लोपः । ईदृश्या रश्मनया वनस्पतिः आत्मानं
अभ्याधित अन्नात्, यथोक्तं 'रश्मनया नियूय' इति, अभिधानं व-
न्धनं, लुङि 'स्थाष्वोरिञ्च' इतीत्वे 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो
लृक् । तस्मात् तादृशः अयं यूपः एतं पशुं तत्रोपावस्रक्षत्
तस्मिन् स्थाने उपावसृजतु उपसंप्रापयतु । लेटि सिचि अमा-
गमः । कुत्र? यत्र इन्द्राग्निः संबन्धिनः छागस्य हविषः
प्रिया धामानि स्थानानि यत्र निहितानि इन्द्राग्नेः प्रीतये भ-
वन्ति, यत्र च वनस्पतेः यूपस्य प्रियाणि पाथांसि अन्नानि
यत्र निहितानि वानस्पत्यात्माग्नेः प्रीतये भवन्ति । यत्र च देवानां
आज्यपानां प्रधानदेवतानां प्रियाणि धामानि, यत्र चाग्नेः होतुः
स्विष्टकृतः प्रियाणि धामानि तत्रैतं पशुं उपावस्रक्षत्, किं कृ-
त्वा? प्रस्तुत्येव यथा राज्ञे प्रथमं निवेद्यते तथा प्रथममेव प्र-
स्तुत्य श्रावयित्वा, अवगारणे निपातः । किञ्च—उपस्तुत्येव स-
न्निधावेव प्रशस्य उपावसृजतु । एवं कृते कीदृशः कृतो भव-
तीत्याह—रभीयांसं देवानां प्रीत्युत्पादने रभस्वत्तरं आरब्धतरं

कृत्वी ॥ ३० ॥ करदेवं देवो वनस्पतिः । जुष-
ताः हविः । होतर्यजं । 'पिप्रीहि देवाः उग्रतो
यविष्ठ । विद्वाः ऋतूः ऋतुपते यजेह । ये दैव्या
ऋत्विजस्तेभिरग्रे । त्वः होतृणामस्यायजिष्ठः ।
होता यक्षदग्निः स्विष्टकृतम् । अयादग्निरिन्द्राग्नि-
योश्छागस्य हविर्पः प्रिया धामानि । अयाद्वनस्प-
तेः प्रिया पाथाः सि । अयाद्वेवानां माज्यपानां प्रि-
या धामानि । यक्षदग्नेर् होतुः प्रिया धामानि । य-
क्षत्स्वं मंहिमानम् । आयजतामेज्या इपः । कु-
णोतु सो अध्वरा जातवेदाः । जुषताः हविः । हो-
तर्यजं ॥ ३१ ॥

नूनमर्थं कृत्वा पाथाः सि तप्त च ॥ ११ ॥

वा एव कृत्वा कृत्वेव उपावमृन्तु । आदरार्थं पुनश्च सप्त-
हेणाह—करत् कुर्यात् एवं उक्तप्रकार अवश्य करोत्येव । अयं
देवः देवनशील वनस्पतिः जुषता सेवता चेद हविः, हे
होतः ! मानुष ! त्वमीप यज ॥

'स्विष्टकृत- पुरोनुवास्या—पिप्रीहीति त्रिष्टुप् ॥ व्याख्याता * ।
अयादग्निरिन्द्राग्नियोरित्यादि च इष्टिहोत्रे व्याख्यातम् * । इन्द्रा-
ग्रयोश्छागस्येति विशेष होतर्यजेत्पुपरम्यते ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे तृतीये पष्ठे एकादशोऽनुवाकः.

उपोहं यद्विदथं वाजिनो गूः । गीर्भिर्विप्राः
प्रमत्तिमिच्छमानाः । अर्वन्तो न काष्ठां नक्षमा-
णाः । इन्द्राग्नी जोहुवतो नरस्ते । वनस्पते रश्ना-
नयाऽभिधायं । पिष्टतमया व्युनानि विद्वान् । वहं
देवत्रा दिधिपो हवीरपि । प्र च दातारममृतैषु वो-

‘हविषो गायत्र्या—उपोहयदिति त्रिष्टुप् ॥ विदथं यज्ञं उपोह
यज्ञस्य समीपत एव गूः गच्छन्त, शिपि ‘ऊश्मनादीनाम्’
इत्युक्तार, ‘सुषा सुलुक्’ इति नसत्त्वादेश । वाजिनः अ-
र्चवन्त हविष्मन्त गीर्भिः स्तुतिभि इत्यभुता प्रमत्तिं प्रकृष्ट
मन्तव्य फल इच्छमानाः प्राप्नुमिच्छन्त विप्राः मेधाविन न-
त्विज यत् ये प्रकृष्टफलार्थिन यज्ञसमीप गच्छन्तीत्यर्थ । पूर्व-
वत् नसो लुक् । ते तथाकुर्वन्तो नरः नेनारो मनुष्या श्रुत्विज
इन्द्राग्नी एव जोहुवतो भृश होमेनाराधयन्त अर्वन्तो न अश्वा
इव काष्ठा नक्षमाणा व्याप्नुमिच्छन्त णशे गतिकर्मण अ-
भ्यासस्य लोषादिक अन्दसम् । ते नरा इन्द्राग्नी एव जुहुवतो
भवन्ति ॥

‘वनस्पतेर्याज्या—वनस्पते रश्नयेति त्रिष्टुप् ॥ हे वनस्पते!
यूप! रश्नया पिष्टतमया श्लिष्टतमया आत्मान अभिधाय बद्ध्वा
व्युनानि ज्ञानानि अभिप्रायमस्माक देवाना वा विद्वान् जानन्
तदनु रूप हवीरपि वह प्रापय । क’ देवत्रा देवेषु, ‘देवम
नुप्य’ इति प्राप्रत्यय । हे दिधिपो! धारणकुशल! । यद्य—

चः । 'अग्निः स्विष्टकृतम् । अयाङ्गिरिन्द्रा-
 ग्रियोदछागस्य हविषः प्रिया धामानि ॥ ३२ ॥
 अयाङ्गुनस्पतेः प्रिया पाथाश्चसि । अयाङ्गैवानांमा-
 ज्यपानां प्रिया धामानि । यक्षदग्नेर् होतुः प्रिया
 धामानि । यक्षध्वं महिमानम् । आयंजतामेज्या
 इषः । कृणोतु सो अंध्वरा जातवेदाः । जुपताश्च
 हविः । 'अग्ने यदद्य विशो अंध्वरस्य होतः । पा-
 र्वक शोचे वेष्टुश्च हि यज्वा । ऋता यंजासि महि-
 ना वि यद्रूः । हव्या वहं यविष्टु या ते अद्या ॥ ३३ ॥

धामानि भूरेकं च ॥ १२ ॥

हविषो देवेभ्यो दानकुशल ! तथा कृत्वा तेषां हविषा दातारं यज-
 मानः अमृतेषु अमरणेषु देवेषु प्रवोचः अनेनैतानि दत्तामीति
 मब्रूहि । छान्दसे लुङि 'वच उम्' 'बहुल छन्दस्यमाहचोगेऽपि'
 इत्यडभाद ॥

११ स्विष्टकृतो याज्या—अग्निं स्विष्टकृतमिति ॥ अग्ने यदद्ये-
 नि ॥ व्याख्याता 'अग्निर्वृत्राणि' इत्यत्र* ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये पष्ठे द्वादशोऽनुवाकः .

‘देवं वरुहिस्सुदेवं देवैस्स्यात्सुवीरं वीरैर्वस्तो-
वृज्येताक्तोः प्रभ्रियेतात्यन्यान्नाया वरुहिष्मतो म-
देम वसुवने वसुधेयस्य वेतु यजं ।’ देवीद्वारस्सं-
घाते विद्धीर्यामञ्छिथिरा ध्रुवा देवहूतौ वृत्स ईमेना-

‘अनूयाजप्रेषा—देव बर्हिरित्याद्याः ॥ देवं देवनशील बर्हिः
बर्हिराधारोऽग्नि देवैः सुदेवं सुतप्तदेव यागद्वारेणास्तु । यद्वा—
देवैस्सह सुदेव शोभनदानमस्तु, वीरैश्च पुत्रादिभि अस्मभ्य देयै
सुवीरं शोभनपुत्रादिकमस्तु । वस्तोः देवाना वासाय वृज्येत
लूयेत नित्य, न वृवा वेद्यामाञ्जदनाग । इदं भावश्चान्दस ।
अक्तोः स्तुत्वा हविषा वा अभिव्यक्तये प्रभ्रियेत सद्दियेत धार्येत
नित्यम् । यद्वा—वस्तो अहनि वृज्येत लूयेत । अक्तो रात्रौ
प्रभ्रियेत सद्दियेत । यथोक्तप्रतिपत्तिरुक्तमस्तु । अस्य बर्हिर्देवस्य
प्रसादात् अन्यान् बर्हिष्मतः इतरान्यागयुक्तान् पुरुषान् राया
धनेन अतिक्रम्य मदेम ह्वयाम । वसुधेयस्य धनप्रदातुर्देवस्य
वसुवने धनप्रदानाय वेतु आज्य पिबतु । यज तदर्थं हे होत ।
याज्या षड् ॥

‘देवीद्वार इति ॥ देवनशील द्वारः संघाते सयोजने पि
धानकाले विद्धीः विदुच ददा । वीडे चान्दस इत्यत्रम् ।
‘वोतो गुणवचनात्’ इति द्विपि ‘वा च्छन्दसि’ इति पूर्वसवर्णदी-
र्घम् । यामन् यामे निर्गमनकाले शिथिराः शिथिल शि
थिलकवाटत्वात् । ध्रुवा नित्यमवृत्ता देवहूता देवानामादाने एना

स्तरुणं आमिमीयात्कुमारो वा नवजातो मैना
अर्वा रेणुककाटः पृणम्बसुवनं वसुधेयस्य विपन्तु
यजं । 'देवी उपासा नक्ताऽद्यास्मिन् यज्ञे प्रयत्यः'
ह्येतामर्षिं नूनं देवीर्विशः प्रायांसिष्टाः सुप्रीतेः सु-

द्वारः वत्सो वा तरुणः कुमारो वा नवजातः नातमात्रः आ
मिमीयात् आगत्य प्रविशेत् महावकाशत्वात् सर्वेषां प्रवेशमनु
मन्यन्ते, न तु कश्चिदुपहन्यत इति, मानेन प्रवेशो त्यज्यते ।
इमिति चार्थे । यद्वा—इमिति प्रश्ने, किं वत्सादिः कश्चिदपि
एना आमिमीयात् आयात् आगत्य परिछिन्द्यात् आगत्य किं
वा हिंस्यात् तस्मात् एना एवंगुणाः अर्वा पापः रेणुककाटः
यूर्तः । यद्वा—अर्वा अकुशलः रेणुककाटः रेणुकृत्य दारणो
वितेता पुरणः । यद्वा—अर्वा अन्धः रेणुककाटः दुर्दान्तः
अविधेयः एता द्वारो मा पृणक् मा पृणक्तु आभिः संपृक्तो
मा भूत् । पृची सपके, रोधादिक, लीड लुडचेव वा विकर-
णव्यत्ययेन श्रम् । वसुवन इत्यादि । गतम् ॥ विपन्तिवति विशेषः ॥

'देवी उपासा नक्तेति ॥ देवनशीले उपासा नक्ता अ-
हश्च रात्रिश्च अद्य अस्मिन्नहनि अस्मिन् यज्ञे पशुयोगे प्रयतो
प्रवर्तमाने अविच्छेदेन वर्तमाने अहतां देवादीनां ह्यतव्या नद-
येताम् । छन्दमे लुडि 'लिपि सिचि इश्' इत्यङ् । अपिनूनमिति
अभिमतसिद्धचङ्गात्वेन । एते अहेरात्रि देवीः विशः देवसम्ब-
न्धिनीराणि प्रजा नूनं प्रायांसिष्टां आह्वतुं तत्सकाशमपि प्रया-
ताम् । तार्त्तिकं नाम न साधयत एते । 'देवाद्यज्ञ-जो' इत्यञ्,

धिते वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज । 'देवी जो-
प्री वसुधिते ययोरन्याऽद्या द्वेपासि युयवदाऽन्या
वक्षद्वसु वार्याणि यजमानाय वसुवने वसुधेयस्य
वीतां यज । 'देवी ऊर्जाहुती इपमूर्जमन्या वक्ष-

योत छान्दसे लुङि 'यपरमनमाताम्' इति सगितौ । सुप्रीते
स्वयं च सुपु प्रीते न तु वेमुङ्य यजमाने सुधिते सुपु प्रारब्ध
निर्वहणपरे च भूत्वा प्रायासिष्टा नूनमिति । 'सुधितवसुधित' इति
निपात्यते । यमुवन इत्यादि । गतम् । वीतामिति विशेष ॥

'देवी जोप्री इति ॥ देव्यौ जोप्प्र्यौ जोपयिष्यौ यजमा-
नाना विघ्ननिवारणेन अभिमतफलप्रापणेन च । तदेवाह—
वसुधिते वसु यज्ञफल तस्य दात्र्यौ, कर्तारि क्तिच्, दासीभा-
रादिद्रष्टव्य । यद्वा—वसूनि धितीनि देयानि ययोरिति कर्मणि क्तिनि
बहुव्रीहि । 'सुधितवसुधित' इति हिभावाभाव । ययोर्मध्ये
अन्या एका अद्या पापानि द्वेपासि द्वेप्याणि च रक्ष प्रभृ-
तीनि युयवत् पृथक्कुर्यात् नाशयेत् । यौतेर्लटि अडागम्, शप-
श्च, मध्येदात्तत्वं छान्दसम् । यद्वा—विकरणव्यत्ययेन शश्च
क्रियते, 'छन्दस्युभयथा' इत्यार्धधातुकत्वेन डित्त्वाभावात् गुण,
'एकान्य भ्याम्' इति निपाताभाव । ययोश्च अन्या एका वसू-
नि धनानि वार्याणि वरणीयानि यजमानाय आचक्षत् बहति ।
'सिञ्चहुळ छेटि' इति सिप्, 'ईडवन्द' इति ण्यदन्तस्य
आद्युदात्तत्वम् । यमुवन इत्यादि । गतम् ॥

'देवी ऊर्जाहुती इत्यादि ॥ देव्यो ऊर्जाहुतौ ऊर्जा रस-

२सग्धिः सपीतिमन्या नवेन पूर्वं दयमानास्स्यामं
पुराणेन नवं तामूर्जमूर्जाहुती ऊर्जयमाने अधातां

स्य मावयित्रचौ । पूर्ववत्पररूपे आकारोपजनश्च । हविषा नि-
बोद्धौ उच्येते । ययो अन्या एका इष अन्न ऊर्ज
रस च देवेभ्य वसत् वहति प्रापयति आनहति उत्पादयति
वा । पूर्ववत् लेटे सिप् । ययोश्च अन्या सग्धि सहाशन सपीति
सहपान च देवाना वसदित्येष । चमकेषु पदे व्याख्याते* । इदा-
नीमात्मार्यमप्यूर्जं प्रार्थयते—नवेन व्रीह्यादिना सहैव पूर्वं पुरा
णव्रीह्यादिक दयमानाः रक्षन्त कुसूलादिषु स्थापयन्त । यद्वा-
दयमाना दधाना ब्राह्मणादिभ्य सहैव दद्यान् स्याम त्वत्प्र
सादादिति यावत् । नवोत्पत्तिपर्यन्त अक्षीणपुराणधान्या पुरा-
णदायिन एव स्याम, तथा पुराणेन धान्येन सहैव नवं धा-
न्य दयमाना स्याम, सत्स्वेव पुराणेषु नव दयमाना स्याम,
पुराणेषु क्षीणेषु लवितारो मा भूमेति यावत् । 'नादिलेपे वि
भाषा' इति निगताभाव । ता तादृशी उपर्युपपर्युपचीयमान-
बहुविम्वपुराणधान्यपूर्णमहारुमूलशतसकटग्रहोपग्रहव्यापिनी ऊर्जं
अन्न व्रीह्यादिलक्षण ऊर्जाहुती देव्यो अस्मभ्य अधाता दत्ता
ऊर्जयमाने सर्वस्य लोकस्य ऊर्जं अन्न कुर्वाणे । 'तत्करोति'
इति णिच् । 'प्रकृत्यैतान्' इति प्रकृतिभाव । दधाते छ-
न्दसे दुहि 'गातिस्था' इति सिचो लुक् । वसुध्वन इत्यादि ।
गतम्॥

वसुवने वसुधेयस्य वीतां यजं । 'देवा दैव्या हो-
तारो नेष्टारो पोतारो हतार्घशः सावाभरद्वसू व-
सुवने वसुधेयस्य वीतां यजं ।' देवीस्तिस्त्रस्तिस्त्रो
देवीरिडा सरस्वती भारती यां भारत्यादित्यैरस्पृ-
क्षत्सरस्वतीम् रुद्रैर्यज्ञमावीदिहैवेडया वसुमत्या
सधमादं मदेम वसुवने वसुधेयस्य वियन्तु यजं ।

“देवा दैव्येति ॥ देवा देवनशीलो दैव्या देवानां संबन्धिनो
होतारो नेष्टारो नेतारो यज्ञस्य पोतारौ शोधयितारौ । सर्वत्र ‘सुपां
सुलुक्’ इत्याकारः । इतार्घशसौ हता अघशंसाः पापबुद्धयः याम्यां
तादृशौ आभरद्वसू आदियमाणधनौ । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्र-
त्ययः । यद्वा—वसुनः आहर्तारौ, पूर्णपरविनिमयः छान्दसः ।
वसुवन इत्यादि । गतम् ॥

‘देवीस्तिस्त्र इति ॥ दैव्यः तिस्रः इडा सरस्वती भारती
च, ता सर्वदा तिस्रः संभूय देवीः दैव्यः दीव्यन्त्यः । तासु
मध्ये भारती देवी आदित्यैस्सह यां युस्थानं लोकं अस्पृक्षत्
सृशतु हविर्भिः देवास्तर्पयतु । छान्दसे लुङि ‘शल इगुपधात्’ इति
नमः । सरस्वती देवी रुद्रैस्मह इमं यज्ञं आवीत् अवतु र-
क्षतु अत्रैव स्थित्वा यज्ञं निर्वर्तयतु । अथ इडया दैव्या चमू-
मत्या वसुभिः तद्वत्या सधमादं सहस्थानमदं यथातथा । यद्वा—
सह मदित्वा मदित्वा मदेम मायेम । ‘लिङ्याशिष्यद्’ । इहैव
यज्ञे यज्ञकलेन अस्मान् योजयत्विति । वसुवन इत्यादि । गतम् ॥

‘देवो नराशंसस्त्रिशीर्षा षडक्षशतमिदेनः
 शितिपृष्ठा आदधति सहस्रेमीं प्रवहन्ति मित्राव-
 रुणेदस्य होत्रमर्हन्तो बृहस्पतिस्तोत्रमश्विनाऽऽ-
 ध्वर्यवं वसुवने वसुधेर्यस्य वेतुयजं ।’ देवो वन-

‘देवो नराशंस इति ॥ देवनशीलो नरैः शंसनीयः यज्ञात्मा
 त्रिशीर्षा त्रिभिस्सवने प्रदाने तद्वान्, निरुद्धादित्वादुत्तरपदान्तो-
 दात्तत्वम् । षडक्षः षड्विरसस्थानीयैः ऋतुभिः तद्वान् ऋतुमहा-
 भिमायं वा, सतिशिष्ट समासान्तस्वरः प्रवर्तते । ‘बहुव्रीहौ
 सक्थ्यङ्गोः’ इति षच् । शतमित् शतमेव ब्रह्म. शितिपृष्ठाः
 शुक्लपृष्ठा दक्षिणा. शुक्लधनात्मिका एनं यज्ञं आदधति
 आभिमुख्येन धारयन्ति, सहस्रेमीं सहस्रमेव दक्षिणा. एनं प्रवहन्ति
 फलसाधनसमर्थं कुर्वन्ति कस्यचित्सहस्रदक्षिणत्वात् यज्ञनात्य-
 भिमायेणोच्यते । ‘शितेनित्वा ब्रह्म’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ।
 मित्रावरुणावेव, ‘देवताद्वन्द्वे च’ इति द्व्युदात्तत्वम् । अस्य य-
 ज्ञस्य होत्रं हवनं होतृत्वं अर्हतः नान्य, बृहस्पतिरेव स्तोत्रं
 सव औद्गात्रमर्हतीति । ‘वादिलोपे विभाषा’ इत्याख्यात न नि-
 ह्न्यते । अश्विनावेव आध्वर्यवं अध्वर्योः कृत्य अर्हतः । उक्ता
 दित्वादह । वसुवन इति । गतम् ॥

‘देवो वनस्पतिरिति ॥ देवनशील वनस्पतिः वर्षमावा वर्ष
 प्रापयित्वा यागद्वारेण । प्रपूर्वादवते. ‘गतिवारकयोरपि’ इत्य-
 मुन्, पूर्वपदमकृतिस्वरत्वं च । यद्वा—वर्षस्य प्रावा पूरयिता । *

स्पतिर्वरूपप्रांवा घृतनिर्णिग्द्यामग्रेणास्पृक्षदाऽन्तरि-
क्षं मध्येनाप्राः पृथिवीमुपरेणादृ२हीद्वसुवने वसु-
धेयस्य वेतु यजं । ^{१०}देवं ब्रह्मिर्वारितीनां निधे धा-
सि प्रच्युतीनामप्रच्युतं निकामधरणं पुरुस्पारहं

‘आतो मनिन्’ इति प्रातेर्वनिप्, दासीभारादिर्द्रष्टव्यः । घृत-
निर्णिक् घृतस्य उदकस्य हेतुभूतं रूपमस्येति । यद्वा—उदकेन
निर्वर्तितरूपं घृतस्य वा निर्णेक्ता शोधयिता समर्थयिता । दासी-
भारादिव । यां द्युलोकं अग्रेण अस्पृक्षत् स्पृशत्विति या-
वत् । लुङि पूर्ववत् वसु । मध्येनान्तरिक्षमप्राः आपूरयतु, रक्षा-
र्थं व्याप्नोतु । प्रा पूरणे, लुङि पुरुषव्यत्ययः, ‘मन्त्रे घस’ इति
छेलेल्ङ् । उपरेण मूलेन अतष्टमवेशेन पृथिवीं अदंहीत् स्त-
म्भयतु । वसुवन इत्यादि । गतम् ॥

^{१०}देवं ब्रह्मिर्वारितीनां निधे धा-
सि प्रच्युतीनामप्रच्युतं निकामधरणं पुरुस्पारहं
वारितीनां उदकमतीनां यागद्वारेण उदकप्राप्तिहेतुः । निधे नि-
धानार्थं अविचलितावस्थानार्थम् । किंयातो लोपः, उदात्तनिवृत्ति-
स्थरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । यद्वा—कृत्यार्थं केमत्ययः । धासि
ददाति हवींषि । पुरुषव्यत्ययः, वेत्त्वित्येन सामानाधिकरण्यात्,
शपो लुक् । यद्वा—वारितीनां निधानाय दधाति । प्रच्युतीनां
प्रच्युतिमतां अन्येषां शुष्यतां मध्ये स्वयं अप्रच्युतं अप्रच्युतिकम् ।
यद्वा—तेषामप्रच्युतहेतुः । निकामधरणं स्नेच्छया धारयितुं प-
यांसं वा धारणाय पुरुस्पारहं पुरुषिस्स्पृक्षणीयम् । विकारः छान्द-

यशस्वदेना वरहिषाऽन्या वरहीरप्यभिष्याम व-
सुवने वसुधेयस्य वेतु यजं । 'देवो अग्निस्त्विष्ट-
कृत्सुद्रविणा मन्द्रः कविस्सत्यमन्माऽऽयजी होता
होतुर् होतुरायजीयानग्रे यान्देवानयाव्याः अपि-
भ्रेये तं होत्रे अमथ्सत् ताः संसनुषीः होत्रा देवं-
गुमां दिवि देवेषु यज्ञमेरयेमः स्विष्टकृच्चग्रे हो-
ताऽभूर्वसुवने वसुधेयस्य नमोवाके वीहि यजं ॥

यजैकं च ॥ १३ ॥

म । यशस्वत् यशस्कर उदकहेतुर्वा । एना एतेन महानुभावेन
वरहिषा अन्यानि वार्षिपि वरिष्मतो यममानान् अभिष्याम
अभिभवेम । 'उपसर्गमादुभ्यां' इति पत्वम् । वसुवन इत्यादि ।
गतम् ॥

'देवो अग्निरिति ॥ इष्टिहोत्रे व्याख्यातम् । नमोवाके
वीहि यजेति विशेष । हे अग्ने । वसुवने लाभाय लब्धस्य च
धारणाय अन्नस्य च पक्त्व्याय अस्माक इद आज्य वीहि पि
च । होतस्त्वमपि यजेति ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये पष्ठे षष्ठ्यहोत्रे त्रयोदशीऽनुवाक

'देवं वरुहिः । वसुवने वसुधेयस्य वेतु । देवी
 द्वारः । वसुवने वसुधेयस्य वियन्तु । देवी उपा-
 सा नक्ता । वसुवने वसुधेयस्य वीताम् । देवी
 जोष्टी । वसुवने वसुधेयस्य वीताम् । देवी ऊर्जा-
 हुती । वसुवने वसुधेयस्य वीताम् ॥ ३५ ॥ देवा
 दैव्या होतारा । वसुवने वसुधेयस्य वीताम् । दे-
 वीस्तिस्त्रस्तिस्त्रो देवीः । वसुवने वसुधेयस्य विय-
 न्तु । देवो नराशंसः । वसुवने वसुधेयस्य वेतु ।
 देवो वनस्पतिः । वसुवने वसुधेयस्य वेतु । देवं
 वरुहिर्वारितीनाम् । वसुवने वसुधेयस्य वेतु ॥ ३६ ॥
 देवो अग्निस्त्रिस्त्रिष्टुक् । सुद्रविणा मन्द्रः कविः ।
 सत्यमन्माऽऽयजी होता । होतुर् होतुरायजीयान्ना
 अग्ने यान्वेवानयाट् । याऽ अपिप्रेः । ये ते होत्रे
 अमथन्त । ताऽ संसनुपीऽ होत्रा देवंगुमाम् ।
 दिवि देवेषु यज्ञमेरयेमम् । स्विष्टकृच्चाग्ने होताऽ-
 भूः । वसुवने वसुधेयस्य नमोवाके वीहि ॥ ३७ ॥

वीतां वेत्वभूरेकं च ॥ १४ ॥

‘अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमानः पचन्-
 न्पृक्तीः पचन्पुरोडाशं वध्नन्निन्द्राग्निभ्यां छागं सू-
 पस्था अद्य देवो वनस्पतिरभवदिन्द्राग्निभ्यां छा-
 गेनाघस्तां तं मेदस्तः प्रति पचताऽग्रभीष्टामवीवृधे-

अनन्तरानुवाकसमा * । नमोवाके वीदि इत्युपरम्यते याज्यात्वात् ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये पष्ठ पशुहोत्रे चतुर्दशोऽनुवाकः .

‘अथ सुक्तवाक्येण त्रेत्रावरुणस्य—अग्निमद्येति ॥ अद्य अ-
 स्मिन्नहनि अयं यजमान अग्निं होतारं अवृणीत पक्तव्यानि
 पचन् पुरोडाशं च विषेण पचन् इन्द्राग्निभ्यां छागं वध्नन्
 यूपे नियुजन् अग्निमवृणीत । अथ अद्य देवनशीलो वनस्पतिः
 सूपस्थाः सूपस्थानं अभवत् । इन्द्राग्निभ्या इन्द्राग्रचो संव-
 धिना छागेन सूपस्थानोऽभवत् । अघस्ता तं मेदस्तः त पशु
 मेदस्तो वषाया आलभ्य इन्द्राग्निं अवस्ता अभक्षयताम् । अस्ते ‘लु-
 इस्तो घस्त’ इति घस्तादेशः, ‘मन्त्रे घस्त’ इति च्छेत्तुक्,
 वानपादित्वादाख्यातं न निहन्यते । अथ प्रति पचताऽग्रभीष्टा
 पचता पचनानि पक्वानि सर्वाणि । पचेरोणादिकोऽस्तच्प्रत्ययः ।
 प्रत्यग्रभीष्टा प्रतिगृहीतवन्तो इन्द्राग्नी । ‘इग्रहोर्भ’ इति भत्वम् । किञ्च
 —ताविन्द्राग्नी पुरोडाशेन आत्मानं अवीवृधेताम् अवर्धयेतात् ॥

तां पुरोडाशेन त्वामद्य ऋषं आर्पेय ऋषीणां न-
पादवृणीतायं यजमानो बहुभ्य आ संगतेभ्य एष
मे देवेषु वसु वार्या यक्ष्यत इति ता या देवा देव-
वानान्यदुस्तान्यस्मा आ च शास्वा च गुरस्वेपि-
तश्च होतुरीति भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषस्सूक्त-
वाकाय सूक्ता ब्रूहि ॥ ३८ ॥

अग्निमद्यैकम् ॥ १५ ॥

अजन्ति होता यक्ष्मसमिद्धो अद्याग्निरजैर्देव्या
जुषस्वावृत्रहणा गीर्भिस्त्वः ह्याभरतमुपोह यदेवं
ब्रूहिस्सुदेवं देवं ब्रूहिरग्निमद्य पञ्चदश ॥ १५ ॥

अजन्त्युपावत्सृजन्नान्या युवत्करदेव-

मष्टात्रिंशत् ॥ ३८ ॥

अजन्ति-सूक्ता ब्रूहि ॥

हरिः ओम्.

^२ त्वामद्यर्ष इत्यादि ॥ सौत्रायण्या व्याख्यातम् * ॥

इति श्रीमहाभारतमिश्रमिरचिते नैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये

ज्ञानयज्ञाख्ये तृतीयाष्टके षष्ठप्रपाठके पञ्चदशे

पञ्चदशोऽनुवाकः .

समाप्तश्च प्रपाठकः .

सप्तमप्रपाठकः.

हरिः ओम् ॥ 'सर्वान् वा एषोऽग्नौ कामान्प्रवे-
शयति । योऽग्नीनन्वाधाय व्रतमुपैति' । स यदग्नि-
ष्ट्वा प्रयायात् । अकामप्रीता एनं कामा नानु प्र-

अथाच्छिद्र काण्ड वैश्वदेवमारभ्यते—छिद्रपूर्णमायश्चितादि-
मायत्वात् अच्छिद्रम् । सर्वान्वा इत्यादि ॥ एष खलु सर्वा-
नपि कामान् अभिलषितानथान् अग्नौ प्रवेशयति अग्निमेव
दातृत्वेन स्थापयति तत्प्रसादेकलभ्यान् निश्चित्य प्रवर्तते यथा
'त्वयाऽध्यक्षेण वृत्तना जयेम'* इत्यादि । यद्वा—सर्वान् कामान्
अग्नौ प्रवेशयति अग्निरेव इमे सर्वे कामा नाग्नेरन्यत्काम्यमस्तीति
अग्निमेव कामे विपयीकरोति । कः यः अग्नीनन्वाधाय
व्रतोपायनादि करोति करिष्यमाणयागोपलक्षणं व्रतोपायनम् । त
देवाह—अग्निष्ट्वा प्रयायादिति । तत्र सोऽन्वाहिताग्निं यदग्नि-
ष्ट्वा व्रतोपायनादिका इष्टिं अकृत्वा अनादृताग्निं प्रयायात् प्रव-
र्त्तन् । तत एनं एवकुर्वाण कामा नानुप्रयायुः नहति त
कामा । कुतः अकामप्रीतत्वात् कामेन प्रीता कामप्रीता
न कामप्रीता अकामप्रीताः पूर्वमग्नौ प्रवेशनकाले अस्य कामेन

यायुः । अतेजा अवीर्यस्यात् । स जुहुयात् ।
 तुभ्यं ता अङ्गिरस्तम । विश्वास्सुक्षितयः पृथक् ।
 अग्ने कामाय येमिरु इति । कामनिवास्मिन्दधा-
 ति ॥ १ ॥ कामप्रीता एनं कामा अनु प्रयान्ति ।
 तेजस्वी वीर्यावान्भवति । संततिर्वा एषा युज्ञस्य ।

प्रीताः काम्याः अर्थाः इदानीं तदनादरेण सा प्रीतिः व्यपगता
 किमेनेन कृतमिति । तस्मात् अकामप्रीता एनं जहति । ततश्च
 अतेजा अवीर्यः स्यात् तेजोवीर्यग्रहणं च सर्वकामोपलक्षणम् ।
 तस्मात् सोऽन्वाहिताग्निः देवादिनिष्ठा प्रयास्यन् उक्तदोषपरिहाराय
 जुहुयात्—तुभ्यं ता इति । इयं गायत्री । 'त्वमग्ने रुद्रः' इत्यत्र
 व्याख्याता * । वास्तोष्पतीयप्रत्याग्रायोऽयमित्याहुः । ततः यत्र वसेत्
 तत्र एतामिष्टिं संस्थापयेदिति । ततश्च 'कामाय येमिरे' इति
 लिङ्गात्सर्वे कामाः अस्मिन्निहिता भवन्ति । ततः कामप्रीताः एनं
 अनुप्रयान्ति कामाः सम्पगाचरितमिति । 'तृतीया कर्मणि'
 इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ततः तेनःप्रभृत्यभिमतार्थसम्पन्नो भवति ॥

सन्ततिर्वा इत्यादि ॥ सन्ततिः सन्तानः प्रक्रान्तस्यावि-
 च्छेदः । यज्ञस्येषा सन्ततिः इदानीमेव यज्ञः प्रारब्धः सन्ता-
 यते । एतेत्युक्तम्, केत्याह—य इति ॥ यदित्यर्थः । यत्प्र-
 यममेवाग्नीन् अन्वाधाय व्रतोपायनादि करोति न तु यदाऽग्नि-
 नाऽर्थः तदाज्ञस्य सन्ततिरित्यर्थः । अन्यथा अग्निकार्यस्य याग-

योऽग्नीनन्वाधाय व्रतमुपैति । स यदुद्वायति । वि-
च्छित्तिरेवास्य सा । तं प्राञ्चमुद्धृत्य । मनसोपति-
ष्ठेत् । मनो वै प्रजापतिः । प्राजापत्यो यज्ञः ॥ २
मनसैव यज्ञश्च संतनोति । भूरित्याह । भूतो वै
प्रजापतिः । भूतिमेवोपैति । 'वि वा एष इन्द्रिये-

त्वात् अनन्वाधाय व्रतोपायनादौ क्रियमाणे तस्याग्निकार्यत्वात्
यज्ञोऽप्रक्रान्तः स्यात् तस्मात्प्रथमेवान्वाधानाद्यज्ञः प्रक्रान्तः सन्ता-
यते ततः सः अग्निरन्वाहित यदि उद्वायति विनश्यति, वै
ओ वै शोषणे । विच्छित्तिरेव सा अस्य यज्ञस्य प्रक्रा-
न्तस्य । यद्वा—सन्ततिः सन्तारयिता यज्ञस्य । कः योऽ-
ग्नीनन्वाधायेति । नन्वग्नयः प्रकृता तत्कथं स यदुद्वायतीति ।
उच्यते—सामर्थ्यादाहवनीय इति गम्यते । यथोक्तमाचार्यैः—
'यद्यन्वाहिताग्नेराहवनीयोऽनुगच्छेत्' इति ॥

'अथ प्रायश्चित्तमाह—तपिति ॥ प्राञ्चं तमुद्धृत्य अन्यं आ-
हवनीयं प्रणीय ततः व्रतोपायनीयं यजुर्जेपेत् । मनसोपति-
ष्ठेत् । मनो वा इति । अव्यक्तरूपत्वात् । भूरिति प्र-
णयनानन्तर उपस्थानम् । भूतो वा इत्यादि । प्रपञ्चरूपेणा-
भिर्भूतत्वात् । ततः विच्छित्तिदोषनिर्घातात् भूतिमुपैति ॥

'वि वा इत्यादि ॥ अपज्ञायति आयतनादपक्रम्य नश्यति ।
क्षेत्रे जेपे क्षये, नाशः लौकिकीभावः । नोद्धानम् । अथ यावति
प्रदेशे शम्पया लक्ष्य प्रविध्येत् यावति दूरे वा शम्पया परास्यते

णं वीर्येण हर्षते । यस्याहिंताग्रेरग्रिरपक्षायति ।
 यावच्छून्यया प्रविध्येत् । यदि तावदपक्षायेत् ।
 तश्च संभरेत् । इदं तु एकं पर उत एकम् ॥ ३ ॥
 तृतीयेन ज्योतिषा संविशस्व । संवेशनस्तनुवै चा-
 रुरेधि । प्रिये देवानां परमे जनित्र इति । ब्रह्म-

यदि तावदन्तरे अपक्षायेत् अथ तमग्निं संभरेत् आदाय
 आयतने प्रक्षिपेत्—इदं तु एकमिति त्रिष्टुभा । एनं ब्रह्मणा
 मन्त्रसामर्थ्येन सम्भरत्येव । यद्वा—ब्रह्मणा परवस्तुना एनं
 सम्भरति एकीकरोति । सैव ततो दोषात् प्रायश्चित्तिः प्रायणं
 प्रायः अपगमः तदर्थं चित्तिर्ज्ञानं प्रायश्चित्तिः । अव्ययपूर्वपदप्र-
 कृतिस्वरत्वम् । मन्तार्थस्तु—इदमपक्रान्तं एकं ते तव ज्योतिः
 तृतीयेन ज्योतिषेति वचनात् इदं ज्योतिरिति गम्यते । पूरणप्र-
 त्ययस्य समानजातीयविषयत्वात् । अथ परः परस्तात् स्थित-
 मुत्कृष्टं अनहच्छ्रौतरूपं च तव एकं रूपं द्वितीयमाहवनीयादौ
 स्थितं, स त्वमिदानीं अस्मिन्नुपे वर्तमानः तव तृतीयेन परमात्म-
 रूपेण ज्योतिषा संविशस्व यतः त्वं अपक्रान्तो रूपान्तरेण
 भवसि तेनेकीभव, व्यत्ययेनात्मनेपदम् । तत्र तस्य तथा तृतीये
 ज्योतिषि तनुवै शरीरस्य संवेशनः त्वम्, अत एव चारुः
 क्षाळितदोषो विकाररहितः भवान् देवानां प्रिये परमे ऋद्धे
 जनित्रे जनके स्थितिहेतौ यामे एधि साधकत्वेन वर्तस्य । यद्वा—
 निमित्तात्समग्री, ईदृशयागनिमित्तं चारुविकारो भवेति ॥

णैवैन॒ः संभ॑रति । सै॒व ततः॑ प्रायश्चित्तिः । 'यदि
परस्तरामप॒क्षाय॑ेत् । अनु॒प्र॒या॒याव॑स्येत् । सो ए॒व
ततः॑ प्रायश्चित्तिः । 'ओ॒ष॒धी॒र्वा ए॒तस्य॑ प॒शून्प॒यः
प्रवि॑शति । यस्य॑ ह॒विषे॑ व॒त्सा अ॒पाकृ॑ता ध॒रन्ति॥
तान् यदु॒ह्यात् । या॒तया॑न्ना ह॒विषा॑ यजेत । यन्न
दु॒ह्यात् । य॒ज्ञप॒रुरन्त॑रि॒यात् । वा॒य॒व्यां यवा॑गूं नि॒र्व॒पेत् । वा॒युर्व॑ प॒यंसः॑ प्र॒दाप॑यि॒ता । स ए॒वास्मै॑

'यदि परस्तरामित्यादि ॥ स्वार्थिकस्तरप् । 'अल्पाक्षरम्'
इति यथा । 'किमेत्तिमव्यगधादाप्' इति आमुप्रत्ययः । यदि
[प्रासा] शम्भा परास्यात् परस्तात् अपक्षायेत् अनुप्रयायावस्येत् तत्रैव
गत्वा देवयजनमव्यवसाय यजेत अग्नये पथिकृते पुरोडाश निर्व-
पेत् । श्वो भूते गृहेषु प्रत्यवस्यति सा उ सो, उकारोऽ-
प्यर्थे । ततोऽपि दोषात् सा प्रायश्चित्तिः ॥

'ओषधीर्वा' इति ॥ ओषधीः पशूंश्च अन्यान् पातव्यो रसः
प्रविशति वत्सद्वारेण । यस्य सम्बन्धेन पशून् हविषे अपा-
कृता वत्साः पिबन्ति । अथ तान् पीतपयसो यदि दुह्यात्
यातयाम्ना आत्तसारेण हविषा यजेत । यदि न दुह्यात्
यज्ञावपयो द्रुप्त स्यात् । तस्मान् तत्स्थाने वायव्यां यवागूं
निर्वपेत् । वायुर्वा इति । प्राणात्मकत्वात् प्रदापयिता वत्सेः ।
पयो वा इति यवागूस्तुतिः । ओषधिविकारत्वात् यवागूः ओष-

पयः प्रदीपयति । पयो वा ओपंघयः । पयः पयः ।
 पयसैवास्मै पयोऽव्रुन्धे ॥ ५ ॥ अथोत्तरस्मै हविषे
 वत्सानपाकुर्यात् । सैव ततः प्रायश्चित्तिः । 'अन्य-
 तरान् वा एष देवान्भागधेयेन व्यर्धयति । ये यं-
 जमानस्य सायं गृहमागच्छन्ति । यस्य सायं दु-
 ग्धं हविरार्तिमाच्छति । इन्द्राय व्रीहीन्निरूप्योपव-
 सेत् । पयो वा ओपंघयः । पय एवारभ्यं गृही-
 त्वोपवसति । यत्प्रातस्स्यात् । तच्छृतं कुर्यात् ॥ ६ ॥
 अथेतर ऐन्द्रः पुरोडाशस्स्यात् । इन्द्रिये एवास्मै

- विशब्देनोच्यते । पयसा तुल्यत्वात् पयः पातव्यरसत्वाद्वा, प-
 यस्तु स्वयमेव पयः पातव्यरसं वा, तस्मात् पयसैव यवाग्वा
 पयो वत्सैः पीतमव्रुन्धे । अथैवं निर्दिष्टे दोषे उत्तरस्मै अन-
 न्तरदिवसकर्तव्याय हविषे वत्सानपाकृत्य उपवसेत् । सः तथा-
 करणं ततः प्रायश्चित्तिः ॥

अन्यतरान्वा इति ॥ सायमागच्छतो देवान् भागहीनान्
 करोति सायं दुग्धार्था । ततो निर्धार्यं स्यात् । तत्र प्राय-
 श्चित्तार्थं इन्द्राय व्रीहीन्निरूप्योपवसेत् । पयो वा इत्यादि ।
 गतम् । यत्प्रातर्दुग्धं स्यात् तच्छृतं कुर्यात् अनार्तत्वात् । अथ
 अस्मात् इतर ऐन्द्रः पुरोडाशः स्यात् सायं यो निरुप्तः तस्य
 प्रातर्दोहेन समवदाय प्रचरेत् । प्रातर्दोहे आर्तिगतेऽप्येतदेव प्राय-

समीचीं दधाति । पयो वा ओपंधयः । पयःपर्यः ।
 पर्यसैवास्मै पयोऽवरुन्धे । अथोत्तरस्मै हविरपे व-
 स्तानुपाकुंर्यात् । सैव ततः प्रायश्चित्तिः । 'उभ-
 यान् वा एष देवान्भागधेयेन व्यर्धयति । ये यज-
 मानस्य सायं च प्रातश्च गृहमागच्छन्ति । यस्यो-
 भयः हविरार्तिमाच्छति ॥ ७ ॥ ऐन्द्रं पञ्चशरावमो-
 दनं निर्वपेत् । अग्निं देवतानां प्रथमं यजेत् । अ-
 ग्निमुखा एव देवताः प्रीणाति । अग्निं वा अन्वित्या
 देवताः । इन्द्रमन्वित्याः । ता एवोभर्याः प्रीणाति ।

श्रितम् । तस्य साय दोहे नास्य समवदाय प्रचरेत् । एवं कुर्वन्
 द्वे इन्द्रिये अस्य समीची सभ्यगच्छिते स्थापयति ऐन्द्रहविर्द्वि-
 यसम्पत्त्या । पयो वा इत्यादि । गतम् ॥

'उभयान्वा इति ॥ उभयहविरार्त्या उभयकालगामिदेवताभाग-
 लोप । तत्र प्रायश्चित्त—ऐन्द्रं पञ्चशरावमोदनं अग्नेय चा-
 ष्टाकपाल निर्वपेत् । देवतानां प्रथममिति वचनमाग्रेगस्य सर्व-
 देवतातृप्तिहेतुत्वं सूचयितुम् । तदेवाह—अग्निमुखा इति । अग्नि
 वा अन्विति । अग्निना सह वर्तन्ते काश्चिदेवताः । इन्द्रेण
 सह काश्चित् । 'तृतीयार्ये' इत्यनो कर्मप्रवचनीयत्वम् । हीने
 वा । अग्ने गुणभूता काश्चित् । इन्द्रस्य काश्चित् । उभ-
 योस्ताः प्रीणाति उभय्या हविर्ग्याम् । पयो वा इत्यादि । गतम् ॥

पयो वा ओषधयः । पयः पयः । पर्यसैवास्मै प-
योऽवसन्धे । अधोत्तरस्मै हविषे वृक्षानपाकुर्यात् ॥
सैव ततः प्रायश्चित्तिः । 'अर्धो वा एतस्य यज्ञस्य'
सीयते । यस्य व्रत्येऽहन्पत्न्यनालम्भुका भवति ।
तामपरुध्य यजेत । सर्वेणैव यज्ञेन यजेत । ता-
मिष्टोषहयेत । अमूहमस्मि । सा त्वम् । यौर-

'अर्धो वा इत्यादि ॥ यज्ञस्यैव एकदेशो हीयते । व्रतोपा-
यनाय साधु ब्रतमह । अनालम्भुका अस्पर्शात् मलवद्वासा ।
छमे छान्दस उक्त्वा । 'लभेरशब्दित्ये' इति नृम् । तत
श्रुदेशलोपादकृत एव यज्ञ स्यात् । तत्र प्रायश्चित्तार्थं ताम
परुध्य बहिर्यन्त्रिता स्थापयित्वा जग्नेन वेदिमन्तर्वेदि वा उ-
दक् शुक्लसन्नहन स्तीर्त्वा यजेत । एव कुर्वन् सवणेव य-
ज्ञेन यजेत । अथ इष्टचनन्तर यदा त्रिरात्रीणां स्यात् अथेना
मैथुनकाले उपहयेत—अमूहमस्मीति पङ्क्त्या, रायस्पोषायेत्यादि-
यनुरन्तया ॥ एव वुर्वन् यज्ञस्य यो लुप्तोऽर्थं तत्रेवेना उप
हयेत । तत सर्वेणैव यज्ञेन इष्ट भवतीति सा प्रायश्चित्तिः ।
मन्तार्थस्तु—अमूहमस्मि सा त्वमिति । आद्युदात्तत्वान् नाययद्
दशब्द । साम सान्त्वप्रयोग, तत्र सान्त्वप्रयोगाधारभूतकर्मप्र
क्रान्तो दम्पती अनुरागानिश्चयप्रकटीकरणाय सामपदावयववर्णाह
यात्मना निरूप्येते । अमशब्दोऽह, साशब्दस्त्वमिति । तत्रा
मोऽहमिति वक्तव्ये र्णविहार छान्दस । अत परस्पोषका

हम् । पृथिवी त्वम् । सामाहम् । ऋक्त्वम् । ता-
वेहि संभवाव । सह रेतो दधावहे । पुंसे पुत्राय
वेत्तवै । रायस्पोषाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्यायेति ।
अर्ध एवैनामुपह्वयते । सैव ततः प्रार्यञ्चिन्ति ॥१॥

दधाति यज्ञ उत एकं धरन्ति रुन्धे कुर्यादाच्छ्र-
त्यपाकुर्यात्पृथिवी त्वमष्टौ च ॥ १ ॥

सर्वान् वि वै यदि परस्तरामोपधीरन्यतरानु-
भयानर्धो वै ॥

रित्वप्रतिपादनाय 'द्यावापृथिवीरूपेण । 'द्यौ पिता' । पृथिवी 'मा-
ता' * इति विशेषणभात् । पुनरपि विश्लेषणीया नित्यसमुक्तऋक्सा-
मत्वेन वर्णना । साम गीतियोनि । तस्या ऋग्योनिता-
देव स्त्रिया ऋक्तेन रूपणम् । आधारत्वाच्च । तौ तादृशौ
आर्वा सम्भवाव तदर्थमेहि आयाहि आवा सह रेतो दधावहे
एकत्र स्थापयावहे । किमर्थ—पुंसे पुत्राय नरकान्नायकाय पुंष्य-
वधेशार्हाय वेत्तवै लाभाय । कर्मणि षष्ठी । कृत्यार्थे त्वेव-
त्यम् । 'रायः धनस्य पोषाय परपरया सुप्रजास्त्वाय शो-
भनापत्योऽयमिति व्यपदेशाय सुवीर्यत्वाय चेति ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये सामने

अच्छिद्रेषु प्रथमोऽनुवाकः..

‘यद्विष्यण्णेन जुहुयात् । अप्रजा अपशुर्यज-
मानस्स्यात् । यदनायतने निनयेत् । अनायत-
नस्स्यात् । प्राजापत्ययर्चा वल्मीकवपायामवेन-
येत् । प्राजापत्यो वै वल्मीकः । यज्ञः प्रजापतिः ।
प्रजापतावेव यज्ञं प्रतिष्ठापयति । भूरित्याह । भू-
तो वै प्रजापतिः ॥१०॥ भूर्तिमेवोषति । तत्कु-
त्वा । अन्यां दुग्ध्वा पुनर् होतव्यम् । सैव ततः
प्रायश्चित्तिः । ‘यत्कीटावपन्नेन जुहुयात् । अप्रजा
अपशुर्यजमानस्स्यात् । यदनायतने निनयेत् । अ-
नायतनस्स्यात् । मध्यमेन पर्णेन द्यावापृथिव्यय-
र्चाऽन्तःपरिधि निनयेत् । द्यावापृथिव्योरेवैनत्प्रति-

‘यद्विष्यण्णेनेत्यादि ॥ अग्निहोत्रेण सावाग्येन वा विष्यण्णेन
विष्यन्दितेन यदि जुहुयात् प्रजापशुहीनस्स्यात् । प्रजायन इति
प्रजाः, असुन् ततस्तत्पुरुषे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अत्रा-
यतनादन्यत्र निनयने स्वयमपि हीनग्रहस्स्यात् । शानापत्यये-
ति । ‘प्रजापते न त्वत्’* इति । भूरित्युपस्थानम् । गतवन्त्यन ।
अन्यामिति । यस्या दुग्धं विष्यण्णं ततोऽन्याम् ॥

‘यत्कीटावपन्नेनेति ॥ कीटावपन्नं कीटेनावपन्नं शुभितम् । ‘तृती-
या कर्मणि’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यत्नेन यज्ञशतरेण ।

छापयति ॥ ११ ॥ तत्कृत्वा । अन्यां दुग्ध्वा पुनर्
 होतव्यम् । सैव ततः प्रायश्चित्तिः । 'यदववृष्टेन
 जुहुयात् । अपरूपमस्यात्मज्ञायेत । किलासो वा
 स्यादर्शसो वा । यत्प्रत्येयात् । यज्ञं विच्छिन्द्यात् ।
 स जुहुयात् । मित्रो जनान्कल्पयति प्रजानन् ॥
 मित्रो दाधार पृथिवीमुत धाम् । मित्रः कुष्टीरनि-
 मिषाऽभिचष्टे । सत्यायं हव्यं धृतवज्रहोतेति ।
 मित्रेणैवैनत्कल्पयति । तत्कृत्वा । अन्यां दुग्ध्वा
 पुनर् होतव्यम् । सैव ततः प्रायश्चित्तिः । 'यत्पूर्व'

द्यावापृथिव्या 'मही यो पृथिवी च न' * इत्यनया । 'द्यावा
 पृथिवीशुनासीर' इति यन् । द्यावापृथिव्योः प्रतिष्ठापनया अवि
 नष्टत्वम् ॥

अववृष्टे अवपतितेन वर्षेण दूषितम् । अपरूपं अपट्ट
 निन्दित रूपमात्मनि प्रादुर्भवेत् । किलासः कुष्टी, अर्शमा
 तद्वानर्शसः, अर्शआदिलक्षणोऽब् । यत्प्रत्येयात् यद्यहुत्वेव
 प्रत्यागच्छेत्, यतो विच्छिन्नस्स्यात् । मित्रो जनानिति । 'त्वमग्रे
 बृहत्'† इत्यत्र व्याख्याता । कल्पयति इष्टसाधनसमर्थं करोति ॥

'द्विषान्निरिति ॥ आहुतिद्वित्वनाशनात् । 'द्वित्रिभ्या पाद्न्'
 इति उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अभिहोम पूर्वस्या उपरिहोम ।

स्यामाहुत्याः हुतायामुत्तराऽऽहुतिस्स्कन्देत् । द्वि-
पाद्भिः पशुभिर्यजमानो व्यृद्धयेत् । यदुत्तरयाऽभि-
जुहुयात् ॥ १३ ॥ चतुष्पाद्भिः पशुभिर्यजमानो व्यृ-
द्धयेत् । यत्र वेत्थं वनस्पते देवानां गुह्या नामा-
नि । तत्र हव्यानि गामयेति वनस्पत्ययर्चा स-
मिधमाधाय । तूष्णीमेव पुनर्जुहुयात् । वनस्पति-
नैव यज्ञस्यातीं चानातीं चाहृती विदाधार । त-
त्कृत्वा । अन्यां दुग्ध्वा पुनर् होतव्यम् । सैव ततः
प्रायश्चित्तिः । यत्पुरा प्रयाजेभ्यः प्राङ्ग्नारस्स्क-

चतुष्पाद्भिरिति । आहुतिद्वयनाशेन आहुतिद्रव्यकारणचतुष्पात्तारा ।
तत्र 'यत्र वेत्थ' इति सूत्रा गायत्र्या समिधमाधाय तूष्णी-
मेव पुनर्जुहुयात् । तत्र एव कुर्वन् आर्तानर्ते आहुती देवेषु
विदाधार पृथगेव धारयति स्थापयति । यथा आर्ता अनार्ता
न भवति यथा चानार्ता आर्ता न भवति तथा करोति ।
'तुजादीनाम्' इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वम् । मन्तार्थस्तु—हे वनस्पते!
वनस्पतिविकार ! समिद्रूप ! देवानां गुह्यानि नामानि नमनस्या-
नानि यत्र वेत्थ जानासि यत्र देवा स्थिता तत्र एतानि
हव्यानि गामय गमय । इत्याभावरज्जन्दसः ॥

'यत्पुरा प्रयाजेभ्य इति ॥ अकं दुसं सुतायाव एव वा
भवति । नहि परिधि स्कन्दने दक्षिणा दक्षिणस्याम् । दक्षिणा-

न्देत् । अध्वर्यवे च यजमानाय चाकः स्यात् ॥
 यदक्षिणा । ब्रह्मणे च यजमानाय चाकः स्यात् ।
 यत्प्रत्यक् । होत्रे च पक्षिण्ये च यजमानाय चाकः
 स्यात् । यदुदङ् । अग्नीध्रे च पशुभ्यश्च यजमानाय
 चाकः स्यात् । यदभि जुहुयात् । रुद्रोऽस्य पशून्धातु-
 कस्स्यात् । यन्नाभि जुहुयात् । अशान्तः प्रहियेत ॥
 सुवस्य बुध्रेनाभि निदध्यात् । मा तमो मा यज्ञ-

दाधप्रत्ययः । क्रियाविशेषणम् । अथ स्तनस्याद्वारस्य उपरि
 यदि जुहुयात् रुद्रः क्रुद्धः पशूना हननशीलस्स्यात् बहि-
 र्भावमसहमानः । 'लपतपद' इत्युक्त्वा । अनभिहोमे तु अ-
 शान्तः अमुखहेतुरेवाग्नौ प्रहियेतायमद्वारः तस्मात्सुवस्य बुध्रेन
 मूलेन अभिनिदध्यात् उपर्याक्रमेत्—मा तम इति पङ्क्त्या, अ-
 मुमित्यादियनुरन्तया । हे अग्ने! मा तमः मा नशः यज्ञो य-
 जमानश्च मा तमत् मा नशत् । पुषादित्वादङ् । हे अग्ने! रुद्रा-
 त्पन्! नमः ते अस्तु नमस्त्रिकीर्पुर्नाभि रुद्रात्मनाऽऽमन्त्रयते 'यस्मै
 नमः' इति नियमात् । आयते आगच्छते नमः मा गा इति
 यावत् । किं गत्वा आगम्यत इति आगमाशेषणमेव निषि-
 द्यते 'शतुरनुम' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । परायते पराग-
 च्छते च तुम्य नमः तत्र वा अत्र वा को विशेषः प्रसन्नो
 यदि स्यादिति भावः । गत्वाऽपि शीघ्रमागन्तव्यमिति वा, तस्मात्

स्तंमन्मा यजमानस्तमत् । नमस्ते अस्त्वायते ।
 नमो रुद्र परायते । नमो यत्र निपीदसि । अमुं मा
 हिंसीरमुं मा हिंसीरिति येन स्कन्देत् । तं
 प्रहरेत् । सहस्रशृङ्गो वृषभो जातवेदाः । स्तोमपृ-
 ष्ठो घृतवान्धसुप्रतीकः । मा नो हासीन्मे*त्थितो ने-

कोऽर्थो गमनेनेति भाव । पूर्ववद्विभक्तेरुदात्तत्वम् । अथ
 यत्र निपीदसि गत्वा आसिष्यसि तस्मै च स्थानाय नमः ।
 किमर्थं स्थानान्तरपरिग्रह इति भाव । यदि गन्तव्य मन्यसे
 मा तत्र निपीद इति वा । अथ वा—सर्वावस्थागतो देव
 नमस्कारेणाराध्यते । यत्र यदेत्यर्थ । निपीदते च तुभ्य नम
 इति सर्वदा प्रसीदेति विवक्षितम् । अमुमिति सामान्यनिर्देशो
 विशेषार्थः । वीप्सा सर्वदिगर्था । येन स्कन्देदिति तत्तद्वि-
 शेषोपस्थापनया ब्राह्मण वा । एतदुक्तं भवति—येन दिग्मा-
 नेन अङ्गारः स्कन्देत् तत्र यस्या कस्या प्रागुक्तं तमध्वर्युं
 दिक् अमुमित्यत्र निर्दिश्य मा हिंसीरिति तस्याहिंसा प्रार्थयेतेति ।
 तद्यथा—अध्वर्युं मा हिंसीरिति ॥

‘अथ तमङ्गार अग्नौ प्रहरेत्—सहस्रशृङ्ग इति त्रिष्टुभा ॥
 सहस्रशृङ्गः बहुज्वाल वृषभः वर्षिता कामान् जातवेदाः जाताना
 वेदिता स्तोमपृष्ठः स्तोमे त्रिवृदादिभि साध्य स्तुत । घृत-
 वान् घृताहुतिमान् सुप्रतीकः शोभनारम्भ शोभनज्वालो वा
 तादृशस्तुव अस्मान् मा हासीः मा त्यासी मेत्थितः मेधित

त्वा जहाम । गोपोषं नो वीरपोषं च यच्छेति ।
ब्रह्मणैवेनं प्रहरति । सैव ततः प्रायश्चित्तिः ॥ १६ ॥

वै प्रजापतिस्स्थापयति प्रजानन्नभि जुहुया-
थस्याह्रियेत् जहाम त्रीणि च ॥ २ ॥

यद्विष्वण्णेन प्राजापत्यया यत्कीटा मध्यमेन
यदववृष्टेन यत्पूर्वस्यां यत्पुरा प्रयाजेभ्यः प्राङ्ङा-
रो यदक्षिणा यत्प्रत्यग्यदुदङ् ॥

'वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येण ह्यते । यस्याहि-
ताग्नेरग्निर्मध्यमानो न जायते । यत्रान्यं पश्येत् ।

अस्माभिकीमूतः, मेषु सङ्गमे वर्णोपजनश्छान्दसः । वयमपि त्वां
नेत् नैव जहाम त्यजाम तथा नः त्वं अस्मभ्यं गोपोषं
गवादिपोष वीरपोषं वीरपुष्टि पुत्रादिपुष्टि, च यच्छ देहि
कुर्विति यावत् ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये सप्तमे अच्छिद्रंषु

द्वितीयोऽनुवाकः,

'वि वा इत्यादि ॥ यस्याहिताग्नेर्मर्षेण कर्तव्ये सति अग्निर्म-
ध्यमानो न जायते स एष इन्द्रियेण वीर्येण व्युद्ध्यते
विहीनो भवति । तत्राग्निहोत्रकालसन्निकर्षे चैव कचिदप्यन्यमाहृत्य

तत्तं आहुत्यं होतव्यम् । अग्नावेवास्याग्निहोत्रं
हुतं भवति । यद्यन्यं न विन्देत् । अजायां हो-
तव्यम् । अग्नेयी वा एषा । यदजा । अग्नावेवा-
स्याग्निहोत्रं हुतं भवति ॥ १७ ॥ अजस्य तु ना-
श्रीयत् । यदजस्याश्रीयत् । यामेवाग्नावाहुतिं
जुहुयात् । तामेद्यात् । तस्मादजस्य नाशयम् ।
यद्यजां न विन्देत् । ब्राह्मणस्य दक्षिणे हस्ते हो-
तव्यम् । एष वा अग्निर्वैश्वानुरः । यद्ब्राह्मणः । अ-
ग्नावेवास्याग्निहोत्रं हुतं भवति ॥ १८ ॥ ब्राह्मणं
तु वसुत्यै नापरुन्ध्यात् । यद्ब्राह्मणं वसुत्या अप-

नुहुयात् अग्निहोत्रं शीघ्रम् । अपात्ररमाणः पुनर्मन्येत् । एवं
कृते अग्नावेव मुख्येऽग्निहोत्रं हुतं भवति ॥

अन्यस्याग्नेरलाभे अजायां होतव्यं दक्षिणे कर्णे । तस्या
भागेत्यत्रात् । एव कृतेऽग्नावेव हुतं भवति । किन्तु तत् ऊर्ध्वं
अजस्य नाश्रीयत् । कर्मणि षष्ठी । यद्यश्रीयत् या त्वग्ने
अन्याऽप्याहुतिः साऽप्यनेन भक्षिता स्यात् । तस्मादग्नें नाश्रीयत् ॥

अजाया अलाभे तु ब्राह्मणस्य दक्षिणे हस्ते होतव्यम्. अन्यं
वैश्वानरोऽग्निः ब्राह्मणः । गतमन्यत् । तन् पश्यन् ब्राह्मणं
मतिक्रामं ततो नापरुन्ध्यात् न प्रत्यानक्षीत । अतोऽद्य ३

रुन्ध्यात् । यस्मिन्नेवाग्रावाहुतिं जुहुयात् । तं भा-
 ग्धेयेन व्यर्धयेत् । तस्माद्ब्राह्मणो वसत्यै नापरु-
 ध्यः । 'यदि' ब्राह्मणं न विन्देत् । दर्भस्तम्बे होत-
 व्यम् । अग्निवान् वै दर्भस्तम्बः । अग्निवेवास्या-
 ग्निहोत्रं हुतं भवति । दर्भास्तु नाध्यासीत् ॥१९॥
 यद्दर्भान्ध्यासीत् । यामेवाग्रावाहुतिं जुहुयात् ।
 तामध्यासीत् । तस्माद्दर्भा नाध्यासितव्याः । 'यदि'
 दर्भान्न विन्देत् । अप्सु होतव्यम् । आपो वै सर्वा
 देवताः । देवतास्वेवास्याग्निहोत्रं हुतं भवति ।
 आपस्तु न परिचक्षीत् । यदार्पः परिचक्षीत् ॥२०॥

यस्मिन्नग्नौ अ-न्या आहुति हुता तमपि विहीनभाग कुर्यात्,
 तस्मान्नापरोध्य । छन्दस कथम् ॥

'ब्राह्मणालभे दर्भस्तम्बे होतव्यम् । अग्निवानिति । 'छन्द-
 सीर' इति मतो तत्त्वम् । दर्भाध्यासने सर्वस्याहुतिमध्यासिता
 स्यात् ॥

'दर्भाभावे अप्सु होतव्यं, अग्नेस्सर्वदेवतात्मकत्वात् सर्वदेवता-
 त्तिकास्त्वप्सु हुत अग्निवेव हुतं भवति । न परिचक्षीतेति, सर्वत्र
 प्रासाधेकदेशवर्जन परिमरुत्या, यथा इमा भोजनीया इति, ता
 न कुर्यात् । अन्यथा अप्सु कृता सर्वामप्याहुतिं परिचक्षीत् ।

यामेवापस्वाहुतिं जुहुयात् । तां परिचक्षीत । त-
स्मादापो न परिचक्ष्याः । 'मेध्यां च वा एतस्यां-
मेध्या च तनुवौ सः सृज्येते । यस्याहिंताग्रेरन्यै-
रग्निभिरग्नयस्तसः सृज्यन्ते । अग्नये विविचये पुरो-
डाशमष्टाकपालं निर्वपेत् । मेध्यां चैवास्यामेध्यां
च तनुवौ व्यावर्तयति । अग्नये व्रतपतये पुरोडा-
शमष्टाकपालं निर्वपेत् । अग्निमेव व्रतपतिं स्वेन
भागधेयेनोपधावति । स एवैनं व्रतमालम्भयति ॥
'गर्भं स्रवन्तमगदमकः । अग्निरिन्द्रस्त्वष्टा बृह-
स्पतिः । पृथिव्यामवंचुश्रोतैतत् । नाभिप्राप्नोति

परिचक्ष्या इति 'छन्दस्युभयथा' इति ण्यतः सार्वनातुवत्वात्
ल्याजादेशाभावः । सावत्सरिकाण्येतानि व्रतानीत्याश्मरध्व, या-
वज्जीवमित्यालिखनः ॥

'मेध्या चेसादि ॥ गतम् ॥ अमेव्येति । 'ययतोश्चातदर्थं' इ-
त्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । व्रातपतिं द्वितीयाभिष्ट कुर्यात् ॥

'गर्भं स्रवन्तमिति विराजा अग्निहोत्रस्थालीं स्रवन्तीमभिप-
न्यते ॥ गर्भं गर्भतुल्य इदं होमद्रव्यं स्रवन्तं स्थानाग्नि-
च्छन्त अगदं अविनाशं अकः करोतु । छन्दसे लुहि 'मन्त्रे
यस' इति च्छेलुक् । अग्निश्चेन्द्रश्च त्वष्टा च बृहस्पतिश्च ।

निर्ऋतिं पराचैः । "रेतो वा एतद्वाजिनमाहिता-
 ग्रेः । यदग्निहोत्रम् । तद्यध्ववेत् । रेतोऽस्य वाजि-
 नः स्रवेत् । गर्भः स्रवंन्तमगुदमंकुरित्याह । रेतं
 एवास्मिन्वाजिनं दधाति ॥ २२ ॥ अग्निरित्याह ।
 अग्निर्वै रेतोधाः । रेतं एव तदधाति । इन्द्र इत्या-
 ह । इन्द्रियमेवास्मिन्दधाति । त्वष्टेत्याह । त्वष्टा
 वै पशूनां मिथुनानां रूपकृत् । रूपमेव पशुपुं
 दधाति । बृहस्पतिरित्याह । ब्रह्म वै देवानां बृह-
 स्पतिः । ब्रह्मणैवास्मै प्रजाः प्रजनयति । पृथि-
 व्यामवचुश्चोतैतदित्याह । अस्यामेवैनत्प्रतिष्ठापय-

तत् तवाकृते पृथिव्यामेव एतद्व्य अवचुश्चोत अवक्षरितम-
 स्तु पृथिवीत्यमेव अस्मर्थं अविनष्ट तिष्ठतु । निर्ऋतिं रक्ष
 प्रभृतीनि नाभिप्राप्नोति आभिमुख्येन न प्राप्नोतु पराचैः अ
 स्मत्पराब्धसम् ॥

अत्रैव ब्राह्मणयान्तादनुवाकस्य—रेतो वा इत्यादि ॥ रेत-
 स्थानीय वाजिनस्थानीय वाग्निहोत्र, पशुनिष्पत्तिहेतुत्वात् । गन
 मयन् । अस्यामेवेति । अविनष्टमेवार्थं स्थापयति । रक्षसा-

ति । नाभिप्राप्नोति निर्ऋतिं पराचैरित्याह । रक्ष-
सामपहत्यै ॥ २३ ॥

अजाऽग्रावेवास्याग्निहोत्रं हुतं भवति भवत्या-
सीत परिचर्क्षीत लम्भयति दधाति देवानां बृह-
स्पतिः पञ्चं च ॥ ३ ॥

वि वै यद्यन्यमजायां ब्राह्मणस्य दर्भस्तुम्बेऽ-
पसु होतव्यम् ॥

‘याः पुरस्तात्प्रस्रवन्ति । उपरिष्ठात्सर्वतश्च याः ।

मिति निर्ऋतिपद व्याख्यातम् ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये सप्तमे अच्छिद्रेषु
तृतीयोऽनुवाकः .

प्रणीताः प्रणीयमाना अनुमन्तयते—याः पुरस्तादिति ॥
आनुष्टुभोऽनुवाकः । विशेषो वक्ष्यते । याः आपः पुरस्तात् पूर्व-
स्या दिशि प्रस्रवन्ति नद्यो भूत्वा प्रकर्षणं गच्छन्ति । उप-
रिष्ठात् ऊर्ध्वाया दिशि याः प्रस्रवन्तीत्येव । आदित्यरश्मिषु
प्रविशन्ति । सर्वतः सर्वासु च दिक्षु याः प्रस्रवन्ति नदीकृ-
त्यादिरूपेण । ताभिः सर्वाभिः रश्मिपवित्राभिः सूर्यरश्म-
यः पवित्रं शोधका यासां तादृशीभिः अग्निं श्रद्धां श्रद्धय

तार्भी^१ रश्मिर्षवित्राभिः । श्रद्धां यज्ञमारंभे । देवां
गातुविदः । गातुं यज्ञाय विन्दत । मनसस्पतिना
देवेन । वाताद्यज्ञः प्रयुज्यताम् । तृतीयस्यै दिवः ।
गायत्रिया सोम आभृतः ॥ २४ ॥ सोमपीथाय

श्रद्धासाध्य यज्ञमारभे । यद्वा—‘श्रद्धा वा आप’* इति तादृ
शीभिरदि साध्य यज्ञमारभे । तामि श्रद्धावन्त वा ॥

‘विद्वतेष्वग्निषु अन्वाधानात् प्राक् जपति—देवा गातुविद
इति ॥ हे देवाः’ देवनशीला । गातुविदः’ गमनज्ञा । यद्गनि
वंहणोपायज्ञा । यज्ञाय यज्ञनिर्वृत्यर्थं गातुं गतिं विन्दत लभ
ध्वम् । मनसस्पतिना मनसोवि पालयित्रा परमात्मना देवेन
दीप्तिमता वातात्सर्वपरिस्पन्दाश्रयात् प्राणात् ईश्वरस्य क्रियाश
क्तिरूपात् अपादाय यज्ञः प्रयुज्यता निर्वर्त्यताम् ॥

‘परिवेपपरिवासनशकलमादाय प्रज्ञात निदधाति—तृतीयसं
दिव इति ॥ तृतीयात् द्युसन्निकाहोकात् । यद्वा—द्योतनात्सं
लोका दिवः, यथा तृतीयस्थामितो दिवि साम आसीत्’† इति
ततो लोकात् गायत्रिया सोम आभृतः आहत पुरा, पला
शश्राय सोमाहरणकाले उन्न तद्रीय पर्णं, तस्मात् अन्तरं त
योर्मध्ये स्थित उकल आददे गृह्णामि । किमर्थं सोमपीथाः
सोमपानाय सन्नयितुं सन्नेतुम् । आन्दस इडागम । ‘सोम
खलु वै साज्ञाय्यम्’‡ इति तस्य सोमतुल्यत्वात् । साज्ञाय्यकरा

संनयितुम् । वक्लुमन्तरमाददे । 'आपो' देवीशु-
द्धास्थे । इमा पात्राणि शुन्धत । उपातङ्क्याय दे-
वानाम् । पर्णवल्कमुत शुन्धत । 'पयो' गृहेषु पयो
अग्नियासु । पयो वृत्सेषु पय इन्द्राय हविषे ध्रि-
यस्व । गायत्रीपर्णवल्केन । पयस्सोमं करोत्वि-

सोमपानायोपवर्धते । साक्षाद्यस्य तदातश्चननिमित्तत्वात् तादर्थ्यं
वक्लुदानस्य ॥

'साक्षाद्यपात्रप्रोक्षणे जपति—आपो देवीरिति ॥ देवीः
देवनवत्यः । पूर्वसवर्णः । नित्य शुद्धाः स्थ यूयम् । ता यूय
इमा इमानि पात्राणि शुन्धत शोधयत । किञ्च—देवानां
पयस उपातङ्क्याय आतश्चनार्थं पर्णवल्कं पलाशशकलमपि शु-
न्धत तदपि तत्र निधाय प्रोक्षणं युक्तमिति गम्यते ॥

'वल्केनातश्चनपक्षे आतश्चनमन्त्र—पयो गृहेष्विति त्रिष्टुप् ॥
द्वितीय पादे विवृद्धाक्षर । यत्पयः गृहेषु प्रनाभि उपयु-
ज्यते । अग्नियासु गोषु च यत्पयस्तिष्ठति, वृत्सेषु च य
त्पयः पीतमस्ति यच्चेद पयः त्वयि निहित एतत्सर्वमपि इ-
न्द्राय हविरुत्पादनार्थं ध्रियस्व धारय । अन्तर्भावितपर्यर्थः ।
यद्वा— गृहादिष्विव त्वयि निहितमपि पयो यस्माद्विविधमेव,
तस्मात् ते विभ्रति त्व ध्रियस्व गृहादय इव त्वमविचला अव-
तिष्ठस्व । तत त्वयि तादृश्या सत्या गायत्रीपर्णवल्कातश्च-
नेनेदं पयः सोमसदृशं करोतु । सोमपेक्ष इममिति पुष्टिश्चत्वम् ॥

मम् ॥ २५ ॥ 'अग्निं गृह्णामि सुरथं यो मयोभूः ।
य उद्यन्तंमारोहति सूर्यमहं । आदित्यं ज्योतिषां
ज्योतिरुत्तमम् । श्वो यज्ञाय रमतां देवताभ्यः ।
'वसून् रुद्रानादित्यान् । इन्द्रेण सह देवताः । ताः
पूर्वः परिगृह्णामि । स्व आयतने मनीषया । 'इ-
मामूर्जं पञ्चदशीं ये प्रविष्टाः । तान् देवान् परि गृ-

० आहवनीयान्वाधाने नप — अग्निं गृह्णामीति ॥ प्रथमा त्रिष्टुप् ।
नगती वा, तृतीयाचतुर्थ्यौ जगत्यौ । अग्निं सुरथं शोमनर-
हणं गृह्णामि पूर्वम्, योऽग्निं मयोभूः सुस्तस्य भावयिता प्र-
जाना, यश्च उद्यन्तं सूर्यमारोहति । यथोक्तं 'उद्यन्तं वा-
चादित्यमग्निरनु समारोहति' * इति । अहो अहो निर्वृत्त्यर्थम् । सूर्यं
विशिष्टादि—आदित्यं अदिते पुत्रं ज्योतिषा उत्तमं ज्योतिः ईदृशं
सूर्यं य आरोहति त अग्निं गृह्णामि । किमर्थं श्वो देवताभ्यः देवता
आराधयितुं यज्ञाय यज्ञनिर्वृतये यजमानो रमतामित्येवमर्थम् ॥

'वसूनिखादि ॥ वसून् रुद्रान् आदित्यान् अन्याश्च देवताः
इन्द्रेण सह या वर्तन्ते मरुदादयः तास्मर्वा पूर्वाः प्रथमभा-
ग्यहं परिगृह्णामि अग्रेरनन्तरं स्व आयतने आहवनीये गृह्णामि
मनीषया मनस ईशया विशिष्टया प्रज्ञया ॥

'इमामूर्जमिति ॥ इमा प्रत्यासत्ता ऊर्जं अन्तस्य हेतु पञ्च-
दशी तिथि य प्रविष्टाः तान् देवान् पूर्वोऽहं परिगृह्णामि ।

हामि पूर्वः ॥ २६ ॥ अग्निर् हव्यवादिह तानावह-
तु । पौर्णमासं हविरिदमेपां मयि । आमावा-
स्यं हविरिदमेपां मयि । अन्तराग्नी पशवः ।
देवसु सद्भागमन् । तान्पूर्वः परि गृह्णामि । स्व
आयतने मनीषया । ¹⁰इह प्रजा विश्वरूपा रम-
न्ताम् । अग्निं गृहपतिमभि संवसनाः । ताः पूर्वः

अयं अग्निः हव्यवाद् हविषा बोधा तान् देवान् इह आ-
वहतु । किमर्थः इदं पौर्णमासं हविरिषामर्थे मयि वर्तते तदर्थं
तानावहतु । आमावास्यमिति । इमामूर्नमित्यादिकायाः चतुर्थः
पादः । अमावास्यायाम् । पादत्रयं समानम् । आमावास्य
हविः इदं एषां कृते मयि वर्तते इति ॥

⁹अन्तरा गार्हपत्याहवनीयौ वेद्या स्थितौ नपति—अन्तरेति॥
अग्नी गार्हपत्याहवनीयौ अन्तरा तयोर्मध्ये प्रदेश देवसंसदं
देवानां सहावस्थानाधिकरणम् । सीदतेः सपदादित्वादधिकरणे
क्रिप् । तत् स्थानं पशवः आगमन् आगताः तस्मात् तान्
तत्रस्थान् पूर्वः परिगृह्णामीत्यादि । गतम् ॥

¹⁰गार्हपत्यान्वाधाने नप.—इह प्रजा इति ॥ द्वे पक्षौ । इह
स्थाने निमित्ते प्रजाः विश्वरूपाः पुत्रपौत्रदामादिरूपाः रम-
न्तां क्रीडन्तु । अग्निं गृहपतिं अभि गृहपतिना अग्निना
इत्थंभूता रमन्ताम् । 'अभिरभागे' इति इत्थंभूतत्वे कर्मप्रवच-

परिगृह्णामि ॥२७॥ स्व आयतने मनीषया ।
 'इह पशवो विश्वरूपा रमन्ताम् । अग्निं गृहपति-
 मभि संवसानाः । तान्पूर्वः परिगृह्णामि । स्व आय-
 तने मनीषया । 'अयं पितॄणामग्निः । अवाङ्मुखा
 पितॄभ्य आ । तं पूर्वः परिगृह्णामि । अविषं नः
 पितुं कर्तु । 'अजस्रं त्वा२ संभापालाः ॥२८॥
 विजयभाग्२ समिन्धताम् । अग्ने दीदाय मे स-

नीयत्वम् । संवसाना. तेन सह वसन्त्य तेन आत्मानं छाद-
 यन्त्यो वा तत्त्वामिवात् । ताः पूर्व इत्यादि गतम् ॥

'इह पशव इति ॥ पूर्वेषा व्याख्याता । तानिति विशेष ।
 पशवो गवादय ॥

'दक्षिणाग्निमुपतिष्ठते—अयं पितॄणामिति ॥ अयं पितॄणा
 सम्बन्धी अग्निः, तस्मात्पितॄभ्यः हव्यानि आऽवाद् आवहति ।
 बहे छान्दसे लुहि हलन्तरक्षणाया वृद्धौ इडभावे रूपम् । त-
 मह पूर्वः परिगृह्णामि । सोऽपि अस्माकं अविषं पथ्य पितु
 अन्नं कर्तुं करोतु । लुहि 'कृमृदृरुहिम्य' इत्यह् ॥

'सम्यमुपतिष्ठते—अजस्रमिति ॥ हे सभ्य ! सभायां साग्री'
 यत्र दीव्यन्ति तां समा पालयन्त अस्पदीया त्वा विजय-
 भागं दीव्यतां विजया भागा यस्य तादृशं त्वा अजस्रं अ-
 नुपरत समिन्धतां तत्रस्थं त्वा सम्यक् ज्वलयन्तु, हे अग्ने !

भ्य । विजित्यै शरदश्शतम् । "अन्नमावसथीयम् ।
अभिहराणि शरदश्शतम् । आवसथे श्रियं म-
न्त्रम् । अहिर्वृध्नियो नियच्छतु । ¹¹इदमहमग्निज्ये-
ष्ठेभ्यः । वसुभ्यो यज्ञं प्रब्रवीमि । इदमहमिन्द्रज्ये-
ष्ठेभ्यः ॥ २९ ॥ रुद्रेभ्यो यज्ञं प्रब्रवीमि । इदमहं
वरुणज्येष्ठेभ्यः । आदित्येभ्यो यज्ञं प्रब्रवीमि ।

तथा समिद्धं त्वं मदर्थं दीदाय दीप्य । दीदिति छान्द-
सः अभ्यस्तसंज्ञः । तत् छान्दसो छिद् । शरदश्शतं शतं
वर्षाणि मम विजित्यै विजयाय ॥

• ¹¹आवसथ्यमुपतिष्ठते—अन्नमिति ॥ आवसथीयं आवसथप्र-
योजनं आवसथे भव वा यदावसथ्याय भवति तदन्नं अभिराणि
आभिमुख्येनोपहरामि । शरदश्शतम् । गतम् । ॥ चाहिर्वृ-
ध्नियः अस्माकमावसथे गृहे श्रियं धनादिसमृद्धिं मन्त्रं नगा-
दिसमृद्धिं च नियच्छतु दधातु ॥

¹²सर्वेष्वन्वाहितेषु जपति—इदमित्यादि यजुः ॥ इदमिति क्रि-
याविशेषणं, इदं प्रब्रवीमि युष्मदर्थोऽयमिति विवृणोमि यज्ञं अहं
इमं आचरन् । अग्निज्येष्ठेभ्यः अग्निप्रधानेभ्यः वसुभ्यः । इन्द्र-
प्रधानेभ्य रुद्रेभ्यः । वरुणप्रधानेभ्यः आदित्येभ्य इति सर्वेषां
युगपत्, यज्ञोपेक्षाभावात् अग्निनियमाभावाच्च ॥

१० पयस्वतीरोपधयः । पयस्वद्वीरुधां पयः । अपां
पयसो यत्पयः । तेन मामिन्द्र सः सृज । 'अग्रे
व्रतपते व्रतं चरिष्यामि । तच्छंकेयं तन्मे राध्य-
ताम् । वायो व्रतपत आदित्य व्रतपते ॥ ३० ॥
व्रतानां व्रतपते व्रतं चरिष्यामि । तच्छंकेयं तन्मे
राध्यताम् । 'इमां प्राचीमुदीचीम् । इपमूर्जमभि
सः स्फुंताम् । बहुपर्णामशुष्काग्राम् । हरामि प-

१० जायापत्योरशनम्—पयस्वतीरिति ॥ व्याख्यातेषु 'मम नाम' *
इत्यत्र ॥

१ व्रतमुपैष्यन् जपति—अग्रे व्रतपत इत्यादि यजु ॥ तत्रैव *
व्याख्यातम् । प्रथमो मन्त्रो ब्राह्मणस्य, उत्तरे त्रय क्षत्रियवै-
श्ययो । सर्वे वा ब्राह्मणस्य ॥

११ शास्त्रमाहरति—इमामिति ॥ मन्त्रलिङ्गान् प्राच्या उदीच्या
मागुदीच्या आहरणम् । इमां प्राचीं प्रागभिता उदीचीं उदग
भिता उभयाभिता वा शाखा आहरामि । इपं अन्न ऊर्म
रम चाभिसंस्कृतां शाखारूपेण परिणता, यद्वा—इदूर्जो हेतु-
भूता मन्त्रेणाभिसंस्कृता बहुपर्णा बहुपलाशाम् । 'बहोर्नञ्चत्'
इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अशुष्काग्रा पशुषा पशूना पालयित्रीम् ॥

शुषामहम् । 'यत्कृष्णो रूपं कृत्वा । प्राविशस्त्वं
वनस्पतीन् । ततस्त्वामेकविंशतिधा । संभरामि
सुसंभृता ॥ ३१ ॥ 'त्रीन्परिधीः स्तिस्त्रस्तमिधः ।
यज्ञायुरनु संचरान् । उपवेपं मेक्षणं धृष्टिम् । सं-
भरामि सुसंभृता । 'या जाता ओषधयः । देवे-

१ 'शुष्व इध्मं संभरति—यत्कृष्ण इति द्वाभ्याम् ॥ हे अग्ने!
यत् यस्मात् त्वं कृष्णो मृगो भूत्वा रूपं च तदीयं कृत्वा
वनस्पतीन् त्वं प्राविशः प्रविष्टवानसि । यथा—'अग्निर्देवेभ्यो
निलायत । कृष्णो रूपं कृत्वा' इत्यादि । तस्मान् त्वां एकविंशतिधा
एकविंशतिवनस्पत्यवयवेध्मरूपेण वर्तमानं संभरामि सर्ववपवसहितं
१ एकत्र संष्टामि । सुसंभृता मुष्टु संभ्रियते येन तादृशेन शुष्वेन ॥

० 'त्रीनिशादि ॥ त्रीन् परिधीन् परितो घेयान् तिस्रः
समिधः ऊर्ध्वानूयानसमिदाख्याः यज्ञायुः अनुयाजसमिधं दीर्घकाल
यज्ञस्य रक्षकत्वात्, समुदायेनोक्तस्यापि पुनर्वचनं स्तुत्यर्थम् । यज्ञ
मेति व्याप्नोतीति यज्ञायुः । अनुसंचरान् अन्याः पञ्चदश स
मिधः अनुगता एव मधरन्ति एकस्मिन् काले प्रसिष्यन् इति ।
उपवेपं अङ्गारोदङ्गिरूहणे, मेक्षणं चरोरुपादाने, धृष्टिं अङ्गार-
प्रत्यङ्गिरूहणे, संभरायीत्यादि गतम् ॥

० 'परितारगान्महाहरणच्छेदनसंनहनमन्ताः क्रमेण—या जाता

भ्यस्त्रियुगं पुरा । तासा पर्व राध्यासम् । परिस्तर-
रमाहरन् । 'अपा मेध्य यज्ञियम् । सदेवः शिव-
मस्तु मे ॥ ३२ ॥ आच्छेत्ता वो मा रिपम् । जी-
वानि शरदंशतम् । ^{२१}अपरिमिताना परिमिताः ।
सनहो सुकृताय कम् । एनो मा निर्गा कतमच्च-

इत्याद्या ॥ तृतीया पङ्क्तिः । या जाता इत्यमिकाण्डे अर्धर्चो व्या-
ख्यातः । तासा पर्व पर्वणि राध्यास वर्षयामि परिस्तर
माहरन् । न त्वेनेनाहरणेन पर्व पीडयामि । मन्त्रान्तरं च 'पर्व
ते राध्यासम्' इति ^{१०} ॥

अपा मेध्यमिति ॥ तासा यन्मेध्य यज्ञिय सदेवमासीत् ।
तदपोदकामत् । त दर्भा अभवन् ^१ इत्युक्तं ब्राह्मणे । तदाह—
अपा मेध्यादिरूपं यद्दर्भात्मना परिणतं तदिदं युष्मद्रूपं मम
शिवं मुखहेतुरस्तु हे दर्भा । युष्माकं आच्छेत्ताऽपि अहं
मा रिपं मा नशं अपि तु शरदंशतं जीवानि ॥

^{२२}अपरिमितानामिति ॥ यस्मादपरिमिताना अनन्ताना दर्भा-
णा मध्य एते मया परिमिता कतिपये गृहीता न तु सर्वे,
तेषा परिमितत्वात् सन्तानच्छेदं न करोमि, तस्मात् युष्मान्
सुकृताय शोभनाय कर्मणे यज्ञाय आच्छिद्य सनहो चक्षामि
कं सुखम् । सुकृतायेतिवचनात् अनर्थकं चेत् अप्रत्यक्षं स
नहं वाथकाभावात् । तदेवाह—एनं पापं कतमच्चनं किञ्चि

नाहम् । पुनरुत्थाय बहुला भवन्तु । ^{२३}सकृदाच्छि-
न्नं वर्हिरूर्णामृदु । स्योनं पितृभ्यस्त्वा भराम्य-
हम् । अस्मिन्धीदन्तु मे पितरस्सोम्याः । पिता-
महाः प्रपितामहाश्चानुगैस्सह ॥ ३३ ॥ ^{२४}त्रिवृत्प-
लाशे दर्भः । इयान्प्रादेशसंमितः । यज्ञे पवित्रं

दधि स्वल्पमपि अहं मा निर्गां मा निरुष्टं गमम् । ननु कति-
पयहिता कुर्वन् कथमेना. स्यात् तत्राह—पुनरुत्थाय भूयोऽ-
प्याच्छेदस्थानादन्ये प्ररोहा उत्थाय बहुला भवन्तु एकैकस्मात्
शतं सहस्रं च प्ररोहन्तु युष्माकमेवायमुपकार इति ॥

^{२३}सकृदाच्छिन्नं वर्हिस्तृणाति—सकृदाच्छिन्नमिति जगत्या ॥
सकृदाच्छिन्नं एकवारलून वर्हिः ऊर्णामृदु ऊर्णविन्मृदुस्पर्शम् ।
उपमानपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । स्योनं सुखहेतुं त्वा पितृभ्यो
भरामि पित्रर्षं हरामि । अस्मिन् सकृदाच्छिन्ने वर्हिषि सो-
म्याः सोमार्हाः मे पितरः पितामहाः प्रपितामहाश्च अनुगै-
स्सह सीदन्तु ॥

^{२४}शाखापवित्रस्य क्रियमाणस्य अनुमन्तरणार्थं द्वौ मन्त्रौ ।
तत्र प्रथम—त्रिवृदिति ॥ पलाशे पलाशशाखाविशेषे दर्भः
पवित्ररूप आश्रित इति शेषः । कीदृशो दर्भः ? त्रिवृत् त्रि-
गुणः । तद्दर्भस्य परिमाणमिवानित्यभिधीय प्रदर्श्यते । प्रादेश-
संमित इति वचनेनापि स्पष्टीक्रियते । तद्विदमास्मिन् यज्ञे प-

पोतृतमम् । पयो हव्यं करोतु मे । 'इमौ प्राणापा-
नौ । यज्ञस्याङ्गानि सर्वशः । आप्याययन्तौ संच-
रताम् । पवित्रे हव्यशोधने । "पवित्रे स्थो वैष्ण-
वी । वायुर्वा मनसा पुनातु ॥ ३४ ॥ "अयं प्राण-

वित्रं पोतृतमं हविषा शोधयितृतम सर्वशोधकातिशयेन वर्तमानं
इदं मदीयं पयः हव्यं हव्यार्हं करोतु ॥

'इमौ प्राणापानौ प्राणापानस्थानीये पवित्रे । प्राणापा-
नोपेतं पुष्टिज्ञत्वम् । यज्ञस्याङ्गानि सर्वशः सर्वाणि आप्या-
ययन्तौ वर्षयन्तौ सञ्चरतां हव्यशोधने उत्पवनादिना हविषा
शोधके ॥

^{२७}तयो छेदन—पवित्रे स्थ इति यजुः ॥ पवित्रे शोधके
स्थ सर्वहविषा वैष्णवी विष्णोर्यज्ञात्मनः स्वभूते । शीभादे अक्ता-
रलोपः छान्दसः । ते वा युवा वायुः मनसा मनस्कारेण
पुनातु ॥

'प्रस्तरे तयोर्निधानं—अयमिति ॥ पवित्रयोः प्रत्येकनिर्देशः
पूर्ववत्पुष्टिज्ञता । इमे प्राणापानस्थानीये पवित्रे यजमानं प्र-
स्तर 'यजमानो वै प्रस्तरः' * इति । अपेगच्छतां अनुप्रविश्य
वर्तेताम् । यद्वा—अनेन प्रस्तरपवित्रयोगेन यजमानः प्राणापा-
नवान् भवतु । क' पुनरनयोर्दिशेष इत्याह—इमे हि यज्ञे

श्वापानश्वं । यजमानमपि गच्छताम् । यज्ञे ह्यभू-
तां पोतारौ । पवित्रे हव्यशोधने । ²⁹त्वया वेदिं
विविदुः पृथिवीम् । त्वया यज्ञो जायते विश्वदा-
निः । अच्छिद्रं यज्ञमन्त्रेपि विद्वान् । त्वया होता

सर्वस्य पोतारौ शोधके । पूर्ववत् प्राणापानाभिप्रायेण पुच्छि-
कता । अभूतां भवतः । उन्दसो लुह् । तदपि कुत इत्यत
आह—इमे हि पवित्रे हविषा शोधने, तस्मात् सर्वस्यापि य-
ज्ञस्य शोधने, तस्मादेव यजमानमपि प्राणवन्तं नुस्तामिति ॥

²⁹वेदकरण—त्वयेति त्रिष्टुप् ॥ अत्र व्याख्यानम्—‘वेदेन वे
देवा असुराणां वित्तं वेद्यमविन्दन्त तद्वेदस्य वेदत्वम्’¹ इति ।
असुराणां सम्मन्त्रि यद्यद्वेदिप्रभृतिकं वित्तं वेत्तव्यं लब्धव्यं त-
त्सर्वं वेदेनालभन्त, तद्वेदत्वं वेदस्येति । तदिदमुच्यते । हे वेद !
त्वया साधनेन देवा वेदिं विविदुः लेभिरे पृथिवीं प्रथिता
सर्वपृथिव्यात्मिका वा ‘सा वा इय सर्वैव वेदि’² इति । त्वया
यज्ञो जायते निष्पद्यते, फलप्रदत्वं निष्पत्तिः । तदेवाह—वि-
श्वदानिः विश्वस्य फलस्य दाता । औणादिसो निप्रत्यय,
विश्वदानशब्दान्मत्वर्थीय इकारो वा, सर्वदा ‘परादिद्वन्द्वमि’
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । किञ्च—तु अच्छिद्रं अविगुण
यज्ञमन्त्रेपि उत्पादयसि । यद्वा—अन्त्रेपि अनुगच्छ उत्पादय,
विद्वान् तदुपायज्ञः । किञ्च—त्वया होता मन्त्रानि जने

¹ स १-४ ४.² स. १-१ ४.

संतनोत्यर्धमासान् । ^{१०}त्रयस्त्रिंशोऽसि तन्तूनाम् ।
पवित्रेण सहागंहि ॥ ३५ ॥ शिवेयः रज्जुरभिधा-
नी । अघ्नियामुपसेवताम् । ^{११}अप्रस्रः साय यज्ञ-
स्य । उखे उपदधाम्यहम् । पशुभिस्सन्तीतं विभृ-

च्छेदेन तनोति विस्तारयति अर्धमासान् अनुवृत्तयज्ञान् सर्वान-
र्धमासान् करोति, ब्राह्मणं च—'यज्ञमेव तत्संतनोत्योत्तरस्मादर्थ-
मासात् । तं सन्ततमुत्तरेऽर्धमास आलभते । तं कालेकाल आ-
गमे यज्ञमे' इति । एवं पुन पुनः अनुष्ठानादर्थमासानित्युक्तम् ॥

^{१०}सन्धानरज्जुदाने—त्रयस्त्रिंश इति ॥ तागमानाः तन्तवः गुणा
उच्यन्ते । तेषां त्वं त्रयस्त्रिंशोऽसि अन्त्योऽपि त्वतः परो नास्ति,
देवा अपि त्रयस्त्रिंशत् न ततः परं किञ्चिदस्तीति प्रतिपादनाय
संख्याविशेषापादानम् । स त्वं पवित्रेण पवित्रत्वेन पावनत्वेन सहागहि
आगच्छ । छान्दसश्शेषो लुक् । इदानीं परोक्षवदुच्यते रज्जुत्वेन—इयं
रज्जुश्चिवा सुलकरी अभिधानी बन्वती अघ्नियां गां उपसेवताम् ॥

^{११}उत्तामिश्रयणे—साकंप्रस्थायीय इत्यन्ये—अप्रस्रंसापेति ॥
अप्रस्रंसाय अप्रस्रवणार्थं यज्ञस्य यज्ञार्थस्य साम्नाय्यस्य उखे
उपदधामि उपस्थापयाम्यहम् । केमर्थक्येन? पशुभिः सन्तीतं
सम्यगुपनीत यथा 'एतदस्मै सन्नगत' ^१ इति पूर्वं श्रुतं दधि च
पश्चात्कृतं यथा 'एतदस्मै श्रुतं कुरुत, एतदस्मै दधि कुरुत' ^२ इति,
तादृश साम्नाय्यं इन्द्रार्थं इमे विभृतामित्येदमर्थेनोपदधामि ॥

ताम् । इन्द्राय शृतं दधि । ^{३२}उपवेपोऽसि यज्ञाय ।
त्वां परिवेषमधारयन् । इन्द्राय हविः कृण्वन्तः ।
शिवश्शग्मो भवासि नः ॥ ३६ ॥ ^{३३}अमृन्मयं दे-
वपात्रम् । यज्ञस्यायुषि प्रयुज्यताम् । तिरःपवि-

^{३१}उपवेपकरणे—उपवेपोऽसीति ॥ उपवेपोऽसि उपेत्य व्याप-
कोऽसि यज्ञाय सर्वस्य यज्ञस्य उपेत्य अङ्गासदिच्छाप्त्या यज्ञं निर्वर्त-
यमि । तस्मात्तादृशं त्वां परिवेषं सप्ततो व्यापकं यज्ञस्य षन
स्वतीनां वा त्वां आधारयन् अस्मत्तोऽन्येऽपि इन्द्रार्थं हविः कृ-
ण्वन्तः कुर्वन्तः, तस्मात्तादृशः त्वं अस्माकमपि शिवः सुख-
करः शग्मः शान्तश्च भवासि भवसि उपेत्य । भवतेर्लेल्या-
ङागमः ॥

^{३२}अपिधीयमाने यजमानो जपति—अमृन्मयमिति ॥ अमृन्मयं
अमृद्विकारभूत 'एकाग्रो नित्यम्' इति मयद् । देवपात्रं देवानां
योग्यं पात्रं अपिधानपात्रं अयोमयं दारुमयं वा, यज्ञस्यायु-
स्थानीयं साक्षात् तन्निमित्तं तन्निर्वृत्त्यर्थं प्रयुज्यतां अपिधाने
साधनीक्रियताम् । किमर्थमित्याह—तिरःपवित्रं तत्र पवित्र-
मन्तर्धाय अतिनीताः आनीता आपः कुम्भां तिरःपवित्रं
आसित्वाः दोहने संशाळनीया आपो माऽतिगुः कुम्भीमतिक्रम्य मा
गमन् । स यपि दुग्धे अपा ग्रहणं तासामुपरिस्थितत्वात् तामि-
रेव दुग्धातिगमनं परित्यज्यत इति । यद्वा—पवित्रासित्तसं-
शाळनीयनिमित्तत्वात् साक्षात्संगैवमुक्तमिति मन्तव्यम् । तदर्थं

त्रमतिनीताः । आपो धारय माऽतिगुः ।^{३४} देवेन स-
वित्रोत्पूताः । वसोस्सूर्यस्य रुश्मिभिः । गां दोह-
पवित्रे रज्जुम् । सर्वा पात्राणि शुन्धत ।^{३५} एता आ-
चरन्ति मधुमदुहानाः । प्रजावतीर्यशसो विश्वरू-
पाः ॥ ३७ ॥ ब्रह्मीर्भवन्तीरुप जायमानाः । इह

हे । अथर्वो इमा आपो धारय निरुद्धनिर्गमा कुरु विधा
नपात्र विधारय ॥

साम्नाय्यपात्राणि प्रोक्ष्यमाणान्यभिमन्त्रयते—देवेनेति ॥ स
वित्रा आदित्येन वसंजमता वामयितु सूर्यस्य सूतिरुत उ
त्पातस्थितिहेतो आत्मसम्बन्धिभि रुश्मिभि उत्पूताः ता यय
गा च दोहपवित्रे च दोहनपात्र च पवित्र च रज्जुं च
बन्धनी इत्य सर्वाणि साम्नाय्यपात्राणि शुन्धत शोधयत । शुभि
शौचकर्मणि, चुरादिराधृणीय ॥

गा आयती प्रतीक्षते—एता इति त्रिभुवा ॥ एता गाव
आचरन्ति जागृजन्ति मधुमत् मधुरस दुग्ध दुहानाः प्रजा
वत्यो बहुप्रजा उभयप्रजासमृद्धिहेतव यशसः यशस्विन्य ।
मन्त्रार्थो लुप्यते, पुंसि सस्मान्त्वादाजुदात्तत्वाभाव । विश्वरूपाः
सर्वरूपावित्ता ब्रह्माः भवन्तीः मन्तानमृद्ध्या बह्वो भवन्त्य
उपजायमानाः कर्मणु पुन पुन उभयुभयाना यः हे गाव ।
तादृशी इह कर्मणि इन्द्रो रमयतु क्षीरादिसमृद्ध्या रतिहेतून्
करोतु ॥

य इन्द्रो रमयतु गावः । ^{१६}पूपा स्थं । ^{१७}अयक्ष्मा वः
प्रजया संसृजामि । रायस्पोषेण बहुला भवन्तीः ।
ऊर्जं पयः पिन्वमाना घृतं च । जीवो जीवन्ती-
रुपं वस्सदेयम् । ^{१८}द्यौश्चेमं यज्ञं पृथिवी च संदु-
हाताम् । धाता सोमेन सह वातेन वायुः । यज-

^{१६}वत्समभिदधाति—पूपा स्थेति यजुषा ॥ वचनव्यत्यय । पूपा
पुष्टिहेतु क्षीरस्य । पूषे वा पशूना स्वामी त्वमसि इति स्तुति ॥

^{१७}दोग्धोपमीदति—अयक्ष्माव इति त्रिष्टुप् ॥ हे गाव । वः
युष्मान् अयक्ष्मा अरोगा प्रजया संसृजामि दोग्धु वत्सेन
गोजयामि । यद्वा—प्रजयोगलक्षिता युष्मान् ममृजामि दोग्धु सं-
गच्छामि । रायस्पोषेण क्षीरादिघनमुष्टया बहुलाः प्रथिताः
भवन्ती स्त्रेयादिपुष्टेरपि हेतुभूता भवन्ती ऊर्जं रसनं पयश्च
घृतं च पिन्वमानाः क्षरती । पिवि सेचने, इदित्त्वानुम् । जी-
वन्ती दीर्घायुष जीवयन्तीर्वा प्रजा क्षीरादिना अहमपि जीवः
युष्मत्संबन्धेन चिरं जीवन् जीवयन्वा प्रजा यागद्वारेण । प-
चायच्, उभयत्रापि 'बहुलमन्यत्रापि सज्ञाउन्दसो' इति शि-
बुक्' ईदृशी वः उपसदेयं उपसीदामि समीपतो भजामि ।
'लिङ्गचाशिष्यद्' ॥

^{१८}दुहमानामनुमन्तपने—द्यौश्चेति त्रिष्टुप् ॥ इमं यज्ञं
यज्ञसाधनं पय द्यौः पृथिवी च सदुहाताम् । वृष्ट्यादिक्रमेण
तन्निष्पत्तिहेतुत्वात् ते एव प्राच्यन्ते । धाता सर्वस्य स्रष्टा

मानाय द्रविणं दधातु ॥ ३८ ॥ "उत्सं दुहन्ति
कलशं चतुर्विलम् । इडां देवीं मधुमतीं सुवर्वि-
दम् । तदिन्द्राग्नी जिन्वतः सूनृतावत् । तयजमा-

सोमेन ओषधीशेन सह दुग्धा तौ च संदुहातामिति ॥ एवा
नुपङ्ग । वायुर्भूतात्मा वातेन प्राणेनात्मना सह दुग्धाम् ।
अथ सर्वोऽयं देवतागणो यजमानाय द्रविणं प्रशस्तं फलं
धनमेव वा यागनिर्वृत्या दधातु ददातु । वचनव्यत्ययो वा ।
सर्वेऽप्येते यजमानाय द्रविणं दधतु ॥

१ धाराणोपमनुमन्तयते—उत्समिति जगत्या ॥ उत्सं उत्स्यन्दमानं
उद्गूधाराणोपस्थान्दन बहुशीरत्वात् कलश ऊष कलशधारत्वात्
शीरस्य । चतुर्विल चतुस्तनरन्त्र दुहन्ति । किं पय इति सामर्थ्यात्
गम्यते, इडां गा देवीं दानशीला दीप्तिमतीं वा मधुमतीं मधुरशीरा-
दिका सुवर्विदं स्वर्गस्य लम्भयित्रीं दुहन्ति, एवं ग्रीणि क-
र्माणि गा कलश पयो दुहन्तीति । तत्रोपयुज्यमानयो. नि-
मित्तयो. गोविलशयो 'अकथिन च' इति कर्मत्वम् । यद्वा—
उत्स्यन्दमानं चतुर्विलत्वावि कलशस्य पय कलशशब्देनोच्यते ।
तत् दोह इन्द्राग्नी जिन्वत जिन्वतु ग्रीणयतु । यद्वा—इन्द्रा-
ग्नी तज्जिन्वता ग्रीणयता प्रीतिहेतु कुरुता, तत्र वा प्रवृत्तात्
अस्मान् इन्द्राग्नी जिन्वता ग्रीणयताम् । सर्वेषां वचनव्यत्ययाच्च
मुच्यामहे । इन्द्राग्रचोर्वा आमन्तणो छान्दसो निघाताभावः ।
सूनृतावत् प्रियसत्यात्मवचनवत् निर्दोषत्वेन तद्धेतुत्वात् । अथ

नममृतत्वे दधातु । ^{१०}कामधुक्षः प्रणो ब्रूहि । इन्द्राय हविरिन्द्रियम् । ^{११}अमूं यस्यां देवानाम् । मनुष्याणां पयो हितम् । ^{१२}बहु दुग्धीन्द्राय देवेभ्यः । हव्यमाप्यायतां पुनः ॥ ३९ ॥ वत्सेभ्यो मनुष्ये-

तत् इन्द्राम्योः कर्म इन्द्राम्यनुगृहीतं वा तदेव दोहनं यजमानं अमृतत्वे अमृतत्वहेतो फले दधातु स्थापयतु ॥

^{१०}दुग्धमानयन्तं पृच्छति—कामधुक्ष इति ॥ हे दोग्धः! कां गां अधुक्षः दुग्धवानसि इदं पयः । दुहेर्दुहि 'शल इगुपधादिनिटः कसः' । नः अस्माकं प्रब्रूहि व्यक्तमात्रम् । कोऽस्य पयसो विशेष इति चेत्? इन्द्राय इन्द्रार्थं खलु हविः इदं तत्रापि इन्द्रियं इन्द्रनुष्टं इन्द्रमियं वा, इन्द्रेण वा सेवितं पुनःपुनः, तस्मात् एव महानुभावं पयः कामदुग्धा इति ॥

^{११}अथ प्रत्याह—अमूमिति ॥ नामवेयविशेषमात्रं निर्दिशति गङ्गां सरस्वतीमिति वा । अस्याश्च वैशिष्ट्यमाह - यस्यां गवि देवानां मनुष्याणां च प्रीणनं पयो हितं निहितं तादृशीं महाभागा तादृशीं पयोऽदुहि ॥

^{१२}तिस्रो दोहयित्वा वाचं विमृजति—बहु दुग्धीति ॥ इन्द्रार्थं देवार्थं च बहु पयो दुग्धि हे गोः! तच्च हव्यं हविर्भूत्वा पुनराप्यायतां भूयो विवर्धताम् । अथ वत्सेभ्यः मनुष्येभ्यश्च पुनः ततो बहुतरस्य दोहाय कल्पतां दोहसामर्थ्यं तवास्तु पयश्च तथा प्रभूतमस्तु इत्यर्थः ॥

भ्यः । पुनर्दोहाय कल्पताम् । “यज्ञस्य संततिरसि ।
यज्ञस्य त्वा संततिमनु संतनोमि ।” अदस्तमसि
विष्णवे त्वा । यज्ञायार्षि दधाम्यहम् । अद्भिररि-
क्तेन पात्रेण । या. पूताः परिशेरते । “अयं पय-
सोमं कृत्वा । स्वां योनिमर्षिं गच्छतु ॥ ४० ॥

“अग्निहोत्रोच्छ्रेयण अभ्यातनक्ति—यज्ञस्येति यजुषा ॥ यज्ञ
स्य सन्तति अविच्छेदकारण त्व असि । तादृश त्वा यज्ञस्य
सन्ततिमेव रक्षीकृत्य संतनोमि दुग्धेन सन्तत ररोमि त्वयि
हि सन्तते यज्ञ एव संतन्यत इति ॥

“दारुपात्रादिना कुम्भ्या अपिधानम्—अदस्तमिति ॥ हे क्षीर ।
अदस्त अनुपक्षीण त्वमसि । अद्भि अरिक्तेन नृत्सहितेन
पात्रेण विष्णवे व्याप्तिमते यज्ञाय त्वा अपिदधाम्यहम् ।
दीदृशीभि अद्भि । या आप पूता शुद्धा परिशेरते उ-
परि शेरते पिधानपात्रे सर्वा रात्रि रक्षणार्थमिव शेरते ताभि
अरिक्तेन पात्रेणापिदधामि तव रक्षणार्थमिति ॥

“परिवासनशकल दुग्धेऽन्वदशति—अयमिति ॥ अय पर्ण-
वत्क इद पय सोम सोमसदृशं कृत्वा यथाक ग्रहण-
काल—‘सोमपीथाय सत्रयितुम् । वकलमन्तरमाददे’* इति, तदिदमु-
च्यते । तत्सोमोऽतः स्वां योनिं आत्मीययोनौ अपिग-

पर्णवल्कः पवित्रम् । सौम्यस्सोमाद्धि निर्मितः ।
 'इमौ पर्णं च दुर्भं च । देवानां हव्यशोधनौ ।
 प्रातर्वेपाय गोपाय । विष्णो हव्यं हि रक्षसि ।
 'उभावग्नी उपस्तृणते । देवता उपवसन्तु मे ।

च्छतु अनुप्रविशतु । पर्णवल्क पवित्र शोधयिता । आविष्टन-
 पुंसकोऽयम् । सौम्य सोमापत्यम् । तत्कथमित्याह—सोमाद्धि
 निर्मित उत्पन्न । यथोक्तम्—'तृतीयस्यै दिव । गायत्र्या सोम
 अभूत' इत्यादि । तस्मात् सोमप्रभवत्वात् अस्य सोम इव योनि ॥

^{४७}शाखापवित्र कचित्प्रज्ञातं निदधाति—इमाविति ॥ पर्णवि-
 कारे शाखाया पर्णशब्दः । पर्णं च पलाशशाखा च दुर्भं
 च शाखापवित्रं च इतीमौ देवानां हव्यशोधनौ हविषा शो-
 धनौ प्रातर्वेपाय प्रातर्दोहात्मने यज्ञाय व्यापनाय गोपाय रक्ष
 हे विष्णो ! । कस्मादेवमुच्यते इति चेत्—त्व सलु हव्यं हि
 रक्षसि । यथोक्तम्—'विष्णो हव्यं रक्षस्व' इति, अत
 हव्यरक्षार्थमेव इमौ रक्षेति । एतद्वक्षणे हि हव्यं रक्षितं स्यात् ॥

^{४८}नक्त परिस्तरणकाले जपति—उमाविति चतुर्नवका नृहती ॥
 उभावग्नी गार्हपत्याहवनीयो प्राधान्यादनयोरुपान दक्षिणामाव
 वि भवत्येव । उपस्तृणते दुर्भं समीपतः प्रदधति । वहुवचनं
 कर्तृनिगमार्थमिति केचित् । उपस्तीर्णाम्रिके स्थाने अत्र देवता
 उपवसन्तु अनशना वर्तन्ता मे मदर्थम् । यद्वा—पृथुश

अहं ग्राम्यानुषं वसामि । मद्ग्रं गोपंतये पशून् ॥

आभृत इमं गृह्णामि पूर्वस्ताः पूर्वः परिगृह्णामि सभापाला इन्द्रज्येष्ठेभ्य आदित्य व्रतपते सुसंभृता मे सह पुनातु गहि नो विश्वरूपा दधातु पुनर्गच्छत पशून् ॥ ४ ॥

याः पुरस्तादिमामूर्जमिह प्रजा इह पशवोऽयं पितृणामग्निः ॥

‘देवा देवेषु पराक्रमध्वम् । प्रथमा द्वितीयेषु ।

देवता उपवसन्तु अहं हि ग्राम्यान् पशून् उपवसामि नाश्रामि, मद्ग्रं मम देवता अपि उपवसन्तु ग्राम्यान्विति ॥ यद्वा—देवता उपवसन्तु उपेत्य वसन्तु मदर्थम्, मम को विशेष इति चेत्—अहं हि ग्राम्यान् पशून् उपवसामि नाश्रामि । किमर्थं? मद्ग्रं गोपंतये अहं गोपति गवा स्वामी यथा स्थामिति । योक्तम्—‘यद्ग्राम्यानुपवसति तेन ग्राम्यानवरूपे’* इति ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे तृतीये सप्तमे
चतुर्थोऽनुवाकः .

‘गार्हपत्याहवनीययोरन्यतरत्र जपित्वा शेते—देवा देवेष्विति ॥ अतिभृतिरियम् । सर्वे पादाण्डुस्तत्पक्षरा । ‘इह माऽवत’ इत्यर्थः

द्वितीयास्तृतीयेषु । त्रिरेकादशा इह मांऽवत । इ-
व२ शंकेयं यदिदं करोमि । आत्मा करोत्वात्मने ।
इदं करिष्ये भेषजम् । इदं मे विश्वभेषजा । अ-
श्विना प्रावतं युवम् । इदमह२ सेनाया अभीत्व-

र्चन्तः । हे देवाः ! मथमा यूयं देवेषु द्वितीयेषु देवेषु । हे
देवा द्वितीयाः ! यूयं तृतीयेषु देवेषु पराक्रमध्वं अप्रतिबन्धेन
वर्तध्वम् । एवं द्यावापृथिव्यन्तरिक्षस्थाः हे त्रिरेकादशाः ! त्रि-
रावृत्ताः एकादशाः त्रयस्त्रिंशः सर्वे यूयं संभूय इह कर्मणि-
वर्तमानं मा अवत रक्षत प्राप्तु वा । युष्मत्प्रसादादिदं कर्म
कर्तुं शंकेयं निर्वर्तयितुं समर्थं स्याम्, यदिदं करोमि कर्तु-
मारभे । तत्र के वयं ? आर्यैव आत्मने करोतु कोऽन्य-
स्सहायो भवितुमर्हति तद्यथा संपद्यते तथा युष्माभिः कर्तव्यम् ।
किञ्च—हे अश्विनौ ! इदं कर्म भेषजं सर्वानिष्टोपशमनं करिष्ये
र्तुमुत्सहे । तत्र हे विश्वभेषजा ! विश्वानिष्टोपशमनकुशलौ ! अ-
श्विनौ ! युवामपि इदं कर्म मदीयं प्रावतं प्राप्तु प्रकर्षेणावतं
रक्षतम् ॥

२वेदेन कपालेभ्योऽङ्गारानपोहति—इदमहमित्यनुदुभोऽर्धर्चनं वि-
वृद्धाक्षरेण ॥ सेनायै अङ्गारसमूहे अभीत्वर्यं अभिन्नगमनशी-
ल्यै अभिभवितुं प्रवृत्तायै सुखं प्रधानभूते अङ्गारं पुरोडाशं
दूषयितुं प्रवृत्तमिदं अहमेव अपोहामि अपनयामि । 'इष्ण-
शिनिस्तर्तिम्यः करप्' 'दिद्यगन्' इति ढीप् ॥

ये ॥ ४२ ॥ मुखमपोहामि । 'सूर्यज्योतिर्विभाहि ।
महत इन्द्रियाय' । 'आप्यायतां घृतयोनिः । अ-
ग्निर् हव्याऽनुमन्यताम् । खमं ह्व त्वचं म ह्व । सूरुपं
त्वां वसुविदंम् । पृथूनां तेजसा । अग्रे जुष्टं-
मिधारयामि । 'स्योनं ते सदनं करोमि ॥ ४३ ॥

'पुरोडाशमभिप्रान्तयते—सूर्यज्योतिरित्यनुष्टुभोऽर्धचान्तेरण ॥ सू-
र्यस्येन ज्योतिर्धस्य तादृशस्तन् विभाहि विशेषेण शोभन् हे
पुरोडाश! महत् इन्द्रियाय वीर्याय ॥

'विरजीकृत्याभिवारयति—आप्यायतामिति जगत्या पदपदया ॥
आप्यायतां वर्धता अग्निः अनेन घृतेन घृतयोनिः घृतकारण.
उदकस्य वा हेतु । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं छान्दमम् । हव्यानि
च अनुमन्यतां त्वत्प्रसादाद्विष्टुं भवतु एतेन घृतेन सरकृत-
त्वात् । गार्हपत्य अनुमन्यता आहवनीयो वा, तत्पक्षे । हे
पुरोडाश! त्वमापि स्वं रन्ध्र पाकना रजिका अहस्त्र प्रक्षय त्वचं च
अहस्त्र प्रक्षय घृतेन पिहितरन्ध्र क्षिप्रच्छाय च आत्मानं
कुरु । तदन्त तथाकृते मुरूपं शोभनरूपं सजात त्वा त्वा
तत् एव वसुविदं धनानां लभ्यतार पृथूनां तेजसा घृते-
नानेन अग्रे जुष्टं मिय अभिधारयामि । १ क्षरणे । क्षार
ण्या संस्करोमि ॥

'१॥ ज्योत्स्नापुस्तृणीते—स्योनं त इति त्रिष्टुभोऽर्धचान्तेन, तादयत्यर्ध-*

घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि । तस्मिन्त्सी-
दामृते प्रतितिष्ठ । व्रीहीणां मेघ सुमनस्यमानः ।
‘आर्द्रः प्रयस्तुर्भुवनस्य गोपाः ।’ शृत उत्त्नाति
जनिता मतीनाम् । ‘यस्त आत्मा पशुषु प्रविष्टः ।
देवानां विष्टामनु यो वितस्ये । आत्मन्वान्त्सोम

मेन ॥ सदनकरण एवाचार्येण विनियुक्तः । स्योनं सुखहेतुं तव
सदनं स्थानं करोमि हे पुरोडाश ! । घृतस्य धारया सुशेवं
सुखशयनाधारं कल्पयामि तस्मिन् तादृशे सीद । किं ब-
हुना ? अमृते अमरणहेतुस्थाने प्रतितिष्ठ प्रतितिष्ठो भव । हे
व्रीहीणां मेघ ! सारभूत ! सुमनस्यमानः प्रीयमाणः तस्मिन् सीद ॥

‘आग्नेन संतर्पयति—आर्द्र इति ॥ इयं द्विपदा त्रिष्टुप् ।
आर्द्रः शीतीकृतः घृतेन प्रथस्तुः प्रयनशीलः । छान्दसः
स्तुप्रत्ययः । भुवनस्य भूतनातस्य गोपाः गोपायितां भवेति शेषः ॥

‘उद्धासयति—शृत इति ॥ पाकेन शृतः पकः ‘शृतं पाके’
इति निपात्यने । उत्त्नाति उन्मुञ्चत्यात्मानं अग्नेः जनिता
उत्पादयिता मतीनां प्रज्ञानाम् ॥

‘सान्नाय्यालङ्करणे—यस्त इति जगती ॥ चतुर्थपादो विवृ-
द्धाक्षरः । हे सान्नाय्य ! सोमसदृश ! तव य आत्मा घृतलक्षणः
पशुषु प्रविष्टः प्रविश्य वर्तते पशूनां वा स्थितिहेतुत्वेन तेषु प्रवि-
ष्टः । देवानां विष्टां विविधं अवस्थानं अनु लक्ष्मीकृत्य त्व

घृतवान् हि भूत्वा । देवान्गच्छ सुवर्चिन्दु यजमा-
नाय मह्यम् । इरा भूतिः पृथिव्यै रसो मोत्क्रमीत् ॥ ४४ ॥ ^{१०}देवाः पितरः पितरो देवाः । योऽ-
हमस्मि स सन् यजे । यस्यास्मि न तमन्तरेमि ।

यमपि तदनुरूपं वितस्ये वितिष्ठते, यस्तवात्मा घृतरूपः तेन
आत्मना आत्मन्वान् बलवान् रक्षणवान् भूत्वा देवान् गच्छ
तेषां स्थित्वर्यं सुवः स्वर्गं च विन्द लभस्व यजमानाय
मह्यं मह्यम् ॥

^{१०}कपालोद्भासने—इरा भूतिरिति यजुः ॥ इरा अन्नं भूति-
भवनहेतुः प्रजानां पृथिव्या रसः रमयती इरा पृथिव्यास्तंभ-
न्धिरसाश सः मोत्क्रमीत् या नशत् इत्यनेनाभिप्रायेण त्वा उ-
द्भासयामीति शेषः । 'नेष्टे' इति वृद्धिप्रतिषेधः ॥

^{१०}अभ्यर्च्युद्देष्टुप्रवरे नपति—देवाः पितर इति यजुः ॥ 'अः
न्तरेमि' इति प्रथमावसानम् । 'स्वं हुतम्' इति द्वितीयम् ।
'स सन् यजे' इति सर्वान्ते । हे देवाः ! पितरः ! पातारः प्र-
जाना हे पितरः देवाः दानादिगुणयुक्ताः यूयं वयं च इदं
जानीम इति सामर्थ्याद्रम्यते । योऽहमस्मि यादृशाचारो या-
दृशानातीयश्चास्मि स एव सन् यजे युष्मत्प्रसादेन तादृश एव
युष्मान्यष्टमर्हाणि । किञ्च—यस्य अहमपत्यमस्मि यादृशाचारस्य
यादृग्नातीयस्य वा तं तादृशं नान्तरेमि नान्तरितं करोमि
नोत्सृजामि तादायनिरेव युष्मान्यष्टमर्हाणि युष्मत्प्रसादात् । यद्वा—

स्वं मं इष्टं स्वं दत्तम् । स्वं पूर्तं स्वं श्रान्तम् ।
स्वं हुतम् । तस्य मेऽग्निरूपद्रष्टा । वायुरूपश्रोता ।
आदित्योऽनुरूयाता । द्यौः पिता ॥ ४५ ॥ पृथिवी
माता । प्रजापतिर्वन्धुः । य एवास्मि स सन् य-

यस्य महाभागस्य साध्वानारस्य अहमपत्यमस्मि तं अहं नान्त-
रेमि नान्तरितं करोमि नाच्छादयामि गुणहान्या । अपि तु
युष्माप्रसादेन सम्यङ्निर्वर्तितयागः तद्गुणानां प्रकाशयिता भूयासम् ।
यद्वा—यादृशाचारस्य अहमपत्यमस्मि तं नान्तरेमि न त्यजामि
सन्तमसन्तं वा तदीयमाचारं अनुप्रपद्ये, तस्य धर्मत्वात् । तत-
श्चैवंकुर्वाणस्य मम यत् इष्टं वपद्गूरेण देवोभ्यो दत्तं तत्
ममैव स्वं भवतु ममैव भोगाय भवतु युष्मत्प्रसादात् स्वमेव
भवतु । दत्तं दक्षिणाद्रव्यादिकं स्वमेव भवतु । पूर्तं पक्व-
मन्नादि । पितृभ्यो दत्तमेके । स्वमेव भवतु । श्रान्तं तप्तं
तपः स्वमेव भवतु हुतं स्वाहाकारेण दत्तम् । यथा एतत्
सर्वं एवं भवति तथा गृणं अनुमन्यध्वम् । तस्य तथा कु-
र्वतः मे अग्निरूपद्रष्टा द्रष्टव्यानां मया सह द्रष्टा अन्तः बहिश्च
उपेत्य प्रकाशयिता वायुः उपश्रोता श्रोतव्यस्य मया सह
अन्तर्बहिश्च श्रोता । आदित्यश्च अनुरूयाता अनुरूयातव्यस्य
अनुक्रमेण प्रकाश्यस्य मया सह अनुक्रमेण रूपापयिता अन्त-
र्बहिश्च । द्यौः पिता उदकदानात् मम पितृवत्पालयित्री ।
पृथिवी च मम माता उत्सर्गे धारणान्मातृस्थानीया । प्रजा-

जे । "मा भेर्या सं विक्था मा त्वा हिंसिपम् ।
मा ते तेजोऽपंकमीत् । भरतमुद्धरे मनुषिं च । अ-

पतिः मम वन्धुः व्यसनेभ्यः उत्तारयिता हितकारो । एतच्च
पुष्पाभिः विदितमस्तु । यस्मादेवं तस्मात् अहं य एवास्मि
यादृशकर्मा यादायनिः यादृग्नातीयश्चास्मि स तादृश एव सन्न
यजे अविकलं यदुमर्हामि, योग्यतां मे कुरुनेति भावः ॥

"पुरोडाशोपस्थाने—मा भेरिति जगती पञ्चपदा ॥ 'भरतम्'
इत्यादिना तस्याभिमर्शः । हे पुरोडाश! मा भेः मा भेषीः मा-
मयं भिनत्तीति । विभेतेल्लेडि 'बहुलं छन्दसि' इतीहभावः ।
यद्यपि विध्यन्तरं नास्ति तथाऽपि व्यत्ययेन गुणः । 'चवा-
योगे प्रथमा' इति निघाताभावः । मा च संविख्याः कम्पिताः
त्वा मा हिंसिपं न हिंसितुं प्रारभे । मा च तव भीतस्य
तेजोऽपंकमीत् माऽऽगतात्, 'नेटि' इति वृद्धिमतिपेधः । अ-
थाभिमर्शः—भरतः भरणात्, औणादिकोऽतच् प्रत्ययः । भरतः
यजमानः देवेभ्यो हविर्भरणात् । ब्राह्मणं च भवति—'एष हि
देवेभ्यो हव्यं भरति'* इति । मनोरपत्यभूता सर्वोऽपि प्रजा म-
नुषिः, यथा 'मनुष्यद्वरतवदमुषदमुषत्' इति । तौ अहं उद्धरे
उच्छिन्ने स्नाभ्यं धारयामि अन्याभ्यः प्रजाभ्यः तवावदानेन ।
तस्मात् महत्फलमवाप्स्यसि अतो मा भेरिति । केचिदाहुः—भरतः
अमुरविशेषः हविषा दूषकः तस्य भार्या मनुषिः तावहुमुद्धरे
उद्धरे हरामि उत्सारयामि तवावदानेन तस्मात्तैवेवायं उपकारः ।

वृदानानि ते प्रत्यवदास्यामि । नमस्ते अस्तु मा
मा हिंसीः । 'यदवदानानि तेऽवद्यन् । विलो-
माकार्पमात्मनः ॥ ४६ ॥ आज्येन प्रत्यनज्म्ये-
नत् । तत् आप्यायतां पुनः । 'अज्यायो यव-

अतो मा भेरिति । अपरा योजना—भरतं अग्निं यनमानं वा उद्धर
यागनिर्वृत्त्या ऊर्ध्वं प्रवर्तय । ईमित्वधारणे समुच्चये वा । अ-
नुपिञ्च अनन्तरं च सिञ्च वृष्टिमुत्पादय । यद्वा—इमां पृथिवीं
अनुपिञ्च । इमामित्यस्य वर्णलोपे उमिति । एवं महाफलत्वात्
अवदानस्य मा भेरिति । नवावदानानि प्रत्यवदास्यामि । यथो-
क्तं प्रत्येकमवदास्यामि । नमस्ते अस्तु मा हिंसीः प्रतिकूल
करणाभावात् ॥

²²प्रत्यनक्ति—यदवदानानीति ॥ इत आरभ्य चतस्रोऽ-
नुष्टुभः ॥ अवदानान्यवद्यन् अहं तव यद्विलोमं प्रतिकूल-
मकार्षि आत्मनो मम च परंपरया । यद्वा—तवात्मनः श-
रीरस्य यद्विलोमं विकारमकार्षि । अव्ययपूर्वपदमकृतिस्थित्ये अडा
गमस्योदात्तत्वात् एकदेशस्य उदात्तत्वम् । एतत् तव विलोम
आज्येन प्रत्यनज्मि प्रतिकूलस्वभावमनज्मि यथा वैलोम्यं नि-
वृत्तं स्यात् । किञ्च—तव, विलोमनिवृत्तिमात्रमेव न प्रार्थये,
अपि तु तत् विकल्पद्वन्द्वं पुनः भूयोऽपि आप्यायताम् ॥

²³प्राश्नित्रावदाने—अज्याय इति ॥ यवमात्रात् यवप्रमाणात्
अज्यायः अवृद्धतरम् । 'वृद्धस्य च' इति उपादेशः । यवमात्रमेव

मात्रात् । आख्याधात्कृत्यतामिदम् । माऽरूरुपाम
यज्ञस्य । शुद्धं स्विष्टमिदं हविः । "मनुना दृ-
ष्टां घृतपदीम् । मित्रावरुणसमीरिताम् । दक्षिणा-
र्धादसंभिन्दन् । अवद्याम्येकतोमुखाम् ॥ ४७ ॥

इदं प्राशित्रं कृतं तां अशदीयताम् । कृतं प्रदेशात्^१ आख्याधात्
यस्मिन् प्रदेशे देवो यज्ञमविध्यन् तत् एव प्रदेशान् कृत्यताम् ।
कृती देवे, 'देवा वै यज्ञानुद्धमन्तरायन् स यज्ञमविध्यत्'^२
इति ब्रह्मणं 'सोपपेतयज्ञस्य'^३ इत्यन्तम् । माऽरूरुपाम ।
रूप विमोहने, माऽऽकुल्याम यज्ञस्य यज्ञम् । कर्मणि षष्ठी ।
तस्मात् यवमात्रमेव अवदेयम् । इदमेव शुद्धं हविः, देवेन
स्पृष्टवान् । इदमेव च स्विष्टं. शोभनगणहेतुः । यथोक्तं—
'स्विष्टं वै न हृद भविष्यति'^४ इति । तस्मादेतावदेव गृह्यतामिति ॥

^१इडाऽवदाने—मनुनिति ॥ मनुना दृष्टां प्रथमदृष्टा यथा—
'मनुहोतामग्रेऽपश्यन्'^५ इति । घृतपदीं उदकप्रवृत्तिहेतु घृतस्यैव
वा हेतु पश्चात्सकत्वान् । यथा—'यदेवास्ये पदाद्धनमपीक्ष्यत तस्मा-
देवमाह'^६ इति । कुम्भपद्यादिर्द्विष्टव्यः । मित्रावरुणसमीरितां
मित्रावरुणाभ्या सह मेरितान्, 'मित्रावरुणौ होना समेरयताम्'^७
इति । ईदृशी इडा दक्षिणार्धात् पुरोडाशस्य दक्षिणभागात्
अवश्यामि अवशण्डयामि अभंभिन्दन् असमिश्रयन् इतरावदा-
नस्थानैः एकतोमुखा एकदिग्मुखमभवाम् ॥

१५ इडे भागं जुपस्व नः । जिन्व गा जिन्वावतः ।
तस्यास्ते भक्षिवाणस्याम । सर्वात्मानस्सर्वग-
णाः । १६ ब्रध्न पिन्वस्व । ददतो मे मा क्षायि । कु-
र्वतो मे मोपदसत् । दिशां कलृप्तिरसि । दिशो मे
कल्पन्ताम् । कल्पन्तां मे दिशः ॥ ४८ । देवींश्च
मानुपीश्च । अहोरात्रे मे कल्पेताम् । अर्धमासा

१५ यजमानपञ्चमानां इडाभक्षणमन्त्र—इडे भागमिति ॥ हे इडे!
नः अस्माकं इमं भागं मक्ष्यमाणं जुपस्व प्रीत्या अनुम-
न्यस्व । ततः अस्माकं गाः जिन्व प्रीणय अवतः अर्थाश्च
प्रीणय । तस्याश्च तथा कुर्वाणायास्तव भक्षिवाणः भक्षयि-
तारः । 'अन्येभ्योऽपि ददयते' इति वनिष्प्रत्ययः । अन्तोदा-
सत्वं च छान्दसम् । स्याम भवेम । सर्वात्मानः अविकल-
सकलरूपाः सर्वगणाः पुत्रपौत्रादिगणसहिताश्च स्यामेति । यद्वा—
सर्वकालं तत्र भक्षयितारः स्यामेति ॥

१६ बर्हिपदं पुरोडाशमभिमत्यगते—ब्रध्न पिन्वस्वेति । सर्वा त्रि-
पदा ॥ 'अग्निर्मा दुरिष्ठात्' * इत्यत्र व्याख्याता । दिशां कृप्ति-
रसीत्यादि । दिशां दिग्वासिनां जनानां कृप्तिः सामर्थ्यं यथा
वारवं आत्मलाभं सैव त्वमसि; तद्धेतुत्वात् त्वदुपयोगोपजनितसा-
मर्थ्ये कर्मणि सति वर्षादिना दिग्वासिनां सामर्थ्यलाभ इति
कृत्वा । तस्मान् दिशो मे कल्पन्ताम्, त्वदुपयोगात् । किञ्च—

मे कल्पन्ताम् । मासां मे कल्पन्ताम् । क्रुतवो
मे कल्पन्ताम् । संवत्सरो मे कल्पन्ताम् । कलति
रसि कल्पतां मे । ^{१७}आशानां त्वाऽऽशापालेभ्यः ।
चतुर्भ्यो अमृतैभ्यः । इदं भुतस्यार्घ्यक्षेभ्यः ॥४९॥
विधेम हविषा वयम् । ^{१८}भजतां भार्गी भागम् ।

मे दिशः प्राच्यादयश्च कल्पन्तां स्ववीर्यकारिण्यो भवन्तु । देव्य-
आदित्यादिकृता. मानुष्य मनुष्याणां परस्परवस्थानापेक्षासमुपज-
नितनिबन्धनाः । एक एव हि ग्राम विवक्षावशात् प्राच्य-
प्रतीच्यश्च भवति । यद्वा—दिशा [शो] देवेन व्यवस्था । देव्य. प्रा-
जापत्यादिकृता । मानुष्य मन्वादेकृता. । अहोरात्रे इत्यादि
गतम् । तत्र सर्वत्र ऋत्तिरसि त्वमेव तत्तत्कृत्तिहेतु, तस्मात्
त्वत्प्रसादादेव मयापि कल्पता दिगादिकम् ॥

^{१७}चतुर्धा करणे—आशानां त्वेत्यनुष्टुप् ॥ आशानां दिशा
सम्बन्धिभ्य. आशापालेभ्यः दिशा नित्यपालकेभ्य । 'सत्युपो-
त्तमम्' इति उपोत्तमस्य उदात्तत्वम् । अमृतैभ्यः अमरणेभ्यश्च
इन्द्रयमवरुणतुषरेभ्य भूतस्य भुवनजातस्य सर्वस्य अर्घ्यक्षेभ्यः
स्वामिभ्य तदर्शमिद्वये व्याष्टेभ्य वयं हविषा अनेन इदं
विधेम परिवरेम । तेषामेवेद परिवरण यदनेन ऋत्विज. परि-
• चरेन्त इति भाव । विध विधाने ॥

^{१८}दक्षिणत —भजतामिति यजु ॥ भार्गी भागवान् भागार्हः
स एवात्र भागं भजताम् । अम्भगार्हस्तु माऽभक्त भागं मा

माऽभागोऽर्भक्त । निरंभागं भञ्जामः । अपस्विन्व ।
 ओषधीर्जिन्व । द्विपात्पाहि । चतुष्पादव । दिवो
 वृष्टिमेरय । ^{१९}ब्राह्मणानामिदं हविः ॥ ५० ॥ सो-
 म्यानां सोमपीथिनाम् । निर्भक्तोऽब्राह्मणः । ने-
 हाब्राह्मणस्यास्ति । ^{२०}समङ्कां वर्हिर हविषा घृते-
 न । समादित्यैर्वसुभिस्सं मरुद्भिः । समिन्द्रेण वि-
 श्वेभिर्देवेभिरङ्गाम् । ^{२१}दिव्यं नभो गच्छतु यत्स्वा-

प्रापत् । ततः वर्षं अभाग निर्भजामः भगान्निरस्यामः । त्वं
 चास्माकं अपः र्माणि उदकानि वा पिब्य वर्षयेत्यादि व्या-
 क्यत 'ध्रुवसिति' * इत्यत्र ॥

^{१९}उत्तरत — ब्राह्मणानामित्यनुष्टुप् ॥ ब्राह्मणानां इदं हविः
 सोम्यानां सोमार्हाणां सोमपीथिनां सोमपानवता अन्येषामा-
 त्विज्याभावान् । तस्मात् अत्राहणः अस्माभिः निर्भक्तः नि-
 रस्तः । न खल्विह यज्ञे सर्वात्मना अत्राहणस्यातिज्यमस्ति ॥

^{२०}वर्हिषो घातून् संप्रलुण्ठ ध्रुवाया समनक्ति—समङ्कामिति
 त्रिष्टुभा ॥ अनेन घृतेन हविषा समङ्कां एकीकृत्याकमस्तु ।
 अनेन समक्त आदित्यैः वसुभिः मरुद्भिः इन्द्रेण विश्वेदेवैश्च
 समक्तमस्तु तत्सम्बन्धार्हमस्तु ॥

^{२१}अग्नौ प्रहरति—दिज्यमिति पादेन ॥ दिव्यं दिगिवं

हां । ^{२०}इन्द्राणीवाविधवा भूयासम् । अदितिरिव
सुपुत्रा । अस्थूरि त्वां गार्हपत्य ॥ ५१ ॥ उपनि-
पदे सुप्रजास्त्वायं । ^{२१}सं पत्नी पत्यां सुकृतेन ग-
च्छताम् । यज्ञस्यं युक्तौ धुर्यावभूताम् । संजाना-

यन्मभः आदित्याख्य तेज तद्रूञ्जु प्राप्नोतु इदं बर्हिः ।
स्वाहेति प्रदानार्थं ॥

^{२०}पत्नी मघेन गार्हपत्य उपसीदति—इन्द्राणीवेति । अयं
बृहतीविशेषः ॥ इन्द्राणीव इन्द्रस्य पत्नीव अविधवा यावज्जीव
भर्तृमती भूयासम् । अदितिः देवमातेव सुपुत्रा शोभनपुत्रा
भूयासम् । पुत्रवती भूयासम् । उभयत्रापि 'नञ्सुभ्याम्' इत्यु-
त्तरपदान्तोदात्तत्वम् । हे गार्हपत्य ! त्वा अस्थूरिणि शिरसा बौद-
व्याना बौदार सर्गार्थसायकम् । उक्तं च—'सर्वं ह्यस्थूरिणाऽ-
भ्यश्नुते'* इति । तादृशं त्वा उपनिपदे उपेत्य निपीदामि ।
व्यत्ययेन श, आत्मनेपदम् । सुप्रजास्त्वायं शोभनापत्यत्वाय ।
'नित्यमसिचू' इति समासान्ते छान्दसं दीर्घत्वम् ॥

^{२१}संजीवहोम—स पत्नीति त्रिष्टुप् ॥ पत्या सह पत्नी
सुकृतेन सम्भगनुष्ठितकर्मफलेन संगच्छताम् । यज्ञस्य च धुर्यो
धुरो बोदारौ पत्नीयमाना सर्वा युक्तौ धुर्याविव सङ्गतौ
अभूतां भवताम् । छान्दसो लुङ्, 'धुरो यदञौ' सञ्ज्ञानानौ
एकमत्वं गतौ अत एव अरातीः शत्रून्विजहतां विजहीताम् ।

नौ विजहतामरांतीः । दिवि ज्योतिरुजरमारभे-
ताम् । २४ दश ते तनुवो यज्ञ यज्ञियाः । ताः प्री-
णातु यजमानो घृतेन । नारिष्ठयोः प्रशिषमीड-
मानः । देवानां दैव्येऽपि यजमानोऽमृतोऽभूत् ।

छान्दसमत्वम् । दिवि स्थितं ज्योतिरादित्यात्मकं पुरुषं अ-
जरं नित्यं आरभेतां आभिमुख्येन प्राप्नुताम् ॥

२४ देहपातोत्तरकालं नारिष्ठयोः चत्वारः—दश त इति त्रि-
ष्टुप् ॥ हे यज्ञ! तव दश तनुवः शरीराणि यज्ञिया यज्ञसं-
पादनाहर्हाः दश प्राणाः तव तनुस्थानीयाः ताः प्रीणातु तर्पयतु
यजमानो घृतेन । नारिष्ठयोः देवयोः प्रशिषं प्रकृष्टशासनं
ईदमानः स्तुवन् याचमानो वा प्रशासित्रोः तयोः प्रशासने
वर्तमान इत्यर्थः । नृ न्ये, अतिशयेन नेतारः यजमानाः नारिष्ठाः ।
'तुश्छन्दसि' इतीष्टम् । तेषां संबन्धिनौ देवौ नारिष्ठौ अग्नि-
वायू, अग्न्यादित्यौ, अन्यौ वा कौचित् । 'शासः कौ'
इतीत्वम् । ईडेव्येत्ययेन शप् । अनुदात्तेत्वात् लसार्वधातुकानु-
दात्तत्वम्, 'अदुपदेशात्' इति वा । देवानामपि सम्बन्धिति
दैव्ये स्थाने देवैकयोग्ये । 'देवाद्यजत्रौ' इति यच् । तत्रापि
अयं यजमानोऽभूत् भवतु । छान्दसो लुङ्, लेटि वा
शपो लुक्, 'भूसुवोस्तिडि' इति गुणामावः । अमृतः अम-
रणः तत्र वर्ततामिति ॥

२५ यं वा देवा अकल्पयन् ॥ ५२ ॥ ऊर्जो भागः
शतक्रतू । एतद्वां तेन प्रीणानि । तेन तृप्यतमः-
हहौ । अहं देवानां सुकृतामस्मि लोके । ममे-
वमिष्टं न मिथुर्भवाति । अहं नारिष्ठावनुयजामि

२५ यं वामित्यनुष्टुप् ॥ हे नारिष्ठौ ! वा युवयो यं ऊर्जः
रसस्य भाग देवा अकल्पयन् हे शतक्रतू ! बहुर्मर्माणो तेन
वा युवा प्रीणानि वदेतज्जुहोमि, तस्मात् तेन आत्मीयेन
भागेन तृप्यत तृप्तौ भवत हे अहहौ ! अहसा हन्तारो । व्य-
जनलोप छान्दस । यद्वा—अहाना गतीना ज्ञातारो ज्ञानाना
वा गन्तारो । अहि गतो, ओ हाह गता ॥

२५ अह देवानामिति त्रिष्टुभौ ॥ अह देवाना सचन्धिनि
सुकृता शोभनकर्मकारिणा गन्मानाना लोके स्थाने अस्मि
भविष्यामि भूयास वा । 'आशसाया भूतवच्च' इति वर्तमान-
वत्प्रथम । कुत इत्याह मम इदं इष्टं यागं न मिथु न
मिथ्या भवाति । लेख्याद्वागम । एतदपि कुत इत्याह—अहं
हि नारिष्ठौ देवौ अनुयजामि यागस्यानन्तरं गन्तामि विद्वान्
तयो महिमानं जानन् । केन भागेनेत्याह—यत् आभ्या देवा
भ्या भागधेयं इन्द्रः अदधात् व्यदधात्, तेन इमो गन्तामि
एवमिदं विद्वान्, ततः सुकृता लोके अस्मीति ॥

विद्वान् । यदाभ्यामिन्द्रो अर्दधाद्भागधेयम् । "अ-
दारस्मृद्वत्त देव सोम । अस्मिन् यज्ञे मरुतो मृ-
डता नः । मा नो विदद्वभि भामो अशंस्तिः ॥५३
मा नो विदद्वृजना द्वेष्ट्या या । ऋषभं वाजिनं

“अदारस्मृदिति ॥ हे देव! सोम! त्व अदारस्मृत् भवत
भव अस्माक दाराणा पत्नीना अश्वंसयिता, शरिभ्यो वा अश्व-
सयिता, शरिभ्यो वा रेतसोऽश्वंसयिता अदारस्मृत् ‘सोमो रे
रतोधा.’* प्रजाममृद्धि अस्मान् प्रार्थये । व्यत्ययेन बहु-
वचनम् । हे मरुत! यद्यपि अस्मिन् यज्ञे वर्तमानान्
नः अस्मान् मृडत मृलयत । तत युष्मत्प्रसादभाज न
अस्मान् भामः क्रोध माऽभिविदत् आभिमुख्येन मा मापत्
शत्रूणा क्रोधफलं अस्मासु मङ्गलान् माभूदिति यावत् । विन्द-
तिर्त्वादि, लृदित्वादङ् । भाम क्रोधे । अशंस्तिः अक्षीर्निश्च
अस्मान् माऽभिविददित्येव । मा चास्मान् विदत् वृजना वृजिनं
पापं वर्जनीय वा कर्म । ‘सुषा मुलुक’ इत्याकारः । यद्वा—
वृजना, वृजिनानि । शेलोप । विदन् इति व्यत्ययेनेकवचनम् ।
यानि चान्यानि द्वेष्ट्याणि तान्यपि मा अस्मान् निश्न ॥

“पार्वणहोमौ—ऋषभमिति द्वौ ॥ प्रथमा पक्षपदा पङ्क्ति
र्यनुरन्ता षोडशम्या । द्वितीया जगती यनुरन्ता त्रिष्टुप्चामा
वास्याया ॥ ऋषभं प्रजान वाजिनं अन्नवन्तं अन्नसाधनत्वान्,

वयम् । पूर्णमासं यजामहे । स नो दोहताः सु-
वीर्यम् । रायस्पोषः सहस्रिणम् । प्राणाय सुरा-
घसे । पूर्णमासाय स्वाहा । "अमावास्या सुभगा
सुशेवा । धेनुरिव भूय आप्यायमाना । सा नो
दोहताः सुवीर्यम् । रायस्पोषः सहस्रिणम् । अ-

हविर्वा । तदन्त वयं पूर्णमासं पर्व पूर्णो माश्चन्द्रोऽस्मिन्निति पूर्णमास ।
यजामहे अनयाऽऽहुत्या । स चास्माभि इष्ट पूर्णमास न अस्माक
सुवीर्य शोमनवीर्ययुक्त रायस्पोषं मनपुष्टिं सहस्रिणं बहुत्व-
वन्त, 'तपस्तहस्ताभ्या विनीनी' । दोहता दुग्धाम्, ददातु ।
व्यत्ययेन शप् । प्राणाय सुराघसे शोमनघनेहेतवे ईदृशप्राण-
स्थित्यर्थं रायस्पोष दुग्धा, स्वाहा स्वाहुत च इदमस्तु तस्मै
पूर्णमासाय । यद्वा—प्राणस्थितिहेतवे सुराघसे पूर्णमासाय स्वाहु
तमिदमस्त्विति । 'सोमैनामि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

अमावास्यायेति ॥ अमा सहवसत सूर्याचन्द्रमसौ अस्या इ
त्यमावास्या । 'अमावस्यदन्यतरस्याम्' पठे ष्यत् । सुभगा शोम-
नधना सुशेवा सुमुखा । उभयत्रापि 'द्वचश्चन्द्रसि' इत्यु-
त्तरपदाद्युदात्तत्वम् । दुग्धा धेनुः यथा भूयोऽप्याप्यायते एव
पुन पुन आप्यायमाना वर्धमाना वर्धमानधना । सा न इत्या-
दि तुल्यम् । अपानहेतुत्वात्तेन ताच्छब्दम् । अमावास्याया
इति विशेषः ॥

पानाय सुरार्धसे । अमावास्यायै स्वाहा । ^{३०}अभि
स्तृणीहि परिधेहि वेदिम् । जामि मा हिंसीर-
मुया शयाना । होतृपदना हरितास्सुवर्णाः । नि-
ष्का इमे यजमानस्य ब्रध्ने ॥ ५४ ॥

अभीर्त्वर्यै करोमि कमीत्पिताऽऽत्मन एकतो-
मुखां मे दिशोऽध्यक्षेभ्यो हविर्गारहपत्याकल्पय-
न्नशस्तिस्सा नो दोहताः सुवोर्यः सप्त च ॥ ५॥

^{३०} होतृपदनै वेदिमभिस्तृणाति—अभिस्तृणीहीति त्रिष्टुभा ॥
हे बर्हिरोषधे । अभिस्तृणीहि वेदिं अभित आदय परिधेहि
परित आच्छादय वस्त्रेणेव, जामि साहचर्यात् भगिनीस्थानीया
इमा वेदि मा हिंसीः अमुया अनया सह शयाना । यद्वा—
अमुत्र वेद्या शयाना । ‘सुषा सुलुक्’ इति याजदेश । इ
दानीं परोक्षवत् स्तूयते—होतृपदनाः होता येषु निषीदति ह
रिताः हरितवर्णा सुवर्णाः शोभनच्छाया इमे यजमानस्य
ब्रध्ने परिवृढभोगस्थाने निष्काः अलङ्कारभूता भविष्यन्ति । त-
स्मात् इत्थंभूत त्व वेदिमभिस्तृणीहि ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये सप्तमे
अच्छिद्रेषु पञ्चमोऽनुवाकः .

परिस्तृणीत् परिघत्ताग्निम् । परिहितोऽग्निर्यज-
मानं भुनक्तु । अपा२ रस्तु ओषधीना२ सुवर्णः ।
निष्का इमे यजमानस्य सन्तु कामदुघाः । अमु-
त्रामुष्मिन्लोके । भूपते भुवनगते । महतो भूत-
स्य पते । ब्रह्माणं त्वा वृणीमहे । अहं भूपतिरुहं

१ दोहनानन्तरकाले सप्रेष, परिस्तरणमत्रो वा—परिस्तृ-
णीतेति पञ्चपदा शकरी ॥ 'सन्तु' इति चतुर्थपादान्त । प्रेष
पुरुषा दर्भा वा उच्यन्ते । परिस्तृणीत् परितः त्रयदयत अग्निं
परिघत्त परितो धारयत आच्छादयत वा । ततः तथा यु-
ष्माभिः परिहितोऽग्निः यजमानं भुनक्तु । ततश्च अपा सा-
रभूता ते दर्भा ओषधीना मध्ये सुवर्णा अस्य यजमा-
नस्य निष्काः अलङ्कारभूता कामदुघाश्च सन्तु । अमुत्र
परत्र लोके अमुष्मिन् ऐन्द्रादौ यत्रेच्छति भोक्तुम् ॥

ब्रह्माणं वृणीते—भूपत इत्यादि यन्तु । आद्या वा गायत्री ॥
हे भूपते' यागद्वारेण ऋषिभ्यो पालयित । भुवनपते । भुवनस्य
अन्तरिक्षस्य पालयित । महतो भूतस्य द्युलोकस्य न पालयित ।
यद्वा—एवम् ब्रह्मणा अभेदेनोच्यते । भुवा पते । सर्वस्य भूतजा-
तस्य पते । भुवनानां लोकानां पते । महतो भूतस्य आकाशादे-
रपि पते । तादृशं त्वा ब्रह्माणं वयं वृणीमहे ॥

२ अथ वृतो ब्रह्मा भूपति—अहमिति यन्तु ॥ अहं भू-
पतिः भुवनपतिः । महतो भूतस्य पतिः, सोऽहं देवेन सवि-

भुवनपतिः । अहं महतो भूतस्य पतिः ॥ ५५ ॥
 देवेन सवित्रा प्रसूत आर्त्विज्यं करिष्यामि । देवं
 सवितरेतं त्वां वृणते । बृहस्पतिं देव्यं ब्रह्माणम् ।
 तदहं मनसे प्रब्रवीमि । मनो गायत्रियै । गायत्री
 त्रिष्टुभे । त्रिष्टुब्जगत्यै । जगत्यनुष्टुभे । अनुष्टुक्प-
 ङ्क्त्यै । पङ्क्तिं प्रजापतये ॥ ५६ ॥ प्रजापतिर्विश्वेभ्यो
 देवेभ्यः । विश्वे देवा बृहस्पतये । बृहस्पतिर्ब्रह्मणे ।

रा प्रसूतः प्रेरित उदयादिनाऽनुज्ञात आर्त्विज्यं ब्रह्मत्वं
 करिष्यामि । हे देव ! सवितः । सर्वस्य प्रेरयित । एव त्वामे-
 वेत ऋत्विग्यजमाना मा वृणते । सवितार विशिनष्टि—बृह-
 स्पतिं बृहता रमणा पति पालयितार, सुट्, तलोपश्च । देव्य
 देवानां सबन्धिनं ब्रह्माण ईदृशं त्वामेव महारणापदेशेन वृणते,
 तस्मात् त्वमेव बृहस्पति कथं नाम वृत्तस्था इति तदर्थं एत-
 दहं मनसे प्रब्रवीमि रूपाप्यामि तदुपक्रमत्वात् सर्वमवृत्ती-
 नाम् । तत् तत् मनो गायत्रिये प्रब्रवीतु, गायत्री च
 त्रिष्टुभ इत्यादि यावद्ब्रह्म । वसतिवरणाय प्रवचनं योजनीयम् ।
 अथ ब्रह्म च परमेष्ठी भूर्भुवस्सुव, त्रैलोक्ये प्रब्रवीतु सर्वा-
 त्पत्वात्तस्य । यद्वा—त्रैलोक्यात्मकं ब्रह्म म एव बृहस्पतिः, ॥
 एतु तादृशो बृहस्पतिः देवानां ब्रह्मा स्वेनैव रूपेण, नह
 तु तद्वेषेण वर्तमानो मनुष्याणां ब्रह्मा । ण्ते च मा तद्
 पेण वृणते । एतो हे बृहस्पते' त्वमेव यज्ञं गोपाय नृहपायि

ब्रह्म भूर्भुवस्सुवः । वृहस्पतिर्देवानां ब्रह्मा । अहं
मनुष्याणाम् । वृहस्पते यज्ञं गोपाय । इदं तस्मै
हर्म्यं करोमि । यो वो देवाश्चरति ब्रह्मचर्यम् । मे-
घावी दिक्षु मनसा तपस्वी ॥ ५७ ॥ अन्तर्दूतश्चर-
ति मानुषीषु । चतुर्दशखण्डा युवतिस्सुपेशाः ।
घृतप्रतीका भुवनस्य मध्ये । समृज्यमाना महते

त्वद्वेषेण गोपयामि । एवं देवेन सवित्रा प्रसूतः आत्विज्यं
करिष्यामि ॥

‘उत्कराभिग्रहणे नपः—इदं तस्मा इति त्रिष्टुप् ॥ हे
देवाः! तस्मै तदयं इदं हर्म्यं त्याज्यं यज्ञाहं करोमि, कस्मै
युष्माकं ब्रह्मचर्यं चश्चरति व्रतपतिः अग्निः । कीदृशः? मेघावी
प्रज्ञावान् तपस्वी नित्यतपाः एवभूतः यः मानुषीषु दिक्षु प्र-
ज्ञाविभागेषु दूतः चरति हिताहितप्राप्तिपरिहारोपायज्ञः वर्तते
अन्तः मध्ये मनसा प्रशस्तेनेत्यभूतः, तस्मै इदं करोमीति ॥

‘वेदेन वेद्यां समृज्यमानाया नपति—चतुर्दशखण्डेति त्रि-
ष्टुप् ॥ चतुर्दशखण्डा भूषणस्यानीये चतुर्भिः ऋत्विग्भिः युक्ता
चतुष्कोणा वा युवतिः आकारेण युवतिसदृशी ‘पुरस्ताद-
णीयसी पश्चात्प्रणीयसी मध्ये सज्जततैरिवमिव हि गोपा’ इति
श्रुतेः । सुपेशाः सुरूपा । आशुदातः । ‘द्वयचक्षुश्चन्द्रसि’
इत्युचरपदाशुदात्तत्वम् । घृतप्रतीका घृतमुखा घृतप्रक्रमा मयम

सौभगाय । मह्यं धुक्ष्व यजमानाय कामान् । भू-
मिर्भूत्वा महिमानं पुपोप । ततो देवी वर्धयते प-
यासि । यज्ञिया यज्ञं वि च यन्ति सं च' । ओष-
धीराप इह शकरीश्व । 'यो मां हृदा मनस्ता यश्च

तत्र तेषां स्थापनात्, यज्ञद्वारेण वर्षोपक्रमस्थानभूता वा, भुव-
नस्य यज्ञगृहस्य मध्ये समस्तस्य वा भुवनस्य मध्ये यथो-
क्तविशिष्टरूपा महते सौभगाय सुश्रीकृत्वाय मर्मज्यमाना
शोध्यमाना वेदेन । 'सुभगाम्भवे' इत्यञ् । 'द्विगसिन्वन्ते' इ-
त्युभयपदवृद्धिरस्मिन्विषये नेष्यते । सा त्व मया यजमानाय
कामान् धुक्ष्व देहि ॥

१. 'वेद्या क्रियमाणाया नपति—भूमिर्भूत्वेति त्रिष्टुभम् ॥ इय
वेदि भूमि भूत्वा सर्वशुषिबीभावेन वर्तमाना सती महिमानं
माहात्म्यं पुपोप पुष्पाति । तत देवी सर्वशुषिव्यात्मिका
इय वेदि पयासि तृणादिनिष्पादनेन वर्धयते उदकानि वा
यागद्वारेण । ततोऽस्या महाभागतया यज्ञियाः यज्ञसपादनार्हा
ओषध्या आप शक्यं पशवश्च । 'वा उन्वसि' इति पूर्वसव-
र्णदीर्घत्वम् । इह शृण्व्या यज्ञं वियन्ति च संयन्ति च'
क्षीरादिरूपेण परिणता स्वरूपहनाद्विगच्छन्ति दर्भादिरूपेणोप-
योगात् स्वरूपेण सङ्गच्छन्ति यज्ञम् ॥

'उत्करेऽर्थं निहन्ति—यो मेति त्रिष्टुभा ॥ यो मां हृदा हृद-

^१ माधवविभाष्यानुसारेण 'वि च यन्ति श च इति श्रुत्वा ।

वाचा ॥ ५८ ॥ यो ब्रह्मणा कर्मणा द्वेष्टि देवाः ।
 यश्श्रुतेन हृदयेनेष्णता च । तस्येन्द्र वज्रेण शिर-
 च्छिनत्ति । ऊर्णामृदु प्रयमानः स्योनम् । देवे-
 भ्यो जुष्टः सदानाय वर्हिः । सुवर्गे लोके यज-
 मानः हि धेहि । मा नाकस्य पृष्ठे परमे व्योमन् ।

यमात्रेण द्वेष्टि यश्च मा मनसा द्वेषणपरेण तात्पर्येण द्वेष्टि,
 यश्च मा वाचा तादृशपदप्रयोगेण द्वेष्टि । द्वेषहेतु दर्शयति—
 ब्रह्मणा ब्रह्मवर्धतेन वेदाभ्ययनादिना वा कर्मणा तपोऽग्निशयेन
 श्रुतेन विद्यासंपदा हृदयेन हृदयवत्तया बुद्धिमत्तया । यद्वा—
 इष्णता एषणकुशलेन हृदयेन । इष्णता कान्त्येत्येके । एव
 अनेन अनेन वा भूयो मा द्वेष्टि, हे देवा ! हे इन्द्र ! माघा-
 न्यान् पुनरुपादानं, त्वदीयेन वज्रेण शिरश्छिनत्ति । यद्वा—
 वज्रस्थानीयेन अनेन स्पर्शेन तस्य शिरश्छिनत्ति । इन्द्रस्य
 वज्रेण शिरश्छिनत्ति हे देवा इत्येके ॥

वर्हिषि आसाद्यमाने जपति—ऊर्णामृद्विति त्रिदुभम् ॥ ऊ-
 र्णामृदु ऊर्णं व मृदु । उपमानपूर्वपदप्रत्युत्तिस्तरत्वम् । प्रथमानं
 विस्तार भवन् स्योनं सुख देवेभ्य जुष्ट इष्ट सदानाय आस-
 नाय पर्याप्त वर्हि । त्व सुवर्गे लोके—कीदृशे—नाकस्य
 अविद्यमानदुःखस्य स्थानस्य पृष्ठे प्रधाने परमे व्योमन् प्रकृष्टे
 रक्षके आदित्यान्तरूपरूपे यजमानं मा धेहि स्थापय योजय ॥

१चतुर्दिशखण्डा युवतिस्सूपेशाः । धृतप्रतीका वयु-
नानि वस्ते । सा स्तीर्यमाणा महते सौभगाय ॥ ५९ ॥
सा मे धुक्ष्व यजमानाय कामान् । १०शिवा च
मे शग्मा चैधि । स्योना च मे सुपदा चैधि । ऊ-
र्जस्वती च मे पयस्वती चैधि । इषमूर्जं मे पि-
न्वस्व । ब्रह्म तेजो मे पिन्वस्व । क्षत्तूमोजो मे
पिन्वस्व । विशं पुष्टिं मे पिन्वस्व । आयुरन्नाद्यं
मे पिन्वस्व । प्रजां पशून्मे पिन्वस्व ॥ ६० ॥

१स्तीर्यमाणाया वेद्या अपति—चतुर्दिशखण्डेति त्रिष्टुभम् ॥
व्याख्यातमाया* । विशेषस्तु—वयुनानि कान्तानि वासांसि बहि-
रिदं वस्ते आच्छादयति, सा त्वं महते सौभगाय बहिषा
स्तीर्यमाणा सा मे यजमानाय कामान् धुक्ष्व ॥

१०शिवा चेत्यादि यजु ॥ सा त्व मे शिवा शान्तोपद्रवा
च एधि भव, शग्मा शक्ता च एधि । अत्र गुणसमुच्चयः ।
तेनाख्यातस्य चयोगाभावात् 'चवायोगे' इति निवातप्रतिषेधा-
भावः । स्योना सुखा सुपदा सुष्ठु अध्यासनीया ऊर्जस्वती
बलवती पयस्वती क्षीरादिमती तद्धेतुत्वात् सा त्वं मे इषं अन्न
ऊर्जं च दुग्धादिरसं पिन्वस्व सिञ्ज वर्धय, ब्रह्म अध्ययना-
दि तेजः ब्रह्मवर्चसादिकं च पिन्वस्व सत्रं बल क्षत्रियनार्ति

"अस्मिन् यज्ञ उप भूय इन्न मे । अविक्षोभाय परिधीन्दधामि । धर्ता धरुणो धरीयान् । अग्निद्वेषांसि निरितो नुदातै । "विच्छिन्नद्वि विधृतीभ्याः सपत्नान् । ज्ञातान्भ्रातृव्यान् ये च जनिष्यमाणाः । विशो यन्त्राभ्यां विधमान्येनान् ।

वा ओजः तेजः बलं वा । विशं वैश्यमिति प्रजां वा पुष्टिं समृद्धिं आयुः शनसद्वचं अज्ञाय अत्रादनसामभ्यं प्रजां पुत्रादीन् पशून् गवादीन् ॥

"परिधिषु परिधीयमानेषु नपति—अस्मिन्यज्ञ इति मध्ये-
व्योतिषं त्रिष्टुभम् । तृतीयस्य पादस्य अष्टाक्षरत्वात् ॥ अस्मिन्
यज्ञे भूय इत् भूयोभूय, इदिति क्षिप्रार्थे, पादपूरणे वा ।
ममापि अविक्षोभाय अविचलनाय परिधीनुपदधामि तव समपि
स्थापयामि । ॥ च तपोपहितोऽग्निः धर्ता सर्वधारणकुशलः
धरुणः सर्वधारणीय. धरीयान् अन्येभ्यः धारकेभ्यः अतिश-
येन धारयित्वा, तृजन्तात् 'तुश्छन्दसि' इतीयसुन् । ईदृशोऽय-
मग्निः इतः स्थानात् इतो वा यनमानात् द्वेषांसि द्वेष्याणि
रसःप्रमृतीनि नुदातै निष्कृत्य नाशयतु । लेष्टि 'वेतोऽन्यत्र'
इत्येकारः ॥

"विधृत्यो" सायमानयोः नपति—विच्छिन्नवीति त्रिष्टुभो
प्राणान्मयि इति गायत्री च ॥ विनिषं पृथक् धार्यते आ-

अहं स्वानामुत्तमोऽसानि देवाः । विशो यन्त्रे
नुदमाने अरांतिम् । विश्वं पाप्मानममर्तिं दुर्मरा-
युम् ॥ ६१ ॥ सीदन्ती देवी सुकृतस्य लोके । धृती
स्थो विधृती स्वधृती । प्राणान्मयि धारयतम् ।

भ्यामिति विधृती दर्भविशेषौ ताभ्या साधमानाभ्या विच्छिन्नादि
नाशयामि सपन्नान् शत्रून् । एव सामान्येनोक्ता द्विप्रकारास्तान्
दर्शयति जाताश्च भ्रातृव्यान् सपन्नान्, ये च जनिष्यमा-
णाः सपन्ना तानपि विच्छिन्नानि विशेषेण मूलतो नाशयामि ।
विशः सर्वमज्ञा यन्त्राभ्या यमनसाधनाभ्याम् । मन्त्रलिङ्गं च 'विशो
यन्त्रे स्थ' * इति । एवभूताभ्यामाभ्या भ्रातृव्यान् एनान्
विधमामि विविधं पीडयामि । प्मा शब्दाग्निसयोगवो, पाघ्रा
दिना धमादेशः । ततश्च स्वाना आत्मीयाना जनाना उत्तमः
उत्कृष्ट असानि भूयास हे देवाः । विशो यन्त्रे व्याख्या-
तम् । नुदमाने नाशयमाने अरांतिं शत्रु विश्वं च पाप्मानं
अमर्तिं रोगम् । अमेरीणादिकोऽतिप्रत्ययः । दुर्मरायुं दुर्मरण-
हेतु, जौणादिकं आयुप्रत्ययः । दुष्टस्य वा मरणस्य प्रापयितार
'उन्दसीण' इति उष्मप्रत्ययः । सीदन्ती अस्मिन् स्थाने सद-
नानन्तरं सीदन्त्यो देव्यौ द्योतनस्यौ सुकृतस्य सुष्ठु कृतस्य
कर्मणो लोक स्थाने अस्मिन् सीदन्त्यौ धृती धारयित्री स-
र्वस्य विधृती विधृतिसंज्ञके विविधधारणे वा स्वधृती स्वाय-

प्रजां मयि धारयतम् । पशून्मयि धारयतम् ।
 "अयं प्रस्तर उभयस्य धर्ता । धर्ता प्रयाजानां मु-
 तानूयाजानां । स दाधार समिधो विश्वरूपाः ।
 तस्मिन्धुचो अभ्यासादयामि । "आरोह पथो
 जुहु देवयानान् ॥ ६२ ॥ यत्र रूपयः प्रथमजा ये

तधारणे । ईदृश्यो युवा स्थः । त युवा मयि प्राणान् च-
 क्षुरादीन् प्रजा पुत्रादिकां पशून् गवादिकांश्च धारयतम् ॥

'प्रस्तरे साद्यमाने जपति—अयं प्रस्तर इति त्रिष्टुभम् ॥
 प्रस्तीर्येत इति प्रस्तर अय प्रस्तरः उभयस्य जुहुपमृच्छस्य
 धर्ता धारयिता प्रयाजानां प्रयानार्थानां अनुयाजार्थानां च आ-
 यानां धारयिता सोऽयं समिधः समिधादिकां प्रयाजदेवता
 विश्वरूपाः विश्वार्थस्थितिहेतून् दाधार धारयति तदीयाव्यधार-
 णात् । छन्दसे लिटि तुनादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वम् । तस्मि
 न्नेव महाभागे धुच अभ्यासादयामि उपरि सादयामि ।
 पूनार्थं बहुवचनम् ॥

'जुहु साद्यमानमनुमन्त्रयते—आरोहेति त्रिष्टुभम् ॥ हे जुहु!
 देवयानान् पथः मार्गानारोह देवा धैर्मच्छन्ति । यत्र रूपयः
 दर्शनवन्त प्रथमजा अस्मत्पूर्वजा ये पुराणाः पुरातना व-
 सिष्ठादयः नियता वर्तन्ते तान् कर्ममार्गान् आरोह । कीदृशीति
 'तत्' हिरण्यपत्ता हितरमणीयपार्था अजिरा गतिमती सभृ-
 ताङ्गा सम्यक् निष्पादिताङ्गा । ईदृशी तान् पथ आरूढ्य मा

पुराणाः । हिरण्यपक्षाऽजिरा सम्भृताङ्गा । वहसि
 मा सुकृतां यत्र लोकाः । ^{१५}अवाहं वाध उपभृता
 सपत्नान् । जातान्भ्रातृव्यान् ये च जनिष्यमाणाः ।
 दोहै यज्ञश्च सुदुग्धामिव धेनुम् । अहमुत्तरो भूया-
 सम् । अधरे मत्सपत्नाः । ^{१६}यो मां वाचा मनसा
 दुर्मरायुः । हृदाऽरातीयादभिदासदग्ने ॥ ६३ ॥ इद-
 मस्य चित्तमधरं ध्रुवायाः । अहमुत्तरो भूयासम् ।

मामपि वहसि वह । क? यत्र सुकृतां शोभनकर्मकारिणां
 लोकाः । लेख्याडागमः ॥

^{१५}उपभृतमनुमन्तयते—अवाहमिति पञ्चपदया जगत्या ॥ अहं
 अनया उपभृता सपत्नान् जातान् जनिष्यमाणांश्च अववाधे ।
 ततश्च निष्प्रात्यूहमिमं यज्ञं सर्वान् कामान् दोहै दुह्यासम्
 सुदुग्धां शोभनदोहना धेनुमिव गामिव । ‘दुहः कप् घश्च’ इति
 कप् । तथा दुहानस्य मम इदं चास्तु—अहं उत्तरः सप-
 त्नेभ्यः उन्नततरो भूयासं सपत्नाश्च मत् मत्तः अधरे निरु-
 टाः भूयासुः । संबन्धिशब्दात् मम सपत्ना इति गम्यते ॥

^{१६}ध्रुवामनुमन्तयते—यो मेति । इयमपि पञ्चपदा जगती ॥
 यो मा वाचा मनसा हृदा च अरातीयात् अरातीयति
 शत्रुमिवान्नरति, आचारव्ययजन्तल्लेख्याडागमः । दुर्मरायुः दुष्टम-
 रणकारी अरातीयति माम् । यश्च मां अभिदासत् अभिक्ष-

अधरे मथ्सुपद्वाः । ^{१७}ऋपभोसि शाकरः । घृता-
चीनाः सूनुः । प्रियेण नाम्ना प्रिये सदसि सीद ।
^{१८}स्योनो मे सीद सुपदः पृथिव्याम् । प्रथयि प्रज-
या पशुभिस्सुवर्गे लोके । दिवि सीद पृथिव्याम्-
न्तरिक्षे । अहमुत्तरो भूयासम् ॥ ६४ ॥ अधरे म-

पयति हे अग्ने' अस्य दुरात्मनः इदं एव रूपं चित्तं ध्रुवायाः
अधर अधस्तात् व्यम्भूत सस्थित विनष्टप्रायेमेव । तस्मात्
अहमुत्तर इत्यादि गतम् ॥

^{१७}ध्रुवाया लुवाज्यमवददाति—ऋपभोसीति परोष्णिहा ॥ ऋ-
पभः प्रधानोऽसि हे लुव! शाकरः शकरलिन्दः प्रभवः शकन-
शीलो वा घृताचीना सूनुः पुत्रस्थानीयः तवः रसहरणप्रक्षे-
पाधिकारित्वात् । घृतमश्नतीति कनिषि 'सो' इति पूर्वपदस्य
दीर्घत्व, अन्तोदात्तत्वं च । स त्वं प्रियेण नाम्ना घृतलक्षणेन
प्रिये सदसि स्थाने ध्रुवाया सीद ॥

^{१८}लुवमाज्यस्य पूरयित्वा दक्षिणेन जुहू प्रस्तरे सादयति—
स्योनो मे इति जगत्या पञ्चपदया ॥ हे लुव! स्योनः मे
मुखहेतुः अत्र स्थाने सीद, सुपदः सुधु सादनीयः तादृशेन
सुप्रयितेन त्वया अहमपि पृथिव्यां प्रजया पशुभिश्च प्रथयि
प्रयितस्स्या सुवर्गेऽपि लोके प्रयितस्स्याम् । प्रपेः छान्दसे लदि
वर्गेव्यत्ययेन शपः एव 'बहुल छन्दस्यमाहयोगेऽपि' इत्यङ-
भावः । लिट्थेव वा इकारोऽन्त्योपजनः । किञ्च—दिवि म-

धृत्सपत्नाः । ¹⁹इयं स्थाली घृतस्य पूर्णा । अच्छिन्न-
पयाश्शतधार उत्सः । मारुतेन शर्मणा दैव्येन ।
²⁰यज्ञोऽसि सर्वतश्श्रितः । सर्वतो मां भूतं भवि-
ष्यच्छ्रूयताम् । शतं मे सन्त्वाशिपः । सहस्रं मे

स्तरस्योपरि द्युस्थानोये त्वं सीद । अहमपि तस्यां दिवि
पृथिव्यां अन्तरिक्षे च उत्तरत्वसामान्यात् सपत्नेभ्यः उत्तरो
भूयासम् । ते च सपत्नाः मत् मत्त अधरे सन्तु ॥

¹⁹आज्यस्थाली—इयं स्थालीति त्रिपदया विराना ॥ इयं
आज्यस्थाली घृतस्य पूर्णा, 'पूरणगुण' इति समासमतिषेवेन
पठ्यी ज्ञापिता । केन तुल्येत्याह—अच्छिन्नपयाः अक्षीणपयाः
अक्षीणोदकः शतधारः अनेकनिर्गमनद्वारः उत्सः उत्स्यन्दनः,
तादर्थ्यात्ताच्छ्रव्यम् । यद्वा—उत्सः अशोष्यहृदः । अच्छिन्न-
पयाः प्रवाहः मारुतेन कदाऽप्यशोषणीयपयाः । अत एव दैव्येन
शर्मणा सुखेन इत्थंभूतः । ईदृशः अस्तु इयं स्थाली ॥

²⁰आग्नेयं पुरोडाशमासन्नं अभिमर्शयति—यज्ञोऽसीति पञ्च-
पदया त्रिष्टुभा ॥ हे आग्नेय ! पुरोडाश ! त्वमेव सर्वतः श्रितः
सर्वेणापि प्रकारेण सेवितः यज्ञः यज्ञहेतुः असि । अतः तादृ-
शेन त्वया सहायेन मामपि भूतं भविष्यच्च पुत्रपौत्रादिकं फलं
श्रूयतां सेवताम् । किञ्च—मे मम आशिपः प्रार्थनीयाः कामाः
शतं सन्तु बहुतरा भवन्तु । तथा सहस्रं बहुतराः सन्तुताः

सन्तु सूनृताः । इरावतीः पशुमतीः । प्रजापतिर-
 सि सर्वतश्चितः ॥ ६५ ॥ सर्वतो मा भूतं भवि-
 प्यच्छूयताम् । शृतं मे सन्त्वाशिपः । सहस्रं मे
 सन्तु सूनृताः । इरावतीः पशुमतीः । इदमिन्द्रि-
 यममृत वीर्यम् । अनेनेन्द्राय पशवोऽचिकित्सन् ।
 तेन देवा अवतोप माम् । इहेपमूर्जं यशस्तह

प्रिया सत्वात्मिका प्रार्थिताधिकप्रदायित्वात् सूनृताधिक्यम् । इ-
 रावत्य बह्वन्ना पशुमत्य बहुपशुकाश्च भवेन्तु, का १ आ-
 शिप सूनृताश्च । प्रजापतिरमीति । पुरोचश । प्रजापतिरेव
 त्वमसि वृष्ट्यादिना सर्वस्थितिहेतुत्वात् । सर्वतः श्रित इत्यादि ।
 तुल्यम् ॥

^२भूते साद्यमाने—इदमिति ॥ इद क्षीर इन्द्रिय इन्द्रेण
 नुष्ट अमृत यागसाधनत्वेन विनाशरहित वीर्यं वीर्यमदम् । अ-
 नेन क्षीरेण इन्द्राय पशवोऽचिकित्सन् आरोग्यपकुर्वन् । पशु-
 भि क्षीराख्ये हविषि सम्पादिते योऽयमिन्द्रियस्य परितोप ते-
 वानिष्टस्य चित्तिता । हे देवा । तेन अनेन पयसा इह अ-
 स्मिन्कर्मणि वर्तमान मामुपावत उपत्य रक्षत । इहेति तृतीय
 पादान्तो युक्त इति लक्ष्यते । किञ्च—युष्मत्प्रसादादह इप
 ऊर्जं रम क्षीरादि यश कीर्तिं सह बलं ओजं दीप्तिं च
 सनेयं भवेयम् । शृतं च इदं मयि श्रयतां पुनपुन मा

ओजस्सनेयम् । शृतं मयि श्रयताम् । ^२ यत्पृथि-
वीमचरत्तत्प्रविष्टम् ॥ ६६ ॥ येनासिञ्चद्बलमिन्द्रे
प्रजापतिः । इदं तच्छुक्रं मधुं वाजिनीवत् । ये-
नोपरिष्ठादधिंनोन्महेन्द्रम् । दधि मां धिनोतु ।
^{१३} अयं वेदः पृथिवीमन्वाविन्दत् । गुहां सतीं गहने

भजताम् इन्द्रियवीर्ययो मयि श्रयणाय । ब्राह्मण च 'इन्द्रिय
वावास्मिन्वीर्यं तदश्रयन्'* इति ॥

'दधि साद्यमाने—यत्पृथिवीमिति पञ्चपदया नगत्या ॥ यत्
दधि पृथिवीं प्रविष्टमचरत् तृणादिरूपेण पृथिव्यामवर्तत, यद्
क्षणेन गाव समनैषु, येन च प्रजापति इन्द्रे बलमसि
ञ्चत् स्थापितवान् इन्द्रिय वीर्यं च आनीतवान्, तद्विदं सा-
दित दधि मधु मधुर वाजिनीवत् विशिष्टगतिमत् विविधविम
वृत्तिहेतुर्वा भवत्, शुक्र बीज प्रजाया वृद्धिहेतुर्भवति, येन उ-
परिष्ठात् शृणवस्थाया अप्यूर्ध्वं महेन्द्र धिनोत् अग्रीणयत्
प्रजापति । ब्राह्मण च—'तदेनमधिंनोतद्गहो दधित्वम्'* इति ।
तत् दधि मामपि महेन्द्रमिव धिनोतु प्रीणयतु, धिवि प्रीणने,
इदित्वातुम्, 'धिविष्ठुष्वोर च' इत्युपत्यय ॥

^{२३} वेदादाने—अयं वेद इति त्रिष्टुप् ॥ अयं वेदः पृथिवीं
असुरेभ्य अन्वाविन्दत् अनुक्रमेणालभत । 'वेदेन वै देवा ॥
इत्यादि ब्राह्मणम् । गुहा गुहाया आवृते देशे । 'मुषा मुष्टुक्'

गह्वरेषु । स विन्दतु यजमानाय लोकम् । अच्छि-
द्रं यज्ञं भूरिकर्मा करोतु । "अयं यज्ञस्समंसदह-
विष्मान् । ऋचा साम्ना यजुषा देवताभिः ॥६७॥
तेन लोकान्सूर्यवतो जयेम । इन्द्रस्य सख्यम-
मृतत्वमश्नयाम् । "यो नः कनीय इह कामयातै ।

इति सप्तम्या आकारः । गह्वरे अप्रकाशे गह्वरे दुष्प्रापे देशे
सर्वा द्रष्टुमप्यशक्यां पृथिवीं वेदः अन्वविन्दत । स तादृशो
महानुभावः यजमानाय लोकं प्रकाशयत् स्थानं विन्दतु लभतां
दातुम् । तदर्थं किं कर्तव्यमिति चेत्? अच्छिद्रं यज्ञं अवि-
कलं यज्ञं करोतु ततः हस्तस्थो लोक इति । स हि भूरि-
कर्मा ऋचायापारः किनाम न कुर्यादिति ॥

"सर्वेषु हविष्यु—अयं यज्ञ इति त्रिष्टुप् ॥ अयं यज्ञः,
यज्ञसाधनत्वात् ताच्छब्दम्, समसदत् सह सीदति । हविष्मान्
हविर्भिः तद्भान् ऋचा साम्ना यजुषा देवताभिश्च सह सीदति ।
'अग्न आयाहि वीतय इत्याह रथन्तरस्थैष वर्णाः'* इत्युक्तत्वात्
मात्रेत्युक्तम् । तेन तादृशेन अनेन सूर्यवतः सूर्यकिराणाप-
हतमिस्त्रान् लोकान् जयेम । ततः इन्द्रस्य सख्यं समान-
स्थानतां अमृतत्वं च अश्वयां व्याप्नुयाम् ॥

"इन्द्राग्ने—यो न इति त्रिष्टुप् ॥ इह कनीयः अल्पीयः
अल्पतराग्निरष्टं यः अस्माकं कामयातै कामयेत । लेख्याडा-

अस्मिन् यज्ञे यजमानाय मह्यम् । अप तमिन्द्रा-
ग्री भुवनानुदेताम् । अहं प्रजां वीरवतीं विदेय ।
‘अग्रे वाजजित् । वाजं त्वा सरिष्यन्तम् । वाजं
जेप्यन्तम् । वाजिनं वाजजितम् ॥ ६८ ॥ वाज-
जित्यायै सम्मार्ज्मि । अग्निमन्नादमन्नाद्याय ।’^{२७}उ-
पहूतो द्यौः पिता । उप मां द्यौः पिता ह्वयताम् ।

गमः । ‘वैतोऽयत्र’ इत्येकारः । अपि च अस्मिन् यज्ञे
वर्तमानाय मह्यं च यजमानाय यः कनीयः कामयेत इमौ
इन्द्राग्री अस्मात् भुवनात् तं अपनुदेतां नाशयता, अहं तु
तत्प्रसादात् वीरवतीं वीर्यवतीं प्रजां विदेय लभेय । ‘लिङ्चा-
शिष्यह्’ ॥

^{२६}अग्निसंमार्गे—अग्रे वाजजिदिति यजुः ॥ हे अग्रे । वाज-
जित् ! अन्नस्य जेतः ! तच्छील ! वाजं अन्नं जेतुं त्वा सरिष्यन्तं
मृत्वा च वाजं जेप्यन्तं ततः जित्वा वाजिनं बद्ध्वा एवं वाज-
जितं सर्वान्नस्य जेतारं त्वा वाजजित्यायै अन्नजपार्थं सम्मा-
ज्मीति । छान्दसः क्यप् । अग्निं अङ्गनादिगुणं अन्नादं
अन्नानां अन्तारं ईदृशं त्वा अन्नाद्याय सम्माज्मीत्येव । अन्ना-
दनसमर्थं अन्नाद्यम् । छान्दसो यत् ॥

^{२७}अन्तर्वेद्याग्नीध्रभागस्य चतुर्धाकरणे जपः—उपहूत इत्यादि
यजुः ॥ उपहूतः अनुज्ञातः द्यौः द्युलोकः पिता पितृस्थानी-
यः वृष्ट्यादिप्रदानेन पालकत्वात् सः द्यौः पिता मामपि उपह-

अग्निराग्नीध्रात् । आयुषे वर्चसे । जीवात्त्वै पुण्या-
य । उपहूता पृथिवी माता । उप मां माता पृ-
थिवो ह्वयताम् । अग्निराग्नीध्रात् ॥ ६९ ॥ आयुषे
वर्चसे । जीवात्त्वै पुण्याय । "मनो ज्योतिर्जुपता-
माज्यम् । विच्छिन्नं यज्ञं समिमं दधातु । बृह-
स्पतिस्तनुतामिमं नः । विश्वे देवा इह मादय-
न्ताम् । २० यं ते अग्न आवृश्मि । अहं वा क्षिपि-

यताम् । अग्निश्चोपहूतः स' मामप्युपह्वयताम् । किमर्थम्? आग्नी-
ध्रात् आग्नीध्रभागाद्धेतोः । तदपि किमर्थम्? आयुषे अस्माकं
आयुराद्यर्थं आयुरादीनि स्युरिति । आयुषे अन्नाय जीवनाय
वा । वर्चसे बलाय तेजसे वा । जीवात्त्वै जीवनोपधाय चिर-
नीविताय वा, पुण्याय लोकाय वा सर्वस्मे पुण्यफलाय वा ।
एव उपहूता पृथिवी माता मातृस्थानीया सर्वार्थनिर्माणव्याप-
कत्वात् । शिष्टं स्पष्टम् ॥

“विच्छिन्नमंधाने मार्जने—मनोज्योतिरिति त्रिष्टुत्रिशेषः ॥
'भूमिर्भूमा'* इत्यत्र व्याख्यातः ॥

२० अनूयानसमिदाधाने—यं ते अग्न इत्याद्याः तिस्रोऽनुष्टुभः ॥
हे अग्ने! ते तव स्वभूतः अहं यं रिपुं आवृश्मि सर्वतो
नाशयितुं प्रवृत्तः, अहं वा चरन् युष्मान् परिचरन् त्वदीया-

तश्चरन् । प्रजां च तस्य मूलं च । नीचैर्देवा नि-
 वृथ्वत ॥ ७० ॥ ^{३०}अग्ने यो नोऽभिदासति । समानो
 यश्च निष्टयः । इध्मस्यैव प्रक्षायंतः । मा तस्यो-
 च्छेपि किंचन । ^{३१}यो मां द्वेष्टि जातवेदः । यं चाहं
 द्वेष्मि यश्च माम् । सर्वाऽस्तानंग्रे संदह । याश्चाहं
 द्वेष्मि ये च माम् । ^{३२}अग्रे वाजजित् । वाजं त्वा
 ससृवाऽसम् ॥ ७१ ॥ वाजं जिगिवाऽसम् । वा-

नि चरन् येन रिपुणा क्षिपितः क्षणेहेतुं विपयीकृतोऽस्मि ।
 वर्णविकारद्वन्द्वसः । क्षिपेर्वा निष्ठायामिद्वगमः । तस्य दुरा-
 त्मनः प्रजां पुत्रादि मूलं जीवनहेतुं च धनं नीचैः निष्ट-
 व्रत न्यग्भूतं नाशयत हे देवाः । । एकस्मिन् पुनर्थ बहुव-
 चनम् । सर्वदेवतामयत्वाद्वा ॥

^{३०}अग्ने यो न इति ॥ व्याख्याता 'जुष्टो दमूनाः' * इत्यत्र ॥

^{३१}यो मामिति ॥ हे जातवेदः । यः मां द्वेष्टि मया ज्ञातं,
 यं चाहं द्वेष्मि, तेन ज्ञातमिति सामर्थ्याद्व्यभते, ज्ञातविषया-
 र्थत्वात् पुनर्वचनस्य । हे अग्ने । सर्वानपि तान् संदह ।
 कान् । याश्चाहं द्वेष्मि ये च मां द्विषन्ति उत्सहकारिणोऽपि
 सर्वान् ज्ञाताज्ञातस्वरूपान् संदह ॥

^{३२}द्वितीयेऽग्निसंमार्गे—अग्रे वाजजिदिति ॥ गवं यजुः । भूत-
 प्रत्ययो विशेषः ॥

जिने वाज्जितम् । वाज्जित्यायै संमांजिम । अ-
ग्निमन्त्रादमन्त्राद्यां । ^{३१}वेदिर्वरहिश्शृतः हविः ।
इध्मः परिधयस्सुचः । आज्यं यज्ञ ऋचो यजुः ।
याज्याश्च वपङ्काराः । सं मे संनतयो नमन्ताम् ।
इध्मसंनहने हुते ॥ ७२ ॥ ^{३२}दिवः खीलोऽवततः ।
पृथिव्या अध्युत्थितः । तेनासहस्रकाण्डेन । द्विप-
न्तः शोचयामसि । द्विपन्मे बहु शोचतु । ओर्षधे

^{३१}इध्मसन्नहनप्रक्षेपे—वेदिरिति पदश जगती ॥ वेदादय
सन्नतयः सन्नमनशीला सन्त मे मदर्थं सन्नमन्वां मदभिप्रेत-
फलार्थं पुन पुन विधेयीभूय वर्तन्ताम्, यावज्जीवमविच्छेदो यथा
भवति कर्मणस्तथा वर्तन्ता स्वयमेव । कर्मकर्तृपरिष्पन्नेपद, 'न
दुहन्तुनमाम्' इति यगभाव । इध्मसन्नहने हुते इदमेव निमि-
त्तीत्य सन्नमन्तामिति ॥

^{३२}मन्तरतृणप्रहरणे—दिवः खील इति जगती पदपदा ॥ हे
तृण ! त्व हि दिवः द्युलोकात् अवततः अधस्ताद्विस्तीर्णं
पृथिव्याश्चाध्युत्थितः ऊर्ध्वं स्थित खीलस्तम्भ धारणस्तम्भ-
स्थानीय लोकयो । तेन तादृशेन त्वया । छान्दस सहि-
ताया दीर्घत्वम् । सहस्रकाण्डेन बहुप्ररोहेण द्विपन्तं शत्रु शो-
चयामसि । इदन्तोमसि । स च मे द्विपन् शत्रु बहु अ-
र्थं शोचतु अहं तु भो मेव श्रुचम् ॥

मो अहं शृचम् । ^{३५}यज्ञ नमस्ते यज्ञ । नमो न-
मश्च ते यज्ञ । शिवेन मे संतिष्ठस्व । स्योनेन मे
संतिष्ठस्व ॥ ७३ ॥ सुभूतेन मे संतिष्ठस्व । ब्रह्म-
वर्चसेन मे संतिष्ठस्व । यज्ञस्यर्द्धिमनु संतिष्ठस्व ।
उप ते यज्ञ नमः । उप ते नमः । उप ते नमः ।
^{३६}त्रिष्फलीक्रियमाणानाम् । यो न्यङ्गो अवशिष्यते ।

^{३५}शयुवाके जप — यज्ञेयादि यजु ॥ हे यज्ञ । तुभ्यं नमः
प्रद्वीभावोऽस्तु प्रयोक्ता तव भूयासम् । हे यज्ञ । तुभ्यं नमो-
नमः पुन पुन प्रद्वीभावश्चास्तु । हे यज्ञ । मदर्थं शिवेन नि-
रुपद्रवतया इत्थभूत संतिष्ठस्व समाप्तिं गच्छ । स्योनेन सुखेन
सुभूतेन शोभननिर्वर्तितेन । ब्रह्मवर्चसेन मन्त्रबलेन । यज्ञस्य
यजमानस्य ऋद्धिं फलं अनु लक्ष्मीकृत्य तया वा महं संति
ष्ठस्व । लक्षणे 'तृतीयार्थे' इत्येव अनो कर्मप्रवचनीयत्वम् ।
'समयप्रविश्य' इत्यात्मनेपदम् । हे यज्ञ । तवापि नमः नमन
मया प्रयोन्यत्वं मामुपगच्छतु मामुपनमेतेति यावत् । सामर्थ्य-
लभ्या गमनक्रिया । उप ते नम उप ते नम इति पौन-
पुन्यम् । आदरार्थं वाऽभ्यास ॥

^{३६}उत्करे तण्डुलप्रसादननिनयनम् — त्रिष्फलीक्रियमाणानामि-
त्यनुष्टुभा ॥ त्रिष्फलीक्रियमाणानां त्रि तण्डुलीक्रियमाणानां
शुक्लीक्रियमाणानां तण्डुलानां मध्ये यो न्यङ्गः निरुष्टाङ्ग क-
णादिरूप स्वल्पतर । 'नेरनिधाने' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ।

रक्षसां भागधेयम् । आपस्तत्प्रवहतादितः ॥७४॥
^{७७}उलूखले मुसले यच्च शूर्पे । आशिश्लेपं द्विपदि
 यत्कपाले । अवप्रुपो विप्रुपस्संयजामि । विश्वे
 देवा हविरिदं जुपन्ताम् । यज्ञे या विप्रुपस्सन्ति
 ब्रह्मीः । अग्नौ तास्सर्वास्स्विष्टास्सुहुता जुहोमि ।
^{७८}उद्यन्नय मित्रमहः । सपदान्मे अनीनशः । दि-

अवशिष्यते यागे अनुपयुक्तो भवति प्रमादात्, हे आपः! तत्
 रक्षसां भागधेयत्वेन इतः स्थानात् प्रवहतात् प्रवहत । 'तस्य
 तात्' इति तादादेशः । आप इति पादादित्वात् न निहन्यते ।
 तदिति सामान्यविवक्षया नपुसकत्वम् ॥

^{७७}अन्वाहार्यपचने पिष्टलेपहोम—उलूखल इति त्रिप्रुष्ण्याम् ।
 प्रथमा चतुष्पदा । द्वितीया द्विपदा ॥ उलूखलादिषु यत् आशि-
 श्लेप आशिष्टमनुपयोग्यमभूत्, तदवगवान् अवप्रुपः विष्वक् च्यु-
 तान् विप्रुपः सर्वान् सपजामि । इदं हविः विश्वेदेवाः जु-
 पन्तां सेवन्ताम् । किञ्च—अस्मिन् यज्ञे पिष्टसम्बन्धिन्य या
 अभ्या अपि विप्रुपः ब्रह्म उलूखलादिषु श्लिष्टा ताः सर्वा
 अपि अग्नौ च स्विष्टाः सुहुताश्च जुहोमि शोभनयागफलप्रदा
 यथा भवन्ति तथा अग्नौ प्रक्षिपामि । स्वाहेति प्रदानार्थः ॥

^{७८}अगन्म सुव * इत्युपस्थानानन्तर आदित्यमुपतिष्ठते—उद्य-

वैनान् विद्युतां जहि । निम्नोच्चन्नधरान्कृधि ॥ ७५ ॥

³⁹उद्यन्नद्य वि नो भज । पिता पुत्रेभ्यो यथा । दी-
र्घायुत्वस्य हेशिपे । तस्य नो देहि सूर्य । ⁴⁰उद्य-

न्निति पङ्क्तिरनुष्टुप् ॥ हे आदित्य । मित्रमहः । दुःखान्नायक-
तेन । उद्यन् उदय गच्छन् अद्यवाहनि मम सपत्नान्
शत्रून् अनीनद्यः नाशय । जन्मसो लुब्ध । तत्क्रममाह—
एनान् सपत्नान् दिवा अहनि विद्युता विद्योतमानया भासा
जहि नाशय । हन्तेर्ज । अथ निम्नोच्चन्न अस्त गच्छन्
अधरान् निकृष्टान् कृधि कुरु रात्रौ तमेतव पीडितान् कुरु ।
'श्वशृणुपृच्छवृम्य' इति विभावश्छान्दस । शपो लुब्ध ॥

³⁹उद्यन्निति ॥ अद्य अस्मिन्नेवाहनि नः अस्मभ्य विभज
धनादिक पृथक् पृथक् देहि उद्यन् त्व तनोदयकालमेवाद्य
तत्सम्यग्दिहेतुरस्तु । यथा पिता पुत्रेभ्यो विभजति तथा अ-
स्मभ्य त्नेहेन विभज । किञ्च—दीर्घायुत्वस्यापि त्व ईशिपे
तस्य नेष्टे पिता । इशब्दस्तमुच्यते । आयुषोऽन्त्यलोपश्छा-
न्दस । 'अधीगर्धदेशा कर्मणि' इति पठि । 'ईशस्ते' इति
इडागम । तस्मात् हे सूर्य ! तस्य दीर्घायुत्वस्य अस्मभ्य देहि ।
कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थ्यर्थे पठि ॥

⁴⁰उद्यन्निति ॥ हे सूर्य ! मित्रमहः । उत्तरा दिवं दिवो मध्य
आरोहन् अद्यैव मे हृद्रोगं मानसो पीडा हरिमाण हरितता
शोकप्रमय वैवर्धनं कामिलादीन्वा व्याधीन् नाशय ॥

ब्रूय मित्रमहः । आरोहन्नुत्तरां दिवंम् । हृद्रोगं मम
सूर्य । हरिमाणं च नाशय । "शुकेषु मे हरि-
माणम् । रोषणाकासु दध्मसि ॥ ७६ ॥ अथो हा-
रिद्वेषु मे । हरिमाणं निदध्मसि । 'उदगादय-
मादित्यः । विश्वेन सहसा सह । द्विपन्तं मम र-
न्धयन् । मो अहं द्विपतो रघम् । "यो नृशपाद-

"शुकेष्विति ॥ हे सूर्य । मम हरिमाणं हरितता हृद्रोग-
निमित्ता शुकेषु रोषणाकासु शुरुशीरकासु च दध्मसि स्था-
पयाम ये हरिमाणं प्रार्थयन्ते । अथो अपि हारिद्वेषु ह-
रितालङ्घनेषु मम हरिमाणं निदध्मसि निभृत स्थापयाम. तत्र
मुखमास्ता मा मा चाषिष्ट ॥

"उदगादिति ॥ अयं आदित्यः विश्वेन सहसा बलेन
सह उदगात् उदेति । किं कुर्वन् ? मम द्विपन्तं शत्रुं रन्ध-
यन् हिसन् उदेति । रघं हिंसाया, 'रघिनभोरचि' इति
नुम् । यस्मात् अय एव कुर्वन् उदेति तस्मात् अस्य प्रसा-
दात् अहं मो मेव द्विपतः रघं ह्येषम् । निग्रहकेशानुभवा-
नात् पर मे भावितेति । उकारोऽवधारणे । रघे, पुषादित्वादह ॥

"यो न इति ॥ अस्मान् अशपतः अनाक्रेशत. यः श-
पात् शपेत् । लेव्याद्यागमः । यश्चास्मान् शपतोऽपि वा शपात् ।
तस्मै तदर्थं तस्मिन् समर्पयितुं तद्विनाशार्थं वा सर्वं सर्वप्रना-

शपतः । यश्च नृशपतृशपात् । उपाश्च तस्मै
निघ्नुकं । सर्वं पापं समूहताम् ॥ ७७ ॥ “यो न-
स्सपत्नो यो रणः । मर्तोऽभिदासन्ति देवाः । इध्म-
स्यैव प्रक्षायतः । मा तस्योच्छेपि किञ्चन । “अ-
वसृष्टः परापत । शरो ब्रह्मसंशितः । गच्छा-

सम्बन्धि पापं समूहता सह्य कृत्वा तस्मिन्नेव स्थापयताम् ।
उपाश्च उदयश्च निघ्नुकं अस्तमयन् च । यद्वा—अहश्च रा-
त्रिश्च—अस्मत्क्रोशपापवत् सर्वस्मिन्नप्यहोरात्रे पापान्येव कुर्वन्
नश्यत्विति यावत् ॥

“समिद्धो अग्ने”* इत्युपसमिन्धनानन्तर आहवनीयमुपतिष्ठते—
यो न इत्यनुष्टुप् ॥ यः मर्तः अस्माक सपत्नः शत्रु अनर्थ
चिन्तक यश्चास्माभि सह रणः रणकारी भूत्वा अस्मान् अ-
भिदासति उपक्षपयति । रणं करोतीति गिजन्तात् पचाद्यच्
वृषादिर्द्रष्टव्य । हे देवाः! इध्मस्य काष्ठस्यैव प्रक्षायतः प्र
क्षेपेण क्षीयमाणस्य तस्य सम्बन्धि किञ्चिदपि मोच्छेपि सर्व-
मापि गृहधनपशुपुत्रादिकं नश्यतु । से ज्ञे ये क्षये ॥

“अभिचरत उपवेपोद्दासने विकल्प —अवसृष्ट इत्यनुष्टुप् ॥
हे उपवेप! मया अवसृष्टः क्षिप्त परापत अपुनरावृत्तो गच्छ
शरो भूत्वा शरणशील शरो हिंसक, पचाद्यच् । ब्रह्मसंशितः
ब्रह्मणा मन्त्रेण ब्रह्मणेव वा संशित निशितोरुत स त्व गच्छ

त्रय मित्रमहः । अरोहन्नुत्तरा दिवंम् । हृद्रोगं मम
 सूर्य । हरिमाणं च नाशय । "शुकेषु मे हरि-
 माणम् । रोपणाकासु दध्मसि ॥ ७६ ॥ अथो हा-
 रिद्रवेषु मे । हरिमाणं निदध्मसि । 'उदगादय-
 मादित्य । विश्वेन सहसा सह । द्विपन्तं मम र-
 न्धयन् । मो अहं द्विपन्तो रधम् । "यो नृशपाद-

"शुकेष्विति ॥ हे सूर्य । मम हरिमाण हरितता हृद्रोग
 निमित्ता शुकेषु रोपणाकासु शूरशारिकासु च दध्मसि स्था-
 पयाम ये हरिमाण प्रार्थयन्ते । अथो अपि हारिद्रवेषु ह-
 रितालवृक्षेषु मम हरिमाण निदध्मसि निभृत स्थापयाम तत्र
 मुखमास्ता ना ना बाधित ॥

'उदगादिति ॥ अय आदित्य । विश्वेन सहसा बलेन
 सह उदगात् उदेति । किं कुर्वन्ः मम द्विपन्तं शत्रु रन्ध-
 यन् । हसन् उदेति । रध हिताया, 'रधिजभोरधि' इति
 नुम् । यस्मात् अय एव कुर्वन् उदेति तस्मात् अस्य प्रसा-
 दात् अहं मो मेव द्विपन्तः रध द्वेषम् । निग्रहकेशानुभवा-
 नात् पर मे भावितेति । उकारोऽवधारणे । रधे पुषादित्वादह ॥

"यो न इति ॥ अस्मान् अशपतः अनाक्रोशत यः श-
 पात् शपेत् । लेख्याडागम । यश्चास्मान् शपतोऽपि वा शपात् ।
 तस्मै तदर्थं तस्मिन् समर्पयितुं तद्विनाशार्थं वा सर्वं सर्वप्रना-

शपतः । यश्च नृशपतृशपात् । उपाश्च तस्मै
निघ्नुकं । सर्वं पापं समूहताम् ॥ ७७ ॥ “यो न-
स्सपत्नो यो रणः । मर्तोऽभिदासति देवाः । इध्म-
स्यैव प्रक्षायतः । मा तस्योच्छेपि किञ्चन । “अ-
वसृष्टः परापत । शूरो ब्रह्मसंशितः । गच्छा-

सम्बन्धि पापं समूहतां संहतं कृत्वा तस्मिन्नेव स्थापयताम् ।
उपाश्च उदयंश्च निघ्नुकं अस्तमयन् च । यद्वा—अहश्च रा-
त्रिश्च—अस्मात्क्रोशपापवत् सर्वस्मिन्नप्यहोरात्रे पापान्येव कुर्वन्
नश्यत्विति यावत् ॥

“समिद्धो अग्ने”* इत्युपसमिन्धनानन्तरं आहवनीयमुपतिष्ठते—
यो न इत्यनुष्टुप् ॥ यः मर्तः अस्माकं सपत्नः शत्रुः अनर्थ-
चिन्तकः यश्चास्माभिः सह रणः रणकारी भूत्वा अस्मान् अ-
भिदासति उपक्षययति । रणं करोतीति जिगन्तात् पचाद्यच्
वृषादिर्द्रष्टव्यः । हे देवाः! इध्मस्य काष्ठस्येव प्रक्षायतः प्र-
कर्षेण क्षीयमाणस्य तस्य सम्बन्धि किञ्चिदपि मोच्छेपि सर्व-
मापे गृहधनपशुपुत्रादिकं नश्यतु । हे नै वै क्षये ॥

“अभिचरत उपवेपोद्भासते विकल्पः—अवसृष्ट इत्यनुष्टुप् ॥
हे उपवेप! मया अवसृष्टः सिप्तः परापत अपुनरावृत्तो गच्छ
शूरो भूत्वा शरणशीलः शूरो हिंसकः, पचाद्यच् । ब्रह्मसंशितः
ब्रह्मणा मन्त्रेण ब्रह्मणैव वा संशितः निशितकृतः स त्वं गच्छ

योनिः । क्षत्तूमस्यृतस्य योनिः । ऋतमसि भूरा-
रभे । श्रद्धां मनसा । दीक्षां तपसा । विश्वस्य भु-
वनस्याधिपक्षीम् । सर्वे कामा यजमानस्य सन्तु ।
'वातं' प्राणं मनसाऽन्वारभामहे । प्रजापतिं यो
भुवनस्य गोपाः । स नो मृत्योस्त्रायतां पात्वश्-

स्यापि कारणत्वात् । क्षत्तूस्त्य चक्षस्य कारणमसि । तच्चापि
क्षत्तुं त्वमसि तस्यापि कारणत्वात् । ऋतस्य यज्ञस्य योनिः
कारणं त्वमसि तच्च ऋतं त्वमेवासि । भूः भावयिता सर्वस्य
यो यज्ञः । अहं वा भू यज्ञस्य भावयिता त्वां आरभे
गृहामि । श्रद्धां चारभे मनसा मह । दीक्षां चारभे तप-
सा सह । कीदृशीम् ? विश्वस्य भुवनस्य भूवजातस्य अ-
धिपक्षीं अधिकं पालयित्रीं यज्ञद्वारेण । ततश्च सम्भक् यज्ञ-
निर्वृत्त्या सर्वेऽपि यजमानस्य सन्तु सम्पद्यन्ताम् ॥

० औद्ग्रहणहोमे जप.—वातं प्राणमिति त्रिष्टुप् ॥ वातं सर्व-
परिस्पन्दाभ्रयं परमात्मानमेव प्राणं प्राणात्मना स्थित मनसाऽ-
न्वारभामहे अनुक्रमेण परिगृहीतः । प्रजापतिं सर्वासां प्रजानां
पातारं विशेषेण रक्षितारं यः भुवनस्य भूतस्य स्थावरजङ्गमा-
त्मकस्य गोपाः गोपायिता तं अन्वारभामहे । सः जस्मान्
मृत्योः त्रायतां रक्षतु, अहसश्च पातु । यथा वयं ज्योक्
दीर्घकालं जीवाः जीवन्तः जरां अशीमहि पुरुषायुषं जीवि-

हंसः ॥ ८० ॥ ज्योम्जीवा जुरामंशिमहि । इन्द्रं
शाकर गायत्रीं प्रपद्ये । तां ते युनज्मि । इन्द्रं
शाकर त्रिष्टुभं प्रपद्ये । तां ते युनज्मि । इन्द्रं शा-
कर जगतीं प्रपद्ये । तां ते युनज्मि । इन्द्रं शाकरा-
नुष्टुभं प्रपद्ये । तां ते युनज्मि । इन्द्रं शाकर पङ्क्तिं
प्रपद्ये ॥ ८१ ॥ तां ते युनज्मि । आऽहं दीक्षामरुहमू-
तस्य पत्नीम् । गायत्रेण छन्दसा ब्रह्मणा च । ऋतम्

तैवायुपोऽन्तं व्याप्नुयामः । न तु मध्ये समाप्नुयामः । अश्वो-
तेर्लटि शपो लुक् ॥

‘कृष्णाग्निस्स्यानुदिशं मध्ये च स्पर्शने—इन्द्र शाकरेति यनुः ॥
हे इन्द्र! शाकर! शाकरसंबन्धिन् । यद्वा—शाकरः यज्ञः
तद्धानभेदेनोच्यते तत्प्रियत्वात् । कृष्णाग्निनाशस्य तदभेदेन स्तुतिः ।
गायत्रीं माथम्यात् गायत्रीस्थानीया त्वा प्रपद्ये गायत्रीवत्
यज्ञसाधनभूतं वा त्वां आश्रयामि । तां च गायत्री त्वत्सं-
बन्धिनि यागे युनज्मि । एवं त्रिष्टुबादिषु योऽयम् ॥

‘उपविश्य मध्ये जपति—आऽहमिति त्रिष्टुप् ॥ यजुरेव वा ।
अहं ऋतस्य यज्ञस्य पत्नीं पालयित्रीं दीक्षामाऽरुहं दीक्षासा-
धनं चर्म आरूढोऽस्मि गायत्रेण छन्दसा ब्रह्मणा मन्त्रेण
च । इदानीं ऋतं मानसं तथ्यं सत्ये वाचिके तथ्ये अ-
धायि स्थापितम् । सत्यं च ऋते अधायि । अविनाभूते

मृत्येऽधायि । सत्यमृतेऽधायि । ऋतं च मे सत्यं चा-
भूताम् । ज्योतिरभूवऽ सुवर्गगमम् । सुवर्गं लोकं
नाकस्य पृष्ठम् । ब्रध्नस्य विष्टपमगमम् । 'पृथिवी
दीक्षा ॥ ८२ ॥ तयाऽग्निर्दीक्षया दीक्षितः । ययाऽ-
ग्निर्दीक्षया दीक्षितः । तया त्वा दीक्षया दीक्षया-
मि । अन्तरिक्षं दीक्षा । तया वायुर्दीक्षया दीक्षि-

द्वे अपि मयि वर्तेते ते च ऋतसत्ये मे अभूता पुन पुन
भवता, भूते वा मम स्ताम् । तथा च सति अह ज्योति
रभूव परम ज्योतिरेव सप्तस्ये ततश्च सुवः स्वर्गं अगमं
गमिष्यामि । 'आशसाया भूतवच्च' इति भविष्यति लुङ् ।
ततश्च सर्वमपि स्वर्गाख्य लोकं गमिष्यामि । तत नाकस्य
अविद्यमानदु सस्य आदित्यमण्डलस्य पृष्ठ उपरिभाग ब्रध्नस्य
परिवृद्धस्य आत्मन विष्टप स्थान परमात्माख्य गमिष्यामि ये
नैक्य गत पर ब्रह्म जानाति ॥

'दण्ड प्रदाय यजमानमन्वारभ्य नपत्यध्वर्यु'—पृथिवी दीक्षे-
यादि यनु ॥ पृथिवी दीक्षा दीक्षासिद्धिहेतु । यद्वा—पृथि-
शेव दीक्षा तद्धेतुत्वात् । तया पृथिव्या दीक्षात्मिकया अग्निः
दीक्षितः पृथिव्यात्मिकया वा दीक्षया । अथ स अग्निः
यया दीक्षितः तथैव दीक्षया त्वा दीक्षयामि हे यजमान ।
एवमन्तरिक्षादिगणोपधिवासु योज्यम् । पृथिवी त्वेत्यादि । हे यज-

तः । यया वायुदीक्षया दीक्षितः । तया त्वा दीक्ष-
 या दीक्षयामि । द्यौर्दीक्षा । तयाऽऽदित्यो दीक्षया
 दीक्षितः । ययाऽऽदित्यो दीक्षया दीक्षितः ॥ ८३ ॥
 तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि । दिशो दीक्षा । त-
 या चन्द्रमा दीक्षया दीक्षितः । यया चन्द्रमा दी-
 क्षया दीक्षितः । तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि ।
 आपो दीक्षा । तया वरुणो राजा दीक्षया दीक्षि-
 तः । यया वरुणो राजा दीक्षया दीक्षितः । तया
 त्वा दीक्षया दीक्षयामि । ओषधयो दीक्षा ॥
 ८४ ॥ तया सोमो राजा दीक्षया दीक्षितः ।
 यया सोमो राजा दीक्षया दीक्षितः । तया त्वा
 दीक्षया दीक्षयामि । वाग्दीक्षा । तया प्राणो
 दीक्षया दीक्षितः । यया प्राणो दीक्षया दीक्षितः ।
 तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि । पृथिवी त्वा दीक्ष-
 माणमनुदीक्षताम् । अन्तरिक्षं त्वा दीक्षमाणमनु

मान! त्वा दीक्षमाणं अनु त्वया दीक्षमाणेन सह पृथिव्यपि
 दीक्षतां तत्तिद्धवर्थम् । तृतीयार्येऽनो. कर्मप्रवर्त्तनीयत्वम् । एव-
 १ मन्तरिक्षद्युदिगनोपविवागृक्तामयजुस्तु द्रष्टव्यम् । अहश्चेत्यादि । अह-

दीक्षताम् । द्यौस्त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षताम् ॥८५॥
 दिशस्त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षन्ताम् । आपस्त्वा दी-
 क्षमाणमनुदीक्षन्ताम् । ओषधयस्त्वा दीक्षमाणम-
 नुदीक्षन्ताम् । वाक्त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षताम् ।
 ऋचस्त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षन्ताम् । सामानि त्वा
 दीक्षमाणमनुदीक्षन्ताम् । यजूंषि त्वा दीक्षमा-
 णमनुदीक्षन्ताम् । अहंश्च रात्रिंश्च । कृपिंश्च वृष्टि-
 श्च । त्विषिश्चापचितिश्च ॥८६॥ आपश्चौषधयश्च ।
 ऊर्कं सूनृतां च । तास्त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षन्ताम् ।
 स्वे दक्षे दक्षपिनेह सीद । देवानां सुम्नो मंहते
 रणाय । स्वासस्थस्तनुवा संविशस्व । पितेवैधि

राद्यभिमानिनो देवताश्च त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षन्ताम् । त्विषिः
 दीप्ति । अपचितिः पूजा । ऊर्क अन्नम् । सूनृता यज्ञसं-
 पादिनी देवी वाक् । गन्मन् ॥

दीक्षणीयायाः पुरस्तात् अग्न्युपस्थानम्—स्वे दक्ष इति त्रिष्टुप् ॥
 हे अन्न ! स्वे आत्मीये स्थाने दक्षे प्रवृद्धे इह सीद दक्ष-
 पिता दक्षाः पातार यजमाना यस्य तादृश त्वम् । देवा
 नामपि सुम्नः मुसहेतु महेते रणाय रमणाय । छान्दसो-
 व्यञ्जन्त्येष । देवानां वा रमणाय । स्वासस्थः शोयशासन-

सूनव् आसुशेवः । 'शिवो मां शिवमाविश । स-
त्यं मं आत्मा । श्रद्धा मेऽक्षितिः ॥ ८७ ॥ तपो
मे प्रतिष्ठा । सवितृप्रसूता मा दिशो दीक्षयन्तु ।
सत्यमस्मि । 'अहं त्वदस्मि मदसि त्वमेतत् ।
ममांसि योनिस्तव योनिरस्मि । ममैव सन्वहं
हव्यान्यग्ने ! पुत्रः पित्रे लोककृज्जातवेदः । ¹⁰ आ-

स्थित भूत्वा तनुवा शरीरेण प्रवृद्धेन संविशस्व । सविष्टश्च
अस्मभ्य सुशेवः सुसुख आ समन्तात् एधि भव पिता
सूनव इव । 'आद्युदात्त द्व्यच्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

'शिवो मेति यजु ॥ आदौ वा एरूपदा गायत्री ॥ शिवः
शान्तोपद्रव त्व मामपि तादृश कृत्वा आविश । तत त्वत्प्र
सादात् मम आत्मा स्वभाव सत्यमस्तु सत्यस्वभाव भूयात्तम् ।
तथा मम क्षितिः निवासाधार श्रद्धाऽस्तु श्रद्धाया निवसानि ।
तथैव मम तपः प्रतिष्ठाऽस्तु तपस्येव नद्वमूल्ये भवानि । एवञ्च—
सवितृप्रसूताः सवित्रैवानुज्ञाता दिशः मा दीक्षयन्तु दीक्षाफ-
लसिद्ध्या मा योनयन्तु सर्वत्र वा मा दीक्षितत्वेन स्थापयन्तु ।
इदानी अह सत्यमेव पर ब्रह्मास्मि न मर्त्य ॥

'प्रायणीयाया पुरस्तात् आहवनीयोपस्थाने—अहं त्वमिति
त्रिष्टुप् ॥ 'उद्धन्यमानम्'* इत्यत्र व्याख्याता ॥

जुह्वानस्सुप्रतीकः पुरस्तात् । अग्रे स्वां योनिमा-
सीद साध्या । अस्मिन्सधस्ये अद्युत्तरस्मिन् ॥
८८ ॥ विश्वे देवा यजमानश्च सीदत । एकमिषे
विष्णुस्त्वाऽन्वेतु । द्वे ऊर्जे विष्णुस्त्वाऽन्वेतु । त्री-
णि व्रताय विष्णुस्त्वाऽन्वेतु । चत्वारि मायोभवाय
विष्णुस्त्वाऽन्वेतु । पञ्च पशुभ्यो विष्णुस्त्वाऽन्वेतु ।
षड्रायस्पोषाय विष्णुस्त्वाऽन्वेतु । सप्त सप्तभ्यो हो-

“आजुह्वान इति च त्रिष्टुप् ॥ ‘माभीमनु प्रदिशम्’* इत्यत्र
व्याख्याता ॥

‘सोमक्रयण्यै पादानुमन्त्रणे नवः—एकमिष इत्यादि यजु ॥
हे सोमक्रयणि! तव एकं पदं इषे अन्नाय विष्णुः अन्वेतु
यावदेतत्पदक्रमणे त्वामनु गच्छतु । विष्णुः व्यापक देवः त्वा
त्वां व्याप्नोतु, तस्यैवायं पदक्रमः भूपादिनि भवः । इषे अ
न्नसमृद्धये । अथ द्वे पदे यावत्पदद्वयक्रमणं विष्णुः त्वां अन्वेतु
ऊर्जे रसाय क्षीरादिसमृद्धये । एवं सर्वत्र । व्रताय कर्मसमृ
द्धये । मायोभवाय प्राणसमृद्धये मनोभू वातः तत्सम्बन्धी
मायोभवः । उत्सादित्वादन । पशुभ्यः द्विपाञ्चतुष्पाद्वक्षणेभ्यः ।
रायस्पोषाय धनसमृद्धये । सप्तभ्यः होत्राभ्यः तासां स्वका-
र्यसामर्थ्याय ॥

त्राभ्यो विष्णुस्त्वाऽन्वेतु । 'सखायस्तप्तपदा अभूम ।
सख्यं ते गमेयम् ॥ ८९ ॥ सख्यात्ते मा योयम् । स-
ख्यान्मे मा योष्ठाः । 'साऽसि सुब्रह्मण्ये । तस्यास्ते
पृथिवी पादः । साऽसि सुब्रह्मण्ये । तस्यास्तेऽन्त-
रिक्षं पादः । साऽसि सुब्रह्मण्ये । तस्यास्ते द्यौः

१ 'सप्तमे षडे जपः—सखाय इति यजुः ॥ आदौ वा एकपदा
गायत्री ॥ हे सोमक्रत्रिणि ! मम सखा त्वं भव । समानख्यानः
जन. सखा । यस्मात्त्वं सप्तपदा मया सह सप्तपदानि त्वया
क्रान्तानि अतः सप्तपदपरिच्छिन्नकालवर्तिना संबन्धेन त्वं सखा
अस्माकं भव । वयं च सप्तपदाः तव सखायः अभूम ।
अतः इदानीं सर्वकालं तव सख्यं गमेयं गम्यामं अनेन सा-
प्तपदीनेन सख्येन हेतुना । 'सख्युर्य' इति य' । गमेः लिङ्या-
शिष्यद् । किञ्च—तव सख्यात् सार्वकालिकात् अहं मा
योषं पृथक्सिद्धो मा भूवम् । त्वमपि मदीयान् सख्यात् मा
योष्ठाः मा विमुक्ता भू । यौनेर्लुङि सिचि वृद्ध्यभावः छान्द-
सः, आत्मनेपदं च ॥

२ 'सुब्रह्मण्यायामाहूयमानाया जपति—साऽसीति यजुः ॥ 'सुब्र-
ह्मण्योम्' इत्यादिः निगदविशेषः । सुब्रह्मण्या सुब्रह्मण्य-
शब्दवत्त्वात् । हे सुब्रह्मण्ये ! सैव षड्भिः पञ्चपदा त्वमसि ।
यस्यायं षड्भिः यज्ञः तस्याः षड्भ्यात्मिकायाः तव पृथिव्ये-

पादः । साऽसि सुब्रह्मण्ये । तस्यास्ते दिशः पादः॥
 १० ॥ परोरजास्ते पञ्चमः पादः । सा न इप्रमूर्जे
 धृक्व । तेजं इन्द्रियम् । ब्रह्मवर्चसमन्नायम् । "वि-
 मिमे त्वा पयस्वतीम् । देवानां धेनुः सुदुधामन-
 पस्फुरन्तीम् । इन्द्रस्सोमं पिवतु । क्षेमो अस्तु
 नः । "इमां नरा कृणुत वेदिमेत्यं । वसुमती-

व मय्य पादः । अन्तरिक्षं द्वितीय । द्यौः तृतीय ।
 दिशः चतुर्थ । तव पञ्चमः पादः परोरजाः रजासि लोका
 तमासि भूतानि एष्य परस्तान् य लोक आदित्यात्मा स
 पञ्चम । पारस्करादित्वात् मुद्, राजदन्तादित्वात्परनिपात ।
 तादृशी त्व अस्मभ्य इडादीनि धृक्व वेदि ॥

११ महावोदि विमिमेति—विमिम इत्यनुष्टुप् । वसितचतुर्था, विवृ-
 द्वाद्द्वितीया ॥ हे वेदे । त्वा विमिमे विविध परिच्छिन्नद्वि प
 यस्वती हविर्धि अन्नवती वृष्टिहेतु वा यागद्वारेण, देवानां
 धेनु धेनुस्थानीया धेनुवत् प्रीणयित्री हविषामाधारत्वात्, सुदुधा
 मुद् कामाना दोग्धीम् । 'दुह कप् पञ्च' इति कप् । अन
 पस्फुरन्ती प्रातिकूल्यमप्रतिपद्यमानाम् । 'कैमर्थवयेनेत्याह—अ
 स्माक सोमं इन्द्रः पिवतु । तेन अस्माक क्षेम' रसाऽस्तु ।
 इन्द्रो वा अस्माक क्षेमकार्यस्तु ॥

१२ वेदिकरणे नपति—इमां नरा इति । मेप इत्यन्ये । इय-
 मतिनगती पञ्चपदा ॥ 'वर्ष्मन् दिवो नाभा पृथिव्या' इत्येक

रुद्रवन्तीमादित्यवन्तीम् ॥ ११ ॥ वर्ष्मन्दिवः । ना-
भां पृथिव्याः । यथाऽयं यजमानो न रिष्येत् ।
देवस्य सवितुस्सवे । "चतुर्दिशखण्डा युवतिस्सु-
पेशाः । घृतप्रतीका भुवनस्य मध्ये । तस्याः सु-
पर्णाविधि यौ निविष्टौ । तयोर्देवानामधि भागधे-

पादः । हे नराः ! मनुष्याः इमां वेदिं आगत्य कृणुत । कीदृशी !
वस्त्रादिभि तद्वर्त्ता वर्ष्मन् दिवः द्युलोकस्य उच्छ्रायहेतौ द्युलोकाद-
प्युच्छ्रिते वाऽस्मिन् स्थाने पृथिव्याः नाभा नाभिस्थानीये नहन-
स्थानं वा पृथिव्या । सप्तम्या इति । यथाऽयं यजमानः न
रिष्येत् न हीयेत कत्रतया कृणुत । कस्त्वमस्मान्नियोक्तुमिति चेत्
न ह्यम अस्मान्नियोगात्कृणुतेति । अपि तु देवस्य सवितुः
मरिच्य प्रेरयितुः सवे अनुज्ञाया वर्जमानाः कृणुत । स एव युष्मान्
कारयतीति । 'सवनवो छन्दसि' इति सवशब्दोऽन्वोदात्तः ॥

११ कृता वेदिमनुमन्तयते—चतुर्दिशखण्डेति त्रिष्टुभा ॥ पूर्वा-
र्धर्ष. 'उद्धन्यमानम्'* इत्यत्र व्याख्यातः । तस्यां तादृश्या
वेद्या अधि उपरि यौ निविष्टौ सुपर्णौ शोमनपतनौ अग्निश्च
मध्यमश्च पर्जन्यः तदधीनप्रवृत्तित्वान् द्वयोः । ततः हवींषि
देवेभ्यो वहति कश्चित् । तस्या हवींषि देवार्थमावहत्यन्यः वृष्ट्या
तदुत्पादकत्वात् । तदेवाह—एवं तयोः अधिरूढं देवानां भाग-
धेयम् । एवं वेद्या एव स्तुतिः ॥

पम् । 'अप॒ जन्यं भ॒यं नुद । अप॑ च॒क्राणि॑ वर्त-
य । गृह॑ꣳ सोम॑स्य गच्छतम् । "न वा उ॑वे॒तन्नि-
यसे॒ न रि॑प्यसि । दे॒वाꣳ इ॒दैषि॑ पु॒षिभि॑स्सु॒गेभिः॑ ।
यत्र॒ यन्ति॑ सु॒कृतो॑ नापि॑ दु॒ष्कृतः॑ । तत्र॑ त्वा दे॒व-
स्स॑वि॒ता द॑धातु ॥ ९२ ॥

ब्रह्म॑णो योनि॑रꣳहंस॑ प॒ङ्क्तिं॑ प्रप॑द्ये दीक्षा य-
याऽऽदि॒त्यो दी॒क्षया॑ दीक्षितस्तया॑ त्वा दी॒क्षया॑ दी-
क्षया॑भ्योप॑धयो दीक्षा यौस्त्वा दी॒क्षमा॑णमनु॑ दीक्ष-
तामप॑चितिश्चाक्षि॑तिरुत्तर॑स्मिन्गमेयं दि॒शः पादं॑
आदि॒त्यव॑न्ती वर्तय॑ पञ्च॑ च ॥ ७ ॥

१ अन्तेर्वेद्या लोष्टमादाय बहि क्षिपति—अप जन्यमिति
गायत्र्या ॥ हे हविर्धान! जन्य जनेषु सर्वेषु भव भय अपनुद
नाशय लोष्टनिरसनद्वारेण । चक्राणि परबलानि न अपवर्तय
अपगमय । प्रत्येकमुच्यते । एव युवाभ्या रूते कर्मसिद्धयप
इदानीं अविमेन युवा सोमस्य गृह गच्छतम् ॥

२ सप्तपद परावर्तते यजमान — न रा उवेतदिति जगत्या ॥ मय-
माऽर्धे ये वाग्निनम्* इत्यत्र व्याख्यात । यत्र मुकृत एव यन्ति
न दुष्कृतोऽपि, तत्र स्थाने देवः सविता त्वा दधातु स्थापयतु ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये सप्तमे अच्छिद्रेषु
सप्तमोऽनुवाकः ।

‘यदस्य पारे रजंसः । शुक्रं ज्योतिरजायत ।
तत्रैः पर्यदति द्विपः । अग्रे वैश्वानर स्वाहा ।
यस्माद्वीपाऽवाशिष्टाः । ततो नो अभयं कृधि ।
प्रजाभ्यस्सर्वाभ्यो मृड । नमो रुद्राय मीढुपे ।

‘पशोरुपाकृतस्य वाशनादिषु होमः । तत्र सर्वस्याशौ—
यदस्य पारे इति ॥ ततः ‘यस्माद्वीपा’ इत्याद्यो नैमित्तिक-
विशेषाः मध्ये भवन्ति । ततः ‘य इदमकः’ इति सर्वत्रान्ते
भवति । तत्र प्रथमास्तिस्रोऽनुष्टुभः । ‘उदुस्त्र’ इति त्रिष्टुप् । ततः
‘यस्मात्’ इति पङ्क्तिः चतुष्पदा । प्रथम पादो विवृद्ध । वेपनपला-
यनसंज्ञानेषु तिस्रोऽनुष्टुभ एके । ‘य इदमकः’ इति प्रथमं यजुरेके ।
तत्र ‘यदस्य पारे’ इति व्याख्याता ‘समितम्’* इत्यत्र ॥

‘यस्मादित्यादिः वाशने शब्दने होमः ॥ हे पशो । यस्मात्
दुःखात् कारणात् त्वं भीषा भीत्या इत्यभूतस्तन् अवाशिष्टाः
वाशितमकृथाः । वाशु शब्दे, दैवादिकः छुडचडागमः । त-
स्माद्धेतो अस्माकं अभयं कृधि भयं माकृथा इति यावत् ।
यद्वा—भयहेतोः मरणाद्रीतः त्वं अवाशिष्टा, तत एव मरणा-
दस्माकं यथा भयं न भवति तथा कुरु । किञ्च—प्रजाभ्यः
सर्वाभ्योऽपि स्वस्यै परस्यै च मृड सुखाय । कर्मणस्तत्प्रदानत्वाच्च-
तुर्थी । रुद्राय च शुष्माकं स्वामिने मीढुपे सेक्रे शुष्मान् उत्पादि-
तवते नमः स प्रसन्नो भवत्विति । ‘मीढान्’ इति मिहेर्निपात्यते ॥

'यस्माद्द्वीपा न्यपदः । ततो नो अभयं कृधि॥१३
 प्रजाभ्यस्सर्वाभ्यो मृड । नमो रुद्राय मीढुपे ।
 'उदुत्त तिष्ठ प्रतितिष्ठ मा रिपः । मेमं यज्ञं यज-
 मानं च रीरिपः । सुवर्गे लोके यजमानः^५ हि धे-
 हि । शं न एधि द्विपदे शं चतुष्पदे । 'यस्माद्द्वी-
 पाऽवेपिष्ठाः पलायिष्ठास्समज्ञास्थाः । ततो नो
 अभयं कृधि । प्रजाभ्यस्सर्वाभ्यो मृड । नमो रु-

^५अथ यस्मादिति निषदने शयने ॥ न्यपदः निष्पन्नवा-
 नसि । लृदित्वादह । समानमन्यत् ॥

'उदुत्तेति निशातने मेत्रावरुणेनोत्पापयति ॥ हे उत्त! गौः
 उत्तिष्ठ सर्वपशूपलक्षणं उत्तग्रहणम् । प्रतितिष्ठ प्रतितिष्ठो भव
 मा रिपः मा नशः । इमं च यज्ञं मा रीरिपः मा नीनः
 शः । त्वय्यनुत्थिते हि वैगुण्यात् सर्वं नष्टं स्यात्, तस्मात्
 शीघ्रमुत्थाय त्वं सम्यक् यागनिर्वृत्त्या सुवर्गे लोके यजमानं
 धेहि स्वापय । अस्माकं च द्विपदे चतुष्पदे च शं सुख-
 हेतुः एधि भव ॥

'यस्मादिति समानं पूर्वेण ॥ अवेपिष्ठाः अकम्पिष्ठाः प-
 लायिष्ठाः संज्ञपनस्थानादपागमः । समज्ञास्थाः अकामतः संज्ञ-
 सोऽभूः संज्ञपनमन्तरेण भीत्यैवामृषा इति यावत् । अन्तर्भावि-
 त्पर्यात् जानातेः लुङि कर्मण्यात्मनेपदम् । यद्वा—संज्ञानं

द्रायं मीढुर्यै ॥ १४ ॥ 'य इदमर्कः । तस्मै नमः ।
तस्मै स्वाहा । 'न वा उवेतन्म्रियसे । आशानां
त्वा विश्वा आशाः । 'यज्ञस्य हि स्थ ऋत्विग्यौ ।
इन्द्राग्नी चेतनस्य च । हुताहुतस्य तृप्यतम् । अ-
हुतस्य हुतस्य च । हुतस्य चाहुतस्य च । अहु-

उत्कण्ठा । 'संप्रतिभ्याम्' इति व्यत्ययेन आध्यानेऽप्यात्मनेपदम् ।
दुःखातिशयेन मात्राद्युत्कण्ठापरीतोऽभूः । समानमन्यत् ॥

'य इदमिति ॥ इदं वाशित्तदेकं यः अर्कः अकार्पीत्
अचीकरत् तस्मै देवाय नमः पशूनां स्वामिने स्वाहुतं चैदम-
स्तु तस्मै देवाय ॥

'अथ मृतं पशुं अप्सु अम्यवहरति—न वा उवेतदिति
तिसृभिः ॥ 'ये वाग्निनम्' इत्यत्र प्रथमा त्रिष्टुप् व्यख्याता ।
अस्या. प्रतीकग्रहणम् । 'आशाना त्वाशापालेभ्यः' 'विश्वा
आशा मधुना' इति चानुष्टुप्तिष्टुभौ 'पुनर्न.' इत्यत्र व्याख्यातो
प्रतीकग्रहणमथानयोः ॥

'हुताहुतयोर्मिश्रणे—यज्ञस्य हि इत्याद्याः तिस्रोऽनुष्टुभः । तृ-
तीयया तस्य यक्षणम् । हे इन्द्राग्नी! युवां हि यज्ञस्य ऋ-
त्विग्यौ प्राप्तकालौ स्थः । अस्मिन्काले युवा स्वामिनौ इति
यावत् । चेतनस्य सर्वस्य च स्वामिनौ स्थः । हि यस्मा-
देवं तस्मात् हुताहुतस्य मिश्रितस्य संयुक्तस्य तृप्यतम् । सु-

तस्य हुतस्य च । इन्द्राग्नी अस्य सोमस्य । वीतिं
पिवतं जुपेथाम् । मा यजमानं तमोऽविदत् । म-
न्विजो मो इमाः प्रजाः । मा यस्तोमंमिमं पि-
वात् । स संसृष्टमुभयं कृतम् ॥ १५ ॥

कुधि मीहुपेऽहुतस्य च सप्त च ॥ ८ ॥

हितार्थयोगे षष्ठीसमासप्रतिषेधेन षष्ठी ज्ञापिता । मिश्रितपात्रेण तृप्तौ
भवत मिश्रितरसानुभवेन । अथाहुतस्य तृप्यत, हुतस्य च
अवयवरसास्वादेनेन च तृप्यतमित्यर्थः । किञ्च—हुतस्य सम्ब-
न्धिन अहुतस्य हुतसर्गेणाहुतावयवस्य यो रसविशेष तस्य च
तृप्यतम् । अहुतस्य च सम्बन्धिनो हुतस्य अहुतसर्गेण हु-
तावयवस्य यो रसविशेष तस्य च तृप्यतम् । एवमुक्तप्रका-
रेण बहुप्रकाररसस्यास्य सोमस्य वीतिं वामयेथा पिवतं जुपे-
था मीयेथा च । कर्मणि षष्ठी । मा यजमानमिति । य-
जमानं तमः प्रतिविपर्याप्तं तन्निमित्तं पापं मा माऽविदत् मा
रुध्य । विन्दतेर्लुहि छदित्वादद् । ऋत्विजश्च मा तमोऽवि-
दत् । मेव च इमाः प्रजाः तमोऽविदत् तन्निमित्तं पापम् ।
अथ यश्च इमं सोमं पिवात् तमपि मा तमोऽविदत् । की-
दृशं सोमं उभयमपि हुतमहुतं च संसृष्टं कृतम् । ईदृशं
पिवन्तमपि मा तमोऽविदत् ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये सप्तमे अच्छिन्द्रेण

अष्टमोऽनुवाकः ।

‘अनागसस्त्वा वयम् । इन्द्रेण प्रेपिता उप ।
वायुष्टे अस्त्वश्शुभूः । मित्रस्ते अस्त्वश्शुभूः ।
वरुणस्ते अस्त्वश्शुभूः । अपा क्षया ऋतस्य ग-
र्भाः । भुवनस्य गोपाश्श्वेना अतिथयः । पर्वता-
नां ककुभः प्रयुतो न पातारः । वसुनेन्द्र इत्यत ।

‘उपांशोरभिषमन्तः—अनागस इति पङ्क्तिः ॥ हे सोम !
वयमनागसः अनपराधाः । तवापराधः, अस्माकं नापराधः,
यस्मात् वयं इन्द्रेण प्रेपिताः त्वां उपेम । उपसर्गसामर्थ्यात्
क्रियाविशेषलाभः । अत एव वायुादयोऽपि त्वांशुभुवः रसांश-
स्य भावयितारो भवन्तु । अस्माकं साहाय्यकं प्रतिपद्यन्ताम् ।
भवतेः ष्यन्तात् क्विपि ‘बहुलमन्यत्रापि’ इति गिलुक् ॥

‘खरे सत्त्वान् ग्राव्णोऽभिमृशति—अपा क्षया इति यजुषा ॥
हे ग्रावाण. अपा क्षयाः उदकस्य गृहभूताः यागवज्रेण वृ-
ष्टिहेतुत्वात् । ऋतस्य यज्ञस्य गर्भाः प्रधानसाधनभूताः । भुव-
नस्य भूतजातस्य गोपाः गोपायितारः । श्वेनाः शंसनीयाः
क्षिप्रकारिणः । अतिथयः अतिथिवत् सर्वस्य प्रियाः । अत्र
‘सुवामन्तिते’ इति पराङ्मुखत्वात् अपा क्षया इत्यादेः षष्ठ्या-
मन्तितसमुदायस्यामन्तितस्वरः । तत्र पूर्वपूर्वामन्तितस्य अविद्यमा-
नतया षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् । सत्यपि सामानाधिकरण्ये विशेष-
परत्वाभावात् निषेधाभावः । यद्वा—‘विभाषितं विशेषवचने’
इति अविद्यमानवत्त्वमेव । शंसनीयाः अतिथय इति विशेष-

घोषेणामीवाश्चातयत् ॥ १६ ॥ युक्तास्थु वहत ।
 'देवा ग्रावाण इन्दुरिन्द्र इत्यवादिपुः । एन्द्रमचु-
 च्यवुः परमस्याः परावतः । आऽस्मात्सधस्थात् ।

वाचित्वात्तत्र निघात एव प्रवर्तने । पर्वतानां ककुभः प्रवान-
 भूताः । पूर्ववत्स्वरः । न पातारः न पातयितारः । 'न आप्न-
 पात्' इति नलोपाभावः । ईदृशाः यूयं प्रयुतः प्रकर्षेण मिश्री-
 भूता सोमेन यूयं, वमुना श्रुतिमुखेन शब्देन इन्द्रं हयत
 आहयत । किञ्च—घोषेण महता शब्देन अमीवान् रोगान्
 चातयत् । किञ्च—युक्ता निघुक्ता अवहिता वा इह कर्मणि
 स्थ तस्मात् यज्ञमिमं वहत सम्यक्प्रवर्तयत् ॥

मैत्र्यन्दिनीयाभिष्वानन्तरं प्राव्योऽनुमोदते—देवा इति य-
 जुषा ॥ एते ग्रावाण एव इन्दुः चन्द्रश्चेति देवाः इन्द्राद-
 यः अवादिपुः वदन्ति । इन्दुः सोमः । गद्या—देवाः व्य-
 वहर्तारः ऋत्विजः यज्ञविदः । ते एवं अवादिपुः—ग्रावाण
 एव सोमः तदधीनत्वान् अभिषवस्य । स एव अभिपुस्यः सोमः
 इन्द्रः तदधीनस्थितित्वात् तस्य । इन्द्रश्च सर्वलोकस्थितिहेतुरिति ।
 अतः तं इन्द्रं परमस्याः परावतः महतो दूरात् द्युलोकतः
 आऽचुच्यवुः आच्यावयन्ति आगमयन्ति ग्रावाणः निनेन श-
 ब्देन । 'उपसर्गाच्छन्द्रसि' इति वतिः, च्यवतेरन्तर्भावितव्य-
 र्थात् छन्दसे नृदि, 'नहुलं छन्दसि' इति शपः कुरुः । 'नुसि
 च' इति गुणः । परस्मैपदम् । किञ्च—अस्मात् सधस्थात्

ओरोरन्तरिक्षात् । आ सुभूतमसुपवुः । ब्रह्मवर्चसं
 म् आऽसुपवुः । समरे रक्षांस्यवधिपुः । अपहतं
 ब्रह्मज्यस्य । 'वाक् त्वा मनश्च श्रीणीताम् ॥ १७॥
 प्राणश्च त्वाऽपानश्च श्रीणीताम् । चक्षुश्च त्वा श्रोत्रं
 च श्रीणीताम् । दक्षश्च त्वा बलं च श्रीणीताम् । ओज-
 श्च त्वा सहश्च श्रीणीताम् । आयुश्च त्वा जरा च श्री-

सहस्थानं सधम्यं पृथिवी, ततश्च आचुच्यवुरित्येव । उरोः
 विस्तीर्णात् अन्तरिक्षाच्च इन्द्र आऽनुच्यवुः ग्रावाणः । त इमे
 सुभूतं शोभनजन्मानं सोमं आऽसुपवुः इन्द्रार्थम् । पूर्ववद्गुणः ।
 मम च तेनेव हेतुना ब्रह्मवर्चसं आऽसुपवुः अनुमानन्तु य-
 न्द्वारेण । समरे शत्रुकलहे च रक्षासि अवधिपुः भन्तु ।
 अपि च ब्रह्मज्यस्य ब्राह्मणानां मन्त्राणां वा जेतुं दुरात्मनः
 रक्षःपतेरपि अपहतं अपहतिरस्तु । भावे निष्ठा । बलं वा
 तस्य अपहतमस्तु । ज्या वयोहानौ, 'आतोऽनुपसर्गे कः' ॥

'दधि श्रीणाति—वाक् त्वेति यनुषा ॥ वाक् मनश्च त्वा
 श्रीणीतां सेवता, पचेता वा यागसाग्निभावेन नित्यसहभूते त्वयि
 वर्तेतामि धर्म्यः । एवं सर्वत्र । दक्षः उत्तमाह । ओजः दीप्तिः ।
 सहः अभिप्रवृत्तत्वम् । शृतोऽसि पकोऽसि स्वभावन एव कर्मसु ।
 च शृतंकृतः निर्वर्तितशोभनपाकः । 'यश्शृतस्स सदेव' * इति

णीताम् । आत्मा च त्वा तनूश्च श्रीणीताम् । शृतो-
ऽसि शृतंकृतः । शृताय त्वा शृतेभ्यस्त्वा । 'यमि-
न्द्रमाहुर्वरुणं यमाहुः । यं मित्रमाहुर्यमुं सत्यमा-
हुः ॥ ९८ ॥ यो देवानां देवर्तमस्तपोजाः । तस्मै
त्वा तेभ्यस्त्वा । 'मयि त्यदिन्द्रियं महत् । मयि

दर्शनात् । हे दधिपदार्थ! तं त्वां अहं इदानीं श्रीणामि
शृताय आणाय पाकविशेषलाभाय । कीदृशाय! शृतेभ्यः
ये नाम केचिदर्थः शृता. तेभ्योऽप्यतिशयेन शृतत्वाय त्वा श्रीणामि ॥

‘वषट्कृते जुहोति—यमिन्द्रमित्युपरिष्ठाज्ज्योतिषा त्रिष्टुभा ॥
यमेवामिमाहु इन्द्रादीनपि, तद्व्यतस्थितिकत्वात्तेषाम् । सर्वं
परं ब्रह्म । यश्च देवानां दीप्तिमता मध्ये देवतमः दीप्तिम-
त्तमः तपोजाः बलप्रभवः, नियमसंस्थासो वा । ‘मन सन’
इति विद्, ‘विदुनो.’ इत्यात्वम् । तस्मै अग्रये तेभ्यश्च
इन्द्रादिभ्यः त्वा जुहोमीति शेषः ॥

‘यनमानो भक्षयति—मयि त्यदिति गामज्या, त्रिष्टुमित्यष्ट्या
च ॥ यत् एतत् महत् इन्द्रियं मयि धायि धीयताम् । कर्मणि
छान्दसो लुङ् ‘बहुलं छन्दस्समाहचोगेऽपि’ इत्यङभावः । एवं
दक्षादिषु योज्यम् । दक्षः उत्साहः । क्रतुः मज्ञा । उत्तर-
क्रतुर्वा । सुवीर्यं शोभनवीर्यं बलम् ॥

दक्षो मयि क्रतुः । मयि धायि सुवीर्यम् । त्रिशु-
 ग्धर्मो विभातु मे । आकूत्या मनसा सह । वि-
 राजा ज्योतिषा सह । यज्ञेन पयसा सह । तस्य
 दोहमशीमहि ॥ ११ ॥ तस्य सुधर्मशीमहि । तस्य
 भक्षमशीमहि । वारजुषाणा सोमस्य तृप्यतु ।
 'मित्रो जनान्प्रसमित्र । 'यस्मान्न जातः परो अ-

'त्रिशुगिति ॥ त्रिशुक् अग्निविद्युदादित्यात्मना त्रेधा भिन्न-
 दीप्ति धर्मः अग्नि मयि विभातु मनुषकाराण्येव त्रिधा मित्रो
 दीप्यताम् । मम आकूत्या मनसा च सह, ते च तदीप्त्या
 दीप्यताम् । विराजा अत्रेन ज्योतिषा तेजसा सह दीप्यताम् ।
 यज्ञेन पयसा क्षीरादिना उदकेन वा सह दीप्यताम् । तस्य
 अग्रे दोहं वृष्ट्यादिफलसमृद्धिं वग अशीमहि । सुधर्मं सुखं
 च तन्निमित्त अशीमहि । भक्षं च सर्वं तस्य प्रसादात्
 अशीमहि व्यामुषाम । लिङ्गि अन्दसो विकरणलोप । वाक्
 मदीया जुषाणा प्रीयमाणा सोमस्य सोमसदृशस्यास्य तृप्यतु ॥

'नाभिं प्रत्यभिमृशति—मित्रो जनान्यातयतीति, प्रसमित्र मर्तः
 इति च द्वाभ्या त्रिष्टुब्भ्याम् । 'त्वमग्रे बृहद्वय' * इत्यत्र च
 एते व्याख्याते, इह प्रतीकग्रहणमनयो ॥

'पोडश्चुपस्थाने—यस्मान्न जात इति त्रिष्टुप् ॥ यस्मात् परः .
 प्रकृतो जातः न-मवान् अन्यो नास्ति । यश्च भुवनानि भूत

न्यो अस्ति । य आविवेश भुवनानि विश्वा । प्र-
जापतिः प्रजया संविदानः । त्रीणि ज्योतींषि
सचते स षोडशी । ^{१०}एष ब्रह्मा य ऋत्विग्यः । इन्द्रो
नाम श्रुतो गणे ॥१००॥ "प्र ते महे विदधेऽश्व-
सिप हरी । य ऋत्विग्यः प्र ते वन्वे । वनुषो ह-

नातानि सर्वाणि आविवेश स्थित्यर्थं अनुप्रविवेश । सः प्रजा-
पतिः प्रजया सर्वया संविदानः ऐकमत्यं प्रतिपाद्यमानः स
र्वदा अनुकूलस्वभावः त्रीणि ज्योतींषि अग्न्यादीनि सचते
समवैति तद्वात्मना द्योत्यते । स एव प्रजापतिरेव षोडशी
ग्रह । यद्वा—त्रीणि ज्योतींषि ज्योतिष्यन्ति सवनानि एष
षोडशग्रहः सचते त्रिष्वपि सवनेषु ग्रहणात् ॥

^{१०}एष प्रज्ञेति द्विपदा गायत्री ॥ एष ग्रहः स्वयं ग्रह्या
ऋत्विग्यः प्रासकालः । छन्दसि घम् । इन्द्रो नाम गणे सर्व
स्मिन् श्रुतः स्यातः ॥

"प्रते मह इति पुरज्जिक् ॥ महे महते तुभ्यं त्वदर्शम् ।
यद्वा—ते तव महतः हरी अश्वः । विदधे यज्ञे प्राशंसिपं
प्रशंसामि । छन्दसो लुह् । किमर्थमित्याह—यस्तव ऋत्विग्यः
प्रासकालः मदः तं हर्यतं प्रेषितं मदम् । हर्य विक्रान्तौ,
ओणादिकोऽतच् । तव वनुषः समननीयस्य तादृशं मदं प्र
वन्वे प्रकर्षेण संभजामि । वन यण संभक्तौ ॥

युतं मदम् । "इन्द्रो नामं घृतं न यः । हरिभिश्चारु
 सेचते । श्रुतो गुण आ त्वां विशन्तु । हरिवर्ष-
 सं गिरः । "इन्द्राधिपतेऽधिपतिस्त्वं देवानामसि ।
 अधिपतिं माम् । आयुष्मन्तं वर्चस्वन्तं मनुष्येषु
 कुरु ॥ १०१ ॥ "इन्द्रश्च सम्राड्वरुणश्च राजा । तौ
 ते भक्षं चक्रतुरग्रं एतम् । तयोरनु भक्षं भक्षया-

^{१२}इन्द्रो नाम इत्यनुष्टुप् ॥ 'नुष्टी नरः'* इत्यत्र व्याख्यातप्राया।
 घृतं न घृतमिव चारुः प्रियतमोपायः देवः इन्द्रो नाममात्रेण
 घृतवत्प्रियः हरिभिः अश्वैः चारु शोभनं सेचते समवेति ।
 गणे न सर्वत्र श्रुतः स्मृतः यस्त्वं, तं त्वां हरिवर्षसं ह-
 रिरूपं मनोहररूपं वा गिरः अस्मदीयाः स्तुतयः आविशन्तु
 मामुवन्तु ॥

^{१३}पोडशिनं जुहोति—इन्द्रेति यनुषा ॥ हे इन्द्र! अधिपते!
 सर्वस्याधिकं पालयितः! त्वं हि देवानामप्यधिपतिरसि । सः
 त्वं मामपि मनुष्येषु अधिपतित्वादिगुणकं कुरु ॥

^{१४}भक्षयति इन्द्रश्चेति पङ्क्त्या ॥ सम्राट् सङ्गतदीप्तिः इन्द्रश्च
 वरुणश्च राजा दीप्तिमन्तौ देवौ ते भक्षं अग्रे प्रयमं चक्रतुः
 हे पोडशिन्! त्वां आदौ भक्षितवन्तौ । तयोरनु पश्चादहमपि
 तव भक्षं भक्षयामि । वाक् जुषाणेति गतम् ॥

मि । वाग्जुपाणा सोमस्य तृप्यतु । प्रजापति-
विश्वकर्मा । तस्य मनो देवं यज्ञेन राध्यासम् ।
अर्थेणा अस्य जंहितः । अवसानपतेऽवसानं मे
विन्द । ^{१६}नमो रुद्राय वास्तोष्पतये । आर्यने वि-

^{१६}विहारे बहिर्वा यदि भयमागच्छेत् तदा होमः—प्रजापति-
रिति विपरीता पङ्क्तिः ॥ प्रजापतिः प्रजानां पाता विश्वकर्मा
विश्व करणीयं यस्य, स एव विश्वं करोति शुभमशुभं च
यस्मात् । तस्य देवं देवनशीलं मनः यज्ञेन राध्यासं तो-
पयामि अह अर्थेणाः प्रयोजनार्थं तमेव गच्छन् भजमानः ।
गमे 'जन सन' इति विद् । 'विद्वानोः' इत्यात्वम् । 'तत्पु-
रुषे कृति बहुलम्' इत्यलुक् । कः पुनः सोऽर्थ इति चेत्—
अस्य जहितः, कर्मणि पठि, इमं भयेहेतुं जहितः स देवः
त्यजतु नाशयतु । जहतिर्लटि वचनव्यत्ययः, 'जहातेश्च' इती-
त्यम् । यद्वा—यः प्रजापतिः तस्य मनस्स्थानीयः सदा मनसि
स्थितोऽग्निः देवः तं यज्ञेन राध्यासम् । तौ चास्य जहितः
त्यजताम् । यद्वा—अस्थेत्यस्य विशेषणं अर्थेणा इति । अर्थ-
निमित्तमागच्छतः अस्य दुरात्मनः भयेहेतोरिति पठ्येकवचने
रूपम् । इदानीं प्रत्यक्षवद्वाह—हे प्रजापते! अवसानपते! या-
गसमाप्तेः पातः! अविघ्नेन संपादयितः! मम कर्मणः अविघ्नेन
• अवसानं समाप्तिं विन्द लभ्य ॥

^{१७}अवभृथमवेप्यन् जुहोति—नमो रुद्रायेति पङ्क्त्या ॥ नमः
रुद्राय देवाय वास्तोष्पतये गृहग्रामादिस्वामिने आर्यने वास्तौ

द्रवणे ॥ १०२ ॥ उद्याने यत्परायणे । आवर्तने
विवर्तने । यो गोपायति तश्च हुवे । "यान्यपामि-
त्यान्यप्रतीक्षान्यस्मि । यमस्य वलिना चरामि ।
इहैव सन्तः प्रति तद्यांतयामः । जीवा जीवेभ्यो

वस्तु आम्रमे प्रवेशने विद्रवणे वास्तोरन्यत्र गमने उद्याने
उत्थाने अन्यत्र वासार्थं वास्तो त्यागे परायणे मृत्वा वास्तोः
त्यागे च यत् य गोपायति । 'मुपा मुलुक्' इति लुक् ।
यश्च आवर्तने गत्वा पुनरागमने विवर्तने वास्तो विविधं वर्तने
च वास्तव्यान् गोपायति रक्षति तं हुवे आह्वयामि आराध-
यितुं तस्मै वा इदं जुहोमि । शपो लुक् ॥

'द्वितीयस्तच्छुहोम — यानीति त्रिष्टुभा ॥ यानि ऋणानि
अपामिषानि अपमातव्यानि अपाकर्तव्यानि । मयते' छान्दसः
क्यप् । 'मयतेरिदन्यतरस्याम्' इति ल्यपि वर्तेत । अमती-
क्षानि अमत्यर्षितानि अनपाकृतानि । ददाते निष्ठाया 'अच
उपसर्गात्.' इति तत्त्वम्, 'वस्ति' इति दीर्घत्वम् । एव ई-
दृशानि यानि ऋणानि अहमस्मि ऋणौ तद्धानस्मि, ऋणाति
शयप्रतिपादनार्थं ताच्छब्दम् । यथा 'यददीव्यवृणमहं बभूव' *
इति । तेन यमस्य वलिना यमस्य करस्थानीयै ते मृतेन
अवश्यमत्यर्षणीयैः चरामि । तत् ऋण सर्वं, वचनव्यत्ययो वा,
तानि ऋणानि इहैव जन्माने सन्तः वर्तमाना प्रतियातयामः

निहराम एनत् । ^{१०}अनृणा अस्मिन्ननृणाः पर-
स्मिन् । तृतीये लोके अनृणास्स्याम । ये देव्या-
नां उत पितृयाणाः ॥ १०३ ॥ सर्वान्पथो अनृणा
आक्षीयेम । ^{११}इदम् नु श्रेयोऽवसानमगन्म । शिवे
नो द्यावापृथिवी उभे इमे । गोमद्वनवदश्ववदूर्ज-

अपाकुर्मः । पुत्रपौत्रैरपि ऋणं देयमिति प्रतिपादयितुं प्रतिपातने
बहुवचनम् । कथमित्याह—जीवाः जीवन्त एव वयं जीवेभ्यः
जीवन्तश्च एवाक्षमणेभ्यः एनत् आसं ऋणं सर्वं निहरामः
नियतमपाकुर्मः अनेन होमनेति भावः ॥

^{१२}तृतीयं जुहोति—अनृणा इति त्रिष्टुभा ॥ अस्मिन् मनु-
ष्यलोके परस्मिन् मेल्य मोक्तव्ये लोके तृतीये द्युलोके च
अनृणाः स्याम । ततश्च ये देवानाः पन्थानः यैः देवाः
प्राप्यन्ते ये च पितृयाणाः तान् सर्वानपि अनृणाः आ-
क्षीयेम आभिमुख्येन प्रतिवन्वरहिताः गच्छेम ॥

^{१३}उदवसानीयाया देवयजनमध्यवस्यति—इदमिति त्रिष्टुभा ॥
श्रेयः प्रशस्यवरमिदमवसानं यज्ञगृहं नूनं आगन्म आगताः
स्म । ततः इदानीं उभे अपि इमे द्यावापृथिव्यौ शिवे
मुखहेतू भवतः यागस्य सम्यङ्निर्वृत्या । ततश्च गोमत् बहुभिः
गोभिस्तद्वत् । धनवत् भूरिधनं, अश्ववत् बह्वश्वं, ऊर्जस्वत्
बलश्र्चं, यथातथा सुवीराः शोभनापत्याः वयं वीरैः पुरुषैस्तह
अनुसञ्चरेम अनुक्रमेण द्यावापृथिव्योः कर्तव्यमहि ॥

स्वत् । सुवीरा वीरैरनु संचरेम । ²⁰अर्कः पवित्रः
 रजसो विमानः । पुनाति देवानां भुवनानि वि-
 श्वा । द्यावापृथिवी पयसा संविदाने । घृतं देहाते
 अमृतं प्रपीने । ²¹पवित्रमर्को रजसो विमानः ।
 पुनाति देवानां भुवनानि विश्वा । सुवर्ज्योतिर्यशो
 महत् । अशीमहि गाधमुत प्रतिष्ठाम् ॥ १०४ ॥

चातयत् श्रीणीताः सत्यमाहुरशीमहि गुणे कुरु
 विद्रवणे पितृयाणां अर्को रजसो विमानस्त्रीणि च ॥ ९

²⁰महाव्रतं फलके कूर्चे वाऽधिरुह्याध्वर्युं शस्त्रं प्रतिगृणाति—अर्कः
 पवित्रं इति त्रिष्टुभा ॥ अर्कः आदित्य देवानां मध्ये पवित्रं पावनः ।
 रजसः अन्तरिक्षस्य उदकस्य वा निर्माता दापयिता वा । विश्वानि
 भुवनानि मृतजातानि पुनाति शोधयति । तत ते पूने द्यावापृथिव्यो
 पयसा उदकेन संविदाने ऐकमत्यं गते परस्परं वा संविदाने
 पयसा इत्यभूते घृतं उदकं यागद्वारेण दत्तं प्रजाभ्यः ॥

²¹पवित्रमर्क इति मध्येज्योतिस्त्रिष्टुप् ॥ अर्धर्चो गतः । सुवः
 स्वर्गं ज्योतिः ज्योतिष्मत् यशः अत्र च महत् तत्प्रसादात्
 अशीमहि व्याप्नुयाम । उत अपि च गाधं सुस्थिरा प्रतिष्ठा अशी-
 महि । गाध्यते प्रतिष्ठीयते अस्मिन्निति गाधं, गाधू प्रतिष्ठायाम् ॥

इति तैत्तिरीय ब्राह्मणे तृतीये सप्तमे
 अच्छिद्रेषु नवमोऽनुवाकः .

‘उदस्तांप्सीत्सविता मित्रो अर्यमा । सर्वान्-
मित्रानवधीद्युगेन । वृहन्तं मामंकरद्दीरवन्तम् ।
रथन्तरे श्रयस्व स्वाहा पृथिव्याम् । वामदेव्ये
श्रयस्व स्वाहाऽन्तरिक्षे । वृहति श्रयस्व स्वाहा

‘हविर्वाणे पतिते आहवनीये जुहोति—उदस्तांप्सीदिति त्रिप-
दया विराजा यजुरन्तया ॥ उदस्तांप्सीत् उतत्रोतु । सन्धेः
छान्दसे लुङि हलन्तलक्षणा वृद्धिः, ‘खरि च’ इति चत्वंम् ।
सविता मित्र’ अर्यमा च हविर्वाणमुतब्धं करोतु उत्तम्भनेन
स्थापयतु सर्वाश्च अस्माकं अमित्रान् शत्रून् अवधीत् । हन्ते-
लुङि वधादेशः । युगेन योगेन युगपदिति यावत् । यथा—
युगेन कालेन वषणोमेन । अथ भ्रां च वृहन्तं महान्तं यज्ञस्य
अवेगुण्येन अकरत् करोतु । ‘कृमृढरुहिभ्यश्छन्दसि’ इति अह् ।
वीरवन्तं च करोतु । रथन्तरे सामनि तदर्थं श्रयस्व यथा
न पतितः स्याः पृथिव्यां च श्रयस्व । पृथिव्यां हि स्थितः
न ततः अन्यत्र पतति तदर्थं इदं स्वाहुतमस्तु ॥

‘अनसि पतिते होत्रिये जुहोति—वामदेव्य इति ॥ ‘उदस्तांप्सीत्’
इत्यादिः सर्वशेषोऽनुपज्यते । तामनुद्रुत्य अनेन जुहोति । वामदेव्ये
सामनि श्रयस्व ततश्चान्तरिक्ष इव विचलितं वर्तस्व स्वाहुतं चास्तु ॥

‘आग्नीध्रीये पतिते आग्नीध्रीय एव जुहोति—वृहतीति ॥
वृहति सामि श्रयस्व दिवीच सुस्थिरं वर्तस्व, स्वाहुतं चास्तु ।
पूर्ववत् ऋचोऽनुपङ्क्तः ॥

द्विवि । 'वृहता त्वोपस्तभ्नोमि । आ त्वा ददे य-
शसे वीर्याय च । अस्मास्वग्निया यूयं दधायेन्द्रि-
यं पयः । यस्ते द्रुप्तो यस्तं उदर्पः ॥ १०५ ॥
दैव्यः केतुर्विश्वं भुवनमाविवेश । स नः पाहारि-

‘पतितमुत्थापयति—वृहता स्वेति यजुषा ॥ वृहता साम्रा त्वा
उपस्तभ्नोमि उत्तम्भयामि । ‘स्तन्मुस्तन्मु’ इति शुभ्रत्वय ॥

‘यदि वषा हविरवदान वा स्वन्देत् तदादत्ते—आ त्वा दद
इति द्विपदयोष्णिहा । त्वा आददे गृह्णामि यशसे वीर्याय
च हे हवि । हे अग्नियाः’ गाव । यूयमपि अस्मासु
इन्द्रियं पयश्च दधाथ स्थापयत स्कन्दनात् भ्रष्ट पुनरवस्थाप-
यत । यश अन्न, पयः क्षीरादि ॥

‘अयं स्वन्नं स्तुच्यवदाय स्वन्नप्रायश्चित्तं नुहोति—यस्त
इति अनुष्टुप्प्रकारेण ॥ दैव्य इति प्रथमपादान्त । हे हवि ।
तव यः द्रुप्तः सूक्ष्म अवयव यश्च उदर्पः उद्धूतोऽवयव ।
क्षपी गतौ, घञ् । यश्च तव दैव्यः देवमम्बन्धी केतुः प्र
ज्ञातामस्कन्न पात्रस्योऽवयव स सर्व विश्वं भुवन आवि-
वेश विश्वस्य स्थितये हविष्टेन वर्तते । यद्वा—तव द्रुप्त
उदर्पश्च दैव्यहेतुभूतास्कन्नस्वभावेन विश्वं भुवन आविवेश । स
त्व अस्मान् निर्दोषान् पाहि रक्ष । अरिष्ट्यै अरिस्तायै
स्वाहुत चास्तु ॥

ए॒द्यै स्वाहा॑ । 'अनु॑ मा॒ सर्वा॑ य॒ज्ञोऽप॑मेतु । विश्वे॑
दे॒वा म॒रुत॒स्सामा॑र्कः । आ॒प्रिय॒इच्छ॑न्दा॒सि नि॒वि॒-
दो॒ यजू॑ऽपि । अ॒स्यै पृथि॒व्यै यद्य॑ङ्गियम् । 'प्र॒जा-
प॑तेर्व॒र्त॒निम॑नुं वर्त॑स्व । अनु॑ वी॒रैर॑नु॒ राध्या॑म॒ गो-
भिः । अ॒न्यश्चै॒रनु॑ सर्वै॒रु पु॑ष्टैः । अनु॑ प्र॒जया॑ऽन्वि-
न्द्रि॒येण॑ ॥ १०६ ॥ दे॒वा नो॑ य॒ज्ञम॑जु॒धा न॑यन्तु ।

१व्रतस्य सत आर्त्विज्यात् निर्हरणे होम — अनु मेति त्रिष्टुप् ॥
मर्वाऽप्यय यज्ञः मा अन्वेतु अनुगच्छतु मा अन्य गमत् । वि-
श्वेदेवादयश्च मामेव अनुयन्तु । सर्वे निगदसिद्धा । अर्कः
ऋक् । निविद, शस्त्रावयवा यज्ञाद्यदस्या पृथिव्यास्सम्बन्धि
यक्षिप यज्ञार्हं तदपि मामन्वेतु मयैव अविगुण यज्ञ निर्व-
र्त्यताम् ॥

१यद्येककपाल रुन्देत् परि वा वर्तेत यथास्थानं तं कल्प
यति—प्रजापतेरिति शक्या पञ्चपदया ॥ हे एककपाल ।
प्रजापतेर्वर्तनिं मार्गं नित्यं अविक्लं पन्थानं अनुवर्तस्व अनु-
गम्य वर्तस्व स्वस्थाने तिष्ठेति यावत् । ततः क्यमपि वीरैः
पुत्रादिभिः गोभिः अश्वैः सर्वैश्चान्यैरपि घ्नैः पुष्टैः समृद्धैः
प्रजया इन्द्रियेण च अनुराध्याम अनुक्रमेण ऋद्धा भूयास्मा
देवाश्च अस्मद्यज्ञं ऋजुधा ऋजुना अविगुणेन मार्गेण नयन्तु ।
छन्दसो धामत्यय ॥

प्रति क्षत्ते प्रति तिष्ठामि राष्ट्रे । प्रत्यश्वेषु प्रतितिष्ठामि गोषु । प्रति प्रजायां प्रति तिष्ठामि भव्ये ।
¹⁰विश्वमन्याऽभि वावृधे । तदन्यस्यामधिश्चितम् ।
 दिवे च विश्वकर्मणे । पृथिव्यै चाकरं नमः ।¹¹अस्कान्यौः पृथिवीम् । अस्कानृपभो युवा गाः ॥ १०७

¹⁰प्रति सत्र इति त्रिपदा विराट् ॥ एवं त्वयि आर्जवं भजमाने प्रतितिष्ठते सति अहमपि सत्रादिषु प्रतितिष्ठामि । भव्यं प्रशस्तभवनं स्वर्गादि । 'भव्यगेय' इति निपात्यते ॥

¹⁰अनुमन्तयेत—विश्वमित्यनुष्टुभा ॥ विश्वं भूतजातं अन्या एका द्यौः अभिवावृधे आभिमुख्येन वर्धयति वृष्ट्यादिना । अथ तद् तथा अभिर्वापितं अन्यस्यां एकस्यां पृथिव्या अधिश्चितं उपरिश्चितं उपरिस्थितम् । अत एव न विश्वकर्मणे कृत्स्नजगदभिवृद्धिकारिण्यै दिवे च जगतः धारयित्र्यै पृथिव्यै नमः अकरं करोमि । 'कृमृह' इत्यह् । 'एककपालं वै प्रतितिष्ठन्तम्' * इत्यादि ब्राह्मणं भवति ॥

¹¹होममन्त—अस्कानित्यनुष्टुप् ॥ द्यौः वृष्ट्या पृथिवीं अस्कान् अनुमामोति वृष्ट्या तुल्यमिदं स्कन्नं नात्र वृषा स्कन्नमिति । तथा च युवा वृषभो गाः अस्कान् रेतोधानाय अनुगच्छति तत्तुल्यमिदम् । स्कन्देः छन्दसे लुङि हलन्तलक्षणायां वृद्धौ 'बहुलं छन्दसि' इतीडभावे ह्युयादिसंयोगान्तोपौ । इमानि विश्वानि भुवनानि अनेन स्कन्नानि अनुगतानि

स्कन्नेमा विश्वा भुवंना । स्कन्नो यज्ञः प्रजंनयतु ।
 "अस्कानजंति प्राजंनि । आ स्कन्नाज्जायते वृषा ।
 स्कन्नात्प्रजंनिपीमहि । "ये देवा येषामिदं भाग-
 धेयं बभूव । येषां प्रयाजा उतानूयाजाः । इन्द्र-
 ज्येष्ठेभ्यो वरुणराजभ्यः । अग्निहोतृभ्यो देवेभ्य-

हविष्टस्यानपगमात् । यज्ञश्च अनेन स्कन्नः अनुगतः प्रजन-
 यतु मना उत्पादयतु हविष्टस्यानपगमात् ॥

¹²अस्कानजनीति गायत्री ॥ यदिदं हविः अस्कान् स्त-
 न्दतिस्म तदिदे हविः अजनि जायते हविष्टमेवास्य संपद्यते
 नात्र स्तन्नदोषः । प्राजनि प्राजायते प्रजया पशुभिश्च । 'दीप-
 जनबुध' इति कर्तरि चिण् । तिष्ठः परत्वात् मन्त्रमस्य नि-
 पाताभावः, प्रथमस्य तु अपदात्परत्वात् । यस्मान् एवं स्क-
 न्तवं गुणायैव, अतः अस्मात् स्कन्नात् हेतोः वृषां सेक्ता
 आजायते सर्वेन सेचनसमर्थो भवति । वयं च अस्मात्
 स्कन्नादेनो मननिपीमहि प्रजया पशुभिश्च समृद्धाः भूयास्मः ॥

¹³यज्ञस्य विधकरो मये उपजाते सर्वयागद्रव्याणि द्रोणकलशे
 गृहीत्वा होममन्त्रः—ये देवा इति त्रिष्टुप् ॥ ये देवाः द्युलो-
 कवासिनः येषां देवानां इदं सर्वं पुरोडाशादि भागधेयं व
 भूव सङ्कल्पितं भवति, येषां च प्रयाजाः अनूयाजाश्च भा-
 गधेयं, तेभ्यो देवेभ्यः इन्द्रज्येष्ठेभ्यः इन्द्रप्रधानेभ्यः वरुण-

स्स्याहां । 'उत त्या नो दिवां मतिः ॥ १०८ ॥
 अदितिरूत्याऽऽगमत् । सा शन्ताची मयस्करत् ।
 अप स्त्रियः । 'उत त्या दैव्या भिपजा । शं नैस्क-
 रतो अश्विनौ । यूयातांमस्मद्रपं । अप स्त्रियः ।

राजभ्यः वरुणो राजा येषा तेभ्य अग्निहोतृभ्यः अग्नि
 होता आह्वाता येषा तेभ्यश्च स्वाहेति । 'शत उन्दसि' इति
 कवभाष ॥

'चमसे ऊर्ध्वपात्रे वा अभक्षिते उच्चीय स्तोत्रैरुपाळते अय
 प्रायश्चित्तहोम — उत सा न इति निस्त्र उष्णिह ॥ उत अपि-
 नाम त्या सपा दिवा द्योतनवती अदितिः अक्षण्डनीया नः अ
 स्माक मतिः ऊत्या रक्षणेन निमित्तेन आगमत् आगच्छतु ।
 सा तादृशी मति शन्ताची अनिष्टशमनप्रापिका अस्माक
 मयः सुख करत् करोतु । पूर्ववदह् । स्त्रियः कर्मविस्मरण-
 निमित्त पाप अस्माक शोषण शरीरादिष्वप्यपकरत् अपाकरोतु
 अपगमयतु । स्त्रियु शोषणे, असुनि छान्दस रूपम् ॥

'उत लेति ॥ अपि च सा ते दैव्यो भिपजो अश्विनौ ।
 सर्वत्र 'मुपा मुलुक्' इत्याकार । तौ नः अस्माक श सुख
 करतः कुरुताम् । लेटि व्यत्ययेन शप् । किञ्च—अस्मत्
 अस्मत्त रपः विस्मरणनिमित्त पाप यूयाता पृथक्कुरुताम् ।
 अप स्त्रिय इति गतम् ॥

घृणे नरे । ^{१०}इन्दुरिन्द्रमवागात् । इन्दोरिन्द्रोऽपात् ।
तस्य त इन्द्रविन्द्रपीतस्य मधुमतः । उपहूतस्योप-
हूतो भक्षयामि ॥ ११० ॥

उदर्य इन्द्रियेण गा मतिररपा
अंगात्तीर्णि च ॥ १० ॥

श्राद्धघृणे पश्चादाहरहिताय तन्निमित्तस्य कर्मभ्रेपस्याभावात् । 'अ-
न्येभ्योपि दृश्यते' इति दहेः कृनिपि छान्दसो वर्षाविकारः ।
यद्वा—दध पालने, अपश्चात्पालयित्रे प्रनानाम्, अपि तु सर्वं
दा पालयित्रे । यद्वा—प्रथमपालयित्रे न तु पालयित्रन्तर-
दर्शनोत्तरकाले, पालयितृणां प्रथमायेत्यर्थः । यद्वा—प्रगेव प्रा-
थेनाया. पालयित्रे न तु पश्चात् । स एव कृनिप् । नरे
नेत्रे प्रनयनाम् । नृ नये, पनाद्यच्, विभक्तिव्यत्ययः । नृश-
ब्दस्य वा चतुर्थ्येकवचने व्यत्ययेन गुणः । वृषादिर्द्रष्टव्यः ॥

^{११}अववृष्टस्य भक्षणमन्तः—इन्दुरिति यनुरन्ता एकपदां त्रिष्टुप् ॥
इन्दुः सोमः अयं अववृष्ट. इन्द्रं अनववृष्टं अवागात् अवैतु
अवगच्छतु ज्ञात्वा तमेवानुप्रविशतु । तस्य च इन्द्रोः सोमस्य
इन्द्रोऽपात् । कर्मणि पठौ । त इन्द्र अपिचत् । तस्मात् हे
इन्द्रो! तस्य तादृशस्य तव । इन्द्रपीतस्येत्यादि । व्याख्यातम् * ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे तृतीये सप्तमे
अच्छिद्रेषु दशमोऽनुवाकः.

'ब्रह्मं प्रतिष्ठा मनसो ब्रह्मं वाचः । ब्रह्मं यज्ञा-
नां हविषामाज्यस्य । अतिरिक्तं कर्मणो यच्च
हीनम् । यज्ञः पर्वाणि प्रतिरन्नेति कल्पयन् । स्वा-
हाकृताऽऽहुतिरेतु देवान् । 'आश्रावितमत्याश्रावि-
तम् । वषट्कृतमत्यनूक्तं च यज्ञे । अतिरिक्तं क-
र्मणो यच्च हीनम् । यज्ञः पर्वाणि प्रतिरन्नेति क-

'अथ दर्शपूर्णमासयोः प्रायश्चित्तहोमा नित्याः—ब्रह्म प्रति-
ष्ठेति द्वे पञ्चपदे शक्यौ ॥ ब्रह्म आत्मा कर्मणामपादानम् । यथा—
'यत एव यज्ञं प्रयुक्ते । तदेनं प्रतिष्ठापयति'* इति । ईश्वरस्य
क्रियाशक्तिः वाताख्यः विश्वोपादानभूतः परमात्मा । तदेव ब्रह्म
प्रतिष्ठा मनसः, वाचः, यज्ञानां, तत्साधनानां च हविषां,
आज्यस्य च । तस्मात् अस्य कर्मणो यदतिरिक्तं मात्राधि-
क्येन कृतं यच्च हीनं मात्राया ऊनं तत्सर्वं यज्ञः यष्टव्यं त-
देव ब्रह्म कल्पयन् गुणीकुर्वन् फलसाधनसमर्थं कुर्वन् पर्वाणि
यागकालाश्च प्रतिरन् सन्धिर्द्धिर्वर्तितयागतया वर्धयन् अशून्यं कुर्यन्
एति अविच्छेदेन वर्तते । तदर्थं इयं स्वाहाकृता स्वाहाकारेण,
संस्कृता आहुतिः देवान् एतु गच्छतु तेषां स्थितये भवतु ॥

'आश्रावितमिति ॥ अस्मिन् यज्ञे यत् आश्रावितं सन्धि-
र्द्धिर्वर्तिताश्रावणं अत्याश्रावितं असमीचीनाश्रावणं वषट्कृतं स-

त्पयन् । स्वाहाकृताऽऽहुतिरेतु देवान् ॥ १११ ॥
 'यद्वो देवा अतिपादयानि । वाचा चित्प्रयतं देव-
 हेडनम् । अरायो अस्मा अभिदुच्छुनायते । अ-
 न्यत्रास्मन्मरुतस्तन्निधेतन । तत्तं म आपस्तदु'

म्यक् वयद्वारेण दत्त अत्यनूक्त असमीचीनानुवचनम् । अति-
 रिक्तमित्यादि । समानम् । समीचीनकरणमत्र कल्पन वेदितव्यम् ॥

'यद् इति जगती त्रिष्टुप् ॥ हे देवाः । मरुतः' युष्माकं
 सवन्धि यत् कर्म अहं अनिपादयानि अतिपन्न यथाराम
 करोमि । अकरण अन्यथा करण चातिपत्ति । कामचारक
 रणे लोद । वाचा चित् वाचा च, सामर्थ्यात् मनसा चेति ग-
 म्यते । प्रयत्न प्रकषेण यत् उपरतम् । यम् उपरमे । अत
 एव देवहेडन देवाना क्रोधनम् । यच्चास्मान् अरायः निधे
 नान् । 'ऊडिदम्' इति विमक्तेरुदात्तत्वं रेशब्दादपि भवति ।
 अभिदुच्छुनायते आभिमुख्येन नाशयति अस्मान्वा अभिलक्ष्य
 दुच्छुनेवाचरति । दुच्छुना दारिद्र्यम्, तदिवास्मान् पीडयतीति
 यावत् । ईदृश अतिपन्न कर्म तत् अस्पष्ट अन्यत्र निधेतन
 स्थापयत तत्कल अस्मासु मा भूत् । दधातेर्लिङि 'लिङ्घाशिष्यङ्'
 यामुद, 'अतो येय' 'तप्तनप्तनधनाश्च' इति तनादेश ॥

तत्तं म इति जगती ॥ मम आपः कर्म तत् विस्तीर्णं
 यावज्जीवमकल्पान् । तदेव इदानीं अनेन होमेन पुनः तायते
 भूयोऽपि विस्तीर्यते । किञ्च—स्वादिष्टा स्वाहुतया धीतिः

तायते पुनः । स्वादिष्टा धीतिरुचयां शस्यते । अ-
यं समुद्र उत विश्वभेषजः । स्वाहाकृतस्य समु-
तृणुतर्भुवः । उद्वयं तमसस्परि । उदु त्वं चित्रम् ॥
११२ ॥ इमं मे वरुण तत्त्वा यामि । त्वं नो अ-
ग्रे स त्वं नो अग्रे । त्वमग्रे अयाऽसि प्रजापते ।

धारकं हविः । संज्ञायां क्तिन् । उचथाय कर्मणे हविषः
समवायाधारत्वात् उचथ* । उच समवाये, ओणादिकः धप्र-
त्ययः । यत्र समवेति तदर्थं स्वादिष्टं भूत्वा अनेन होमेन
हविः शस्यते, प्रशस्ततां भनते । यस्मादेवं तस्मात् अयं
समुद्रः समुद्रोपममिदं दीयमानं आज्यं, अपि च विश्वभेषजः
सर्वानिष्टशमनहेतुः, न तु घृतान्तरवन् कतिपयरोमभेषनम् । तस्य
तादृशस्य स्वाहाकृतस्य स्वाहाकारेण प्रदत्तस्य समु तृणुत,
उकारोऽवधारणे, संतृप्यत, यस्य णुत्वम् । हे ऋभुवः । देवाः ।।
छान्दसः उवडादेशः । सुहितार्थयोगे षष्ठीसमासप्रतिषेधेन पठ्याः
ज्ञापितत्वात् स्वाहाकृतस्येति षष्ठी । उद्वयं तमस इत्यादि न-
वानां प्रतीका गृह्यन्ते । व्याख्याताश्च ग्रहकाण्डादिषु मन्त्रा-
उद्वयं तमसस्परि पश्यन्तः,* उदु त्वं जातवेदसं,† चित्रं देवानां,‡
इमं मे वरुण श्रुधि,§ तत्त्वा यामि ब्रह्मणा,; त्वं नो अग्रे वरुणस्य,॥
स त्वं नो अग्रेऽवमः,१ त्वमग्रे अयाऽस्ययासन्,§ प्रजापते न त्वन्*॥ .

* सं. ४-१-७.

‡ सं. १-१-११.

§ सं. १-४-१६.

† सं. १-४-४१.

‡ सं. १-५-११.

** सं. १-६-१४.

‘इमं जीवेभ्यः परिधिं दधामि । मेपां नु गादपरो
अर्धमेतम् । शतं जीवन्तु शरदः पुरुचीः । तिरो
मृत्युं दधतां पर्वतेन । ‘इष्टेभ्यस्स्वाहा वपडनिष्टे-
भ्यस्स्वाहा । भेषजं दुरिष्ट्यै स्वाहा निष्कृत्यै

‘इमं जीवेभ्य इति त्रिष्टुप् ॥ जीवेभ्यः जीवनार्थं जीवानां
वा परिधिं सर्वतः धातारं रक्तकं दधामि स्थापयामि एतज्जो
मात्मकम् । अत एपां अनेन होमेन रक्षितानां जीवानां मध्ये
अपरः कश्चिदपि मा गात् वा गमत् । नु इति क्षिप्रार्थे ।
एतमर्थं पुरुषायुषस्य प्रथमार्थं पञ्चाशद्वर्षलक्षणं आयुष्टुन मा गात्
तावत्यायुषि मा मृतेति यावत् । यद्वा—एतमर्थं ऋद्धिं ऋद्धि-
हेतुम् । वर्णव्यत्ययो वा एतमर्थम् । प्रथमे पक्षे छान्दस-
माद्युदात्तत्वम् । किन्तु शतं जीवन्तु शरदः संवत्सरान् पु-
रुचीः पुरुन् बहून्वा नानाविधान् भोगान् अश्नतीति, मका-
राकारयोः लुप्तयोः ‘चो’ इति दीर्घत्वम् । अत एव मृत्युं
तिरोदधतां त्रिनष्टे कुरुताम् पर्वतेन पर्वणि क्रियमाणेन अनेन
होमेन । ‘पर्वमरुद्ध्यां तन्’ इति तन्मत्ययः । पर्वतवदभेदेन वा ॥

• ‘इष्टेभ्य इत्यादीनि यजूंषि ॥ इष्टेभ्यः सम्यग्यागेनाराधितेभ्यः
अग्रचादिभ्यः स्वाहुतमिदमस्तु तृप्त्यतिशयाय । वपडनिष्टेभ्यः
ये अनिष्टा वपद्गोरेण अनाराधिताः देवाः तेभ्यः इदमेव वपद्गुं
हविरस्तु तदर्थं इदं स्वाहुतं करोमि । भेषजं अनिष्टकारित्व-
शमनं दुरिष्ट्यै दुरिष्ट्याः प्रमादादिना विमुक्ता इष्टिः दुरिष्टिः

स्वाहा । दौराध्वै स्वाहा दैवीभ्यस्तनूभ्यस्स्वाहा ॥
 ११३ ॥ ऋद्ध्यै स्वाहा समृद्ध्यै स्वाहा । 'यत इन्द्र
 भयामहे । ततो नो अभयं कृधि । मघवञ्छुग्धि तव
 तन्न ऊतये । विद्विपो विमृधो जहि । 'स्वस्तिदा
 विशस्पतिः । वृत्रहा विमृधो वशी । वृपेन्द्रः पुर

तस्याः सिष्टं स्वाहुतमिदमस्तु । निष्कृतिः प्रायश्चित्तार्थो हो-
 मादिः । तत्सामर्थ्यार्थं स्वाहुतमिदमस्तु ॥

'यत इन्द्रेति पथ्या बृहती ॥ हे इन्द्र ! यतः मृत्युरोग-
 चोरादेर्हेतोः यय भयामहे विभीमः । व्यत्ययेन शप्, आ-
 त्मनेपदं च । ततः नः अस्माकं यथा भयं न भवति तथा
 कृधि कुरु । शपो लुकि, 'श्रुशृणुष्टृकृषृम्यः' इति धिमावः ।
 हे मघवन् ! तव या ऊति रसा अनितरसाधारणी तत् तस्याः
 नः अस्मदर्थं ता रसा कर्तुं त्वमेव शुग्धि शक्तो वर्तस्व ।
 छान्दसो वर्तमाने छोद्, प्राक्छले वा । त्वदीयरसाशक्तेः प्र-
 दर्शनकालोऽयम् । 'ऊतियूति' इति क्तिनः उदात्तत्वम् । किञ्च—
 विद्विपः शत्रून् विमृधः सङ्ग्रामाश्च जहि विनाशय । 'हन्तेर्नः' ॥

'स्वस्तिदा इत्यनुष्टुप् ॥ स्वस्तिदा अविनाशम्य दाता विशः
 विश्वस्याः प्रजायाः पतिः वृत्रहा पापादेर्हन्ता विमृधः विनि-
 वारितसङ्ग्रामः । छान्दसस्समासान्तः, विभक्तिव्यत्ययो वा । वशी
 नितेन्द्रियः वृषा सेक्ता ईदृशः इन्द्रः अस्माकं पुरः पतु

एतु नः । स्वस्तिदा अभयंकरः । ^९आभिर्गीर्भि-
र्यदतो न ऊनम् ॥ ११४ ॥ आप्यायय हरिवो व-
र्धमानः । यदा स्तोतृभ्यो महि गोत्रा रुजासि ।
भूयिष्ठभाजो अयं ते स्याम । ^{१०}अनाज्ञातं यदा-
ज्ञातम् । यज्ञस्य क्रियते मिथु । अग्रे तदस्य क-

अग्रतः रक्षकभावेन वर्तताम् । स्वस्तिदा शोभनं भावं अस्मभ्यं
ददत् अभयंकरः भयनिवृत्तेः कर्ता वक्ता वा माभैपीरिति ।
'मेघर्तिभयेषु' इति खल्विधीयमानः अभयेऽपि भवति ॥

^९आभिरिति त्रिष्टुप् ॥ हे हरिवः ! अश्ववन् ! आभिः अ-
स्मदुक्ताभि गीर्भिः वर्धमानः त्वं आप्यायय वर्धय । किं ?
यत् अतः अस्माभिः अनुष्ठितात् कर्मणः ऊनं विकलं आ-
सीत्, तत्सर्वं आप्यायय । यदा त्वं स्तोतृभ्यः स्तोत्रं महि
महत् अत्यर्थं सादरं गोत्राणि मेघान् रुजासि वृष्ट्यर्थं भिन-
क्षि तदा तथा स्तोतृत्ववत्सलः त्वं अस्माकं स्तोतॄणां कर्म
संपूरयेति भावः । रुनेर्लेट्याडागमः । अथ अत एव वयं
ते त्वत्सकाशात् भूयिष्ठभाजः स्याम बहुतमाना घनादीनां ल-
ब्धारो भूयास्म ॥

^{१०}अनाज्ञातमिति द्वे अनुष्टुभ्यो ॥ अनाज्ञातं शास्त्रमर्थादया
अज्ञातं, यच्च आज्ञातं तथा ज्ञातं यज्ञस्य सम्बन्धि कर्म मिथु
मिथ्या क्रियते फलसाधनासमर्थं अन्यथा क्रियते अनाज्ञातस्य
अनाज्ञातत्वादेव अन्यथा करणम् । ज्ञातस्याप्युपेक्षया अन्यथा

ल्पय । त्वं हि वेत्थं यथातथम् । "पुरुषसंमितो
यज्ञः । यज्ञः पुरुषसंमितः । अग्ने तदस्य कल्पय ।
त्वं हि वेत्थं यथातथम् । "यत्पाकत्रा मनसा दी-
नदक्षा न । यज्ञस्य मन्वते मर्तासः । अग्निष्टदोतां

क्रिया स्यात् । हे अग्ने! तत् सर्वं अस्य कर्मणः सम्बन्धि
कल्पय फलमाधनसमर्थं कल्पय अविकलं कुरु । त्वं हि यथा-
तथं वेत्थ, यथात्वं कर्मणः स्वभावः, तस्यानतिवृत्तावव्ययीभावः॥

^{११}पुरुषसंमित इति ॥ पुरुषः विशिष्टदेहश्चेत्यिता, तेन
संमितः तुल्यः यज्ञो नाम यथा पुरुषोऽयं अन्यूनानतिरिक्तवि-
शिष्टावयवारब्धशरीरः एव यज्ञोऽप्यन्यूनानतिरिक्ताङ्गविशिष्टाङ्गसद्भा-
तावयवान् । उपमानपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । किञ्च—पुरुषस-
ंमितः पुरुषेण सम्यङ्निर्वर्तितश्चेत् अयं यज्ञो भवति यज्ञस्व-
भावभाग्यैवति, इतरथा अयज्ञ एव स्यात् । 'तृतीया कर्मणि'
इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यस्मादेवं तस्मात् तस्य यत्
न्यूनं तत्कल्पय यज्ञस्वभावानुरूपं कुरु यज्ञत्वाय । त्वं हि
यज्ञस्वभावं यथावेद्वत्थ ॥

^{१२}यत्पाकत्रेति त्रिष्टुप् ॥ पक्त्व्यं बालं मनः पाकं तत्प्र-
कारेण मनसा । स्वार्थिकत्वाप्रत्ययः । पाकगामिना वा मनसा
उपलक्षिताः मर्ताः दीनदक्षाः क्षीणोत्साहाः यज्ञस्य सम्बन्धि
यत् कर्म न मन्वते न जनन्ति तत्सर्वं विजानन् सजातै-

ऋतुविद्विजानन् । यजिष्ठो देवाः ऋतुशो यजा-
ति ॥ ११५ ॥

देवाःश्चित्रं तनूभ्यस्स्वाहोनं पुरुषसंमितोऽग्रे
तदस्य कल्पय पञ्च च ॥ ११६ ॥

‘यदेवा देवहेडनम् । देवासश्चक्रमा वयम् ।

गुणं जानन् ऋतुवित् विष्णुस्य ऋतुस्वरूपस्य वेत्ता होता
देवाना आह्वानकुशलः यजिष्ठः यष्टृतमं मानुषेभ्यः होतृभ्यः
ईदृशः अपिः देवान् ऋतुशः कालेकाले यजाति यजतु ।
लेष्ठादागम । ‘संख्यैकवचनाच्च’ इति शस् । यष्टृशब्दात्
‘तुश्छन्दसि’ इतीष्टानि ‘तुरिष्ठमेयस्तु’ इति छेपः ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे मष्टभास्करीये तृतीये सप्तमे
अच्छिद्रेषु एकादशोऽनुवाकः.

‘एकविंशत्या दर्भेषुर्धूलैः पावितो यजमानो नपति—यदेवा
इति प्रथमा त्रिष्टुप् ॥ हे देवाः! देवासः! देवनशीलाः ।।
आज्जसेरमुक् । आदिताः अदितेः पुत्राः यदेवहेडनं देवाना
क्रोधनं कर्म वयं चक्रम कृतवन्तः । संहिताया दीर्घत्वं छान्दसम् ।
आदिनियमादिदृग्भावः । तस्मात् क्रोधहेतोरपराधात्
मा मुञ्चत यूयं, मामुत मामपि एवं नाम असद्वृत्तं, ऋतस्य

आदित्यास्तस्मान्मा मुञ्चत । ऋतस्यर्तेन मामृत ।
 'देवा' जीवनकाम्या यत् । वाचाऽनृतमूदिम । अ-
 ग्रिर्मा तस्मादेनंसः । गार्हपत्यः प्रमुञ्चतु । दुरिता
 यानि चकृम । करोतु मामनेनसम् ॥ ११६ ॥
 'ऋतेन' द्यावापृथिवी । ऋतेन त्वं सरस्वति ।

यज्ञस्यापि ऋतेन अनेन होमेन, तस्यापि यज्ञत्वेहेतुत्वादस्य ।
 यद्वा—सत्यस्यापि सत्यभूतेन, सर्वदा मोक्षलाभावात् ॥

'देवा' इति पदं जगती ॥ हे देवाः ! वयं सपुत्रपौत्राः
 जीवनकाम्याः जीवनमात्मन हृच्छन्तः । काम्यजन्तात्पचाद्यच्च ।
 यत् अनृतं वाचा ऊदिम उक्तवन्तः तस्मात् तन्निमित्तात्
 एनसः मां गार्हपत्यः अग्निः प्रमुञ्चतु यानि चान्यानि दुरि-
 तानि दुर्गाणि निमित्तानि कर्माणि सपुत्रपौत्राः चकृम । ते-
 नापि कर्मणा मां अनेनसं करोतु । मयि शुद्धे मत्सम्य-
 न्धनस्तेर्वै विशुद्धा इति भावः ॥

'ऋतेनेत्यनुष्टुप् ॥ हे द्यावापृथिवी ! हे सरस्वति ! सर्वा
 अपि यूयं मां अंसः मुञ्चत । कस्मात् ? ऋतेन यज्ञेन
 विगुणेन हेतुना ऋतात् प्राप्तात् । यच्च अन्यकृतं अन्तेन
 निमित्तेन यदतिरिक्तेन कृतं अन्यैर्वा शत्रुभिः अभिचारादिना
 कृतं पापफलं आरिम प्राप्नुयाम तस्माच्च मुञ्चतेति । अंतर्लिङ्गि
 'ऋच्छतृताम्' इति गुणः, 'अत आदेः' इति दीर्घत्वम् ॥

ऋतान्मां मुञ्चतां हंसः । यदन्यकृतमारिम । 'स-
जातशंसादुत वा जामिशंसात् । ज्यायस-
शंसादुत वा कनीयसः । अनाज्ञातं देवकृतं
यदेनः । तस्मात्त्वमस्माज्जातवेदो मुमुग्धि । 'यद्वा-
चा यन्मनसा । बाहुभ्यामूरुभ्यामष्टीवद्भ्याम् ॥
११७॥ शिश्रैर्यदनृतं चक्रुमा वयम् । अग्निर्मा त-
स्मादेनसः । 'यद्वस्ताभ्यां चक्र किंत्विपाणि ।

'सजातशमादिति जगती ॥ सजाताः समानजन्मानः, जा-
मयः भार्या, ज्यायान् विद्यादिना प्रशस्ततरः, कनीयान् तेना-
प्यल्पतर, एतेषां शंसः स्तुतिः मिथ्यागुणारोपेणाव्याकुलकि-
रणं तस्माद्वेदितोः, अनाज्ञातं बुद्ध्या अननुसंहितं देवकृतं
देवविषये मथा कृतं यत् एनः पापं तस्मात् अस्मान् त्वं
मुमुग्धि हे जातवेदः । नाताना अव्यामोहेन वेदितः । १. मुञ्चतेः
'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुः । केचिदाहुः—विपरीतलक्षणया
शंस आक्रोशः इति, तस्मिन्मितान् पापात् मुञ्चत इति योज्यम् ॥

'यद्वाचेत्यतिशङ्करी सप्तपदा ॥ वागादिभिः यदनृतं पापं
वयं चक्रुम । अग्निर्मेत्यादि गतम् । अष्टीवद्भ्यां जानुभ्याम् ।
शिश्रैरिति वचनव्यत्ययेन बहुवचनम् । यद्वा—शिशचापलम-
'कारेः । गतमन्यन् ॥

'यद्वस्ताभ्यामिति त्रिष्टुप् ॥ हस्ताभ्यां यत् यानि किं
त्विपाणि, अक्षाणां इन्द्रियाणां वस्तु वर्जनीयं अगन्तव्यविषयं

अक्षाणां वृष्टुमुप जिघ्रमानः । दूरेपश्या च राष्ट्र-
भृच्च । तान्यप्सरसावनुदत्तामृणानि । 'अदीव्य-
वृणं यदहं चकार' । यद्वाऽदास्यन्त्संजगारा जनै-
भ्यः । अग्निर्मा तस्मादेनसः । 'यन्मयि माता ग-
भै सति ॥११८॥ एनश्चकार यत्पिता । अग्निर्मा

उपजिघ्रमानः उपघ्नन् उपगच्छन् विषयभोगसक्तः । यद्वा—
विषयमुपशमं कुर्वन् । हनेर्व्यत्ययेनात्मनेपदम्, ताच्छीलिको
वा चानश्, व्यत्ययेन शपः श्लुः, विकरणत्वेन शः, बहुलं
छन्दसि' इत्यभ्यासस्येत्यम्, 'गमहन' इत्युपधालोपः, कृदुत्तरप-
दप्रकृतिस्वरत्वेन 'अभ्यस्तानामादि.' इत्याद्युदात्तत्वम् । अनु-
दत्तां ऋणानि दूरेपश्या च राष्ट्रभृत् इत्येते अप्सरसो अनु-
दत्तां आनुपूर्वेण यथास्वं प्रत्यर्पयनाम् ॥

तस्मादेनंसः । ^१यदापिपेपं मातरं पितरम् । पुत्रः
 प्रमुदितो धयन् । अहिंसितौ पितरौ मया तत् ।
 तदग्रे अनृणो भवामि । ^२यदन्तरिक्षं पृथिवीमुत्
 धाम् । यन्मातरं पितरं वा जिहिंसिम । अग्निर्मा
 तस्मादेनंसः । ^३यदाशसा निशसा यत्पराशसा ॥
 १११ ॥ यदेनंश्चक्रुमा नूतनं यत्पराणम् । अग्निर्मा

^१यदापिपेपेति बृहती, षड्विंश ॥ यदहं मातुरुत्सङ्गस्थः
 मातरं आपिपेप षीदितवानस्मि हस्तपादेन । पितरं च पितुरु-
 त्सङ्गस्थः । पुत्रः दुःखात् पुत्राग्नः त्राता । क्षान्तिहेतुरयम् ।
 प्रमुदितः हृष्टात्मा धर्माधर्मयोः अज्ञाता । तदपि कुत इत्याह—
 धयन् स्तनं पिबन् । अवस्थामदर्शनेन अज्ञत्वं दर्शयति । तत्
 तदा मया तादृशेन पितरौ मातापितरौ अहिंसितौ अनु-
 पद्रुतविव । यद्वा—क्रोधकारिणौ मा भूताम्, तथाऽपि तयोः
 या क्षान्तिः तदानीं नाभूत् तत्राहं अनृणो भवामि तस्मात्पुप-
 काराकरणपापशङ्कितो भूयासं त्वत्प्रसादेन ॥

• ^२यदन्तरिक्षमिति शकरी षड्विंश ॥ यदन्तरिक्षादीनि य-
 जिहिंसिम हिंमिवानस्मि तदनिष्टानरणात् । ओकवासिनो वा
 गृह्यन्ते । अग्निर्मेसादि तुल्यम् ॥

^३यदाशसेति शकरी षड्विंश ॥ शम्बु हिंसायां, आशसा
 आभिमुख्येन हिंसया निशसा निभृतया हिंसया पराशसा

तस्मादेनसः । ¹²अतिक्रामामि दुरितं यदेनः । ज-
हामि रिप्रं परमे सधस्ये । यत्र यन्ति सुकृतो
नापि दुष्कृतः । तमारोहामि सुकृतां नु लोकम् ।
¹³त्रिते देवा अमृजतैतदेनः । त्रित एतन्मनुष्येषु
मा मृजे । ततो मा यदि किञ्चिदानशे । अग्निर्मा
तस्मादेनसः ॥ १२० ॥ गार्हपत्यः प्रमुञ्चतु । दु-

अनिवृत्तया हिसया, एवं यदेनः चक्रम् । नूतनं इदानीतनं,
पुराणं पूर्वस्मिन् जन्मनि भवम् । अग्निर्मेसादि समानम् ॥

¹²अतिक्रामामीति त्रिष्टुप् ॥ यदुरितं दुर्गतिकारणं एनः
पापं तदहं अतिक्रामामि अतिक्रम्य गच्छामि त्वत्प्रसादात् ।
किञ्च—परमे सधस्ये सहस्थाने अस्मिन् संसारे यन्मयि रिप्रं
पापं क्षिप्तमिव निर्मादुं शक्यं तदपि जहामि त्यजामि त्वत्प्र-
सादात् । ततश्च यत्र यन्ति सुकृत एव न कदाचिदपि
दुष्कृतः तं सुकृतामेव सम्बन्धिनं लोकं आरोहामि । नु
पूरणं अविज्ञेन वा ॥

¹³त्रित इत्यादि पङ्क्तिः ॥ 'तत एकतोऽनायत' * इत्यत्रोक्तानां
एकतादीनां त्रयाणामपि प्रदर्शनार्थं त्रितग्रहणम् । तस्मिन् त्रिते
देवाः एतत् एनः पापं अमृजत 'ते देवा आप्येज्यमृत' *
इति दर्शनात् । स च त्रितः एतत् पापं मनुष्येषु सूर्या-
भ्युदितादिषु मामृजे । तुगादित्वादभ्यामस्य दीर्घत्वम् । ततः

रिता यानि चकृम । करोतु मामनेनसम् । "दिवि
 जाता अप्सु जाताः । या जाता ओषधीभ्यः ।
 अथो या अग्निजा आपः । ता नश्शुन्धन्तु शुन्ध-
 नीः । ^{१५}यदापो नक्तं दुरितं चराम । यद्वा दिवा
 नूतनं यत्पुराणम् । हिरण्यवर्णास्तत् उत्पुनीत नः ।

सां मनुष्यं यदि किञ्चित् पापं आनशे व्याप्नोति, अग्नि-
 मेत्यादि गतम् ॥

"दिवि जाता इत्यनुष्टुप् ॥ या आपः दिवि जाताः द्युलो-
 कमादुर्भूताः नित्याः वर्तन्ते । याश्च अप्सु कर्मसु जाताः
 कर्मनन्याः, जपां स्थानेषु कूपादिषु वा आविर्भूताः । याश्च
 ओषधीभ्यः आविर्भूताः, रसात्मिकाः । अथो अपि च
 या अग्निजाः विद्युतो जाताः रविकिरणेभ्यो जाताः वप्याः ।
 तास्तस्रोः आपः अस्मान् शुन्धन्तु शोधयन्तु शुन्धनीः* सर्वस्य
 लोकस्य शोधयः ॥

^{१५}यदाप इति त्रिषदा त्रिष्टुप्, विराडा ॥ हे आपः ।
 यद्दुरितं पापं वयं चराम आचराम नक्तं रात्रौ । यच्च
 दिवा अहनि यन्नूतनं इदानीन्तनं यच्च पुराणं पूर्वमाचराम ।
 यद्वा—नूतनं नवं मनुष्यं पापं तत् । पुराणं पूर्वमेव प्रसि-
 द्धम् । ततः तस्मात् पापात् उत्पुनीत उत्कृष्टं शोधयत नः
 . अस्मान् हे हिरण्यवर्णाः ! हितरमणीयवर्णाः ! उज्ज्वलवर्णा वा ॥

१० इमं मे वरुण तत्त्वां यामि । त्वं नो अग्रे स त्वं
नो अग्रे । त्वमग्रे अयाऽसि ॥ १२१ ॥

अनेनसंमष्टीवद्भयाः सति पराशसाऽऽनुरो-
धिमि तस्मादेनसः पुनीत नस्त्रीणि च ॥ १२ ॥

यदेवा गार्हपत्यो यद्वस्ताभ्यां यन्मरियं माता
यदापिपेयं यदन्तरिक्षं यदाशसाऽतिक्रामामि त्रिते
देवा दिवि जाता अप्सु जाता यदापं इमं मे व-
रुण तत्त्वां यामि त्वं नो अग्रे स त्वं नो अग्रे
त्वमग्रे अयाऽसि ॥

यत्ते ग्राव्णां चिच्छिदुस्तोम राजन् । प्रिया-

१० इमं मे वरुणेत्यादि पञ्चानां प्रतीकग्रहणम् । व्याख्याताश्रेता
'इन्द्रं वः'* इत्यादिपु† ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे भट्टभास्करिणे तृतीये सप्तमे
अच्छिद्रेषु द्वादशोऽनुवाकः.

१० दध्ना पयसा वा मधुमिश्रेण ऋनीषमभिनुदति—यत्ते ग्राव्णेति
त्रिष्टुभा ॥ हे राजन्! राजनशील! सोम! यत् यानि तव
अङ्गानि प्रियाणि प्रियतराणि ग्राव्णा ग्रावभिः नातवेकवच-

पयङ्गानि स्वधिता परूँषि । तत्संधस्त्वाज्येनोत
वर्धयस्व । अनागतो अधमिथ्संक्षयेम । 'यत्ते ग्रा-
वां बाहुच्युतो अचुच्यवुः । नरो यत्ते दुदुहुर्दक्षिणे-

नम्, चिच्छिद्दुः अभिपुण्वन्तः ऋत्विजः पीडितवन्तः । स्वधिता
स्वधितानि आत्मनि निहितानि आत्मीयानि परूँषि पर्वाणि
चिच्छिद्दु इत्येव । गद्या—स्वधिता स्वधिताना । तृतीयाया
यादादेशः । तेन पशोः परूँषे अवयवान् छिन्दन्ति । एवं
तव यान्यङ्गानि चिच्छिद्दुः । तत् तानि संधस्त्व प्रकृति-
स्थानि निर्वाधानि स्थापय । आज्येन आज्यसदृशेन मधुना
दध्ना वा पयसा वा मिश्रेण संधानप्राप्तानि कुरु । उत अपि
च वर्धयस्व भूयः वृद्धतराणि कुरु । ततः वयं अनागतः
अनपराधाः अधमित् अत एव हेतोः । छान्दसो मकारोप-
जनः संहिताया, शब्दान्तरं वा अपेक्ष्येन समानार्थम्, 'अव्य-
यादाप्सुषः' इत्यस्यापवादो वा अभावः । संक्षयेम संभ्यम्
सेम, सि निवासगत्योः ॥

'यत्ते ग्रावेति प्रस्तारणीकः ॥ हे सोम! देव! देवनशील! तव
अङ्गं ग्रावा अश्वा बाहुच्युतः बाहुभ्यां संप्राप्तः संगृहीतः ।
'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अचुच्यवुः अच्यव-
यव अपतितवत् । वननव्यत्ययः, अन्तर्भावितण्यर्थाल्लुङि शपश्लुङ्,
'नुसि च' इति गुणः, 'बहुळमन्यत्रापि' इति वा णिलुक् ।
प्रहारद्व्यर्थं बाहुच्युत इत्युक्तम् । किञ्च—यत्तवाङ्गं दक्षिणेन

न । तत् आप्यायतां तत्ते । निष्टयायतां देव सोम ।
 यत्ते त्वचं विभिदुर्यच्च योनिम् । यदास्थानात्प्रच्यु-
 तो वेनसि त्मना ॥ १२२ ॥ त्वया तत्सोम गुप्त-

प्रबलेन हस्तेन नरः मनुष्याः ऋत्विजः दुदुहुः रसादानेन
 रिक्तीकृतवन्तः । प्रपूर्णं पूरणनिवृत्तिः प्रस्मरणादिवत् । तत्
 तवाङ्गं आप्यायतां वर्धताम् । व्याप्त्यर्थं तत् इति द्विवचनम्,
 सर्वं अङ्गं आप्यायतामिति, यथा—‘पुरुष इष्टकामुपावधायतुरुप
 इष्टकाम्’* इति । किञ्च—तत्तवाङ्गं सर्वं निष्टयायतां पीड-
 नेन विश्लिष्टं पुनः सङ्गीभवन् निरन्तरं निश्चयेन वा । निष्टया-
 नार्थं वा द्वितीयं तत्तेग्रहणम् ॥

यत्ते त्वचमिति त्रिष्टुप् ॥ हे सोम ! यत् यदर्थं तव
 त्वचं विभिदुः विदारितवन्तः ऋत्विजः । यच्च यदर्थं तव
 योनिं कारणं कन्दमूलं विभिदुः उत्ताटनेन । यच्च त्वं आ-
 स्थानात् उत्पत्तिस्थानात् प्रच्युतः वेनसि स्मरसि उत्कण्ठां
 करोषि त्मना आत्मन्येव आत्ममासिकमेव, लतासाहचर्यात् ते-
 जितानां आस्थानावाससुखानां स्मरसि । तत् अस्माकं कर्म
 त्वयेव विस्मृतापकारेण गुप्तं रक्षितं अस्तु कर्मार्थं इदं एभिः
 कृतं न वृथेति क्षन्तव्योपराध इति यावत् । नः अस्माकं
 परमे उत्कृष्टे व्योमन् विशेषेण रक्षकं स्वर्गं निमित्तभूते सति
 त्वया सह सा सन्धा तत्संभानं अपकारविस्मृतिरक्षणं असन्
 अस्तु । अस्तेर्लेख्यडागमः ॥

मंस्तु नः । सा नंस्तन्वाऽस्तत्परमे व्योमन् । 'अ-
 हाच्छरीरं पर्यसा समेत्य' । अन्योऽन्यो भवति वर्णो
 अस्य । तस्मिन्वयमुपहूतास्तवं स्मः । आ नो
 भज सदसि विश्वरूपे । नृचक्षास्तोमं उत शुश्रु-
 गस्तु । मा नो विहङ्मीहिरे आवृणान् । अना-

‘अहादित्यादय त्रिष्टुभ ॥ अहात् अनहात् अत्यन्त ।
 व्यत्ययेन शपा लुक् । तव अभिपुतस्य शरीर अन्यः नैनो
 वर्णः रूप अनहात् । पर्यसा दधा मधुन च समेत्य यथा
 अस्य शरीरस्य अन्यः मनोहर वर्णः भवति जायते तस्मिन्
 तथाकरणे वय उपहूताः त्वेवानुज्ञाता यस्मात् तस्मान् तवैव
 सम्बन्धिन वय स्मः । यद्वा—तस्मिन् उपहूता स्म भूयास्म
 तव तस्मिन् वर्माण । अत अस्मान् आभज आस्थापय
 सदसि स्मान विश्वरूपे सर्वयोग्यफलममृद्ध ॥

नृचक्षा इति ॥ उत अपि च अय सोमः नृचक्षा
 नूननुग्रहदृष्ट्या सदा पश्यन् । ‘गतिकारकयोरपि’ इत्यसुन्
 पूरादिशब्दमि इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । शुश्रुक् अस्तु अस्म
 द्विरा श्रोता भवतु । किपि छान्दस द्विवचन, कुक्, अन्त्य
 विकारश्च । यद्वा—शुश्रूषितव्योऽस्तु । सन्नन्तात् किपि अते
 लोपे वर्णयोर्विकार । मा च अस्मान् कदाचिदपि विहासीत्
 मा त्यासीत्, अस्माक गिर स्तुती आवृणान्, सभजमान
 स्तुतिभि प्रसज अभिषवार्दि अपराध क्षमता इति भावः ।

गास्तनुवो वावृधानः । आ नो रूपं बहंतु जायमानः ॥ १२३ ॥ 'उप क्षरन्ति जुह्वो घृतेन । प्रियाण्यद्भानि तव वर्धयन्तीः । तस्मै ते सोम नम इहर्षद् । उप मा राजन्सुकृते ह्वयस्व । सं प्राणापानाभ्याऽ समु चक्षुषा त्वम् । सः श्रोत्रेण

तत अनागाः विस्मृतसकलापराध तनुवः निजशरीराणि प्र त्यह वावृधानः वर्धयन् । प्यन्तात् छान्दसस्य ण्डि कानच् । 'तुजादीनाम्' इत्यभ्यासस्य दीर्घम् । 'बहुळ सत्ताछन्दमो' इति णिल्लुक् । नः अस्माक व्या सर्वत सर्वकार्येषु जाय मानः रूप प्रशान्त बहंतु ॥

'उपक्षरन्तीति ॥ हे सोम । राजन् । तव प्रियाणि अद्भानि जुह्वः क्षुच उपक्षरन्ति उपेत्य सिञ्चन्तु घृतेन क्षरणे पयो-
वधिमधुभि वर्धयन्त्य त्वाम् । तस्मे तुभ्यमेव वपद्भार नमः
नमस्कारश्च युज्यते । मया च तथैव तत्क्रियते । अत मा
सुकृते शोभनकर्मफले उपह्वयस्व अनुजानीहि ॥

'संप्राणापानाभ्यामिति ॥ हे सोम । राजन् । प्राणादिभि
आत्मीये सङ्गच्छस्व यत्तव शरीरे आस्थित जात पापाणा-
दिविकारजात तत् शमु शान्तेमेव सुखनिमित्तमेव अम्बु । अ
त्वं अस्माक जानीतात् जानीहि पवीना पया सद्गमने मह
गमने मित्रत्व इति यावत् । यद्वा—पया सद्गमे तव प्रिये

गच्छस्व सोम राजन् । यत्तु आस्थितुः शम्भु तर्त्ते
अस्तु । जानीतान्नस्सगमेने पथीनाम् । 'एतं जा-
नीतात्परमे व्योमन् । वृक्षांस्तथस्था विद रूपम-
स्य ॥ १२४ ॥ यदा गच्छात्पृथिभिर्देवयानैः । इष्टा-
पूर्ते कृणुतादाविरस्मै । 'अरिष्टो राजन्नगुदः परेहि ।

सङ्गमे अस्माक जानीतान् हवींषि सामर्थात् गम्यते । यद्वा—
पथा सङ्गमेनैषा मनोहरतया अस्मान् जानीहि ज्ञास्यसि उप-
रुतमेवमभिरिति । 'नहुळ छन्दसि' इति पथ ईकार ॥

एतमित्यादि ॥ हे वृक्षा । वारका रश्मय । यद्वा—विवृ-
तकान्तयो वृक्षा पुण्यात्मान हे सधस्याः । सहानेन स्थिता ।
'सधमाधस्थयो इति सधदेश । एत सोम परमे व्योमन्
विविधरक्षणे स्वर्गे जानीतात् जानीत । 'तस्य तात्' इति
तादादेश । रूप च अस्य सोमस्य स्पष्ट विद जानीत कि
यत्पुण्योऽयमिति । 'विदो लटो वा' इति यस्याकार । आम-
न्त्रितयोरविद्यमानत्वात् निवाताभाव । तत यदा अय पृथि
भिः देवयानैर्हे गच्छात् गच्छेत् । लेख्याद्वागम । तदा
अस्मै इष्टापूर्ते इष्टापूर्तफलानि आविष्कृणुतात् आविष्कृणुत
त्वया एतानि मोक्षव्यानीति । इष्ट देवाना, पूर्ते पितॄणाम् ॥

'अरिष्ट इति ॥ हे राजन् । अरिष्टः केनचिदप्यहितित
अरोगश्च सन् परेहि परागच्छ । नमस्ते अस्तु चक्षसे दर्श

नमस्ते अस्तु चक्षसे रघूयते । नाकमारोह सह
यजमानेन । सूर्यं गच्छतात्परमे व्योमन् । ^{१०}अभू-
द्देवस्सविता वन्द्योऽनु नः । इदानीमहं उपवाच्यो
नृभिः । वि यो रत्ना भजन्ति मानवेभ्यः । श्रेष्ठं नो
अत्र द्रविणं यथा दधत् । ^{११}उप नो मित्रावरुणा-

नकुशलाय रघूयते रघूः शीघ्रां गतिं आत्मन इच्छते । कपि-
लकादित्वात् लवविकल्पः, 'शतुरनुम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ।
नाकं अविद्यमानदुःखस्थानं यजमानेन सह आरोह । ततः
परमे व्योमन् पुण्यस्थाने वर्तमानं सूर्यं गच्छतात् गच्छ ॥

^{१०}अभूद्देव इति जगती ॥ इदानीं सोमाराधनानन्तरं नः
अस्माकं निर्दोषाणां देवः सविता वन्द्यः अभूत् भवति ।
यो देवः अहः सम्बन्धेन नृभिः मनुष्यैः शूरैः उपवाच्यः
उपेत्य वक्तव्यः स्तोतव्यः स्वस्थाभिलषितसिद्धये । तस्मात् अस्मा-
भिरपि अयं देव वन्द्य इति । क पुनरस्य विशेष इत्याह—
यः रत्नानि रमणीयानि धनानि मानवेभ्यः विभजति उदया-
द्विभिः, ॥ देवः अस्मभ्यं श्रेष्ठं प्रशस्ततमं द्रविणं अत्रैवा
हनि यथा दधत् दद्यात् तथा अयं देवः इदानीं वन्द्य इति ।
लेट्याढागमे 'चोर्लोपो लेटि वा' इति लोपः ॥

^{११}उप न इति त्रिष्टुप् ॥ मित्रावरुणौ नः अस्मान् निवृत्त-
सोमपराधान् इह अहनि उपावतम् । हे ममावा! समान-
त्वानौ! अस्मदर्थं एरुमतीभवन्तौ । । 'मृगां मुद्गु' इत्याकारः । .

विहायतम् । अन्वादीध्यायामिह नस्सखाया ।
आदित्यानां प्रसितिर् हेतिः । उग्रा शतापाष्टा घृ
विषा परिणो वृणक्तु । "आ प्यायस्व सं ते" ॥१२५

त्मना जायमानोऽस्य दधत्पञ्च च ॥१३॥

'यदिदीक्षे मनसा यच्च वाचा । यद्वा प्राणैश्च-

इह अस्मान् अन्वादीध्यायां अनुक्रमेण सर्वथा दीप्तान् कुरु-
तम् । दीधीद् दीप्तिदेवनयो । ततः युवयोः प्रसादात् आ-
दित्यानां सम्बन्धिनी या प्रसितिः प्रकृष्टबन्धना हेतिः हिंसा
दुष्कृतकारिणु भवति । उग्रा उदूर्णा शतापाष्टा बहुपाशा बहु-
स्पाशा वा । यद्वा—भाष्टा दिशः शतधा आप्या आष्टा अस्या इति
शतापाष्टा । येति पूरणं, प्रसिद्धौ वा । विषा व्यापिनी । विषेः
इगुपधलक्षणः क । सर्वा अस्मान् परिवृणक्तु सर्वतो वर्जयतु ॥

"आप्याय स्व समेतु ते, सं ते पयांसीति गायत्रीत्रिदुभौ ॥

'मा नो हसीत्' * इत्यत्र व्याख्याते । इह तु अनयोः प्रतीकग्रहणम् ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे भट्टभास्करमिश्रविरचिते तृतीये

सप्तमे त्रयोदशोऽनुवाकः .

'अवभृथे स्नात्वा निरञ्जलिनाऽपो विपिञ्चति—यदिदीक्षे इति
पदद्वया धृत्वा । यदहं दिदीक्षे या दीक्षा कृतवानस्मि 'वाचा

क्षुपा यच्च श्रोत्रेण । यद्वेतसा मिथुनेनाप्यात्मना ।
 अद्रघो लोका दधिरे तेज इन्द्रियम् । शुक्रा दी-
 क्षायै तपसो विमोचनीः । आपो विमोक्तीर्मयि
 तेज इन्द्रियम् । यदृचा साम्ना यजुषा । पशूनां
 चर्मन् हविषा दिदीक्षे । यच्छन्दोभिरोपधीभिर्वन-

मे वाग्दीक्षताम् * इत्यादिदीक्षितवादादिनियमलक्षणं व्रतम् । मन-
 आदिभिः दीक्षा तद्विषये नियतत्वम् । रेतसा दीक्षा तस्य
 रक्तन्दनान्नितृत्तिः । आत्मना दीक्षा पुरुषार्थान्नितृत्तिः । एवं यां
 दीक्षां कृतवानस्मि तस्या दीक्षायाः विमोक्तोः विमोक्त्व्यः मां
 विमुचन्त्य आपः मयि तेजः इन्द्रियं च दधिरे दधता
 स्थापयन्तु । ताभिः एवं च दीक्षाया मुक्तोऽहं तेजस्वी इन्द्रि-
 यावांश्च भवामीति भावः । क पुनर्यां विशेष इत्याह—अद्रघो हि
 हेतुभ्यः सर्वे लोकाः लोकवासिनः तेजः इन्द्रियं च दधते ।
 तस्मात् ता एव शुक्राः निर्मलाः तपसः उपसदश्च विमोच-
 नीः सम्पगनुष्ठाप्य तत् उत्तरविष्यः मा दीक्षायाः विमुचन्तु,
 ता एव हि ईदृश्या दीक्षाया विमोक्तुं क्षमाः, तेजः इन्द्रियं
 च मयि दधत्विति ॥

यदृचा इत्यष्टिः पद्मदा ॥ यत् अहं ऋगादिभिः दिदीक्षे ।
 यद्याहं पशूनां चर्मणि कृष्णानिनादौ दिदीक्षे । यच्च हविषा
 पयआदिना दिदीक्षे । यच्च छन्दोभिः गायत्र्यादिभिः । यच्च

स्पतौ । अद्रयो लोका दधिरे तेजं इन्द्रियम् ॥ १२६
 शुक्रा दीक्षायै तपसो विमोचनीः । आपां विमो-
 क्तीर्मयि तेजं इन्द्रियम् । ३येन ब्रह्म येन क्षत्तम् ।
 येनेन्द्राग्नी प्रजापतिस्सोमो वरुणो येन राजा ।
 विश्वे देवा ऋषयो येन प्राणाः । अद्रयो लोका
 दधिरे तेजं इन्द्रियम् । शुक्रा दीक्षायै तपसो वि-
 मोचनीः । आपां विमोक्तीर्मयि तेजं इन्द्रियम् ।
 ४अपां पुष्पमस्योपधीनाऽरतः । सोमस्य प्रियं
 धाम ॥ १२७ ॥ अग्नेः प्रियतमं हविस्स्वाहा ।

ओपधीभिः दर्भपुञ्जीलै यच्च वनस्पतौ वनस्पतिविपणे दण्डा-
 दिना दिदीक्षे । तत मा आपः मुञ्चन्तु । अद्रयो लोकाः
 इति समानम् ॥

३येन ब्रह्मेति ॥ ब्रह्मादीनि लोकान्तानि मा प्रपदिरे ।
 यद्वा—येन कारणेन ब्रह्मादीनि लोकान्तानि तेजः इन्द्रियं
 च अद्रयो दधिरे, तस्मात् ता मा दीक्षया विमुच्य तेज
 स्त्विन इन्द्रियवन्त च कुर्वन्त्विति । गतमन्यत् ॥

४आर्तिज्येन सोम भक्षितवत् होममन्ता—अपां पुष्पम-
 सीत्यादीनि यजूषि ॥ हे आग्य' अपां पुष्पं वृष्ट्या परि-
 णतिरसि तृणनिष्पत्त्यादिक्रमेण वृष्टिनन्यत्वात् । ओपधीना

अपां पुष्पंमस्योपंधीनाः रसः । सोमस्य प्रियं
 धाम । इन्द्रस्य प्रियतमः हविस्स्वाहा । अपां
 पुष्पंमस्योपंधीनाः रसः । सोमस्य प्रियं धाम ।
 विश्वेपां देवानां प्रियतमः हविस्स्वाहा । वयः
 सोम व्रते तव । मनस्तनूषु पिप्रतः । प्रजावन्तो

रसः रसपरिणामोऽसि, तृणादिभक्षणेन गोम्यो जातत्वात् । सो-
 मस्य प्रियं इष्ट धाम जन्म त्वमसि । सोमस्यैवेद जन्म प्रिय-
 तम यदाज्य नामेति भावः । किञ्च—अग्रेरपि प्रियतमं हवि-
 रसि । त त्वा स्वाहाकृतं करोमि सोमभक्षणनिमित्ताधर्म-
 शोधनार्थम् । उत्तरे अनेनैव गते । इन्द्रस्य, विश्वेपा देवाना,
 इति विशेषो ॥

५ आज्यशेषं भक्षयति—वयं सोमेति गायत्र्या ॥ सोम! तव
 व्रते कर्मणि वर्तमानाः मनश्च तनूषु शरीरेषु शरीराविषयेऽपि
 पिप्रतः प्रीणयन्तः तनुक्त्सु वा मनुष्येषु मनःप्रीतिं कुर्वन्तः
 तनुविषयं मनःपालयन्तो वा भवन्तः वयं सर्वदा प्रजावन्तः
 पुत्रपौत्रादिसमन्विता एव अशीमहि भुञ्जीमहि योगात् । ज्य-
 त्येनात्मनेषु, शपो लुक् । यद्वा—तनूषु पिप्रतः भगवानाः
 मनोरथं सर्वं अशीमहि अश्रुवीमहि । पिपर्तेश्शतरि 'अतिपि-
 पर्तोश्च' इत्यभ्यासस्तेषाम्, 'अभ्यस्तानामादि' इत्याद्युदात्तत्वम्,
 'अदभ्यस्तात्' इत्यदादेशः ॥

अशीमहि ॥ १२८ ॥ 'देवेभ्यः पितृभ्यस्स्वाहा ।
 सोम्येभ्यः पितृभ्यस्स्वाहा । कव्येभ्यः पितृभ्य-
 स्स्वाहा । 'देवांस इह मादयध्वम् । सोम्यांस
 इह मादयध्वम् । कव्यांस इह मादयध्वम् । 'अ-
 नन्तरिताः पितरस्सोम्यास्सोमपीथात् । 'अपैतु
 मृत्युरमृतं न आगन् । वैवस्वतो नो अभयं क-

'दक्षिणाग्रे होमः—देवेभ्य इति यन्पि ॥ देवेभ्यः देवन-
 शैलेभ्यः पितृभ्यः सोम्येभ्यः सोममर्हच्छः । सोममर्हतीति यः ।
 कव्येभ्यः कव्ययध्वञ्च कव्यमुग्ध्यः स्वाहुतं इदमस्तु ॥

'नक्षत्रेण तमग्निं दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु दाषि ददाति—देवास
 इति यजुषिः ॥ आमन्त्रितानां पादादित्वात् पाधिकमाद्युदात्त-
 त्वम् । मादयध्वं तृप्यत, हे पितरः ! देवादिलक्षणाः ! । मद
 तृप्तियोगे, चुरादिः ॥

'उपनिष्ठते अनन्तरिता इति यजुषा ॥ सोम्याः पितरः
 सोमपीथात् सोमपानात् अनन्तरिताः अव्यवहिताः यथो-
 पितं उपनिष्ठाः भवन्तु । सोमपीथानामुपचितेन . सोमस्य पानेन
 तृप्यन्त्विति यावत् ॥

'द्वादशाहे पतञ्चा दीक्षितेषु दीक्षानन्तरं मयन्वारब्धेषु गार्ह-
 पत्ये होमः—अपैतु मृत्युरिति जगती, त्रिष्टुप् ॥ अपैतु अप-
 गच्छतु मृत्युः अमृतं भमृतत्वं नः आगन् आगच्छतु । छा-

णोतु । पूर्णं वनस्पतेरिव ॥ १२९ ॥ अभि नंशशी-
यतां रयिः । सचतां नृशचीपतिः । ^{१०}परं मृत्यो
अनु परेहि पन्थाम् । यस्ते स्व इतरो देवयानात् ।
चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि । मा नः प्रजां री-

न्वसे लुहि 'मन्ते घस' इति च्लेर्लुक् । 'मोनो धातो' इति
नत्वम् । वैवस्वतश्च अस्माक अभयं कृणोतु करोतु मरणमय
मा कर्षीदित्यर्थः । किञ्च—वनस्पतेः एक पर्णमिव नः अस्मान्
अभिलक्ष्य रयिः धनं शीयतां अयत्नेन निपततु स्वयमेव अ-
स्मत्पार्श्वं आगच्छतु । शङ्खु शातने, पाघ्रादिना शीयादेशः ।
यद्वा—अभिशयन उपरिशयन पुनपुनर्वृद्धिः । यथा वनस्पते
पर्णानां पुनपुनं प्ररोह एव अस्माकं रयि उपर्युपरि अ-
स्मात् शीयता उपचीयता इति यावत् । व्यस्येन शयन् ।
अयादेशाभावश्च । अपि च शचीपतिः इन्द्रश्च अस्माकं अ-
स्मान्वा सचतां समवेतु ॥

^{१०}पत्नीर्वर्जितेषु दक्षिणामौ होम—परं मृत्यो इति त्रिषु ॥
हे मृत्यो ! परं अन्यं पन्थानं मार्गं यत्र वयं न वर्तमाने तेमेव
मार्गं अनुपरोहि अपरावृत्तं अनुगच्छ । कीदृशं पुनरसा-
दित्याह—यस्त्व स्वः स्वभूतो मार्गं देवयानादितरः तपनु-
गच्छ । वयं हि देवयाने स्थिताः । तस्मात् अस्मन्मार्गं वा
गा इति । चक्षुष्मते साधुदर्शने शृण्वते उक्त आदरेण
गृह्यते, यस्मात् इत्यसि । तस्मात् तुम्य इदं ब्रवीमि—

रिपो मोत वीरान् । "इदम् नु* श्रेयोऽवसानमार्ग-
न्म । यद्गोजिह्वं न जिदंश्च जिद्यत् । पूर्णं वनस्पते-
रिव । अभि नंशशीयतां रयिः । सचंतां नृशची-
पतिः ॥ १३० ॥

वनस्पतावद्गघो लोका दधिरे तेज इन्द्रियं
धामाशीमहीवाभि नंशशीयतां रयिरेकं च ॥ १४ ॥

सर्वान् यद्विष्यण्णेन वि वै याः पुरस्तुदिवो
देवेषु परि स्तृणीत सक्षेदं यदस्य पारेऽनागस्त उ-

अस्माकं प्रजां पुत्रादिका वीरांश्च अन्यान् पुरुषान् मा
रीरिषः मा नीनश । यद्वा—पर पन्थान अनुपरेहीति । ननु
परस्मिन्नेव पथि तिष्ठन् चौर्येणैव अस्मदीया प्रजा हरेदिति सं-
भावयन्नाह—चक्षुष्मते स्वयमेव निरूपकायै शृण्वते अपराधान्
श्रुत्वा तदनुष्णं दण्डकारिणे तुभ्य ब्रवीमि माऽस्माकं प्रजा
अन्याद्येन रीरिष मा च वीरान् इति ॥

"आहवनीये नुहेति—इदम् नु श्रेय इति जगत्या त्रिष्टुभा
या ॥ इदम् इदमेव नः अस्माक श्रेयः प्रशस्यतरं अन्येभ्यः ।

*सायणीयभाष्यानुसार्यैव पाठः । भट्टभास्कररीयभाष्यानुसारी तु 'इदम्
न' इति पाठः सम्भाव्यते । कचिद लिखिते मुद्रिते च कोशे 'इदम् नु'
इत्यनुपलभ्यते ।

दस्तांस्सीद्ब्रह्म प्रतिष्ठा यदेवा यत्ते ग्राव्ण्णा यदि-
दीक्षे चतुर्दश ॥ १४ ॥

सर्वान्भूतिमेव यामेवाफस्वाहुतिं व्रतानां पर्ण-
बुल्कस्सोम्यानामस्मिन् यज्ञेऽग्रे यो नो ज्योग्जी-
वाः पुरोरजाः प्रतमहे ब्रह्म प्रतिष्ठा गार्हपत्यस्त्रि-
५शदुत्तरशतम् ॥ १३० ॥ सर्वान् वै-शचीपतिः ॥

हरिः ओम् तत्सत्.

गृहेभ्यः अवसानं यागगृहं आगन्म आगताः स्यः । आन्दसे
लुङि 'मन्ते घस' इति च्लेर्लुक् । यदिदं गोजित् गवां
जेवृ लाभहेतुः, धनजित् प्रीणनानां वत्साणां जेवृ, अश्वजित्
महार्घाणामश्वानामपि लाभहेतुः तस्मात् अवसानान्तरात् इदं प्रश-
स्यतरम् । पर्णं वनस्पतेरित्यादि मुबोधम् ॥

इति श्रीभट्टभास्करमिश्रविरचिते यजुर्वेदभाष्ये

तृतीयोऽष्टके सप्तमप्रश्ने चतुर्दशोऽनुवाकः.

अष्टिद्रप्रश्नस्तमाप्तः.

हरिः ओम्.

अशुद्धसंशोधनम्.

पृष्ठे	पङ्क्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
४६	६	श्रुत्य	श्रुत्यै
६९	३	दात्रे	प्रदात्रे
७३	"	त्वा	त्वा
८४	"	प्रति	प्रति त्वा
९८	७	द्वितीय	द्वितीय
११४	१	अत्मान	आत्मान
१३७	४	इत्याह-	इत्याह ।
१५	१०	वि ।	वि-
१४९	११	वदे	वेदे
१५०	५	सता	सत्त्वा
१८४	१	देवेह्ना	देवेहो
१९१	११	अग्निः	अग्निः
२०९	२	कृधा	कृधी
२९१	१	हुतः ।	हुतः ॥३॥

पुट	पक्षे	अनुदम्	पुदम्
२११	५	॥ ३ ॥	॥ ४ ॥
२१४	३	४ ॥	५ ॥
२१६	५	वीर	वीरै
२४४	३	मिप	मिप
३६०	२	तन्त्रि	तन्त्रि
३६७	॥	अपहतं	अपहतं
३७२	३	म	मे
३७९	२	गोपु ।	गोपु ।

(व्याख्याने)

१०७	८	स्फुटनोदीचश्चापरा	स्फुटनोदीचश्चापराच
१४६	२	अप्यायन्ता	अप्यायन्ता
२६४	१४	अवर्धयेतात्	अवर्धयेताम्
२७०	३	[मासा]शम्या परास्यात्	शम्या परास्यात् [मासा]न